

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”

ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО

№ 3 (15)

КИЇВ
“ПОЛІТЕХНІКА”
2012

УДК 32.001
УДК 316
УДК 340

Друкується відповідно до рішення Вченої ради Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”, № 10 від 12 листопада 2012 року.

Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право: Зб. Наук. праць. – Київ: ІВЦ “Політехніка”, 2012. - № 3 (15) – 224 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: Л.М. Димитрова – д. ф. н., професор (головний редактор); І.П. Голосніченко, д. ю. н., професор (заступник головного редактора); Н.О. Майструк – к. с. н., доцент (відповідальний секретар); В.І. Осадчий – д. ю. н., професор; В.Б. Євтух – член-кореспондент Академії Наук України, д. і. н., професор; І.О. Кресіна – д. політ. н., професор; П.В. Кутуєв – д. с. н., професор; О.Д. Куценко – д. с. н., професор; Є.Д. Лук’янчиков – д. ю. н., професор; А.А. Мельниченко – к. ф. н., доцент; Б.В. Новіков – д. ф. н., професор; В.М. Ніколаєвський – к. ф. н., професор; С.Ю. Римаренко – д. політ. н., професор; А.О. Ручка – д. ф. н., професор; О.І. Салтовський – д. політ. н., професор; Л.Г. Сокурянська – д. с. н., професор; О.В. Соснін – д. політ. н., професор; В.І. Судаков – д. с. н., професор; О.А. Фісун – д. політ. н., професор; Л.М. Хижняк – д. с. н., професор; Н.М. Цимбалюк – д. с. н., професор.

Міжнародний склад редколегії: Є.І. Степанов – д.філос.н, професор, головний науковий співробітник Інституту соціології РАН, Президент Міжнародної Асоціації конфліктологів, Г. Дерлуг'ян – PhD з соціології, асоційований професор Північно-Західного університету м. Чикаго, США, Є. Калюжнова – к.е.н., професор університету м. Редінг, Велика Британія, Директор Центру Євразійських досліджень, С. Вітмор – PhD з політології, університет Оксфорд Брукс, Велика Британія, Ч. Сонг – PhD з політології, викладач університету м. Окленд у Новій Зеландії, Пітер Г. Соломон – професор політології, права та кримінології університету м. Торонто, Канада.

© Національний технічний університет України
“Київський політехнічний інститут”, 2012

ISSN

ЗМІСТ

ПОЛІТОЛОГІЯ

Дебенко І.Б. Механізми символізації в конструюванні політичної реальності.....	9
Паніч Ю.В. Стан розвитку громадянського суспільства, як віддзеркалення національної свідомості, менталітету української нації.....	16
Приймак Л.П. Особливості реалізації принципу «стримувань і противаг» як умови переходу до демократії в Україні.....	24
Сорокопуд О. Є. Принципи та механізми зворотного зв'язку як засобу конструювання політичних діалогів.....	29
Сухіашвілі Д. Методологія та стан вивчення зовнішньої політики Грузії в контексті Європейської інтеграції.....	34
Хомин І. Є. Методологічні засади дослідження міжпартійних взаємодій у суспільствах, що трансформуються.....	38

СОЦІОЛОГІЯ

Рахманов О.А. Власники крупного капіталу як соціальний суб'єкт: проблема категоріального охоплення.....	44
Рішко А. М. Соціум сучасного міста: спільноти та тенденції їх розвитку.....	51
Романовська О.В., Драчук Я.І. Механізми впливу та маніпуляція в моді.....	56
Щедрін А. Т. Пошук позаземних цивілізацій як глобальна проблема сучасності: соціокультурні виміри.....	61

СОЦІАЛЬНА РОБОТА

Бєспалова К.О. Мотиваційні аспекти волонтерства: досвід західних країн.....	67
Димитрова Л.М., Кіхтан Г.О. Причини та соціальні фактори суїцидальної поведінки підлітків	72
Кескин О. Влияние евроинтеграции на социальную работу с женщинами в Турции.....	78
Крижанівська О.П., Каленська О. О. Етимологія поняття «діти з особливими потребами» у вітчизняному освітньому просторі.....	87
Крижанівська О.П., Попова І.С. Соціальний супровід в роботі соціальних служб ВНЗ України: завдання та технології.....	92
Левчук Т.І. Державна організація соціальної роботи в США.....	97

Майструк Н.О., Синявська Д.С. Міжсекторальна взаємодія у сфері первинної профілактики ВІЛ/СНІДу: особливості розвитку в Україні.....	103
Пиголенко І.В., Мєсьянінова І.А. Емоційне вигорання фахівців із соціальної роботи РЦСССДМ.....	108
Романовська О.В., Гордієнко К.О. Пенсійна реформа в Україні: особиста відповідальність за забезпечену старість...113	
Слушаєнко В. Є., Сєрик М. П. Слоган як інструмент соціальної реклами.....	118
Терещенко І. І., Рибченко Я. М. Особливості соціальної роботи з дітьми, які мають вади слуху.....	122
Титаренко І.О., Шилова Є. Соціальна робота з молоддю в умовах поширення соціальних інтернет-мереж.....	127
ПРАВО	
<i>ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН В ІНОВАЦІЙНІЙ СФЕРІ.</i>	
Рисак Л.В. Правовий режим охорони добре відомих товарних знаків за міжнародним національним законодавством.	132
Юдкова К.В. Сфери правового регулювання віртуальної реальності.....	137
<i>ПРОБЛЕМИ ГОСПОДАРСЬКОГО ТА ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА</i>	
Бакалінська О.О. Недобросовісна конкуренція як форма зловживання суб'єктивним цивільним правом.....	141
Зелениця І. М. Захист прав учасників корпорацій від недружніх поглинань.	146
<i>ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОГО ТА АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА</i>	
Голосніченко Д.І. Європейська рада, Рада ЄС, Європарламент: розподіл повноважень.....	151
Золотарьова Н.І. Форми адміністративної діяльності правоохоронних органів у сфері екологічної безпеки.....	156
Мусієнко Т. До питання законодавчого закріплення основних термінів у сфері альтернативної енергетики України.....	162
Філіпенко А.С. Місце управлінського рішення в адміністративно-правовій діяльності.....	166
<i>ФІНАНСОВЕ ТА БАНКІВСЬКЕ ПРАВО</i>	
Голубчик В.В. Проблемні питання діяльності ринку форекс в Україні.....	170
Сударенко О.В. Правові засади бюджетного відшкодування ПДВ в Україні.....	175
<i>ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА</i>	
Костенко І.В. Історичні традиції та сучасні тенденції динаміки системи наукової титулатури в Україні.....	180

Чепульченко Т.О.	
Верховенство права як основоположний принцип сучасного правотворення.....	185
<i>КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС</i>	
Лук'янчиков Є.Д., Лук'янчиков Б.Є.	
Психологічний вплив у досудовому провадженні.....	189
Осадчий В.І.	
Об'єкт транспортних злочинів.....	194
Павленко І.В.	
Безплідність як наслідок незаконно проведеного аборту: проблемні аспекти.....	202
Дунаєвська Л. Г., Лушпієнко В.М.	
Трансплантація органів і тканин людини: правовий та криміналістичний аналіз.....	206
Реферати.....	210

CONTENTS

POLITOLOGY

Debenko I. B. The mechanisms of symbolization in the design of political reality.....	9
Panich Yu.V. The development of condition of the civil society, as the reflection of national consciousness, mentality of Ukrainian nation's.....	16
Pryjmak L.P. Features of the principle of "checks and balances" as a condition for the transition to democracy in Ukraine.....	24
Sorokopud O. E. Principles and mechanisms of the feedback as a tool for political dialogues construction.....	29
Sukhiashvili D. Methodology and the state of study of foreign policy of Georgia in the context of European integration.....	34
Khomyn I. E. Methodological principles study of inter-party interactions in societies that are transformed.....	38

SOCIOLOGY

Rakhmanov O.A. Large capital owners as social subject: the problem of the category scope.....	44
Rishko A.M. Social life of the modern city: communities and tendencies of their development.....	51
Romanovska O.V., Drachuk Y. Mechanisms of influence and manipulation in fashion.....	56
Tshedrin A. T. Search Extra-Terrestrial of a civilization as a global problem of modernity: sociocultural of measurement.....	61

SOCIAL WORK

Biespalova K.O. Motivational aspects of volunteering: western countries' experience.....	67
Dymytrova L.M., Kikhtan A. Reasons and social factors of suicidal behavior of adolescents.....	72
Keskin O. Impact of European integration in social work with women in Turkey.....	78
Kryzhanivska O.P., Kalens'ka O.O. Etymology of the term "children with disabilities" in the national educational space.....	87
Kryzhanivska O.P., Popova I.S. Social support in work of social services Ukraine's universities: assignments and technology.....	92
Levchuk T.I. State organization of social work in the United States.....	97
Mastruk N.O., Synyavska D.S.	

Inter-sectoral co-operation in field of primary prevention HIV/AIDS: development in Ukraine.....	103
Pigolenko I.V., Miesianinova I.A. Emotional burn-out of social workers of Social service department for family, children and youth.....	108
Romanovska O.V., Gordienko K.O. Pension Reform in Ukraine: personal responsibility for a secure old age.....	113
Slushaenko V.E., Seryk M.P. Slogan as an instrument of public service advertisement.....	118
Tereshchenko I.I., Ribchenko Y. Features of social work with children that have defects of ear.....	122
Titarenko I.O., Shilova E. Social work with youth in conditions of the prevalence of online social networks.....	127
LAW	
<i>LEGAL REGULATION OF RELATIONS IN THE SPHERE OF INNOVATIONS</i>	
Rysak L. Legal protection of the well-known trademarks due to international and Ukrainian legislation.....	132
Yudkova K.V. Spheres of legal regulation of virtual reality.....	137
<i>PROBLEMS OF CIVIL AND COMMERCIAL LAW</i>	
Bakalinska O.O. Unfair competition as a form of subjective civil right abuse.	141
Zelenytsia I.M. Protection of rights of corporation participants from hostile takeovers.	146
<i>PROBLEMS OF INTERNATIONAL AND ADMINISTRATIVE LAW</i>	
Holosnichenko D.I. The European Council, the EU Council, the European Parliament: the Distribution of Powers.....	151
Zolotarova N.I. Forms of Administrative Activity in the Area of the Environmental Safety.	156
Musiienko T. The legislative consolidation of the main definitions in renewable energy of Ukraine.....	162
Filipenko A. The Place of management decisions in administrative and legal activity.....	166
<i>FINANCIAL AND BANKING LAW</i>	
Golubchik V.V. Issues of the foreign exchange market in Ukraine (legal aspects).....	170
Sudarenko O.V. Legal principles of budgetary compensation of VAT in Ukraine.....	175
<i>PROBLEMS OF THEORY AND HISTORY OF LAW</i>	
Kostenko I. V. Historical traditions and modern trends in the system of scientific titles of Ukraine.....	180
Chepulchenko T.O. Supremacy of right as a fundamental principle of modern lawmaking.	185
<i>CRIMINAL LAW AND CRIMINAL PROCEDURE</i>	

Lukianchykov E.D., Lukianchykov B.E.	
Psychological impact in prejudicial proceedings.....	189
Osadchiy V.I.	
The object of transport crimes.....	194
Pavlenko I.V.	
Sterileness as a result of the illegally conducted abortion: problem aspects.....	202
Dunaevska L.G., Lushpienko V.M.	
Organ transplantation and human tissue: legal and forensic analysis.....	206
Abstracts.....	210

УДК 32: 165.212

МЕХАНІЗМИ СИМВОЛІЗАЦІЇ В КОНСТРУЮВАННІ ПОЛІТИЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Дебенко І.Б.

аспірант кафедри теорії та історії політичної науки

Львівського національного університету імені Івана Франка

Здійснено спробу аналізу дискурсивізації, міфологізації, театралізації, ритуалізації та карнавалізації як характерних механізмів символізації політики та їхнього впливу на перебіг політичного процесу й політичну реальність загалом.

Предприята попытка анализа дискурсивизации, мифологизации, театрализации, ритуализации и карнавализации как характерных механизмов символизации политики и их влияния на ход политического процесса и политической реальности в целом.

An attempt is made to analyze the processes of discoursing, mythologizing, dramatization, ritualization and carnivalization as specific mechanisms of symbolization of politics and their influence on the political process and political reality in general.

Ключові слова: символізація політики, політична реальність, дискурсивізація, театралізація, ритуалізація, карнавалізація, віртуалізація.

Процес символізації та досягнення визначених цілей політичними акторами в процесі функціонування й цілеспрямованої політичної діяльності стає можливим внаслідок специфічних механізмів, посередництвом яких політичні інституції, їхні складові, суб'єкти політико-владних відносин, політичний порядок загалом набувають характерного символічного значення й продукуються в процесі соціальної взаємодії. Саме з їхньою допомогою і відбувається конструювання, поширюються та закріплюються в суспільній свідомості необхідні смисли, образи та ідеї, що стають основою й визначають політичну реальність, обумовлюючи політичну практику, забезпечуючи стабільність чи, навпаки, детермінуючи глибинні зміни в структурі політичної системи.

У контексті символізації політики та її впливу на політичну реальність доцільно розглядати весь комплекс взаємопов'язаних механізмів. Виокремлення основних з них, аналіз та виявлення особливостей впливу в призмі символізації політики на політичний процес та його перебіг, власне, і становить основну мету пропонованої статті.

Різноманітні аспекти досліджуваної теми по-різному були проаналізовані низкою і зарубіжних, і вітчизняних науковців. З-поміж них виокремимо Гі Дебора, П. Вірлію, К. Вульфа, М. Рольфа, О. Гончарика, О. Русакову та В. Русакова, А. Цуладзе, О. Михайлюка й інших, теоретичні напрацювання котрих переважно й складають основу нашого дослідження.

У контексті механізмів символізації політики варто зупинитись передусім на дискурсивізації політичного простору, вплив якої характерно простежується під час аналізу політичних текстів. Окрім того, в сучасних реаліях через глобалізацію інформаційної сфери й усезростаюче домінування засобів масової комунікації дискурсивізація політичного простору набуває тотального характеру. Є. Кожем'якін у зв'язку з цим вочевидь небезпідставно розглядає медіадискурс, інтерпретуючи його як тематично сфокусовану, соціокультурно обумовлену комунікативно-когнітивну та предметно-мисленнєву діяльність у мас-медійному просторі. Причому дослідник акцентує безпосередньо на способі трансляції знань та смислів суб'єктами масової комунікації [9, 73–74].

У традиційному розумінні дискурс можна розглядати невід'ємною складовою частиною соціальної діяльності в межах існуючої соціальної практики, що виражається у визначених репрезентаціях, характерно впливаючи на спосіб мислення й ідентичність реципієнта. У контексті цього, на думку Н. Філліпса та С. Харді, соціальна реальність продукується й стає реальною у межах дискурсів, а соціальна взаємодія не може бути до кінця зрозумілою без посилання на дискурси, в котрих формулюються їхні значення [30]. Інакше кажучи, дискурс, і політичний також, становить основу кожної осмисленої дії актора і втілюється у численних політичних практиках, постаючи водночас і результатом, і інструментом конструювання політичної реальності. Суть такої комунікації полягає в побудові у когнітивній системі реципієнта концептуальних конструкцій, «моделей світу», які у визначений спосіб співвідносяться з «моделями світу» мовця, але необов'язково повністю дублюють їх [25, 7], залишаючи можливість реципієнтові самому «дописати» текст і «добудувати» його значення [9, 76].

Реалізуючись за допомогою мовлення, що постає як універсальна матриці, і постулюючись посередництвом тексту, котрий є матеріальним втіленням дискурсу, сам дискурс залежно від обставин і цілей політичних акторів може набувати найрізноманітніших форм – від власне письмових текстів та усного мовлення до різних зображень і символів. Одночасно дискурс не може функціонувати поза контекстом і бути зрозумілим без з'ясування контексту. Він завжди пов'язаним з іншими, раніше зробленими дискурсами, а також з тими, котрі будуть зроблені згодом [28, 277]. Продуктами цього структурування постають закріплені у суспільній свідомості значення слів, образів, нормативні й ціннісні установки, оціночні матриці, міфологеми та стереотипи.

Відтак, з позиції комунікативно-когнітивної парадигми, на чому наголошують О. Русакова та В. Русаков, що запропонували цілісне узагальнене розуміння дискурсу, політичний дискурс доцільно трактувати як спосіб означення феноменів реальності, завдяки чому формуються позиції й думки у суспільному комунікативному просторі, на основі чого і здійснюється конкурентна боротьба між різноманітними поглядами й підходами до розуміння політичної дійсності. Дискурси формують і структурують знаково-символічний простір, живуть і функціонують у ньому. Постаючи носіями й засобами поширення політичних ідей, образів, цінностей, інтерпретацій та інших ментальних і віртуальних конструкцій, дискурси конкурують і між собою. Це, зокрема, простежується на прикладі різноманітних, а подекуди й діаметрально протилежних інтерпретацій одних і тих самих процесів політичної реальності, варіативних способів позиціонування, репрезентації та ідентифікації політичних акторів. Унаслідок цього така діяльність достатньо часто набуває яскраво вираженого ігрового характеру, а самий дискурс перетворюється на потужний владний ресурс, за допомогою котрого політичні інституції та суб'єкти владно-політичних відносин легітимізуються у суспільній свідомості або ж, навпаки, критично відхиляються нею як неприйнятні [20, 6–8].

Основними, змістоутворюючими компонентами політичного дискурсу можуть бути різні поняття, політичні концепти, ідеологеми, що у певному світлі зображають, представляють широкому загалу окремі об'єкти чи конкретні суб'єкти, котрі функціонують у межах політичної системи. Не менш вагомим стає цілеспрямоване акцентування, системна ретрансляція у публічний сектор й у розрахунок на визначену аудиторію посередництвом різноманітних методів і технологій відповідних месиджів, їхнє неодноразове повторення та закріплення у сприйнятливій формі. Характерне для дискурсу й використання елементів іронії, численних порівнянь, метафор, епітетів і алегорій. У такий спосіб, спрощуючи сприйняття реальності, продукуювані посередництвом дискурсу месиджі набувають загальнодоступного характеру, а їхнє застосування – максимальної ефективності. Продукуючи визначені дискурси, ретранслюючи численні нарративи, розставляючи акценти й необхідні оцінки, політичні актори у такий спосіб програмують мислення й обумовлюють систему політичних орієнтацій і поведінку соціальних суб'єктів. У зв'язку з цим влучно зауважує В. Павлуцька: «Мова політичного дискурсу перетворює найвідвертішу брехню на правдоподібну інформацію і змушує визнавати істиною навіть найбільшу нісенітницю. Оскільки на мову політичного дискурсу покладено визначальну роль формування громадської думки, то ця мова повинна бути, принаймні, зрозумілою та достатньо легкою для сприйняття широким загалом» [16, 210].

Безпосередньо з дискурсом пов'язана і міфологізація політичного процесу, що у спектрі символізації політики набуває характеру ще одного специфічного механізму її здійснення. Р. Барт, розглядаючи міф крізь призму слова, мовлення як такого, зазначає: «Міфом може стати все, що покривається дискурсом» [2, 233]. Водночас, за переконанням дослідника, міф, приховуючись у надрах мови, видаючи себе за неї, насправді вихолощує її змістове багатство, «викрадає» її посередництвом колонізації [2, 257–258]. Відзначаючи цей аспект і аналізуючи теоретичні напрацювання О. Лосева, вчений В. Корнев наголошує: лише яскрава і різнобарвна палітра слова здатна припіднести пересічну подію, а відтак і будь-яку звичайнісіньку інформацію, до статусу міфу, що набуває характеру символу, становлячи крихку єдність реального і трансцендентного [11, 95].

Дихотомічність процесів, котрі відбуваються у наш час, підкреслює й А. Матецька: «Парадоксальність і антиномічність сучасної епохи полягає в одночасному протіканні протилежних процесів: раціоналізації та секуляризації культури і суспільного життя – з одного боку, і стихійної міфологізації індивідуальної свідомості – з іншого» [13, 10]. Одночасно, на відміну від минулого, коли під міфом передусім розуміли історично пройдено, реліктову форму суспільної свідомості, у ХХ ст. з його значною міфологічною практикою (у вигляді різних ідеологічних і рекламних кліше, псевдонаукових теорій, кінематографічних образів і всіх інших форм масової культури) прийшло розуміння його вічної актуальності [11, 49–50]. Розпочалося обґрунтування міфологічної складової в межах власне політичної теорії, а сам

міф постав як політичний феномен, що інтерпретується результатом ідеологічної та символічної боротьби за смисли і значення між політичними акторами [6, 79–80].

Загалом міф, зокрема політичний, доцільно розглядати важливим інструментом політичної боротьби, досягнення влади та її легітимізації, котрий, оперуючи образами, стереотипами, всілякими штампами, визначено впливає на свідомість індивіда, моделює його поведінку та сприйняття дійсності. Міф – це психологічно доступна усім відповідь на значущі проблеми [18, 214]. Його мета – дати логічну модель для вирішення визначеного протиріччя [12, 240].

Відтак міфологізація суспільної свідомості, що відбувається під впливом міфів, ретрансльованих політичними акторами, суттєво спрощує сприйняття індивідом реального політичного процесу, позбавляє необхідності усвідомлення усіх тонкощів, характерних особливостей та закономірностей протікання. Під впливом міфологізації політична дійсність зазвичай зводиться до вже традиційної дихотомії у межах системи «добро-зло», а сам політичний процес набуває характеру конкуренції картинок, образів та історій. Унаслідок претендування міфу на абсолютну істинність і сакральність, на чому наголошував М. Еліаде [24, 28], міфологізація суспільної свідомості конструює індивіда, підштовхуючи до «правильного» вибору й відповідної інтерпретації й оцінки політичного процесу загалом, його окремих акторів та інституцій. Окрім того, внаслідок міфологізації, зауважує Г. Почепцов, уже немає нагальної необхідності продукувати нові, всеохоплюючі тексти. Достатньо лише натякати, підказуючи суттєві характеристики, що підводять масову свідомість до того чи іншого міфу, оскільки їхня більшість буде відтворюватися у свідомості індивіда автоматично [17, 105–106].

Посередництвом міфологізації досягається максимальне зближення з аудиторією, що відбувається насамперед на емоційному рівні. Міф переживається аудиторією. Його основу становлять людські емоції, почуття та хвилювання, котрі людина сприймає за цілком обґрунтовану систему фактів [7, 29]. Натомість А. Цуладзе небезпідставно зауважує: міф реальний рівно настільки, наскільки реальні емоції та переживання кожного, на кого спрямована його дія, і без віри в реальність міфу він втрачає актуальність [22]. Власне, формування довіри – необхідна умова, що дозволяє опиратися в процесі функціонування переважно на ірраціональні чинники, а самому міфу – набути ознак чіткості, простоти та зрозумілості. Його характерними рисами є також загальнодоступність, переконливість та легкість сприйняття цільовою аудиторією, на середовище функціонування якої й поширюється вплив міфологічної складової, результативність чого у багатьох випадках досягається шляхом повторення та багатоманітності каналів і способів ретрансляції міфу.

Міфологізація у процесі політичної боротьби відіграє також вагомую функцію заміщення політичної реальності, допомагає відвернути увагу від основоположних, значущих питань політичного порядку денного й спрямувати суспільну свідомість у напрямі апелювання та пошуку шляхів вирішення менш вагомих, другорядних, а подекуди й відверто надуманих питань і проблем. Посередництвом міфологізації політичні актори здатні, без особливих зусиль, кардинально переорієнтувати громадську думку, змінити власний статус та позиціонування, перерозподілити владні ресурси й отримати доступ до нових важелів влади. Міфологізація простору політичної діяльності внаслідок нав'язування ярликів, продукування стереотипів сприяє делегітимізації опонентів, формуванню необхідного ставлення до політичних інституцій, сприяє у критичні моменти стабілізації чи, навпаки, дестабілізації політичного порядку загалом.

У контексті міфологізації політичної реальності окрему увагу варто звернути і на вагомні механізми символізації політики – театралізацію, карнавалізацію та ритуалізацію політичного простору. Їхня значущість у сучасному політичному процесі значно обумовлена перформативністю політичної боротьби, набуттям рис видовищності й гри. Доцільно зауважити, що красномовність, уміння переконувати, аргументувати власну позицію й на основі цього схилити більшість до своєї думки споконвіків відігравали важливу роль у політичній діяльності. Водночас із розвитком засобів масової комунікації, зокрема в постмодерну епоху глобальних комунікативних процесів, сфера політики все більше набуває характеру яскравого театралізованого дійства, майстерно продуманої п'єси. Тут політик – це всього лише актор, мета якого – справити позитивне враження на глядача, підкорити його й у такий спосіб досягти істинних цілей.

Достатньо влучно різницю між минулим і сьогоденням у сприйнятті та способі реалізації політичної дійсності зауважив П. Вірлію. На його думку, наслідком характерного в умовах тотальної глобалізації конфлікту між «soft» (мовленням) і «hard» (образом) стає всезростаюча й безпрецедентна переорієнтація політичних акторів у напрямі переконливого образу, який, заміщаючи мовлення, постає домінантою міжсуб'єктної політичної конкуренції [4, 223–225]. Унаслідок цього театралізація політичної реальності породжує шоу-політику, де

основоположне завдання кожного актора – завоювати і зберегти аудиторію, котра із усвідомленого учасника політичного процесу перетворюється на переважно пасивну публіку, сприймаючи вже готові штампи і нав'язані конструкції. «Розважай і владарюй», – ось головний девіз шоу-політики» [20, 127], перформанса, що набуває характеру яскраво вираженого напівспортивного-напівігрового дивертисменту [27, 209].

Прагнучи звести до мінімуму найрізноманітніші бар'єри, підлаштуватись під потреби та бажання широкого загалу, а також з огляду на власні цілі, суб'єкти владно-політичних відносин часто носять маски і виконують у багатьох випадках невластиві для себе ролі з єдиною метою – нав'язати свій погляд і змусити повірити у те, чого в реальності може не існувати. Відтак і сама театралізація політики все більше постає як мистецтво створення симулякрів, звужується до вміння створювати правдоподібні псевдоморфози, здатні підмінити об'єктивну дійсність, стати аналогом істини [1, 20].

Властивий театралізації симулятивний характер, на противагу раціонально-розумовій аргументації, спричиняє домінування у просторі політичної комунікації чуттєво-емоційної складової, забезпечує глибший вплив на свідомість індивіда. Водночас потреба продукування визначеного інсценованого образу на якомога чисельнішу аудиторію зумовлює пріоритет візуалізації й тиражування перформансів. За допомогою сугестії, використання стереотипів, наклеювання ярликів, унаслідок виголошення риторичних запитань, поширення чуток, напівправди, висміювання ретрансльовані посередництвом театралізації коди та нарративи конструюють політичну реальність. Вони обумовлюють протікання політичного процесу, детермінують владно-політичні відносини та взаємозв'язки між політичними акторами, в тому числі з громадськістю, визначають її довіру і до окремих структурних елементів системи, і до чинного нормативно-інституційного порядку загалом.

Важливим елементом перформансів у багатьох випадках стають також відомі в конкретному соціальному середовищі особистості – «моральні авторитети», лідери громадської думки, письменники, зірки телебачення та ін. Використовуючи уже набутий соціальний капітал, декларуючи власний погляд із того чи іншого питання, вони безпосередньо й опосередковано впливають на громадськість, сприяють легітимізації у суспільній свідомості політичних акторів, їхніх постулатів, різних інституційних практик і ціннісних орієнтацій. Окрім того, для театралізації часто властива зорієнтованість на побудову перформансів, організованих на центральних міських площах, у приміщеннях чи поблизу будівель, що становлять історичну цінність, мають глибокий символічний зміст. Прагнучи у такий спосіб накласти додаткову семантику, підвищити статусність та масштаб інсценування, а відповідно – і очікуваний психологічний ефект. Внаслідок цього театралізація може набувати яскраво вираженого ритуалізованого характеру.

Власне, як зазначав у цьому аспекті К. Вульф, ритуали за внутрішньою сутністю є інсценуванням і зображенням соціального, де посередництвом театралізованих і символічних елементів формується, перформативно створюється співтовариство, зв'язується воедино та чи інша соціальна спільнота [5, 20–21]. Одночасно, на відміну від перформанса, де роль широкого загалу зводиться переважно до глядацької аудиторії як статистів, ритуали, зокрема й політичні, передбачають активну участь і різних політичних акторів чи тих, хто виступає від їхнього імені, й самої громадськості. Коли ж театралізація розрахована здебільшого на численну глядацьку аудиторію, то ритуалізація першочерговим завданням передбачає здійснення визначеного впливу на всіх суб'єктів ритуалізованого дійства, кожен з яких відіграє власну роль у його здійсненні. Однак високий ступінь стандартизації, стилізація, своєрідна трафаретність, симулятивність і повторюваність, характерні для ритуалізації породжують достатньо стійку в умовах ритуалу послідовність дій, консеквентність образів та ретрансльованих символів, значення та сенс котрих впливає лише із цілісності всієї композиції.

Пробуджуючи колективні емоції, «запалюючи» маси, ритуали сприяють постійному самоствердженню соціальної спільності, досягненню нею почуття єдності й згуртованості. Це – дія, за допомогою якої індивід набуває колективного досвіду, проникається взаємними очікуваннями, ознайомлюється зі шкалою цінностей і табу [19, 21]. Ритуалізація посередництвом державних свят, усіяких мітингів, вуличних демонстрацій, інших інсценувань постає вагомою складовою легітимізації політичної системи, встановленого нормативно-інституційного порядку або його окремих інституцій, їхньої трансформації, засобом ідентифікації та позиціонування суб'єктів владно-політичних відносин.

У контексті символізації політики, зокрема характерних механізмів її впливу на політичну реальність, необхідно зауважити й достатньо стійку тенденцію до карнавалізації політичного процесу. В його межах, на думку М. Бахтіна, зближується священне з профаним, високе з ницим, розумне з відвертою безглуздістю, коли поєднуються старі й нові смисли, зазвичай протилежні й суперечливі [3, 15–31]. Для карнавалізації, карнавального дійства загалом

властива орієнтація на домінування безумства, блюзнірства, дурості, котрі руйнують порядок, ґрунтований на постулатах розуму [26, 216].

Особливість карнавалу, його центральна подія – театралізована процесія, що набуває ознак маскараду, в основі якого покладено перевертання сенсу бінарних опозицій, фундаментальних змістових категорій, навколо чого і розгортається карнавал. Для останнього, наголошує О. Михайлюк, властиве тимчасове звільнення від панівних імперативів, чинного устрою та скасування всіх ієрархічних відносин, привілеїв, норм і заборон. Їх змінює вільне, навіть дещо фамільярне ставлення до цінностей, думок, явищ, речей. Це досягається через заміщення – трансформації несвідомих, а в окремих випадках і неприйнятних для суспільства бажань та потягів у прийнятні форми [14, 249]. Натомість таке становище створює об'єктивно сприятливі передумови для перегляду встановленого нормативно-ціннісного порядку чи його дотримання, або ж, навпаки, вивільнення існуючої негативної енергії та збереження визначеного статус-кво.

Зауважимо: карнавалізація й справді близька до театралізації й ритуалізації. Її властиве інсценування, видовищність, гра, публічний характер міжсуб'єктної комунікації, домінування чуттєво-емоційної складової. Маска, яку зодягає політичний актор у процесі карнавалізації, дає йому змогу відчувати свободу, здійснити без остраху вчинок чи дії, на котрі би ніколи не наважився за звичних обставин. Одночасно карнавальна маска, на відміну від маски, зодягненої актором в умовах ритуалізації, втрачає сакральне значення, обов'язкову необхідність виконання визначеної послідовності дій, притаманних ритуалам. Вона, зазначає А. Толшин, є радше виявом фольклору і свята, аніж результатом безпосереднього впливу природних, космічних сил. Карнавальні маски здебільшого орієнтовані на соціальні запити суспільства, відображають ситуації в складному сплетінні економічних, політичних, соціальних і художніх рівнів його розвитку. Чимало функцій ритуальних масок – зміна зовнішності, експресивність та загострення смислу, подвоєння персонажа, конструювання або моделювання образу – характерні й для карнавальної маски. Однак на першому плані в ній постають функції заперечення тотожності, вираз опозицій, відсторонення і гротеск, пародія, блазнювання, «естетика залякування», фантастичне спотворення обличчя і, зрештою, сатира, створення сміхового виворітного світу [21, 63–64].

Саме висміюванню, сміховому початку належить основоположне значення в умовах карнавалізації. Карнавальний сміх руйнує всіляку ієрархію, розвінчує усталені догми, інтерпретує та знімає опозиції [14, 249]. З його допомогою все складне перетворюється на просте, він полегшує, робить невагомим усе цінне і надто серйозне, спричинюючи почуття блаженства та ейфорії [20, 249].

Незважаючи на те, що карнавал має властивість розпочинатися і закінчуватися, обмежений у часі, в умовах сучасності виникає нове співвідношення святкового та буденного. Це ознаменовується всезростаючим нівелюванням межі між ними, взаємопроникненням святкового у повсякденне й навпаки. Карнавалізація набуває тотальних масштабів і поряд з дискурсивізацією, міфологізацією, театралізацією та ритуалізацією втілюється у масовій культурі, характерною ознакою якої стає віртуалізація. Власне, віртуал, продукований усезростаючою комп'ютеризацією, суттєвим підвищенням ролі засобів масової комунікації, набуває домінантного значення в соціальному й індивідуальному житті, постає основоположним засобом символізації політики, інструментом нав'язування визначених смислів і ціннісно-світоглядних орієнтацій.

Віртуальний світ, будучи необмеженим у часі й просторі, інтенсифікує процес комунікації, призводить до зростання кількості учасників, сприяє формуванню та функціонуванню мережових структур, породжує нову якість соціальних зв'язків і суспільних процесів, а відтак – абсолютно нову стадію суспільного розвитку. Віртуалові притаманна мозаїчність, яка формується під впливом диференційованого, хаотичного і переривчастого потоку інформації, розсипається на розмаїття випадкових, слабо взаємопов'язаних структурованих понять [15, 45–47]. Унаслідок цього віртуальна реальність чи, як зауважував М. Кастельс, реальна віртуальність [8, 351–352], засновуючись на символах, кодах, різних образах та моделях, на домінуванні чуттєвого над інтелектуальним, набуває характеру рольової гри всебічно зорієнтованих суб'єктів. Сама ж реальність у зв'язку з цим починає трактуватися як певний конструкт, ефект, насамперед – ефект мас-медійний, і набуває множинного характеру. Натомість це зумовлює об'єктивну необхідність розглядати питання про безліч реальностей, жодна з котрих анітрохи не є реальнішою за іншу [10].

Отже, підміна, заміщення реальності досягається в процесі символізації політики в умовах віртуалізації, зростання ролі й значення засобів масової комунікації та посередництвом виокремлених нами механізмів дискурсивізації, міфологізації, театралізації, ритуалізації, карнавалізації. Це найкращим способом сприяє політичному домінуванню тих політичних акторів, котрі мають змогу і здатність створювати та моделювати нові дискурси і

культурні коди, продукувати і нав'язувати масам власну дійсність, спрощуючи сприйняття політичних реалій і штучно конструюючи увесь політичний процес. Такий вплив зростає в умовах політичної нестабільності, зокрема трансформації політичних систем та пошуку й побудови консолідованого політичного порядку, обумовлюючи процеси інституціоналізації, формалізації та деформалізації норм та правил, нав'язування й закріплення у суспільній свідомості нових ціннісно-світоглядних орієнтацій.

Література

1. Бажанова Р. К определению понятия «политический театр» / Р. Бажанова, А. Герасимов // Вестник Казанск. гос. ун-та культуры и искусств. – 2007. – № специальный. – С. 19–21 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elibrary.ru/download/29503152.htm>
2. Барт Р. Мифологии /Р. Барт ; пер., вступ. ст. и коммент. С. Н. Зенкина. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 2000. – 320 с.
3. Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М. Бахтин ; 2-е изд. – М. : Худож. лит., 1990. – 543 с.
4. Вирилио П. Низвержение в пустоту/ П. Вирилио // Из книги П.Вирилио «Информационная бомба. Стратегия обмана» ; пер. с франц .И. Окуновой // Кризис сознания. – М. : Алгоритм, 2009. – С. 205–244.
5. Вульф К. К генезису социального. Мимезис, перформативность, ритуал / К. Вульф ; пер. с нем. Г. Хайдаровой. – СПб. : Интерсогос, 2009. – 164 с.
6. Гончарик А. Понятие мифа и его применение в исследованиях политики / А. Гончарик // Политическая наука : сб. науч. тр. / РАН ИНИОН. Центр социальных науч.-информ. исслед. Отд. полит. науки ; Рос. ассоц. полит. науки; ред. кол.: Ю.С.Пивоваров (гл. ред.) и др. – М.: ИНИОН, 2009. – № 4: Идеи и символы в политике: методологические проблемы и современные исследования. – С.79–87.
7. Дьяков А. Философия пост-структурализма во Франции / А. Дьяков. – Нью-Йорк.: Изд-во «Северный крест», 2008. – 364 с.
8. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс ; пер. с англ. ; науч. ред. О. И. Шкаратана. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
9. Кожемякин Е. Медиадискурс / Е. Кожемякин // Современный дискурс-анализ: электронный журнал. – 2010. – Вып. 2. – Т. 1.– С. 72-80.
10. Корецкая М. Эффект реальности и пустыня Реального: цинизм и тоска на обломках онтологии / М. Корецкая // Вестн. Самар. гуманитарной академии. – Вып. : Философия. Филология. – 2006. – № 1 (4). – С. 42–57 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.phil63.ru/effekt-realnosti-i-pustynya-realnogo-tsinizm-i-toska-na-oblomkakh-ontologii>
11. Корнев В. Миф как машина языкового вытеснения / В. Корнев // Изв. Алтайского гос. ун-та, 2005. – № 4 – С. 93–99.
12. Леви-Стросс К. Структурная антропология / К. Леви-Стросс ; пер. с франц. В. Иванова. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2001. – 512 с.
13. Матецкая А.В. Процесс индивидуализации и мифологическое мышление в эпоху современности: автореф. дис. ... д-ра. филос. наук : 09.00.13 / А.В. Матецкая. – М, 2007. – 47 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.scholar.ru/speciality.php?page=20&spec_id=109
14. Михайлюк О. Карнавалізація свідомості в сучасній культурі / О. Михайлюк // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : наук. вісн: зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 48 (6). – С. 248–253.
15. Моль А. Социодинамика культуры / А. Моль ; пер с фанц. ; предисл. Б.В. Бирюкова : 2-е изд. – М.: КомКнига, 2005. – 416 с.
16. Павлуцька В. Когнітивні аспекти дослідження метафори в політичному дискурсі / В. Павлуцька // Вісн. Житомир. держ. ун-ту. – Вип. 46 : Філол. науки. – 2009 – С. 209–212.
17. Почепцов Г. Имиджелогия / Г. Почепцов ; 2-ое изд., испр. и доп. – М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер, 2001. – 698 с.
18. Почепцов Г. Психологические войны. – М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер, 2000. – 528 с.
19. Рольф М. Советские массовые праздники / М. Рольф; пер. с нем. В. Т. Алтузова. – М. : Рос. полит. энциклопедия (РОССПЭН), 2009. – 439 с.
20. Русакова О.Ф. PR-Дискурс: Теоретико-методологический анализ / О.Ф. Русакова, В.М. Русаков, 2-е изд.; испр. и доп. – Екатеринбург: УрО РАН, ИД «Дискурс-Пи», 2011. – 334 с.
21. Толшин А. Значение и свойства маски в карнавале и маскараде / А. Толшин // Изв. РГПУ им. А. И. Герцена. – 2007. – № 8 (41). – С. 62-69.
22. Цуладзе А. Политическая мифология / А. Цуладзе. – М. : Изд-во "Эксмо", 2003. – 384 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://www.novsu.ru/npe/files/um/1412/bg/shell/arh/mono/Цуладзе А. Политическая мифология.htm>

23. Шейгал О. Многоликий нарратив / О. Шейгал // Политическая лингвистика. – 2007. – Вып. (2) 22. – С. 86–93.

24. Элиаде М. Аспекты мифа /М. Элиаде ; пер. с франц. В.П. Большакова. – М. : Академический проект, 2010. – 251 с.

25. Язык и моделирование социального взаимодействия : переводы; сост. В. М. Сергеева и П. Б. Паршина; общ. ред. В. В. Петрова. – М.: Прогресс, 1987. – 464 с.

26. Ямпольский М. Физиология символического Книга 1: Возвращение Левиафана: Политическая теология, репрезентация власти и конец Старого режима / М. Ямпольский. – М. : Новое лит. обозрение, 2004. – 800 с.

27. Ясперс К. Призрак толпы / К. Ясперс, Ж. Бодрийар. – М. : Алгоритм, 2007. – 272 с.

28. Fairclough N. Critical discourse analysis / N. Fairclough, R. Wodak // Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction. – London: Sage, 1997. Vol. 2. – P. 258–284.

29. Kress G. The social production of language: History and structures of domination / G. Kress // Discourse in society: Systemic functional perspectives; eds. P. Fries, M. Gregory. – London : Norwood, NJ: Ablex. 1995. – pp. 169–191.

30. Phillips N. What Is Discourse Analysis? / N. Phillips, C. Hardy // In Discourse Analysis: Investigating Processes Of Social Construction. – Thousand Oaks, CA: Sage 2002. – P. 1–18 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://discourseanalysis.org/ada1/st5.html>

СТАН РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ, МЕНТАЛІТЕТУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Паніч Ю. В.

*аспірант кафедри Українознавства, політології і права
Вінницького Національного Технічного університету*

В статті, на основі класичних праць зарубіжних та вітчизняних політологів, аналізується проблема екзистенції громадянського суспільства, як відображення національної свідомості української нації. Здійснена спроба визначити національну свідомість як інтегруючу силу, детермінанту громадянського суспільства. Дана стаття є вельми актуальною і своєчасною. Своєрідність методологічного підходу полягає у поєднанні теоретичного аналізу зі спробою виявити, як саме національна свідомість впливає на стан розвитку громадянського суспільства в Україні.

В статье, на основе классических трудов зарубежных и отечественных политологов, анализируется проблема экзистенции гражданского общества, как отражения национального сознания украинской нации. Сделана попытка обозначить национальное сознание как интегрирующую силу, детерминанту гражданского общества. Данная статья является очень актуальной и своевременной. Своеобразие методологического подхода состоит в том, что объединены теоретический анализ с попыткой определить, как именно национальное сознание украинской нации влияет на развитие гражданского общества в Украине.

In the article, on the basis of classical works of foreign and native politologists, is analyzed the problem of existence of civil society, as the reflection of national consciousness of Ukrainian nation. The attempt is made to mark the national consciovnness as the integrating power the determinate of civil society. The present article is very actual and timely. Speciality of methodological approach consists of inification of theoretical analizis with attempt to determine, how the national consciovsness of Ukrainian nation influences on the development of civil society in Ukraine.

Ключові слова: громадянське суспільство, національна свідомість, менталітет, національна ідея.

Громадянське суспільство стало своєрідною емблемою кінця ХХ – початку ХХІ століття, і продовжує бути найближчим завданням чи ідеалом для одних країн, і реальністю – для інших [1].

Як відомо, громадянське суспільство – це суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних рис, яке спільно з державою утворює розвинуті правові відносини, суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага [2].

Наразі політологи відрізняють „громадянське суспільство” від „держави”, використовуючи перший термін для позначення форм асоціації, які є спонтанними, звичними, спираються на повсякденний досвід, і в цілому незалежні від закону, а другий – для позначення правових і політичних інститутів, які захищають, підтримують і призводять до суперництва могутні, але нечітко виражені сили соціального союзу. При цьому громадянське суспільство означає всі ті асоціації, які характеризуються також і політичними аспектами діяльності, а суспільство взагалі всі асоціації [3].

Який же стан розвитку громадянського суспільства має наразі Україна, і як національна свідомість української нації віддзеркалює, відтворює і детермінує його?

Перед Україною стоїть низка важливих світоглядних, соціально-економічних, духовних, ментальних проблем, і одна з найголовніших – це побудова громадянського суспільства. Без високого рівня національної свідомості це неможливо.

Майбутнє кожної держави значною мірою залежить від того, наскільки успішно вона зможе усвідомити свої інтереси, накреслити свої мету і завдання та наскільки вірно узгоджуватимуться інтереси самої держави з інтересами її громадян, а також наскільки громадяни й еліта зможуть порозумітися і якою мірою зможуть консолідуватися навколо ідеї державотворення.

Методологічною основою вчення про громадянське суспільство є праці Г. Гегеля, Н. Макіавеллі, Ж.Ж. Руссо, Ш.Л. Монтеск'є, Г. Спенсера, Д. Локка, Т. Гоббса, античних авторів: Аристотеля, Платона, Цицерона та інших вчених.

Окремі аспекти розвитку національної свідомості (філософські, історичні, політологічні, соціально-психологічні) дістали відображення в працях вітчизняних і зарубіжних дослідників, зокрема: В. Ткаченка, Ф. Рудича, І. Рисича, В. Ребкала, М. Михайличенка, В. Горбатенка, В.

Кременя, В. Журавського, М. Головатого, В. Врублевського, В. Бебика, Т. Андрусяка, Е. Геллнера, К. Грабовича, О. Забужко, Е.Д. Сміта, І. Кресіної, А. Колодій.

Особливе значення мають дослідження, які містять елементи комплексного аналізу громадянського суспільства і його взаємовідносин з соціальною, правовою державою, а також завдань, змісту і форм політичної діяльності, спрямованої на реалізацію соціальних прав і політичних свобод громадян.

Серед авторів цих досліджень слід назвати В. Медведчука, І. Кураса, В. Бабкіна, О. Бабкіну, К. Гаджисєва, В. Горбатенка, О. Скрипника, І. Усенка, В. Цветкова, Г. Щедрову, В. Селіванова, Ю. Шемшученка, В. Чеховича, В. Чепиногу, В. Денисова, М. Ігнатєєва, В. Погорілка, Т. Ковальчука, О. Мироненка, В. Скибу, В. Співака, О. Проценка.

Вагомий внесок у дослідження різних соціально-політичних аспектів взаємовідносин людини, суспільства і держави зробили іноземні політологи і філософи І. Шумпетер, Д. Кін, Дж. Коен, М. Джилас, Е. Геллнер, П. Бергер, Р. Арон, Х. Аренд, А. Арато.

Різні сфери і вияви, форми взаємодії суб'єктів і об'єктів державотворення, розвиток окремих складових української національної свідомості стали предметом наукового аналізу в працях М. Вівчарика, С. Вовканича, М. Кармазіної, В. Кременя, І. Кураса, С. Кримського, В. Полохала, В. Смоля.

Аналіз розвитку західної етнополітичної думки здійснений вітчизняними дослідниками О. Бабкіною, О. Картуновим, О. Майбородою, О. Маруховською.

Їхні дослідження допомагають спрямувати нашу увагу на питання взаємозв'язку громадянської та національної свідомості.

Серед невіршених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена дана стаття, є саме громадянське суспільство, як відображення, віддзеркалення національної свідомості українського народу.

Слід сказати й те, що в сучасній українській політологічній думці важко віднайти чітке й універсальне трактування, як саме сучасний стан громадянського суспільства опосередковується, детермінується національною свідомістю української нації.

Це напевне можна пояснити тим, що поняття „національна свідомість”, як і багато інших понять у філософських дисциплінах та інших гуманітарних науках, є скоріше набором концепцій, в яких кожна, ґрунтуючись на особливому підході, висвітлює певний аспект цього поняття. І дійсно, повністю охопити сутність такого багатогранного феномену, як національна свідомість, практично неможливо, і ще важче визначити, як саме національна свідомість української нації впливає на сучасний стан громадянського суспільства. Останнє і є головною метою даної статті.

Великою помилкою можна вважати ігнорування активної ролі національної свідомості, що неодмінно і беззаперечно впливає на практичну діяльність людей.

Національна свідомість потребує повсякденного ствердження через діяльність членів нації, спрямовану на розвиток цієї нації.

В чому полягає феномен громадянського суспільства і чому більшість розвинених „постіндустріальних” країн Заходу демонструють нам класичні ознаки саме громадянського суспільства?

Чому в Україні та інших пострадянських державах існують лише паростки громадянського суспільства?

Перехідний етап становлення громадянського суспільства відбувається поетапно, залежить від рішучості, швидкості та ефективності реформаторських заходів як в економічній, так і в соціополітичній сферах. У протилежному випадку спостерігається стагнація громадянського суспільства, що є ознакою кризового стану.

Сьогодні багато авторів розглядають громадянське суспільство як ключове поняття посткомуністичної трансформації.

Серед дослідників перехідних процесів панує переконання, що „демократія проголошена не може стати демократією реальною, доки громадянське суспільство не зміцніє настільки, щоб стати дієвим конкурентом і опонентом старої номенклатури”, що без вільного та потужного громадянського суспільства ринковий капіталізм неминуче перетвориться на капіталізм мафіозний [3].

Отже, громадянське суспільство – перед усім, навіть перед ринковими відносинами. Але звідки воно може взятися? На Заході – відповідь була одна; у нас – умови істотно відмінні.

Чи зможе громадянське суспільство „розвинути на цій історично безпрецедентній і не дуже сприятливій основі” – це питання залишається спірним, підкреслював Е. Геллнер [4].

Процес його становлення непростий і тривалий. Він може бути тільки більш чи менш успішним залежно від країни.

Концепція громадянського суспільства, що почала формуватися на зорі Нового часу, розвивалась і змінювала свій зміст паралельно з розвитком суспільної реальності, яку вона

позначала. Потім, з другої половини XIX ст. і до другої половини XX ст. про неї майже забули. А коли у 80-х роках XX ст. це поняття знову перетворилось на „ключове слово інтелектуальних дискусій” [4], виявилось, що не всі вкладають у нього однаковий зміст.

За кілька сот років своєї історії вислів став полісемантичним: у різних країнах і в різні епохи йому було надано різних значень. Застосовувавши термін *societas civilitas* (пізніше: *civil society* – цивільне суспільство) Джон Локк, Шарль-Луї Монтеск'є, Імануїл Кант, Фрідріх Георг Гегель, Алексис де Токвіль, та інші видатні мислителі започаткували властиве й нинішнім концепціям громадянського суспільства протиставлення суспільства і держави, їх трактування як певного типу антиномії, за допомогою якої суспільна система описується як поділена на дві та взаємообумовлені, проте відмінні і, в ідеалі, автономні сфери: політичну і громадську (соціальну, соціетарну). Життя в останній ґрунтується на ідеях індивідуальної свободи громадян та автономності громад, їх праві творити спілки та асоціації, захищати свої інтереси, запобігати або протистояти сваволі державних зверхників [5].

Отже, в цей період (від кінця XVII до першої половини XIX ст., громадянське суспільство було молодим буржуазним суспільством, що утверджувало ліберальні свободи, підкорялося закону, формувало громадську думку щодо проблем, які були визнані загально значимими. Людей у ньому єднали спільні інтереси. Захищати ці інтереси люди намагалися через створювані ними спілки та об'єднання, які функціонували автономно, під охороною закону. Ринок надавав цьому суспільству механізми саморегуляції, звільняючи неполітичну сферу від потреби в державній регламентації [6].

Разом з тим, ринок ніс і антигромадянські тенденції: надмірний індивідуалізм, різке соціальне розшарування, пауперизацію трудових класів, втрату ними почуття суспільності.

В міру усвідомлення цих проблем, зростання стурбованості ними, наростання класових антагонізмів і загострення класової боротьби, теорія громадянського суспільства, що акцентувала увагу на його позитивних, солідаристських аспектах, відходила у минуле. Наступав період громадянського суспільства, який тривав від середини XIX ст. до другої половини XX ст. [7].

Як елемент суспільної системи і як автономна щодо державних структур сфера публічного життя громадянське суспільство значною мірою зберігається (а в країнах так званого „другого ешелону” цивілізації щойно починає утверджуватись. Але в багатьох країнах, де раніше була розроблена теорія громадянського суспільства, тепер змінюються його якісні параметри [8].

Суспільство, за висловом Джона Кіна, „дичавіє”. На практиці це виявляється в загостренні класових суперечностей, у пануванні насильницьких методів розв'язання конфліктів, загалом – у „нецивілізованому” поведженні та незбалансованому впливі тих, кого ми нині назвали б „олігархами”. Стають популярними соціалістичні концепції суспільного розвитку, у тому числі й одна з найрадикальніших – марксизм. Карл Маркс і Фрідріх Енгельс та їхні послідовники оголошують громадянські зв'язки і громадянське суспільство формою класових відносин, яка породжена капіталістичним способом виробництва і має загинути разом з ним [9].

А в першій половині XX століття в низці країн громадянське суспільство взагалі на деякий час сходить зі сцени внаслідок гіпертрофії державних функцій „легітимного насильства” (фашизм і сталінізм). Не дивно, що концепція громадянського суспільства стає непопулярною.

Громадське життя і теорія громад в Україні

Щоправда, саме на цей період розвитку й становлення громадянського суспільства припадає найвище піднесення громадянського життя в Центрально-Східній Європі і, зокрема, в тій частині України, яка належала до Австрійської імперії. Остання саме тоді стала на шлях конституційного розвитку та надала рівні права народам, які входили до її складу.

За умов дотримання владою Австрійської імперії принципів правової держави наприкінці XIX – на початку XX століття відбувся злет громадянської свідомості й організованого громадського життя українців Галичини. Він сприяв відродженню їх економічного та політичного життя, зростанню національної гідності та спростував упереджені твердження щодо нездатності українців до державного життя, єднання і громадянської поведінки. У цей самий час розвивався громадський рух і в Наддніпрянській Україні, але менш успішно, зосереджуючись переважно на просвітянській роботі. І тривав він тут короткий час – до встановлення влади більшовиків у 1921 р. В Галичині ж громадянське суспільство було досить розвиненим упродовж 20-30-х років, аж до приєднання її до тоталітарного СРСР.

Тут діяли такі національні економічні товариства, як „Дністер”, „Народна торгівля”, „Сільський господар”. Тільки Центральна асоціація українських кооперативів об'єднувала 4000 кооперативів і 700 тисяч членів.

Зусиллями товариств „Просвіта” і „Рідна школа” було засновано близько 40 гімназій, ліцеїв, професійно-технічних училищ та понад 3000 народних українських шкіл.

Розвивався жіночий рух. „Обставини галицького суспільства того часу не були ідеальними, – пише Богдан Цимбалістий, – але з погляду розвитку політичної громадянської культури вони знаменні тим, що для того, щоб народ доріс до зрілості, виростив у собі державницьку свідомість помітного ступеня, вистачило, щоб одне-два покоління мали нагоду жити у правовій державі з однаковими законами для всіх та можливістю брати участь у рішеннях локальних та загальнодержавних питань політики й адміністрації тодішньої Австрії” [10].

„Громадянське суспільство” як концепція відродилось у другій половині ХХ сторіччя насамперед як зняряддя причини „соціалістичного авторитаризму” в центрально-східноєвропейських країнах. Одним із найвідоміших дослідників цього періоду є відомий німецький філософ і соціолог Юрген Габермас. Його теорії соціальної комунікації та „публічної сфери” („сфери відкритості”) справили істотний вплив на подальшу інтерпретацію поняття. За допомогою цієї раніше забутої концепції спочатку було розроблено нову „стратегію трансформування диктаторських режимів”, а потім вона стала інструментом пояснення, чому і як відбулося падіння комуністичних режимів у Центральній та Східній Європі та від чого тут залежатимуть успіхи в утвердженні демократичних інститутів.

Проте вплив концепції не обмежується країнами, що здійснюють перехід до ринку й демократії.

Особливістю післявоєнного періоду є те, що сфера застосування категорії громадянського суспільства є дуже широкою. Нові реалії суспільства загального добробуту в країнах розвиненої демократії привернули до нього увагу тих вчених, які намагаються знайти способи поєднання зусиль держави загального добробуту і громадянського суспільства в досягненні рівної свободи для всіх та більшої соціальної справедливості, формування соціального капіталу (Джон Кін, Ч. Тейлор, Н. Розенблюм, Р.Д. Патнем та ін.). Отже, громадянське суспільство – це досить давня, але дуже актуальна теоретична концепція, котра усе ще „володіє значним аналітичним, нормативним і політичним капіталом” [8]. Причому тепер, як вважає Дж. Александер, вона прийшла в науку надовго.

З крахом комунізму і кризою соціалістичних ідеологій центр ваги в дослідженні соціальних проблем перенесено з соціалізму на демократію. А в арсеналі демократичної теорії найпридатнішою для аналізу проблем соціальної взаємодії та солідарності є саме концепція громадянського суспільства.

До головних досягнень у вивченні громадянського суспільства в ХХ ст., на думку Дж. Когена, слід віднести аналіз його культурологічних та символічних аспектів, вивчення ролі громадянського суспільства у формуванні суспільних цінностей та групових ідентичностей, дослідження рухів як найбільш динамічних, неформальних елементів громадянського суспільства, теорію громадської (публічної) сфери і громадської відкритості (публічності) як явищ, притаманних епосі модерну [11].

Національна свідомість – фактор розбудови громадянського суспільства в Україні. Серед науково-практичних проблем питання сутності, змісту та соціальної ролі національної свідомості чи не найчастіше розглядається науковцями. Аналізу ролі і значення свідомості присвячені роботи як зарубіжних філософів, психологів, істориків (М. Вебера, Х. Ортеги-і-Гассета, Е. Геллнера, А. Сміта, З. Фрейда, К.Г. Юнга, Г. Лейбона), так і українських вчених – О. Борковського, М. Грушевського, М. Драгоманова, С. Дністрянського, В. Липинського, І. Лисяка-Рудницького, І. Мірчука, В. Старосольського, М. Чубинського, І. Франка, В. Янова.

Питання розвитку української національної свідомості та української нації висвітлюють в своїх дослідженнях науковці В. Андрущенко, А. Бичко, М. Вівчарик, В. Горський, Я. Грицан та інші.

Національна свідомість визначається як духовний феномен, як сукупність релігійних, філософських, моральних, правових та естетичних цінностей і правил.

Будучи матеріалізованою в політичних, соціально-економічних та правових інститутах, національна свідомість функціонує як форма суспільного устрою, як єдність державних, релігійних та громадських інституцій.

Конкретний зміст та якість національної свідомості визначають характер суспільного життя через мету, мотиви, способи і форми діяльності людей, а також вольову складову, яка відображає здатність людей перебороти труднощі заради досягнення того що є мотивом і метою. Злети і падіння національної свідомості безпосереднім чином впливають на злети і падіння суспільства, його занепад і перспективи.

Національна свідомість українців формувалась у розчленованих світах під австро-угорським, польським та російським гнітом.

Метрополії, усвідомлюючи величезний потенціал національно-визвольного руху, системно і послідовно, насиллям і підкупом, відкритою неправдою, або зсувом акцентів

деформували національну свідомість. В українські мізки на рівні свідомості й підсвідомості імплантувалось розуміння себе як чогось вторинного, аморфного, забитого, здатного виконувати лише найпростішу і найменш престижну роботу. І це дало певні результати, проте повністю задушити національний дух українства гнобителям таки не вдалось [12].

Перш за все необхідно зазначити, що національна свідомість є дієвим фактором змін не тільки в окремих спільнотах, але й державотворення в цілому. Наявність такого зв'язку підтверджена світовою історією як в минулому, так і нині.

Огляд суспільних процесів, що мають місце в новітніх державах переконливо показує, що більші досягнення мають місце там, де вищий рівень національної свідомості нації та її еліти. Показові в цьому відношенні приклади надають світу Литва, Латвія, Естонія, Казахстан. З іншого боку, ослаблення національної свідомості має негативні наслідки [13].

В загальному плані невиразна внутрішня та зовнішня політика суттєво знижує державотворчий потенціал, посилює занепадницькі настрої, що в кінці кінців може стати причиною втрати національної ідентичності. Окремі прояви такої динаміки загрожують українському суспільству та українській державі і саме вони ставлять на порядок денний питання формування національної свідомості [14].

На рівень, стан, тенденції і перспективи розвитку національної свідомості, та і в цілому політичної ситуації в Україні, суттєво впливає ментальність народу.

М. Михальченко, аналізуючи проблему ідеології в умовах сучасного розвитку України, зауважує: „Крихка етнічна, культурно-аксіологічна, світоглядна, орієнтальна й навіть етична архітектоніка сучасного українського суспільства вимагає реалістичної, твердої, відповідальної реконструкції українського світу, пошуків форм державного і суспільно-політичного втілення, адекватних українській вдачі, українському менталітету, українським чеснотам, українській традиції, потреби формування концепції, незакаламутненої ганебними сенсожиттєвими компромісами, здрібненими світоглядними чи ціннісними девальваціями” [15].

Ментальність – як і багато інших ознак, притаманних народу, - важко виокремити, виміряти, обґрунтувати. „Ментальність така ж невловима, як і об'єктивна. Вона існує і визначає. Її не може бути. Це та сама даність, потреба в якій не усвідомлюється, оскільки реалізовується щосекунди. Ментальність – одночасно і повітря психічного буття, і спосіб існування в цій атмосфері” [16].

Усвідомлені елементи менталітету тісно пов'язані зі сферою несвідомого, яка розуміється відносно до етносів, націй як колективне безсвідоме.

У найзагальнішому її вигляді ментальність може бути визначена як певна, характерна для конкретної культури, специфіка психічного життя репрезентуючих цю культуру людей, психологічний архетип, „темперамент” тієї чи іншої людської спільноти, детермінований економічними та політичними умовами життя в історичному аспекті.

Ментальність відбиває сутність колективної свідомості. Ідея на рівні ментальності – це не продукт чийогось індивідуального світобачення, а радше емоційний ґрунт, на якому виникають ідеї та символи.

Є.В. Чорний запропонував як модель єдності ментальності та ідентичності – айсберг. Ментальність – підводна частина „самість” суспільства. Над водою – здійснена у виборі ідентифікація. Весь айсберг, таким чином, це унікальність, оригінальність суспільства. І цей айсберг „дрейфує”, зазнаючи впливів етнічних, політичних, релігійних, економічних та інших умов.

Поняття „ментальність” пов'язане з такими латинськими аналогами, як *mentalis*, *mens*, *mentis* – „розумовий”, „розум”, „думка” або „інтелект”.

У англійській мові слово *mentality* означає „розум”, „інтелект”, „розумові особливості”, „міра інтелектуальної енергії”, „напрямок мислення”, „характер”, або „спрямування інтелекту”. Отже, виходячи з самої етимології слова, зміст ментальності міститься в когнітивній сфері та визначається насамперед тими знаннями, якими володіє дана спільнота.

Разом з віруваннями знання створюють уявлення про навколишній світ, який є ґрунтом ментальності, задаючи разом з домінуючими потребами та архетипами колективного безсвідомого ієрархію цінностей, яка характеризує дану спільноту.

За визначенням В. Храмової, ментальність – це спільне „психологічне оснащення” представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у річище певного світобачення. Ментальність зберігає генетичний код народу, допомагає зрозуміти закономірності розвитку культури, суспільної моралі. На її основі виникає відчуття ідентичності, що визначає політичну і побутову поведінку.

Несформованість свого „ми”, своєї соціокультурної аури призводить до історичних колізій, перегинів, різко полярних суджень про історію, про людство, про державність. Тут, з одного боку, мова може йти про політичні складові менталітету, а з другого – про вплив ментальності на політичну свідомість суспільства.

Висновки про інтровертивність вдачі українців ґрунтуються на аналізі найвідоміших постатей українства – Г. Сковороди, М. Гоголя, Т. Шевченка. З інтровертивністю пов'язується і український егоцентризм, що „дає перевагу всьому особистому над усім загальним” і спричинив вже не одну історичну катастрофу України. Прагнення до самовираження не знає меж: „Духовна істота в мені – це Богові рівна істота, в ній цілий світ і Бог”, – писав Г.С. Сковорода.

Інтровертивний характер українського індивідуалізму, його спрямованість на відособлення індивіда від суспільства і від інших людей, спрямовує зусилля особистості на створення свого малого індивідуального світу, на ізоляцію в ньому і збереження себе від впливу інших людей і від соціуму. Саме цим можна пояснити парадоксальність сьогоденної ситуації, коли в нації індивідуалістів катастрофічно не вистачає соціально-активних людей.

Водночас ряд дослідників відзначають і контрастні якості інтровертизму та емоційності українського менталітету. За великого егоцентризму („моя хата скраю”), соціальної байдужості українці схильні до співчуття, гуманізму; при розвиненому братолюбстві, всепрощенні, що ослаблює агресивність, войовничість, українець здатен до помсти, бунту проти несправедливості, що посилюється тенденцією до анархізму, – український інтровертизм не є замкнутістю в собі, він є лише спрямуванням на себе. Велика чуттєвість при інтровертизмі потребує контакту, оскільки українець не терпить самотності і спрямовує самовияв на якийсь зовнішній об'єкт [17].

Національна свідомість виступає необхідним елементом політичного життя суспільства. Будучи відповідним різновидом суспільної свідомості, що має власний предмет і механізм формування, вона характеризує духовну здатність людини до спеціалізованої політичної діяльності. За допомогою національної свідомості індивід спроможний адаптуватися у політичному просторі та здійснювати у ньому специфічні функції соціальної взаємодії, політичної участі й управління. Отже, поняття „національно-політична свідомість” за своєю суттю несе у собі подвійне змістовне навантаження.

З одного боку, воно характеризує субстанційні ознаки „політичного” як регулятора суспільних відносин, наголошує на тому, що саме свідомий фактор є умовою і складовим елементом політичної сфери суспільства.

З іншого боку, поняття національної свідомості вказує на те, що вона як один із компонентів входить у духовну сферу суспільства поряд з такими формами суспільної свідомості, як правова, етична, естетична, релігійна.

Ідеологія – важливий чинник формування і функціонування базових цінностей громадянського суспільства в Україні. Процес модернізації з властивим йому підвищенням ролі новітніх технологій у суспільному житті на тлі послаблення світоглядного і нормативного компонентів ідеології з необхідністю призводить до зростання значення її легітимного й ідентичнісного аспектів.

Проблема консолідації українського суспільства, поза сумнівом, існує і є актуальною, бо, власне, консолідації у сучасній суспільній практиці не спостерігається. Першочерговою причиною такого стану слід вважати відсутність інтегративної ідеології, навколо якої могли б гуртуватися соціальні верстви і групи попри їх приватні інтереси.

Громадянське суспільство характеризує плюралістичний тип співіснування, організації і захисту групових інтересів, їхніх відносин з державою.

З даними соціологічного дослідження, проведеного Центром „Соціальний моніторинг” наприкінці 2010 року, 52% української молоді має бажання виїхати за кордон у пошуках кращої долі. 35% опитаних вважає, що в Україні неможливо заробляти на гідне життя чесним шляхом.

Дослідження, проведене соціологічною службою Центру Разумкова на початку 2011 року в усіх регіонах України, містить ще більш загрозливі цифри.

На питання „Чи бачите Ви свою соціальну перспективу в Україні?”, 78% респондентів відповіли „Ні”. Ще 12% не змогли дати відповідь і лише 10% погодилися, що така перспектива в Україні існує. Ця статистика свідчить про національну свідомість молодих громадян України, за якими майбутнє [18].

„Чи хочу я бути українцем? Чи маю я право називатися українцем? Чи вартий я цієї честі – назватися українцем? Колись Г. Сковорода вірив у побудову нового суспільства вільних і рівних людей. І назва у нього була „Горня Республіка”. Це суспільство не можна побудувати шляхом переворотів та революцій. Це суспільство можна виплекати шляхом

самовдосконалення кожного. Кожен має усвідомити: щоб світ став кращим, треба починати із себе. Український філософ не назвав конкретного часу, коли ж почнуться ці зміни.

Але я вірю, що почнуться. Національна ідея стане домінуючою в суспільстві. Інакше бути не може, бо саме консолідовані навколо національної ідеї народи створили потужні і стабільні культурні, політичні та економічні системи своїх держав. Це буде не зразу. „Це триватиме довго, іноді за принципом „крок вперед, два кроки назад”, найчастіше – за принципом маятника – то в один бік, то в другий, але загалом красиво, поступово, спокійно і недраматично, а головне – безболісно. Але це обов'язково відбуватиметься разом із черговими змінами поколінь” (Ю. Андрухович) [19].

Безумовно потребує найсерйознішої уваги розкриття проблематики, пов'язаної з національною ідеєю. Національну ідею, – як зазначає один із авторитетних науковців В. Корж, – треба підняти на рівень національного прапора, зробити її загальнонаціональним гаслом, формулою національної мети, дороговказом для всіх громадян, незалежно від національності. Як один із можливих підходів можна зробити акцент на виявлені аналогії механізму визрівання національної ідеї, та її реалізації.

У французів „Свобода” як національна ідея народилась в результаті боротьби проти соціального гніту. Її реалізація перевела французьке суспільство на якісно новий щабель розвитку. „Демократія” як національна ідея американців стала реальною альтернативою британської моделі колоніального державного устрою. У німців ідея розбудови „сучасної демократії”, яка була сформульована канцлером К. Аденауером, стала засобом, який допоміг нації змити з себе ганебність фашизму і побудувати новітнє суспільство.

Ці приклади свідчать про те, що національна ідея являє собою цінність, актуалізовану суспільством в даний час на даній території. І як актуалізована цінність суспільства національна ідея несе в собі волю і велич.

Іншими словами, національна ідея є антиподом негараздів нації, антиподом тих рис, які спричиняють її нинішній жалюгідний стан.

Національною ідеєю в Україні може бути побудова реального громадянського суспільства, демократичної, правової, соціальної держави.

На основі даного дослідження можемо зробити наступні висновки:

По-перше, національна свідомість опосередковує, детермінує стан розвитку громадянського суспільства в Україні;

По-друге, національна свідомість формує усталене сприйняття цінностей громадянського суспільства, викристалізовує відношення громадян, спільноти в цілому, до цих цінностей, як чинників цього суспільства;

По-третє, амбівалентність, тобто неузгодженість національної свідомості щодо конкретної кінцевої оцінки того чи іншого політичного феномену має місце;

По-четверте, громадянське суспільство також виступає чинником впливу на національну свідомість; наявність громадянського суспільства опосередковує національну свідомість;

По-п'яте, громадянське суспільство і національна свідомість являють собою єдине ціле; вони є стрижнем, навколо якого формується дійсно правова держава з притаманними їй громадянам свідомістю, менталітетом, політичною волею.

Громадянське суспільство визначене як сфера потенційної свободи.

Впродовж останніх років про громадянське суспільство не поговорили тільки ліниві. Кількість вживань цього словосполучення загрожує перевершити частоту вживання штампів «розбудова демократії» чи «свобода слова».

На межі тисячоліть, на межі існування радянської тоталітарно-корумпованої і формування паростків нової, демократичної системи цінностей в Україні відбувається складний і тривалий процес формування інших суспільних відносин, аніж ті, у яких ми жили досі.

Кожен із рівнів суспільного життя – економічний, політичний, культурний, морально-ціннісний зазнають докорінної трансформації. На зміну тоталітарно-оптимістичному інтернаціоналізму радянської доби приходить потреба толерантного співжиття різних народів і етносів України як нації політичної.

Щодо того, то хоч би як ми оцінювали свої шанси «ввійти» (чи, коли хто наполягає «повернутися» до Європи), пам'ятаймо, що громадянське суспільство розвивається і в Китаї, і в Африці. Розвивається, певно ж, не скрізь однаково. Яким воно буде в нас – тим і визначатиметься великою мірою наша належність до котрогось із трьох світів.

Приклад розвинених країн Заходу переконливо доводить, що тільки громадянське суспільство відповідає викликам і вимогам сучасності.

Будемо ж сподіватись на цю перспективу і для українського народу і української держави.

Література

1. Keane J. ed. *Civil Society and the State. New European Perspectives.* – London – New York, 1988. - P. 66.
2. „Культурологічні аспекти політичної діяльності”. Автори: Сухотерія П.І., Тиганій К.А., Чистякова І.М., Мамонтова Е.В., Кудінова Н.В., Грицюта О.О., Власенко А.В.
3. Антоніна Колодій. *Розвиток громадянського суспільства.* Київ; 2002 р.
4. Ігнат'єфф М. Стаття-рецензія на книгу: Ernest Gellner. *Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals.* (London: Penguin, 1994. 225 p. // *Сучасність.* – 1995. - №10. – С. 77.
5. *Soviet Studiers.* – Vol. 44. – 1992. – № 2. p. 353-355.
6. Антоніна Колодій. *Вказана праця.* Київ, 2002.
7. *Civil Society and the State. New European Perspectives/Ed. By John Keane.* – London, New York, 1988. – P. 13.
8. Антоніна Колодій. *Вказана праця.* Київ, 2002 р.
9. Маркс К. и Энгельс Ф. *Сочинения.* – изд. 2-е. – т.3. с. 34-37.
10. Цимбалістий Б. *Тавро бездержавності. Політична культура українців.* – Київ, 1994. – С. 58.
11. Арато Є., Коген Дж. *Відродження, занепад і реконструкція концепції громадянського суспільства // Політична думка.* – 1996. - №1. – с. 26.
12. Шевченко В.О. „Громадянське суспільство”. „*Чорноморські новини.*” Одеса, 2008 р., стор. 66.
13. Шевченко В.О. *Вказана праця.* 2008, стор. 85.
14. Михальченко М. Самчук З. *Україна доби межчасся: Блиск та убозтво куртизанів.* – Дрогобич, 1988. – С. 29.
15. Черный Е.В. *Проблемы изучения политической ментальности // Проблемы політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: матеріали II всеукраїнської наукової конференції, 13-14 листопада 1997 р.* – Київ, 1997. С.11.
16. Кресіна І.О. *Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз),* - Київ, 1998, С. 204-205.
17. *Людина в сфері гуманітарного пізнання,* С. 215.
18. *Соціологічна статистика,* 2011. С. 55-56.
19. Андрухович Ю. *Твори.* Київ, 2005.

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ “СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ” ЯК УМОВИ ПЕРЕХОДУ ДО ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ (1991-2010 РР.)

Приймак Л.П.

аспірантка кафедри теорії та історії політичної науки

Львівського національного університету імені Івана Франка

В статті з'ясовано залежність консолідації демократичного політичного режиму від розподілу повноважень між гілками влади. Виявлено, на основі зміни функцій органів державної влади, залежність трансформації типу політичного режиму від розподілу владних повноважень між гілками влади. Проаналізовано вплив принципу “стримувань і противаг” на процес переходу до демократії в Україні протягом 1991-2010 років.

The paper found dependence consolidation of democratic political regime of separation of powers between branches of government. Found on the basis of changes in the functions of public authorities, such as the dependence of the transformation of the political regime of separation of powers between branches of government. The influence of the principle of “checks and balances” on the process of transition to democracy in Ukraine for 1991-2010 years.

В статті в'ясовано залежність консолідації демократичного політичного режиму від розподілу повноважень між гілками влади. Виявлено, на основі зміни функцій органів державної влади, залежність трансформації типу політичного режиму від розподілу владних повноважень між гілками влади. Проаналізовано вплив принципу “сдержек и противовесов” на процес переходу до демократії в Україні 1991-2010 років.

Ключові слова: принцип “стримувань і противаг”, консолідація, перехід до демократії, політичний режим..

Конституція України від 28 червня 1996 року задекларувала українську державу “...суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава” [6]. З часів прийняття Конституції минуло 16 років, а консолідованої демократичної держави (у класичному її розумінні “...як демократичний ідеал, що включає: свободу, рівність, повагу прав людини і меншості, народний суверенітет, співучасть громадян в управлінні”. [1, 888]) так і не утворилося, процес транзиту застиг на стадії перетворення.

Із здобуттям незалежності в українській державі стартував процес зміни політичного режиму, що в першу чергу розпочався із апарату держави. Особливо яскраво це відобразалося в змінні та розподілі влади між гілками влади. Розподіл влади на виконавчу, законодавчу та судову – це один з ключових принципів демократії, що унеможливорює узурпацію влади та контролює розподіл повноважень між гілками влади через “систему стримувань та противаг”.

Існує декілька визначень політичного режиму, у зв'язку із обмеженими рамками дослідження в нашій роботі ми використаємо **інституціональний** (політико-правовий) підхід до визначення політичного режиму, який ототожнює політичний режим з формами правління і державного устрою та акцентує увагу на формально-юридичних характеристиках: особливостях поділу державної влади і співвідношення між гілками влади, на типах урядових структур. За цим підходом процес розподілу влади на виконавчу, законодавчу та судову, а також спосіб утворення органів державної влади є одними з ключових критеріїв, що дозволяють віднести той чи інший режим до певного типу: демократичного, авторитарно чи тоталітарного.

Вибір часових рамок є теж не випадковим. **За основу ми беремо Конституцію України, а також закони, що існували до її затвердження, за допомогою яких змінювався розподіл повноважень між гілками влади у нашій державі. Так звані “гібридні режими”, що є характерними для пострадянських країн, характеризуються великим впливом інституту президентства на всі сфери суспільного буття, а з 1991 по 2010 рік в Україні глава держави змінювався тричі, це дасть нам можливість виявити суб'єктивізм у проведенні державної політики. 2010 рік розпочався із зміни першої**

особи держави, що потягнуло за собою і інші кадрові перестановки, тому новизна цих змін на даний час не дозволяє нам досліджувати період після 2010 року.

Отримані результати проілюструють процес трансформації в Україні та допоможуть розкрити ситуацію в якій перебуває держава зараз, а це в свою чергу дасть змогу розробити схеми подальшого державотворення, що має важливе значення у складанні та розробці державних стратегічних програм.

Мета: з'ясувати роль принципу “стримувань і противаг” в умовах переходу до демократії в Україні.

Визначена мета зумовила формування наступних дослідницьких завдань:

- вибір методології дослідження транзиту в;
- аналіз місця функціональних повноважень органів державної влади в Україні;
- з'ясування взаємозалежності процесу переходу до демократії від розподілу владних повноважень;
- формування можливих типів політичних режимів в Україні;
- обґрунтування доцільності практичного застосування отриманих результатів.

Серед останніх досліджень вітчизняних науковців, які намагалися розкрити та пояснити суть та особливості трансформації політичного режиму в Україні на основі сукупності факторів, з'ясувати переваги, недоліки та доцільність застосування транзитологічних парадигм, до країн пострадянського простору, спрогнозувати перспективи зміни слід виділи А.Колодій, Г.Шипунов, О.Фісун, Н.Марадик, О.Туркевич, О.Новакова, Є.Гайданка, О.Литвиненко, В.Паламарчук та ін.

Дослідження трансформації політичного режиму неможливе без розкриття теоретико-методологічних засад дослідження цього процесу. В другій половині ХХ століття науковці в своїх дослідженнях почали звертати особливу увагу на дослідження перехідних суспільств. Особливе місце в цих дослідженнях займає транзитологія як пояснювальна схема дослідження трансформаційних процесів. Перші спроби пояснення суті транзиту належать С.Ліпсету, Г.Алмонду та С.Вербі, які є представниками теорії модернізації, яка згодом розвинулася у структурний (функціональний) підхід. На основі критики модернізації в 1970-х роках виникла теорія транзитології. Представниками якої є: Д.Растоу (“Перехід до демократії: спроба динамічної моделі”), А.Пшеворський (“Переходи до демократії”), С.Хантінгтон (“Три хвили демократизації”), Ф.Шміттер, Г.О’Доннел, Х.Лінц та ін. На основі спільних зусиль, науковці виробили єдину парадигму транзитології, яка демонструвала процес переходу через призму поетапної зміни політичного режиму. Ця парадигма утвердилася в політичній науці під назвою “класична” парадигма транзитології, яка складалася з трьох послідовних етапів: 1) лібералізація авторитарного режиму; 2) встановлення демократичного правління; 3) консолідація демократичного режиму. Завершальним етапом транзиту була консолідація демократії, яка трактувалося науковцями по-різному. Ф.Шміттер акцентує увагу на відносинах співробітництва і конкуренції, які приходять на заміну епізодичним угодам, половинчатим нормам і випадковим рішенням [4, 45].

Проте перерозподіл сфер впливу у ХХ столітті та утворення нових незалежних держав відображає недоцільність використання класичного підходу до всіх країн, що перебувають в стані транзиту. Разом з тим Г.О’Доннел, Ф.Шміттер, А.Пшеворський, С.Хантінгтон і інші автори, самі неодноразово підкреслюють невизначеність перехідного періоду і множинність альтернатив на кожному з етапів переходу. Тим самим ставлячи під сумнів основні положення “класичної” парадигми транзитології, оскільки вона розглядає закінчений процес трансформації, не дає можливості змістовно пояснити процеси, що відбуваються в країнах пострадянського простору, завершальним етапом трансформації на основі даної парадигми є консолідована демократія. Відповідно на основі таких характеристики виникає “некласична” парадигма транзитології (А.Браун, М.Бернхардт, М.Макфол, Ф.Редер, Х.Балзер, В.Гельман та ін.). Представники даної парадигми розглядають процес трансформації на основі утворення нових, раніше невідомих, так званих “гібридних політичних режимів” – такий спосіб функціонування політичної системи, який поєднує у собі певний набір демократичних процедур та інститутів з авторитарним стилем організації та функціонування цих інститутів, взаємодії між владою та громадянським суспільством [9, 99-100].

“Некласична” парадигми транзитології відображає і розкриває основні нюанси та закономірності транзиту політичного режиму на пострадянському просторі, пояснює специфіку феномену “гібридних політичних режимів” та основні індикатори, які дозволяють виявити приналежність того чи іншого режиму до певного типу гібридних режимів, дозволяє розглядати трансформацію політичного режиму на кожній із стадій перетворення і не має наперед визначеного фіналу транзиту.

Отже, існує дві основні транзитологічні парадигми, що пояснюють зміну політичного режиму на основі сукупності чинників (зокрема, принципу “стримувань і противаг”). Ми розглянемо роль та місце гілок влади в Україні протягом 1991-2010 років та визначимо їх вплив на процес переходу до демократії.

З 1991 року в Україні розпочався процес формування владних інститутів та розподіл повноважень між ними. Верховна Рада, обрана вже демократичним шляхом, виходила з того, що “Єдиним органом законодавчої влади України є Верховна Рада України” [5]. Повноваження президента були обмежені, навіть його бажання запровадити посади представників президента на місцях, закріплення в Конституції не отримало. Децентралізація влади відбувалася із суперечливими змінами, увесь час тривала боротьба між місцевими органами влади, радами, і представниками президента. Нової Конституції, яка б закріплювала б повноваження гілок влади не було, частково діяла Конституція УРСР 1978 року, яка змінювалася і доповнювалася.

Важливим етапом на шляху становлення судової системи України в умовах демократизації українського суспільства стало прийняття у 90-ті роки цілого ряду законів, покликаних розвивати зазначену сферу. До таких законів відносяться “Про статус суддів”, “Про органи суддівського самоврядування”, “Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію і дисциплінарну відповідальність суддів” та ін. [8].

Проаналізувавши стан гілок влади та їх функціональне значення протягом 1991-2010 років можна зробити висновки, що основними проблемами на шляху формування демократичної держави були відсутність нової Конституції, відсутність чіткого розподілу повноважень між гілками влади, переймання чужого досвіду і сліпе насаджувannya його згори, загострена боротьба за владу в органах державної влади та ін. Позитивними напрацюваннями було утворення української незалежної держави, виникнення та розподіл основних гілок влади: законодавчу, виконавчу і судову, утворення нових посад, зокрема інституту президента, часткова децентралізація політичної влади, розвиток місцевого самоврядування, визнання України на міжнародному рівні та ін.

З здобуття незалежності в країні розпочалося формування гібридного політичного режиму, що сполучає в собі авторитарні та демократичні елементи, але переважають перші. В країні відбулося проголошення переходу до демократії, але цей перехід відбувся лише на першій стадії транзиту – лібералізації попереднього авторитарного режиму.

В 1994 році в органах державної влади розпочалася криза, що в свою чергу призвело до зміни перших осіб держави та верхівки влади. Поступово в країні посада президента почала наповнюватися реалістичним змістом, частково створюючи ефект одноосібного керування країною. Серед засобів системного впливу президента на парламент, який далеко не завжди відзначається легітимністю, можна назвати: 1) приниження ролі парламенту як всенародно обраного органу через спроби проведення різного роду референдумів; 2) намагання всебічного обмеження можливостей органів парламентського контролю; 3) негативне висвітлення діяльності парламенту підконтрольними президентськими структурами ЗМІ; 4) латентний вплив на формування парламентського керівництва і внутрішньої структури законодавчого органу; 5) вплив на виборче законодавство і процес парламентських виборів; 6) обмеження діяльності парламентської опозиції.

В Україні на основі Конституції 1996 року була реалізована президентсько-парламентська модель правління, яка ж відразу засвідчила такі її вади.

Політичні сили, представлені за результатами виборів у парламенті, не мають повноважень щодо формування уряду, за винятком надання згоди президенту на призначення прем'єр-міністра.

Позапарламентський спосіб формування уряду зумовлює ситуацію протистояння останнього з парламентом. Депутати у процесі підготовки урядом законопроектів фактично відсторонені від цього процесу, що зумовлює гостроту дебатів під час їх проходження в законодавчому органі [2, 56].

З прийняттям нової Конституції України було створено правову базу для подальшого розгортання судової реформи. Досить важливу роль для розвитку судової гілки влади відіграло прийняття Закону “Про Конституційний Суд України” і створення у 1996 році на його основі зазначеного органу конституційної юрисдикції. Суттєвим недоліком у процесі становлення останньої від 1996 до 2002 року залишалася невизначеність щодо питання, яке місце має належати Конституційному Суду в системі органів державної влади в Україні [3]. У 2002 році було прийнято Закон “Про судоустрій України”. Незважаючи на законодавче закріплення, судова влада й надалі перебувала осторонь державних перетворень, а не була контролюючою функцією держави.

З 1994 по 2004 роки в Україні продовжував існувати гібридний політичний режим – авторитократія, що ще більше заглибився і укорінився в політичну систему України.

Політична влада так і не стала публічною, вибори не були механізмом формування волі більшості та цивілізованого розв'язання конфліктів, слабо виконували функцію рекрутування нової політичної еліти, а Конституція 1996 року, через існування суперечності між конституційним і реальним механізмом владних відносин, мала суто декларативний характер.

Після 2004 року в країні очікувався певний злам, проте очікування залишилися нереалізованими. Інститут президентства після Конституційної реформи 2004 року втратив свою вагу як такий. Президент почав виконувати лише формальні функції. Вся виконавча та законодавча влада перебувала в руках уряду та парламенту [7]. Досить негативним моментом є часті відставки уряду, які засвідчують факт протистояння між урядом та президентом, ще з часів президентства Кучми. 4 лютого – 8 вересня 2005 року – уряд Ю.Тимошенко. 2005 – 2006 рр. – уряд Ю.Єханурова. 2006 – 2007 рр. – уряд В.Януковича. 2007 – 2010 рр. – уряд Ю.Тимошенко.

Політичний режим характеризується постійним протистоянням з виконавчою та законодавчою гілками влади. Вся проблема полягає, в тому, що кожна з владних структур намагалася перебрати на себе як найбільше владних повноважень. Згідно зі змінами до Конституції України від 08 грудня 2004 року, посада президента втрачала ту вагу, що мала раніше.

Що ж до судової гілки влади, то вона стала досить вагомою і активно розвивалася. Хоча, звертаючи увагу на всі події 2005 – 2010 років, судова гілка влади стала важелем, який урівноважував і вирішував спори між Президентом, Верховною Радою та Кабінетом Міністрів України. В перше за роки незалежності ця гілка влади дійсно зайняла ту позицію на сторожі державних законів, яку від неї очікували довгий час, проте досконалою вона так і не стала, причиною цього була невідповідність законодавчої бази вимогам часу та ситуації в країні.

Аналіз процесу трансформації політичного режиму в Україні за роки незалежності свідчить про рівновагу демократичних та авторитарних начал в Україні (причому демократичні характеризують легальну, а авторитарні – тіньову (фактичну) сторону політичної системи).

Упродовж останніх десятиліть Україна, попри наростання авторитарних методів керівництва, олігархізацію економіки та корупцію, продовжувала залишатись перехідним суспільством. Тип його визначає не лише правляча політична верхівка, а й контр-еліта (політична опозиція), що шукала підтримки суспільства для зміни політичного режиму конституційними методами і нарешті її отримала. Тривалість переходу не може бути однаковою для країн з різним рівнем економічного і культурного розвитку, його часові рамки не можуть довільно кимось встановлюватись, а часова "норма" переходу за будь-яких обставин мусить бути не меншою, ніж встановлений конституцією термін перебування глави держави при владі. Тільки після того, як він не піде від влади добровільно, або опозиція не буде спроможною його усунути, можемо говорити про закріплення якогось варіанта недемократичного розвитку. В Україні зі зміною перших осіб держави і значного прошарку еліти другого ешелону (голів обласних і райдержадміністрацій) політичний режим у суті своїй залишається гібридним, таким, що поєднує риси авторитарного та демократичного урядування.

Існування такого гібридного політичного режиму в Україні протягом більше 20 років незалежності ілюструє незавершеність процесу переходу на основі "класичної парадигми" транзитології. А отже, у випадку з Україною, при дослідженні трансформації політичного режиму доцільно використовувати "некласичну парадигму". Де процес консолідації політичного режиму є становленням і утвердженням нового політичного режиму незалежно від типу, і не обов'язково притаманний лише демократії.

Аналіз трансформації політичного режиму в Україні з 1991 по 2010 роки дав можливість відкинути будь-які сумніви щодо застосування методології дослідження транзиту в Україні, оскільки, трансформація триває, а певні перетворення, що відбулися, не підпадають під класичний варіант транзиту, то процес зміни політичного режиму в Україні можна досліджувати лише на основі "некласичної" парадигми транзитології, що не передбачає ніяких конкретних наперед визначених схем розвитку, а має декілька варіантів консолідації політичного режиму, які виходять із специфічних особливостей держави, що досліджується.

Література

1. Даймонд Л. Консолідація демократії і політична культура / Упорядник Проценко О. // Демократія. Антологія. – Київ : Смолоскип, 2005.- С.882-942.
2. Долженков О. Україна – Білорусь: Досвід політичної трансформації / Долженков О. // Одеса : Астропринт, 2003. 259 с.

3. Закон України "Про Конституційний Суд України" із змінами від 19 березня 2009 року [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – [Режим доступу // http://zakon.rada.gov.ua](http://zakon.rada.gov.ua)
4. Карл Т., Шмиттер Ф. Что есть демократия и чем она является?/Т.Карл, Ф.Шмиттер//Діалог – 1993. – № 2.- С. 42-47.
5. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20 квітня 1978 року [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – [Режим доступу // http://zakon.rada.gov.ua](http://zakon.rada.gov.ua)
6. Конституція України від 28 червня 1996 року [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – [Режим доступу // http://zakon.rada.gov.ua](http://zakon.rada.gov.ua)
7. Конституція України із змінами від 8 грудня 2004 року [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – [Режим доступу //http://zakon.rada.gov.ua](http://zakon.rada.gov.ua)
8. Назаренко Є. Судово-правова реформа: мета, принципи, етапи реалізації [Електронний ресурс] / Назаренко Є. [Режим доступу // http://webcache.googleusercontent.com](http://webcache.googleusercontent.com)
9. Шипунов Г. Теоретико-методологічні засади аналізу сучасного авторитаризму (на прикладі Росії та Білорусі)[рукопис] : дисертація канд. пол. наук. : 23.00.02 /Шипунов Г. – Львів, 2008. – 200с.

ПРИНЦИПИ ТА МЕХАНІЗМИ ЗВОРОТНОГО ЗВ'ЯЗКУ ЯК ЗАСОБУ КОНСТРУЮВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ДІАЛОГІВ

Сорокопуд О. Є.

*кандидат політичних наук, асистентка кафедри теорії та історії політичної науки
Львівського національного університету імені Івана Франка*

На основі аналізу ролі зворотного зв'язку у динаміці мовних ігор, у статті конкретизовано принципи зворотного зв'язку у конструюванні політичних діалогів. Доведено, що у всій мовній динаміці зворотному зв'язку належить функція миттєвої реакції, яка, при дотриманні комунікативно-поведінкових механізмів, має на меті зміну політичної поведінки опонента. При цьому, форма надання зворотного зв'язку визначається насамперед інституційним дизайном мовних ігор, закріпленням у діючій політичній системі.

На основании анализа роли обратной связи в динамике языковых игр, в статье конкретизированы принципы обратной связи в конструировании политических диалогов. Доказано, что в языковой динамике обратной связью реализуется функция мгновенной реакции, которая при условии соблюдения коммуникативно-поведенческих механизмов нацелена на изменение политического поведения оппонента. При этом, форму осуществления обратной связи определяет институциональный дизайн языковых игр, который согласован с действующей политической системой.

Based on the analysis of the feedbacks role in the language games dynamics the principles of the feedback needed for the political dialogues construction were defined in the article. It has been proved that the feedback played the role of the immediate reaction in the language games dynamics. The aim of that immediate reaction given according to the communicative and behavioral mechanisms was the change of the opponents' political behavior. In this context the feedbacks form was defined by the institutional design of the language games which is linked to the current political system..

Ключові слова: зворотний зв'язок, політична поведінка, політичний діалог, мовні ігри.

Кризові тенденції у комунікативному просторі функціонування політичної системи в Україні, зокрема відсутність або слабе функціонування відкритих комунікативних каналів між структурами політичної влади, її державними та громадськими інститутами, невизначеність державної комунікативної політики та її методологічних основ, невизначеність способів методичного та фінансового забезпечення якісного громадського моніторингу та оцінки діяльності державних органів призводять до поглиблення сутнісних політичних бар'єрів між громадським, творчим, науковим середовищами з одного боку і середовищем державного управління – з іншого. Показовою у даному контексті є і сама назва «державна служба», яка вказує на службу державі та її інститутам спричиняючи своєрідне протиставлення та як наслідок – протистояння громадській або суспільній службі, коли провідним завданням є служба громаді або суспільству в цілому.

Наявність системної перешкоди на шляху демократичного розвитку України, яка широко досліджена та описана українськими вченими В. Денисенком та В. Климончуком у дослідженнях аксіології політичних процесів, А. Колодій у дослідженні взаємодії держави та громадянського суспільства, І. Вдовичином в контексті аналізу національної ідеї, О. Донченко, Ю. Романенком у дослідженнях архетипів соціального життя українців та їхніх впливів на соціальну політику, спричиняє цілу низку комунікативних перешкод, які, маючи системне походження, розгортаються стихійно у реальних та віртуальних мережах із не прогнозованими наслідками.

Природу та динаміку таких комунікативних перешкод описано у дослідженні У. Проїса із акцентами на суспільно універсалізацію поняття «громадянин» та зведення її до категорії політичного «клієнта» державної бюрократії, у деліберативній демократії У. Когена, за якої необхідним стає «відкрите обговорення та обмін аргументами між рівноправними громадянами. За такого порядку громадяни відповідають як співучасники за розв'язання проблеми колективного вибору через громадське відкрите обговорення...» [1, 12-34], у сфері відкритості Ю. Габермаса, для якого «обговорення (політичних проблем широкого спектру значимості – О. С.) має спиратися на обмін аргументами, а чи ведуть вони до справедливих компромісів, істотно залежить від умов ведення процесу обговорення, і саме їх слід оцінювати з позицій моралі» [2, 33-34]. Процеси конструювання політичних діалогів на макрорівні в Україні розглядають через аналіз комунікативної природи політичних явищ (наприклад, принципи розробки комунікативної стратегії та формування зв'язків з

громадськості у працях В. Королька, аналіз влади як медіації у дослідженні С. Буртак, комунікативний підхід у дослідженнях політики О. Макух, проблема міжкультурного діалогу в контексті формування європейської культурної традиції Л. Максим'як, та ін). Поза увагою дослідників-політологів залишається низка проблем, пов'язаних із розробкою методичного інструментарію конструювання політичних діалогів, а також їхнього моніторингу та оцінки. Потреба у такій методології є актуальною як з огляду на унікальність культурного, просторово-часового, морального контекстів (політика в сучасній Україні суттєво відрізняється від політики в Україні минулого століття, а також від політики інших сучасних держав, відповідно вивчення історичного та міжнародного досвіду побудови політичних діалогів є тільки першим із необхідних кроків до розробки ефективної методології та її впровадження у конкретному середовищі, враховуючи його контексти) так і з огляду на більш ширшу потребу у критеріях та процесах оцінювання сучасної політики у Україні, зокрема конкретних напрацювань діяльності державних органів, їхньої прозорої звітності.

Метою даного дослідження є конкретизація принципів зворотного зв'язку та визначення окремих механізмів його надання для поглибленого розуміння процесів конструювання політичного діалогу. Досягнення мети передбачає розв'язання наступних завдань: аналіз ролі зворотного зв'язку у динаміці мовних ігор та конкретизація принципів зворотного зв'язку у конструюванні політичних діалогів.

Методологічне підґрунтя даного дослідження складають мовні ігри Ж. – Ф. Ліотара. Ліотар наголошує на необхідності подолання дихотомії теоретичного та нарративного дискурсів, перший із яких поєднує всезагальні знання, а другий – унікальні. Таке протиставлення є позірним, оскільки у кожній теорії відкрито або приховано присутній навратив, який вже щось пояснює суб'єкту або про суб'єкт. Логічні мовні практики софістів, у яких логіка випадку породжує сумнів у незаперечності домінуючої логіки виявляють дану проблему ще у Античності. Теоретичні «великі оповідання» не піддаються регресу до окремого факту чи події, вони слугують накопиченню словесних форм та скеровані на нескінченну розповідь про себе. Відповідно, «великі оповідання» завжди передбачають взаємодію із реципієнтом, завдання якого не замикається на сприйнятті, а розширюється до передачі або творчої трансформації. Для власного розгортання «великі оповідання» потребують історичного часу, логосу, поміщеного у тривалість часового континууму та, внаслідок цього, конкретного політичного ладу. У «Постмодерному знанні» Ліотар за допомогою методології мовних ігор виявляє залежність наукового знання від політичної системи, у межах якої дане знання продукується. Доповідь маніфестує, що однією із ключових функцій «великих оповідань» виступає легітимізація знання у науковій системі. «Великі оповідання» підміняють собою істину, і на новій позиції слугують методологічним критерієм структурування знання. Дослідження, що ґрунтуються на постмодерному сумніві, мають залучати відповідні методології, оскільки методологічні школи структуралізму чи теорії систем працюють в межах конкретних «великих оповідань», внаслідок чого непридатні для їхнього розкриття чи критичного аналізу. Відповідно, Ліотар дану функцію покладає на мовні ігри. Суть мовних ігор полягає в тому, що «для аналізу проблеми у визначених нами рамках, ми надаємо перевагу наступній процедурі: зробити акцент на мовних фактах, і вже в даних фактах виділити їх прагматичний аспект» [3, 29] У праці Вітгенштейна мовні ігри мають певні порядки, що розподіляються подібно до шахової гри, де значення фігур корелює із правилами можливих ходів. Продовжуючи логіку Вітгенштейнових досліджень, Ліотар формулює перший принцип методології мовних ігор, а саме: «говорити – означає боротись – в значенні грати» [3, 33] Відповідно до цього принципу, у всій мовній динаміці зворотному зв'язку належить функція миттєвої реакції, яка може полягати або у підготовці «удару у відповідь», стаючи частиною складної мовної гри та відволікаючи іншу сторону, або й самим ударом, коли власна мовна позиція звучить із уст опонента, усвідомлена і навіть частково присвоєна, адаптована для власних потреб. Відповідно, мовна гра не слугує самоціллю, вона може не містити в собі можливості перемоги над опонентом, акцентуючи на задоволенні від процесу творення нових змістів, зворотів, прийомів, при цьому у ній явно чи приховано присутні владні конотації.

Наступним принципом мовних ігор Ліотар розкриває через ґрунтування соціального зв'язку на мовних прийомах. Завданням державного управління (як і у деліберативній моделі демократії) стає, насамперед, надання інформації та оперування інформаційними потоками, що сприяє утворенню плеяди різнорідних експертів, ролі та репрезентації яких є настільки гетерогенні, що поняття політичного класу чи еліти не здатні передати їх смислів. Саме такі процеси породжують декомпозицію «великих оповідань», яка виявляється у тому, що «ніхто не розглядає розрив соціального зв'язку та перехід соціальних груп в стан деякої маси, що складається із індивідуальних атомів, що задіяні в абсурдний броунівський рух» [3, 44]. В цьому випадку комунікативні бар'єри стають бар'єрами політичними, а їх ідентифікація та

усунення – завданням управлінського характеру. Відповідно, межі мовних ігор задають інститути, легітимізуючи допустимі для них дискурсивні практики та не допускаючи всі інші. В окремих випадках дискурс інституту виявляє домінування лише одного порядку мовних ігор, який визначає про які речі допустимо говорити і яка манера для цього придатна. Держава, армія, церква, підприємство використовують монополізацію порядку мовних ігор, крайнім проявом якої є бюрократизм.

Стверджуючи, що інститути накладають межі на порядки мовних ігор, Ліотар вважає такі межі відносними із можливостями переміщень під впливом сучасних ситуацій. З постмодерної перспективи виявляється, що «ці межі самі є перехідним результатом та ставкою мовних стратегій, що застосовуються як всередині інституції, так і в зовнішньому середовищі» [3, 50]. Особливості накладання цих меж, серед яких і принципи отримання відповіді, займають місце одного із провідних об'єктів політологічних досліджень.

Отож, форма надання зворотного зв'язку визначається насамперед інституційним дизайном мовних ігор, закріпленим у діючій політичній системі. Це безпосередньо впливає на змістову частину, адже її розташування у порядках дискурсу є заданим, вимагаючи відповідного структурування змісту у належному для цього форматі. В той же час, принципи надання зворотного зв'язку мають на даний момент універсальний характер, не перебуваючи у прямій залежності ні від розташування у порядку дискурсивних практик, ні від рівня політичної системи – зворотні зв'язок та мікрорівні відрізнятиметься від наданого на макрорівні хіба що кількістю його інтерпретацій.

У своїх дослідженнях політичного лідерства Ф. Сікконе [4, 72-92] наголошує на тому, що відкритий та правдивий зворотній зв'язок пов'язаний із зміною поведінки, яку Ви хочете здійснити або порекомендувати. Основною метою його надання є підтримка реципієнта, шляхом цінного для нього мовного внеску. Зворотній зв'язок – це мовна дія, результатами якої користується опонент для здійснення змін. Саме він і надає дозвіл на дану процедуру, стаючи співтворцем мовної гри. Оскільки результати належать реципієнту, вони мають стосуватись тих змін у його поведінці, які він може і має запровадити для розв'язання тих проблем, які Габермас називає «питаннями життя і смерті, часто вони взагалі далекі від справедливості, а торкаються етично-політичного самоусвідомлення – хай це стосується суспільства загалом чи окремих субкультур» [2, 33]. В даному випадку стадія незадоволення вчинками реципієнта може випереджати момент зворотного зв'язку або бути наслідком незадовільної відповіді на нього. Сама по собі вона не має змісту зворотного зв'язку, адже її повідомлення стосуються стану суб'єкта повідомлення, а не поведінки реципієнта. Наприклад, масові протести, мета яких – зміни у чинному законодавстві (стосовно воїнів Афганістану, національної мови, тощо) відбуваються на засадах зворотного зв'язку оскільки вказують реципієнту на потребу у зміні його політичної поведінки (у законодавчій сфері) згідно із наданим реципієнтом дозволом (на масові зібрання та протести). Однак, масові протести, мета яких – зміна самого реципієнта (наприклад, протести під проводом руху «Отпор» в Сербії, руху «Кмара» в Грузії, «Помаранчева революція» в Україні) належать до іншого порядку мовних ігор, у якому домінують механізми мовного протистояння та боротьби. Надання зворотного зв'язку унеможлиблюється, оскільки опонент не дає на нього дозволу і не планує користуватись його результатами, прирівнюючи їх до поразки і втрати позиції. Межі між однією позицією і іншою накладаються інститутами при встановленні меж мовних ігор. Вміння ідентифікувати, прийняти та оцінити результати зворотного зв'язку для реципієнта є критичним не лише у комунікативному, але й у широкому політичному значенні.

Зворотній зв'язок потребує балансу у часовому періоді. Він включає повідомлення про типи поведінки реципієнта, які відправник хоче зберегти і розвинути, поряд із увагою на тих типах, яких реципієнт має позбутись або змінити. Щоб процес змін був прийнятним, не перетворився для реципієнта на надто складний, ризикований та радикальний процес, цінність здобутків якого в майбутньому затьмарена об'ємом необхідних для цього зусиль сьогодні, його надання відбувається за принципом, згідно якого повідомлення щодо позитивних типів поведінки, які потрібно зафіксувати і продовжувати, мають переважати вдвічі повідомлення про негативні типи поведінки, які мають змінитись. Такий принцип дозволяє реципієнту оцінити отримані рекомендації й адаптуватись до змін.

У цьому принципі приховується мовна пастка, пов'язана із механістичним його використанням, що відкриває простір політичних маніпуляцій. Маніпуляція починається тоді, коли зворотній зв'язок щодо позитивної поведінки реципієнта виконує не самостійне завдання – посилити розвиткові тенденції у поведінці реципієнта, а допоміжне – зробити реципієнта більш вразливим для моменту «нападу», яким стає надання інформації про негативні типи поведінки. В такому випадку відправник веде подвійну мовну гру і зворотній зв'язок руйнує в той момент, коли починає «напад». Результатом такого «нападу» стає перехід реципієнта в оборонну позицію і підготовка до контратаки. В той же час, результатом

наданого зворотного зв'язку має стати зміна поведінки реципієнта або визнання і продовження кращих практик з його боку. Відповідно, в окремих ситуаціях важливо сфокусувати виключно на тому, що потребує змін. Кожен тип політичної поведінки у зворотному зв'язку описується окремо із наведенням чітких причин, чому його важливо описати і подати. Позитивні та негативні (бажані та не бажані, конструктивні та деструктивні, тощо) типи політичної поведінки дуже рідко бувають однорідні, тому, навіть у цьому випадку, механізм зворотного зв'язку не включає їх порівняння, протиставлення чи оцінку. Натомість, зворотній зв'язок містить опис самої поведінки із комплексом тих наслідків та впливів, які вона спричиняє.

Механізм надання зворотного зв'язку відповідно до перелічених принципів включає авторизацію власника зворотного зв'язку, який від свого імені описує поведінку реципієнта, визначає причини цього опису та надає інформацію про типи впливів та результатів, до яких призводить дана поведінка. Власник зворотного зв'язку фіксує спостереження та результати попередніх досліджень, надаючи їх без інтерпретацій, суджень, власного до цього ставлення чи емоційного контексту. Завдяки цьому зворотній зв'язок є методом отримання нового знання, а не окремим прийомом мовних ігор, і може застосовуватись у різних політичних практиках, не тільки в конкретній системі правил окремої мовної гри.

Як вже було зазначено при розгляді сутності та принципів зворотного зв'язку, його надають стосовно поведінки, яку реципієнт може змінити або розвинути, тобто тих видимих її ознак, які можна дослідити та описати із наведенням фактів та прикладів. Частина, яка стосується інтерпретацій та висновків, здійснює реципієнт. У цьому діалогічність процесу зворотного зв'язку – обидві сторони задіяні рівномірно: власник дослідження ділиться ним із реципієнтом з дозволу реципієнта, відповідно реципієнт є суб'єктом дослідження, а його поведінка – об'єктом. Оскільки власник зворотного зв'язку не є власником об'єкту дослідження, він надає його власнику об'єкта у формі нового знання. При цьому власник зворотного зв'язку несе відповідальність за зміст та за процес передачі нового знання у відповідний спосіб, за проектування змін, а власник об'єкту – за застосування цього нового знання на практиці, за втілення змін.

Процес надання зворотного зв'язку пов'язаний із спільною відповідальністю та передбачає особистісну складову (спілкування між політичними інститутами відбувається через їхніх представників, уповноважених осіб). Відповідно, власник зворотного зв'язку має бути чутливим до того, як надану інформацію сприймає і приймає реципієнт та надати її в тому обсязі, в якому її можуть прийняти і почути. Для виконання цієї умови потрібна ціла низка комунікативних навичок та досвід у читанні вербальних та невербальних повідомлень. У випадку конфліктних ситуацій цю роль відіграють спеціально підготовані та навчені особи, які також володіють актуальними контекстами – медіатори. Для політиків та державних службовців набуття даного досвіду є не менш важливим з огляду на делікатність комунікативних зв'язків. У більш широкому розумінні, зворотний зв'язок – це обмін ідеями та інформацією, він передбачає рекомендації та пропозиції із орієнтацією на майбутнє та не включає до них чітких порад.

Оскільки зворотній зв'язок є частиною ширшого процесу конструювання політичного діалогу, він завжди передбачає можливість відповіді реципієнта на отриману інформацію. Відповіддю може слугувати переказ почутого реципієнтом для чіткого розуміння ситуації та уточнення деталей, або перехід до іншого стану мовної гри. В кожному випадку, зворотній зв'язок є окремим методологічним прийомом, тому по його завершенні може завершитись і комунікативний процес. У цьому випадку відбуваються певні символічні комунікативні дії, завдання яких – зафіксувати завершення процесу надання зворотного зв'язку.

Отже, зворотній зв'язок є мовною дією, результатами якої має стати зміна поведінки опонента. Він ґрунтується на низці комунікативно-поведінкових принципів, зокрема: чуттєвості до контексту, збалансованості у часі та просторі, відкритості, відсутності оціночних суджень, відповідальності та прагненні до змін. Ці принципи підтримуються відповідними механізмами із чітко визначеними ролями учасників зворотного зв'язку, процесом підготовки до надання зворотного зв'язку та його перебігу, а також процедурами його врахування та застосування у конструюванні політичного діалогу або у процесі здійснення політичних змін. Особливої ваги при цьому набувають політологічні дослідження, скеровані на формування якісної інформації, яку можна застосувати при наданні зворотного зв'язку щодо поведінки суб'єктів політики.

Література

1. Cohen. J. Deliberation and Democratic Legitimacy // Hamlin. A. Ph. Pettit (Eds.). The Good Polity. Oxford. 1989.
2. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / Юрген Габермас, пер. з нім. А. Онишко. – Львів: Літопис, 2000. – 420 с.
3. Лиотар Жан-Франсуа. Состояние постмодерна. – М.: Институт экспериментальной социологии, СПб.: Алетейя. 1998. – 160с.
4. Siccone. F. The Power to Lead. A guidebook for school administrators on facilitating Change. // Frank Siccone. – Siccone Institute, San Fancisco. Allyn and Bacon, 1997. – 300 p.

МЕТОДОЛОГІЯ ТА СТАН ВИВЧЕННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ГРУЗІЇ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Сухіашвілі Д.

*аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики
Донецького національного університету*

В статті розглядається методологія і сучасна історіографія досліджень зовнішньої політики Грузії в контексті Європейської інтеграції. В цілому відносини між ЄС і Грузією особливо стрімко розвиваються після «революції роз», яку часто називають найбільш значущим подієм з часів падіння комуністичного режиму.

The article discusses the methodology and modern historiography of research about Georgia's foreign policy in the context of European integration. A relation between Georgia and the EU especially rapidly develops after the "Rose Revolution", which is often called the most important event since the fall of the communist regime.

У статті розглядається методологія та сучасна історіографія досліджень зовнішньої політики Грузії в контексті Європейської інтеграції. В цілому відносини між Європейським Союзом та Грузією особливо стрімко розвиваються після «революції троянд», яку часто називають найбільш значущим подієм з часів падіння комуністичного режиму.

Актуальність

Трансформація політичного режиму в Грузії суттєво вплинула на теорію демократичного транзиту, поставивши перед науковою спільнотою завдання виявлення загального й особливого в політичних змінах у цій країні. Необхідність дослідження відносин між Європейським Союзом та Грузією стала особливо нагальною після «революції троянд», яку часто називають найбільш значущим подієм з часів падіння комуністичного режиму.

Мета та завдання дослідження

У дослідженні автор ставить перед собою завдання розглянути методологію та сучасну історіографію зовнішньої політики Грузії в контексті європейської інтеграції.

Основний зміст статті

Вивчення політичної трансформації в Грузії та її впливу на зовнішню політику, зокрема на євроінтеграційну стратегію країни, представляє додатковий інтерес у зв'язку зі зростаючою роллю цієї держави у міжнародних відносинах. В процесі розширення ЄС та формування нової стратегії відносин з країнами-сусідами – Європейської політики сусідства – зростає інтерес об'єднання до регіону Південного Кавказу. В цьому контексті Грузія розглядається як одна з ключових складових зростання впливу ЄС в регіоні та на пострадянському просторі в цілому. Стабільність політичної системи, вирішення територіальних конфліктів на теренах Південного Кавказу є важливим чинником європейської безпеки.

Грузія, як нерозділена частина європейського політичного, економічного, культурного простору, вважає своїм національним інтересом інтегруватися в європейську політичну систему та систему безпеки. Послідовна інтеграція в європейську та євроатлантичну структури є одним з основних пріоритетів зовнішньої політики нашої країни.

Дослідження такої актуальної проблеми, як зовнішня політика Грузії в контексті євроінтеграції протягом 1991 – 2011 років, потребує виваженості до вибору методологічного інструментарію.

Обов'язковою умовою будь якого плідного політичного дослідження, має бути постійне й послідовне дотримання принципу об'єктивності. Саме це надало можливість на основі залучення широкого кола джерел зробити ґрунтовний аналіз подій, порівняти отримані результати з висновками авторів інших досліджень.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ століття в грузинському суспільстві основними ідеологічними концепціями щодо європейської інтеграції були національно-демократична та ринково-інтеграціоністська.

Основними рисами національно-демократичної ідеології була орієнтація на ринкову модель розвитку суспільства, незалежність Грузії та створення сприятливих умови для вступу до Європейського Союзу. Можна сказати, що до 2003 року було відсутнє реальне розуміння конкретних кроків щодо реалізації цієї мети, і лише після революції з'явився конкретний план дій.

Специфічність об'єкта дослідження і багатоплановий характер його предмета зумовили необхідність використання в процесі дослідження експлікативних методів, таких як системний підхід та контент аналіз, які активно використовуються при дослідженні проблематики міжнародних відносин. Застосування системного підходу дозволяє розкрити розвиток

відносин Європейського Союзу з Грузією в єдності їх змісту, динаміки, взаємозумовленості і взаємовпливу різних факторів. Принцип системності орієнтує на комплексне розуміння та аналіз подій у внутрішній та зовнішній політиці Грузії після розпаду Радянського Союзу, що характеризується значними трансформаціями на міжнародній арені. Його сутність полягає в комплексному аналізі змін у геополітичному положенні країни, формування політики держави з огляду на суб'єктність, дослідженні їх як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх елементів та частин в умовах функціонування міжнародної системи. Це також дозволяє не лише проаналізувати функціонування об'єкта в рамках системи міжнародних відносин а й визначити його вплив на формування світової політики. Саме тому його застосування потребує кожен об'єкт наукового дослідження. Під час дослідження євроатлантичної інтеграційної політики Грузії у зазначених хронологічних та географічних межах необхідно враховувати суспільно-політичний, соціально-економічний, культурний, військовий розвиток, та загальноєвропейський контекст, зокрема місце держави на політичній арені Європи.

Системний метод допоміг розкрити діяльність державних органів, завдяки цьому вдалося не лише всебічно окреслити процес європейської інтеграції Грузії, а й виявити їх характерні риси, зміст та головні тенденції.

У роботі також застосовувався контент-аналіз. Цей метод дав можливість якісно-кількісного аналізу змісту документів з метою виявлення або вимірювання різних фактів і тенденцій, відображених у цих документах. У самому загальному вигляді даний метод може бути представлений як систематизоване вивчення змісту текстів з фіксацією найбільш часто повторюваних у ньому словосполучень чи сюжетів.

Особливість контент-аналізу полягає в тому, що він вивчає документи в їх соціальному контексті. Може використовуватися як основний метод дослідження, паралельний, тобто в поєднанні з іншими методами, допоміжний або контрольний. Завдяки цьому методом автором проаналізовано низку документів, серед яких: міжнародно-правові акти, документи Європейського Союзу, Ради Європи, двосторонні договори та угоди, нормативні акти центральних та регіональних органів влади.

Серед основних методів, без яких неможливе дослідження проблеми, слід назвати хронологічно-проблемний, який допомагає розглянути зовнішню політику Грузії як явище минулого в контексті відповідної політичної ситуації, встановити з одного боку, у якій мірі сучасники адекватно сприймали події, що відбувались у політичному житті держави, і враховували їх при визначенні цілей і завдань своєї діяльності, а з іншого – наскільки відповідала ця діяльність об'єктивним перспективам політичного розвитку.

Принципи багатосторонності й діалектичного розвитку допомагають нам розкрити не тільки основні події й процеси, але й деталі розвитку інтеграційної політики на різних хронологічних етапах.

Метод синтезу – передбачає синтезування великої інформації та реконструкцію, на основі отриманих даних, обставин розвитку та втілення зовнішньополітичних наприкінці ХХ – початку ХХІ століття.

Використання методу критичного підходу до аналізу джерел та літератури пояснюється специфікою використаних джерел, зокрема, мемуарів безпосередніх свідків подій, що брали участь у зовнішньополітичній діяльності. Для розкриття теми і досягнення своєї мети, автор використовував і аналізував мемуари колишнього державного секретаря США Кондолізи Райс «Немає вище честі: спогади про мої роки у Вашингтоні» і мемуари экс-президента Грузії Е. Шеварднадзе «Думки про минуле і майбутнє».

В процесі підготовки роботи застосовувалися також порівняльний метод. Головна перевага цього методу полягає в тому, що він націлює на пошук загального, повторюваного у сфері міжнародних відносин. У той же час порівняльний аналіз дає можливість отримати науково значущі висновки і на основі різноманітності явищ і неповторності ситуації.

Порівняльний метод дозволив більш ґрунтовно проаналізувати зовнішньополітичний шлях Грузії до і після революції, а також проаналізувати чому у східноєвропейських країнах вдалося проводити більш ефективний євроінтеграційний курс, ніж у Грузії. Порівнюється ставлення урядів часів президентства Е. Шеварднадзе та М. Саакашвілі щодо формування зовнішньополітичного вектору держави в контексті політики євроінтеграції та статусу невизнаних територій Грузії.

Герменевтичний метод дозволив всебічно проаналізувати різні документи та матеріали. Він дав можливість достовірно дослідити втілення в життя курсу на європейську інтеграцію.

У дисертаційному дослідженні було використано статистичний метод для обліку кількісних показників державної політики європейської інтеграції Грузії на різних етапах. На основі статистичних даних нами було досліджено стан, динаміку та перспективи розвитку Грузії у сферах економіки, торгівлі, енергетики.

Крім загальнонаукових методів автор використовував міждисциплінарні та власні історичні методи дослідження. Серед них: історико-порівняльний метод, історико-

функціональний та історико-генетичний (напрямок руху політичної еліти у конкретній історичній ситуації).

Необхідно відзначити, що проблема зовнішньої політики Грузії в контексті європейської інтеграції, в цілому, залишається недостатньо розробленою у вітчизняній і зарубіжній політичній науці. Однак є деякі праці, в яких розглядаються відносини Європейського Союзу та Грузії в різних галузях.

Висвітлення реалізації європейського покликання Грузії у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі доречно класифікувати за певними критеріями. Варто відокремити декілька груп досліджень.

Першу групу складають узагальнюючі праці з нової та новітньої історії Грузії, в яких розкривається стан зовнішньої політики Грузії, становлення і перші кроки Грузинської держави на шляху до європейської інтеграції.

Про розкриття трагічних подій Грузії у 90-х роках і війну між Грузією та Росією йдеться в книзі Лорика Маршанія «Правда про трагедію Абхазії». Він розповідає про головні причини трагедії в Абхазії, а також фатальні помилки керівництва Грузії і про авантюрні дії сепаратистів [1].

Війні 2008 року між Грузією та Росією присвячена книга Дазміра Джоджуа «Військова інтервенція Росії в Грузію. Війна 2008 року і її результати» [2] та книга Рональда Асмуса «Маленька війна, яка потрясла світ: Грузія, Росія і майбутнє Заходу» в якій він аналізує проблеми європейської безпеки, дає своє бачення причини війни у 2008 р. між Грузією та Росією і висловлює думку, що відсутність єдності в НАТО на Бухарестському саміті з питань надання Грузії й Україні ПДЧ, подіяла на позицію Росії та дала певний поштовх Москві, що призвело до п'ятиденної війни 2008 року [3].

Особливої уваги заслуговують праці грузинського політика, заступника Міністра закордонних справ по Європейській інтеграції Грузії Т. Гордадзе. У 2009 році журнал «Центральна Євразія» опублікував аналітичний щорічник, де окрема глава присвячується Грузії. Торніке Гордадзе є автором розділу «Міжнародне життя», в якому глибоко висвітлюються відносини Грузії з Російською Федерацією, з іншими сусідніми країнами, а також відношення з Європейським Союзом і НАТО. Окрім цього він є автором численних статей, де розглядаються відносини між Грузією та ЄС. В них не йде мова про зовнішню політику Грузії у контексті євроінтеграції, але вони є дуже цінними, оскільки розглядають реформи, проведені владою Грузії, а також роль Європейського Союзу в цих процесах [4].

До другої групи можна віднести праці вітчизняних та зарубіжних політологів, істориків, де досліджено процеси європейської та євроатлантичної інтеграції у цілому. В цій досить великій групі доречно було б виділити підгрупи, в яких йдеться про розширення Європейського Союзу, зокрема це праці Валерія Володимировича Копійки «Розширення Європейського союзу та Україна». Він системно аналізує витоки розширення ЄС, його концептуально-теоретичні засади й особливості, суперечності та геостратегічні наслідки [5].

Варто виділити книгу Мілади Анни Вахудової «Нерозділена Європа, демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму». В книзі розглядається політика Європейського Союзу щодо країн ЦСЄ і навпаки – політика цих держав щодо об'єднання. Ця книга є свого роду суспільно-науковим експериментом. Євроінтеграційна політика деяких країн ЦСЄ нагадує зовнішню політику Грузії після «революції троянд» в контексті євроінтеграції і дає надію на те, що рано чи пізно Грузія теж стане частиною Європи [6].

До цієї групи можна віднести підгрупу та праці про спільну зовнішню і безпекову політику, зокрема книги Олега В'ячеславовича Адарчева «Західноєвропейський союз в системі європейської безпеки», Олександра Аркадійовича Делінського «Європейська система безпеки: міжнародно-правові аспекти становлення і розвитку», роботу вченого і директора департаменту Америки Міністерства закордонних справ Грузії Ека Акобія «Політики Європейської безпеки та оборони: проблеми і перспективи», вона вважає, що перед Європою стоїть багато викликів, і об'єднання навколо цих проблем стане основою безпечної та сильної Європи. В умовах безпрецедентного розширення Європейського Союзу на порядок денний виноситься питання щодо його безпеки. Ці роботи дали можливість показати актуальність питання безпеки для Європейського Союзу на сьогоднішній день та виявити роль Грузії в її забезпеченні.

Третю групу складають вивчення коренів європейської визначеності Грузії, належності її до західної цивілізації. Сучасна зовнішня політика Грузії полягає в намаганні налагодити партнерські стосунки з усіма сусідніми країнами та дотриманні виваженої зовнішньої політики.

Про місце Грузії в зовнішній політиці Європейського Союзу пише у своїй роботі вчений і директор департаменту Америки Міністерства закордонних справ Грузії Ека Акобія «Грузія на зовнішньополітичному радарі Європейського Союзу: інтереси та інструменти». Вона

детально описує місце Грузії в зовнішній політиці ЄС і стверджує, що оскільки свого часу об'єднання пасивно використовувало свої ресурси по Грузії, він не зміг повністю реалізувати інтереси в цій країні. Ека Акобія вважає, що в деяких випадках Європейський Союз міг відігравати ефективну й активну роль за допомогою існуючих в нього ресурсів. Такі інструменти як Східне партнерство та місія Європейського Союзу надають реальні можливості для досягнення цієї мети.

Доктор правознавства Раті Брегадзе у своїй роботі «Правові засади політичної волі Грузії з інтеграції в Європейський Союз», ще раз підкреслив належність Грузії до європейської сім'ї народів і визначив критерії, яким повинні відповідати країни, що бажають в майбутньому стати членами об'єднання.

До цієї групи можна віднести роботу президента Центру Європейської інтеграції Василя Чкоїдзе «Східне партнерство - формат багатостороннього співробітництва». Він вважає, що у середньостроковій перспективі Грузія повинна постаратися перевести відносини з Європейським Союзом на індивідуальний шлях розвитку, оскільки Східне партнерство дає можливість для цього. Досягнення цієї мети стане індикатором політичного успіху нашої країни на шляху європейської інтеграції [7].

Варто виділити низку доповідей, зроблених за допомогою неурядових організацій, де широко розглядаються реформи проведені урядом Грузії на шляху євроінтеграції. Фонд «Відкрите суспільство - Грузія» у 2010 році опублікував доповідь «Європейська політика сусідства: Реалізація цілей ЄС та план дій ЄС-Грузія», де в рамках політики сусідства аналізуються перспективи модернізації та демократизації Грузії.

Цікавий аналіз відносин Європейського Союзу та Грузії дає старший науковий співробітник Інституту ЄС з досліджень у сфері безпеки Дов Лінч, який у своїй доповіді «Чому Грузія має значення» розглядає перспективи відносин між Грузією і ЄС на тлі аналізу зовнішніх акторів.

Висновки

Підсумовуючи висновки, слід зазначити, що для роботи з знакової літературою існує відповідний теоретико-методологічний фундамент. Є необхідні передумови для визначення проблем, досягнення поставленої мети та розв'язання ключових завдань. Проведений нами аналіз наукової та публіцистичної літератури дає підстави стверджувати, що згідно з підходами більшості дослідників активна співпраця з ЄС та іншими європейськими інституціями для Грузії є глибоко обумовленою сутністю геополітичних чинників. Більшість авторів та політичних діячів підкреслювали, що протягом певного часу Грузія була позбавлена природного для неї європейського напрямку розвитку, але буде зроблено все для повернення країни до «європейської сім'ї народів». Проте, зазначена література розглядає лише окремі аспекти процесу зовнішньої політики Грузії в контексті євроінтеграції, а роботи комплексного характеру відсутні.

Література

1. Маршаня Л. М. Правда о трагедии Абхазии / Л. М. Маршаня. Тбилиси. : Самшобло, 1998. – 128 с.
2. Джоджуа Д. Військова інтервенція Росії в Грузії, війна 2008 року і результати/ Д. Джоджуа. – Тбилиси. 2010. – с. 350.
3. Асмус Р. Д. Маленькая война, которая потрясла мир, Грузия, Россия и будущее запада ; [пер. з англ. Н. Накашидзе, Т. Накашидзе, Г. Накашидзе] / Рональд Дитрих Асмус. – Тбилиси. : Парнас, 2010. – 302 с.
4. Гордадзе Т. Грузия, Международная жизнь [Електронний ресурс] – Режим доступу до матеріалів: <http://www.ca-c.org/annual/2008/25.shtml>
5. Копійка В.В. Розширення Європейського союзу та Україна / Валерій Володимирович Копійка. – К. : Логос, 2008. – 351 с.
6. Вахудова М. А. Нерозділена Європа, демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму ; [пер. з англ. Т. Цимбала] / Мылада Анна Вахудова. – К. : Вид-д «Києво – Могилянська академія», 2009. – 378 с.
7. ევროკავშირი და საქართველო: მიმდინარე საკითხები და მომავლის პერსპექტივები / [გოგოლაშვილი ვ., აკობია ე., კაპანაძე ს. და სხვა.]; რედაქტორი ვ. გოგოლაშვილი, ს. კაპანაძე. - თბ.: 2007. – გვ. 187.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖПАРТІЙНИХ ВЗАЄМОДІЙ У СУСПІЛЬСТВАХ, ЩО ТРАНСФОРМУЮТЬСЯ

Хомин І. Є.

аспірантка кафедри теорії та історії політичної науки

Львівського національного університету імені Івана Франка

Розглянуто методологічний інструментарій транзитології в дослідженні міжпартійних взаємодій в суспільствах, що трансформуються. Проаналізовано формування правил та процедур міжпартійних взаємодій на стадіях переходу до демократії, особливості їх інституалізації.

Рассмотрен методологический инструментарий транзитологии в исследовании межпартийных взаимодействий в обществах, что трансформируются. Проанализировано формирование правил и процедур межпартийных взаимодействий на стадиях перехода к демократии, особенности их институционализации.

Ключові слова: міжпартійні взаємодії, теорія транзиту, перехідні суспільства, стадії переходу до демократії, правила, інституції.

Початок транзиту позначається якісними змінами, суспільно-політичними трансформаціями серед яких важливими для подальшої демократизації є перехід від ідеологічного монізму до плюралізму та його інституалізація у вигляді партій та незалежних від влади громадських організацій. Створюються інституційні умови для появи та діяльності політичних партій, громадських організацій та рухів в більшості випадків опозиційних режиму. Вони можуть бути наслідком громадських ініціатив «знизу», інституалізації заборонених політичних організацій. Водночас політичні партії створюються і групами політичної еліти, які жорстко конкурують за владу і потребують додаткових механізмів для апеляції до громадськості, «народу», впливу на масову свідомість. Нерідко політичні партії в перехідний період створюються під конкретну особу, чи то в опозиції, чи то у владі. Такі особливості партійного будівництва в суспільстві, де соціальна структура аморфна, а суспільні інтереси неструктуровані, приводять до виникнення великої кількості мало чисельних, неієднатних, неефективних політичних партій. Більшість з них не здійснюють ніякого впливу на функціонування політичної системи, на процеси прийняття рішень і на національному, і на місцевому рівні. В українському суспільстві регіональне розмежування, соціальна поляризація, розколи серед еліти зумовили формування крайнього плюралізму. Можна стверджувати, що на початку транзиту, коли політичний режим за своїми сутнісними характеристиками залишається авторитарним, політичні партії є більше інструментом легалізації й реалізації корпоративних інтересів груп політичної еліти, кланово-олігархічних груп, а не суспільства, виборчою технологією (так звані технологічні партійні проекти на виборах) і загалом слугують для демократичного «декорування» фасаду авторитаризму. Внаслідок цього режим, що трансформується, часто характеризується невідповідністю між «зовнішнім фасадом» – декларованими цілями та цінностями (демократією) і внутрішньою логікою його функціонування, реальними політичними практиками, які хоч і змінюються але залишаються авторитарними.

Вагомим чинником демократичних трансформацій перехідних режимів, окрім інших, є розвиток політичних партій та формування, консолідація ефективної партійної системи, здатної репрезентувати та ідеологічно оформлювати інтереси основних соціальних та політичних груп. Консолідація партійної системи це перехід від «безформного» плюралізму (термін Т. Карозерса) до структурованого політичного простору з визначеними правилами гри.

В широкому розумінні партійна система – це сукупність політичних партій і відносин між ними в процесі боротьби за державну владу та її здійснення. Партійні системи характеризуються усталеними моделями взаємовідносин між політичними партіями, основними серед яких є відносини співробітництва (кооперації) та конкуренції. Підсумовуючи велику кількість визначень партійної системи, можна стверджувати, що під партійною системою розуміють наявність в суспільстві політичних партій, які здійснюють вагомий вплив на реалізацію політичної влади в суспільстві; певним чином впорядковані відносини між ними, які створюють у мови для взаємин між політичними партіями та іншими інститутами політичної системи та визначають певну модель реалізації державної влади. Отже поняття «партійна система» включає в себе взаємодії, комунікації між політичними партіями, які є необхідними для її формування через вироблення ними усталених принципів та правил таких взаємодій. Тому вивчення міжпартійних взаємодій у суспільствах, що трансформуються, в

українському суспільстві також, є актуальною науковою проблемою і потребує адекватних методологічних засад для аналізу.

Міжпартійні взаємодії в науковій літературі, особливо вітчизняній, недостатньо досліджені в науковій літературі. Більшість дослідників займається вивченням політичних партій, партійних систем та різних аспектів їх функціонування (М. Дюверже, Дж. Сарторі, С. Ліпсет, К. Джанда, К. фон Байме, Ж.-Л. Кермонн, Ю. Шведа, І. Поліщук, А. Романюк, В. Ковальчук, М. Примуш, К. Гаджиев, В. Агеев, Ю. Гамбаров, Т. Шмачкова, Є. Вятр та ін.). Незважаючи на це, до вивчення проблем міжпартійних взаємодій, міжпартійної кооперації не сформувався єдиний підхід. Деякі аспекти політичної комунікації політичних партій, зокрема політичної комунікації в парламенті, вивчають Ю. Ганжуров, І. Підлуська, М. Грачев, М. Вершинін та ін. Міжпартійну комунікацію в контексті теми «Україна–НАТО» досліджує О. Шиманова. У роботах Д. Растоу, Дж. Каллберга, Дж. Хіглі і Я. Пакульські, Д. Лінца, А. Степана, Г. О'Доннелла, Ф. Шміттєра, С. Гантінгтона, А. Шеворського висвітлюються деякі проблеми консолідації та інституалізації партійної системи, процес вироблення спільних норм та процедур політичної комунікації партій у перехідний період. Окрім того процеси міжпартійних взаємодій і формування партійної системи обумовлюються особливостями та періодом функціонування кожного окремого суспільства, що також актуалізує вивчення особливостей міжпартійних взаємодій саме в українському суспільстві на сучасному етапі.

Мета статті – визначити та проаналізувати теоретичні засади дослідження міжпартійних взаємодій у суспільствах, що трансформуються.

Важливими аспектами будь-якого переходу є проблеми досягнення згоди та її інституалізація у формі норм та правил політичної боротьби. У цьому контексті важливим і дослідження формування принципів міжпартійних взаємодій, до яких відносимо і міжпартійну комунікацію як різновид політичної комунікації. Принципи міжпартійних взаємодій, які визначають здатність чи нездатність політичних партій до кооперації для ефективної діяльності, визначають значною мірою розвиток політичної змагальності в політиці, а отже і – можливість подальшої демократизації суспільства. Транзитні суспільства характеризуються виникнення нових правил, норм, цінностей, які відрізняються від тих, що притаманні авторитарним суспільствам.

Розвиток і діяльність політичних партій у суспільствах, що трансформуються, певною мірою визначаються процесом демократичного транзиту. Дослідженням демократичного транзиту займається окрема галузь порівняльної політології «теорія переходу» (theory of transition), або транзитологія. Якщо розглядати це поняття зі строго етимологічних позицій, то під терміном «демократичний перехід» ми розуміємо аналіз політичних змін перехідного характеру, пов'язаних зі становленням якісно нового стану політичної системи. Однак на практиці термін «транзитологія» набув більш вузького значення, оскільки предметом досліджень цього напрямку став процес переходу від автократичних форм правління до демократичних. Тому предметом транзитології як відносно самостійної дисципліни в рамках політичної науки стали проблеми демократизації суспільств. Проте частина українських дослідників у своїх роботах не вживають поняття «перехід» чи «транзит», вважаючи, що воно містить констатацію факту кінцевого пункту призначення, натомість демократизація означає неперервний процес, який ніколи не закінчується. Тому українські автори надають перевагу терміну «трансформація». «Враховуючи теперішні дискусії про відповідність транзитологічної парадигми сучасним дослідницьким потребам, а також низхідні тенденції у процесах демократизації в глобальному вимірі, можна погодитись, що «трансформація» — більш нейтральний стосовно конкретних схем аналізу термін і тому може мати ширше застосування» [4, 23]. Т. Карозерс, розглядаючи теорію транзиту, наголошує на тому, що багато країн, які називають перехідними не переходять до демократії, і багато транзитів не співпадають з моделлю. Одночасно трансформація є необхідною характеристикою будь-якого транзиту.

Тому частина дослідників використовують поняття «транзит» для аналізу суспільно-політичних змін та трансформацій, що не передбачає обов'язкового переходу до демократії, а вказує на той факт, що демократизація не завжди приводить до утвердження (консолідації) демократії. Тобто демократизація розглядається процесом появи демократичних інститутів, а консолідація демократії – бажаним але не завжди реалізованим підсумком демократизації. У сучасній теорії та практиці демократія та демократизація не гарантують вирішення тих чи інших проблем, і лише створюють умови для досягнення поставлених цілей. Результат же залежить від умови протікання демократичного процесу, від характеристики сил, які беруть участь у ньому, від їхніх можливостей вирішувати суспільні, передусім соціально-економічні, проблеми, від зовнішніх обставин, що позитивно (чи негативно) впливають на внутрішню політику. Проте важливішою у процесі транзиту суспільств від авторитаризму до демократії є трансформація інституційної системи, яка визначає принципи діяльності суб'єктів політики,

робить їх прогнозованими. Процеси формування нових правил та норм, їх інституалізація в процесі суспільно-політичних трансформацій є предметом розгляду транзитології, зокрема прихильників процедурного підходу.

Отже, транзитологія — напрям політичної науки, який спеціалізується на дослідженні переходів від авторитаризму до демократії. Сутність цього методологічного підходу полягала в кореляції властивостей вихідного та кінцевого станів процесу демократизації. У працях представників цього напрямку результати політичних змін жорстко детерміновані його вихідними умовами, серед яких пріоритет віддавали ступеню соціально-економічного розвитку та особливостям соціальної структури перехідних суспільств. Д. Растоу заклав основи первинної парадигми транзитології й сформулював нові принципи дослідження переходів до демократії, визначив основні етапи цього процесу та їх особливості.

У фундаментальних дослідженнях Г. О'Доннелла і Ф. Шміттера, С. Гантінгтона, А. Пшеворського були виявлені та сформульовані загальні закономірності переходів до демократії. Д. Растоу дійшов висновку, що процес переходу до демократії складається з трьох закономірних етапів, які визначив як «підготовча фаза», «фаза прийняття рішень» та «фаза звання». Розширену назву їм дали Г. О'Доннелл та Ф. Шміттер: «лібералізація», «демократизація» і «соціалізація».

Зокрема Ф. Шміттер наводить чотирьохфазну модель переходу до демократії: 1) лібералізація недемократичного режиму; 2) переговори та укладання угод; 3) прийняття рішень; 4) консолідація демократичних інститутів, звання суспільства до нових політичних механізмів. А. Пшеворський вирізняє тільки два етапи: «лібералізацію» і «демократизацію», проте, другий поділяє на дві стадії: «звільнення» (від авторитарного режиму) та «конститування» (демократії).

Із стадіями переходу до демократії корелюються і принципи міжпартійних взаємодій. Поняття «міжпартійні взаємодії» включає і співпрацю, і конкуренцію у діяльності політичних партій, а також різних спектр несистемних комунікацій та взаємодій. Міжпартійні взаємодії можна розглядати як об'єднання зусиль партій для вирішення спільних цілей. Також процес взаємодії включає в себе і організацію спільних дій, для досягнення цілей, процедури і безперечно – правила. Під міжпартійними взаємодіями ми розуміємо сукупність форм, засобів та методів взаємовідносин та комунікації між політичними партіями.

Кожна стадія демократичного переходу визначає свої особливості міжпартійних взаємодій. Лібералізація розпочинається як результат взаємодії розбіжностей, які виникають всередині авторитарного режиму. На стадії лібералізації відбувається процес виникнення та поступової формалізації та інституалізації політичних партій, зароджуються нові практики взаємодій між політичними партіями, відбувається поділ (хоча й аморфний) на правлячі та опозиційні партії. Владні еліти авторитарного режиму намагаються розширити легітимну основу старого режиму для того, щоб лишитися й далі при політичній владі. Пізніше стара еліта допускає проведення демократичних виборів, що сприяє становленню багатопартійності. Дослідження міжпартійних взаємодій на цій стадії відіграє важливу роль, адже, далі нова еліта витісняє стару, і приступає до утворення сприятливих умов для становлення демократії, інституційних також. Для демократизації характерна невизначеність інститутів та їх відносин, оскільки проходить процес інституціональних змін влади, формуються демократичні цінності. На цій стадії політичні сили суспільства повинні спільно формувати демократичні інститути і процедури, в межах яких і створюються умови становлення демократичної системи. На стадії соціалізації політичні партії опановують нові норми та цінності і поступово врастають у нову систему відносин, тому міжпартійні взаємодії набувають нового змісту. Вони відбуваються на основі нових встановлених правил та норм. Т. Карозерс характеризує консолідацію, як останню стадію демократизації, як «повільний, але цілеспрямований процес, в ході якого демократичні форми наповнюються демократичним змістом за допомогою реформи державних установ, узаконення виборів, становлення громадянського суспільства і остаточного звання до нових демократичних «правил гри» [9, 45].

Поділ транзиту на етапи дозволяє розглядати міжпартійні взаємодії детальніше, зосереджуючи увагу на кожній фазі. Так, «беручи до уваги, на які стратегічні цілі скерована діяльність політичних еліт на певному часовому відрізку переходу і яка її результативність, виділяють такі стадії» [3, с 205]: стадія прийняття реформаторських рішень про створення нових інституцій — «заміна політичної еліти»; стадія прийняття реформаторських рішень про створення нових інституцій — «заміна політичних інституцій»; стадія звання суспільства до нових умов, легітимації новостворених інституцій — «демократична консолідація». Нею закінчується перехід і починається демократичний розвиток.

Після того, як стає зрозумілим, що в країні відбуваються трансформаційні процеси виникає необхідність чітко визначити його межі. Найчастіше початком переходу стають

активні виступи опозиції або зміни в найвищих щаблях політичної влади, які призводять до зміцнення позицій прихильників реформ. На цьому етапі політичний режим вступає в перехідну фазу та легітимізує права політичної опозиції. Одночасно відбувається становлення демократичних інститутів. Перехід можна вважати закінченим, коли демократичні інститути остаточно закріпились в суспільстві, а демократична форма правління визнається всіма або значною більшістю суб'єктів політики.

Процес переходу до демократії значно залежить від готовності демократичної опозиції миритися на перших порах з вельми обмеженим полем дій, яке надає їй авторитарна система на початковій фазі процесу, іншими словами, опозиція повинна вдовольнятися можливостями переговорів і уникати спокуси насильства [6, 70]. У процесі демократизації важливу роль відіграє те, чи зможе нова опозиційна еліта домовитись із старою правлячою елітою щодо нових засад функціонування політичної системи, реалізації влади. впровадження демократичних процедур та демократизації державних інститутів. Міжпартійні взаємодії на цьому етапі полягають у веденні переговорів між партійною елітою з метою досягнення цих домовленостей (пакту). Слід зазначити, що адаптація політичних партій у атмосфері взаємної довіри і поваги до закону передбачає довгий шлях багаторічної конкуренції, взаємодії і досвіду демократичних виборів.

В теорії транзиту сформувалось два підходи щодо побудови загальних моделей походження демократії, перший робить наголос на структурних чинниках (структурний підхід), інший – на процедурних (процедурний підхід). Структурна модель (С. Ліпсет, Г. Алмонд, С. Верба, Д. Ростоу, Р. Інглехарт) пояснює трансформацію політичних режимів у результаті зміни якостей суспільства, нації та впливу соціально-економічних, культурних факторів. Структурний підхід зосереджує свою увагу на структурних передумовах демократії, загальних положеннях між певними соціально-економічними та культурно-ціннісними змінними. Дані подаються саме як структурні, тобто зумовлені впливом об'єктивних чинників, а не суб'єктивними намірами політичних акторів.

Для дослідження міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах важливими є положення процедурного підходу, який акцентує увагу на важливості процедур прийняття політичних рішень політичними акторами, і політичними партіями також.

Особливістю процедурного підходу (Г. О'Доннел, Ф. Шміттер, Л. Уайтхед, Дж. Ді Палма, А. Пшеворський, Т. Карл, Х. Лінц, А. Степан) у межах транзитології є те, що головна увага акцентується не на структурних, а на процедурних чинниках, пов'язаних з діяльністю основних політичних сил суспільства, з їх здатністю виконати низку послідовних процедур, необхідних для інституціоналізації демократичних відносин. Цей підхід сприймає демократичний процес як ендогенний, який є результатом політичних рішень, вибором стратегії і тактики ключовими політичними акторами [1, 34]. «За такого підходу послідовність і взаємопов'язаність політичних рішень та дій, вибір тактик тими акторами, які ініціюють і здійснюють демократизацію, виявляються важливішими для її завершення, ніж передумови демократизації, які існують або є відсутніми на потрібний момент» [2]. Дослідники цього підходу вважають, що жодні об'єктивні соціальні, культурні, економічні, політичні та інші чинники не можуть визначити, які політичні сили та актори будуть протистояти розвитку демократичного режиму. З погляду прихильників процедурного підходу, основним у процесі переходу є визначена констеляція еліт, а саме виділення у правлячій еліті демократичного крила реформаторів, якому відповідно протистоять консерватори. Початок переходу до демократії можливий лише за досягненням взаєморозуміння між реформаторами та консерваторами. На думку А. Пшеворського, це можливо, якщо, реформатори і помірковані досягнуть згоди щодо інститутів та норм, при яких представлені ними сили мали б помітний політичний вплив у демократичній системі [8, 4]. Варто підкреслити важливість саме процедурного підходу для дослідження міжпартійних взаємодій, адже саме партії є формальними учасниками переговорів та угод, які ведуть до згоди в середовищі еліти.

На нашу думку, ці два підходи не суперечать один одному, а, навпаки, доповнюють, оскільки роблять акцент на різні сторони єдиної групи явищ. Тому третій підхід в транзитології розглядає два попередні у синтезі. Вперше такий підхід використав Д. Кемпбелл та його колеги, який вони назвали «кровообігом причинності». Автор цієї праці наголошує, що в «ідеалі поступове просування в процесі аналізу від змінних макрорівня, які впливають на демократизацію, до змінних мікрорівня повинно здійснюватися у відповідності до певної методологічної логіки» [цит. за : 2]. Це означає, що перехід до іншого рівня аналізу передбачає, що пояснювальний потенціал попереднього рівня вже вичерпано, а явище так і залишилось нез'ясованим. Перехід із макро- на мікрорівень пояснення переважно передбачає перехід від структурного до процедурного аналізу.

Важливим у дослідженні міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах є розгляд чинників структурного та процедурного аналізу. Процедурний аналіз дозволяє розглядати

комунікацію, взаємодії щодо прийняття політичних рішень певними політичними суб'єктами у період демократичного транзиту. Міжпартійні взаємодії визначаються стосунками між політичною елітою, наявністю конфліктів та здатністю до досягнення консенсусу щодо підтримки демократичного режиму. Проте без структурного аналізу дослідження міжпартійних взаємодій залишається ізольованим від інших важливих чинників. Адже на вибір політичних акторів впливають не лише самі процедури (конкретні політичні дії), а й структурні фактори, які пов'язані насамперед із культурними традиціями та особливостями соціально-політичного розвитку.

Важливим аспектом демократизації авторитарних режимів є проблема надто повільного становлення, в деяких країнах пострадянського простору, демократичних інститутів, в першу чергу, це стосується партій. Не менш важливою є роль партій «старого режиму». Наприклад, у колишніх радянських республіках компартії суттєво перешкождали і продовжують перешкождати консолідації демократії. Якщо така партія є досить сильною, то вона гальмує демократичні реформи. Плюралізм еліт має наслідком велику кількість «слабких» політичних партій, які не в змозі прийти до консенсусу у виборі політичного курсу [7, с. 35]. Це демонструють і українські політичні практики. Із встановленням демократичних інститутів завершується період демократичного транзиту, що переходить у демократію.

Польський політолог А. Пшеворський у своїй праці «Демократія і ринок, політичні і економічні реформи в Східній Європі та Латинській Америці» зазначає, що стратегічною проблемою суспільства перехідного періоду, є прихід до демократії, з найменшими втратами. В цьому сенсі він наголошує на ролі переговорів у процесі демократизації. У цій ситуації демократія встановлюється, якщо конфліктуючі політичні сили домовляються про інституційну структуру, що допускає відкрите, чи навіть обмежене суперництво, і також якщо ця структура породжує довготривалу згоду. Він наголошує на важливості для консолідації демократії єдиних «правил гри». Вони створюють ситуацію, коли ніхто не допускає можливості виникнення інститутів та правил поза демократичними нормами [цит. за: 5, 106]. Адже консолідація демократії це і є етап, коли основні демократичні інститути стають стабільними і набувають характеру традиційних. Взаємодіючи політичні партії можуть домовлятися між собою, як на міжінституційному рівні, так і на міжособистісному. Тобто тут важливими є і переговори партійних лідерів, і обмін інформацією між партіями, тобто її структурними елементами. У транзитологічних теоріях ставиться особливий акцент на ролі формальних, а також неформальних правил та процедур для досягнення згоди.

З поваленням диктатури центральною постає проблема: чи погодяться нові політичні сили на існування інститутів, що уможливають відкрити, чи певною мірою обмежену конкуренцію, і чи здатні такого роду інститути забезпечити залучення всіх політичних сил в якості учасників демократичного процесу. Варто зазначити, що конфлікти, які мають місце в періоди переходів до демократії, нерідко виникають на двох фронтах: між противниками і прихильниками авторитарного режиму і між самими протодемократичними діями за кращі шанси в умовах майбутньої демократії. Основа демократизації полягає в конкуренції політичних сил, що мають різного роду протилежні політичні інтереси, особливо в умовах різноманітного, розмежованого суспільства. Ця ситуація створює дилему: щоб прийти до демократії, сили, що борються проти авторитаризму повинні об'єднатися в боротьбі проти режиму, та поваленні існуючого ладу, і водночас, щоб досягти успіху, щоб перемогти в умовах демократії вони повинні впроваджувати взаємну конкуренцію між собою. Щоб конкуренція політичних партій мала конструктивні наслідки, а не перетворювалася на вічну війну «всіх проти всіх», закулісні інтриги, політичні еліти та впливові політичні партії повинні виробити правила політичної конкуренції, боротьби за владу, і не намагатися їх переглядати, якщо вони в певних ситуаціях суперечитимуть їхнім інтересам. Такі правила і виникають у процесі різних форм взаємодій між партіями –консультацій, переговорів, спільних акцій, коаліційної діяльності.

Отже, методологічний потенціал теорії транзиту дає змогу прослідкувати та зрозуміти особливості міжпартійних взаємодій у суспільствах, що трансформуються, та з'ясувати їхній вплив на процеси демократизації та подальший розвиток суспільства загалом. Аналіз міжпартійних взаємодій на різних стадіях переходу показує, що кожна стадія створює нові умови для функціонування політичних партій.

Література

1. Вісник Харківського Національного Університету імені В. Н. Каразіна, «Питання політології». — 2009. — № 893.
2. Гайданка Є. Теоретико-методологічні основи дослідження сучасних демократичних підходів у політичній науці: передумови демократизації і суспільства / Є. Гайданка // Освіта регіону Український науковий журнал Політологія психологія комунікації. — 2009. — 4

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.social-science.com.ua/jornal_content/106/communication

3. *Колодій А.* Політична трансформація в Україні: інституції та люди : збірник наукових праць «Ефективність державного управління» / А. Колодій. — Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2007. — Вип. 12. — С.205–211.

4. *Колодій А.* Траєкторія демократичного переходу в Україні А. Колодій // Трансформація в Польщі і в Україні: 1989–2009. Вибрані аспекти ; за ред. Анджея Антошевського, Антоніни Колодій, Кшиштофа Ковальчика. – Wroslaw, 2010. — С. 22–38.

5. *Крал А.* Правила гри у політиці як чинник політичної стабільності в контексті теорії неінституціоналізму / А. Карп // Політологія. — 2009. —Т. 110. — Вип. 97 — С. 106–109.

6. *Латигіна Н.* Шляхи та структурні фази демократизації суспільства / Н.Латигіна // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2 (11). – С.68–77.

7. *Небрат К. Ю.* Демократичний транзит як об'єкт дослідження сучасної політології / К. Ю. Небрат // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна: «Питання політології». — 2009. — № 839.

8. *Хінтба І. Р.* Три етапи еволюції транзитології: на шляху до четвертого? / І. Р. Хінтба // Кафедра політичних наук, Російський університет дружби народів.

9. *Carothers Th.* The End of the Transition Paradigm / Th. Carothers. – Journal of Democracy. –2002). – Vol. 13. – P. 5–21.

УДК 316.343.622

ВЛАСНИКИ КРУПНОГО КАПІТАЛУ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ СУБ'ЄКТ: ПРОБЛЕМА КАТЕГОРІАЛЬНОГО ОХОПЛЕННЯ

Рахманов О. А.

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри політології та соціології

Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

Стаття присвячена аналізу проблеми категоріального охоплення соціальної групи великих власників. Автор зазначає, що найбільш прийнятним є термін «капіталісти», яке має широкий вжиток у сучасній західній соціології. Водночас, цей термін у постсоціалістичних суспільствах має негативний та заідеологізований відтінок. Терміни «підприємець» і «буржуа» крім позначення бізнесових та класових аспектів соціальної стратифікації мають й інші значення, що може викликати термінологічну плутанину. Тому для позначення цієї групи можна користуватися терміном «власники крупного капіталу», який адекватно відображає основні критерії операціоналізації цієї соціальної групи у постсоціалістичних суспільствах.

Статья посвящена анализу проблемы категориального охвата социальной группы крупных собственников. Автор отмечает, что наиболее приемлемым является термин «капиталисты», которое имеет широкое применение в современной западной социологии. Вместе с тем этот термин в постсоциалистических обществах имеет отрицательный и идеологизированный оттенок. Термины «предприниматель» и «буржуа» кроме обозначения деловых и классовых аспектов социальной стратификации имеют и другие значения, что может вызвать терминологическую путаницу. Поэтому для обозначения этой группы можно пользоваться термином «владельцы крупного капитала», который адекватно отражает основные критерии операционализации этой социальной группы в постсоциалистических обществах.

The article analyzes the problem of categorical coverage of the social group of large owners. The author notes that the most appropriate term is «capitalists», which has wide consumption in contemporary Western sociology. However, this time in post-socialist societies has a negative and ideological hue. The terms «entrepreneur» and «bourgeois» also refer business and class aspects of social stratification are other values that can cause terminological confusion. So to refer to this group can use the term «large capital owners», which adequately reflects the main criteria for operationalization of the social group in post-socialist societies.

Ключові слова: власники крупного капіталу, соціальна суб'єктність.

Постановка наукової проблеми. Економічна лібералізація, приватизація та процес первісного нагромадження капіталу у постсоціалістичних суспільствах призвели до формування здавалося б зниклої в ході соціалістичних перетворень верстви приватних власників. Як новий соціальний феномен, що потребує мати назву, нова верства приватних власників, особливо тих, хто почав володіти істотними за масштабами засобами виробництва, почав набувати різних понять. Зазвичай соціологи, користуючись марксистською методологією, продовжують називати цю верству «буржуазією» чи «капіталістами». Марксизм визначав капіталістів як представників панівного буржуазного класу, які володіють капіталом і дістають додаткову вартість шляхом експлуатації найманої праці. Через надмірну ідеологізованість та дещо негативний відтінок понять «капіталісти» та «буржуазія», пострадянські великі власники, намагаючись легітимувати свою діяльність, прагнуть називати себе «бізнесменами», «великими власниками», «великими підприємцями», або взагалі застосовують словосполучення «представники крупного бізнесу». Таким чином, існує потреба в аналізі понять, які належать до категорії власників великого приватного капіталу, та співвіднесення їх з критеріями соціальної стратифікації, які виокремлюють цей феномен у вимірах соціальної суб'єктності у постсоціалістичних трансформаціях.

Аналіз останніх досліджень та публікацій з проблеми. Соціальним суб'єктом у соціальній структурі суспільства визначають спільноти й групи, які виконують у ній конкретні функції. Соціальним суб'єктом вважається та соціальна група, яка самостійно та активно виступає в соціальній, економічній чи політичній сферах. Соціальна група може стати суб'єктом політики у тому разі, коли 1) у ній існують міцні зв'язки між її членами; 2) її члени чітко усвідомлюють свої спільні інтереси та групову солідарність; 3) здійснюється будь-яка координація її дій. При цьому одні групи можуть зникати з політичної арени, інші можуть стати новим учасником політики у суспільстві. Соціальний суб'єкт характеризується насамперед

певними способами дії та спільною для соціальної групи свідомістю. При цьому соціальний суб'єкт вирізняється відповідними цінностями, інтересами, потребами та стилем життя. На думку С.Макеєва, верства бізнесменів як соціальний суб'єкт виконує три функції. По-перше, зусиллями бізнесменів твориться економічний порядок, тобто правила, за якими підтримується та розвивається економічне життя. По-друге, підприємці культивують і поширюють особливий тип раціональності – настанов і практик мислення, що обслуговують економічну активність. По-третє, об'єднання окремих підприємницьких «анклавів» в архіпелаги, а згодом і в материки, передбачає створення баз матеріального існування для багатьох людей [1, 16].

Проблематика сутності позиціонування активних суб'єктів у просторі соціальних взаємодій теоретично була артикульована в низці робіт П.Бурдьє. Концепція відтворення класових відмінностей Бурдьє спирається на основоположні авторські категорії (поле, капітал, габітус, практики, структури), і пропонує власне бачення механізмів утворення та функціонування соціальних груп. Різні поля як структури відмінностей припускають наявність агентів, що володіють істотними характеристиками для здобуття позиції «значущості» стосовно пасивної більшості. Згідно Бурдьє, процес конструювання соціальної позиції агента здійснюється з урахуванням не тільки об'єктивних умов існування, але й різних форм капіталів (економічного, політичного, символічного, культурного та ін.) Розподіляючи агентів по різних полях соціального простору, П.Бурдьє наділяє кожного активного суб'єкта тим чи іншим капіталом, ресурсами, які дозволяють агенту здійснювати владу або контроль. За своєю природою капітали мають подвійне вираження: об'єктивоване і суб'єктивоване, виступають як певні ресурси, якими володіє індивід, займаючи ту чи іншу позицію в соціальному полі і володіючи можливістю доступу до тих благ, які визначаються обсягом наявної у нього влад. «Суб'єкти розташовуються в соціальному просторі відповідно, по-перше, з сумарним об'ємом належних їм різних видів капіталу, а по-друге, згідно з його структурою, тобто співвідношенням різних видів капіталів (економічного та культурного) в загальному його обсязі» [2, 141].

Домінуючим виявляється економічний капітал. Помічено, що той, хто має доступ до економічного капіталу, має великі шанси посісти владне становище в суспільстві. П.Бурдьє писав про універсальну «потужність» економічного капіталу, домінуючого в системі функціонуючих капіталів. Капітал є передумовою ефективної дії соціального агента в його соціальному просторі. Економічний капітал – універсальний, безпосередньо і прямо конвертується в гроші і інституціоналізується у формі прав власності [3, 183]. З іншого боку, в економічний капітал можуть перетворитися в інші реагентні види капіталів – політичні та соціальні. Водночас Бурдьє зазначає, що «різні види капіталу можуть виникати з економічного капіталу, однак це можливо лише ціною більш-менш серйозних зусиль по трансформації, необхідних для виробництва типу влади, яка була б ефективною у розглянутому полі. Наприклад, до одних товарів і послуг економічний капітал забезпечує безпосередній доступ без будь-яких вторинних витрат. Інші можна отримати тільки при посередництві відносин соціального капіталу (або соціальних зобов'язань), які не можуть виникати миттєво в якийсь відповідний момент до тих пір, поки не складуться і не будуть підтримуватися протягом тривалого часу...» [4, 70]. Економічний капітал дозволяє суб'єкту-власнику набувати і привласнювати матеріальні та символічні досягнення: інкорпорованих структур інших капіталів – культурного, символічного і соціального. Економічний капітал зумовлює різні види капіталу, необхідні для виробництва типу влади, і забезпечує безпосередній доступ без яких би то ні було вторинних витрат [3, 187]. Бурдьє зазначає, що економічний капітал утворює основу всіх інших типів капіталу, що ці трансформовані, видозмінені типи економічного капіталу надають власне специфічне вплив лише тією мірою, якою вони можуть приховати (у тому числі і від своїх власників) факт наявності в своїй основі і в кінцевому рахунку біля витоків свого впливу економічного капіталу [4, 71].

Мета дослідження. Маючи економічний капітал, соціальні суб'єкти постають перед проблемою його конвертації в інші капітали. Така конвертація не можлива без активності суб'єкта. Ця активність пересікається з прагненням суб'єкта до перетворення навколишнього світу. Конвертація економічного капіталу в інші капітали дозволяє соціальному суб'єктові домінувати не тільки економічній сфері, але у політичній, ідеологічній, гуманітарній і т.д. Тут виникає питання, за яких умов володарі економічного капіталу можуть конвертувати його в інші капітали і набути повноцінної суб'єктності у суспільстві, метою дослідження є виокремлення основних критеріїв операціоналізації соціальної групи власників великих капіталів в контексті соціальної суб'єктності у постсоціалістичних суспільствах.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих наукових результатів. Безпосереднє вивчення класу приватних власників розпочалося класиками політекономії А.Смітом та А.Піґу, які визначали їх як «підприємців». Пізніше підприємець почав розумітися

як управляючий своїм капіталом (Ф.Кене), або ж як сумісник власницьких функцій з особистою участю у виробничій праці (Ж.Тюрго, А.Уокер, У.Рошер, Б.Гіндельбранд) (докл. див.: [5]). Однак з часом поняття «підприємець» почало частіше асоціюватися з організатором виробництва, інноватором, не обов'язково власником (К.Маркс, Ж.Б.Сей, Дж.С. Міль, В.Зомбарт, М.Вебер та ін.). Характерним є те, що саме в такому значенні В.Зомбарт у своїй книзі «Буржуа: етюди з історії духовного розвитку сучасної економічної людини» розумів поняття «буржуа», зробивши акцент на духовному аспекті підприємливої людини, для якого характерна пристрасть до наживи. Буржуа, згідно Зомбарта, це особа, яка володіє підприємницьким духом (завойовник, організатор, торговець). Кажучи про типи капіталістичних підприємців, Зомбарт виділяє, зокрема, такі типи, як: розбійник, феодал, державний чиновник, спекулянт, купець (докл. див.: [6]). Пізніше поняття підприємця все менше застосовується до великих власників, хоча в пострадянській соціології і публіцистиці у цьому контексті час від часу з'являється поняття «великі підприємці». В західній економічній соціології підприємництво як соціальний феномен ототожнюється з введенням інновацій та впровадженням нових технологій та наукових відкриттів, творчими пошуками нових виробничих комбінацій, які посилюють ефективність, знижують собівартість тощо. Здебільшого йдеться про виробництво нових товарів та послуг, покращення їхньої якості.

Марксистська методологія, наголошуючи аспект володіння власністю на засоби виробництва, застосовувала поняття «буржуазія» і «капіталісти», які зазвичай використовують як синоніми. Поняття «капіталіст» як власника капіталу набуло значення з виходом у світ праці К.Маркса «Капітал» у 1867 році. Як зазначав К.Маркс, «під буржуазією розуміється клас сучасних капіталістів, власників засобів суспільного виробництва, які застосовують найману працю» [7, 424]. Як зазначає М.Блок, слово «капіталіст» є осколком жаргону спекулянтів на перших європейських біржах [8, 96].

Однак, якщо взяти історичну канву виникнення цих термінів, то поняття «буржуа», «буржуазія» мають більш тривалий відлік. Термін «bourgeoisie» (походить від фр. *bourg*; також від нім. *Burg* – місто-фортеця) має два основних значення. В епоху феодалізму буржуазією називали мешканців міст, які були вільними (в нім. мові – «бюргер»). Однак пізніше цим поняттям позначили т.з. третій стан – активних і заможних городян («буржуа»), які могли бути представлені у представницьких органах. Термін «бюргер» (*bürger*) означав одночасно і клас власників, і категорію громадян. Б.Мур визначає буржуазію, як незалежний клас жителів міста, в основному верхній шар городян. Таке уявлення про буржуазію включає в себе не тільки економічно обґрунтовані елементи класу, але й фахівців, але й лікарів і юристів, і, можливо, навіть ремісників, дрібних торговців, купців, і деяких робітників. Однак, коли Мур проводить історичний аналіз формування буржуазії, він має на увазі набагато вужче бачення буржуазії, обмеживши її головним чином промисловими і комерційними елементами [9, 418–423]. З часом буржуазія стає ініціатором революційних змін, які призвели до повалення феодалізму. Як зазначає І.Валлерстайн, «буржуа» був той, хто капіталізував засоби виробництва і наймав за плату робітників, які, своєю чергою, виробляли товар, призначений для продажу на ринку. Тією мірою, якою дохід від продажу перевищував витрати виробництва, включаючи заробітну плату, можна було говорити про наявність прибутку – мети буржуа-капіталіста. Деякі автори прославляли достоїнства цієї соціальної ролі буржуа як творця-підприємця. Однак інші таврували порочність цієї соціальної ролі, вбачаючи в буржуа лише паразитуючого експлуататора. Але в цілому як шанувальники фігури буржуа, так і його критики, погоджувалися в тому, що буржуа, цей буржуа-капіталіст, був центральною рушійною силою економічного життя нового часу: починаючи з XIX століття для всього світу, для багатьох країн – починаючи ще з XVI століття, а для деяких – навіть ще раніше» [10, 161–162]. Неоднорідність буржуазної соціальної групи полягає у тому, що статуси, способи діяльності та поведінка різних груп буржуазії відрізняються залежно від масштабу контрольованої власності та засобів виробництва. До того ж останнім часом набуло поширення розрізнення буржуазії на економічну і культурну (див.: [11, 7]).

В українській мові є аналогічний поняттям «буржуазія» і «бюргери» термін «міщани», який відомий з XIV століття. Так називали соціальний стан, до якого входили ремісники, торговці, дрібні домовласники та інші категорії міського населення території сучасної України і Білорусі, які перебували під владою Польщі і Литви. Для захисту своїх станових і національно-релігійних інтересів міщани створювали братства та вели постійну боротьбу за розширення своїх прав, одержання самоврядування за магдебурзьким правом. З розвитком капіталістичних відносин відбувся процес класової диференціації міщан. З багатої верхівки сформувалася торгівельно-промислова буржуазія, з середніх верств – дрібна буржуазія, а зубожіла частина міщан поповнила лави робітників [12]. Таким чином, український термін «міщани» певною мірою відображає значення поняття «буржуазія». Невипадково назву п'єси Мольєра «Le bourgeois gentilhomme» перекладають як «Міщанин-шляхтич» або «Міщанин у

дворянстві». Водночас, слово «міщанство» як дрібнобуржуазний стиль життя набув негативного відтінку, який здебільшого характеризував споживацький підхід до життя, досягнення будь-якою ціною добробуту та благополуччя.

На зорі капіталізму буржуазія представляла собою більш-менш однорідну масу фабрикантів, торговців та фінансистів. Радянські довідники визначали буржуазію як панівний, експлуаторський, правлячий клас капіталістичного суспільства. Визнавався факт розшарування всередині буржуазії. Цікаво, що ці довідники показували відмінність між дрібними капіталістами і дрібною буржуазією, між великою і монополістичною буржуазією. Так, згідно словникової «Науковий комунізм», дрібні капіталісти – найчисельніший і найменший за впливом прошарок – це власники невеликих промислових і торгових фірм, підприємств у сфері послуг, сільськогосподарська буржуазія, що живуть головним чином за рахунок експлуатації праці невеликого числа найманих працівників (приблизно від 4 до 50 осіб). Частина збанкрутілих дрібних капіталістів переходить до складу дрібної буржуазії, що живе головним чином за рахунок своєї праці, або службовців. До середньої буржуазії власники більш крупних підприємств (з кількістю робітників приблизно від 50 до 500). Натомість велика буржуазія використовує працю тисяч найманих працівників, причому нечисленна монополістична буржуазія, керівники банків та корпорацій, поширюють свій вплив на трудящих інших країн. Чільне місце всередині самої державно-монополістичної буржуазії займає фінансова олігархія – власники найбільших банків і фінансових коштів. Ця частина буржуазії тримає в своїх руках ключові позиції в економічному і політичному житті капіталістичних країн [13]. Отже, марксизм визначає, що у складі капіталістичного класу співіснують і взаємодіють верстви, які пов'язані з різними етапами розвитку капіталізму – товарним капіталізмом, монополістичним капіталізмом та його сучасним державно-монополістичним різновидом.

Отже, класична марксистська дефініція соціальної групи капіталістів фіксувала основні критерії соціальної стратифікації: політичний потенціал групи (панівне становище у суспільстві за рахунок владних та економічних важелів), економічний потенціал (масштаб власності та рівень доходів) і також експлуаторську складову (визискування додаткової вартості за рахунок широкого залучення найманої праці). Однак, якщо взяти до уваги дві останні ознаки буржуазного класу (рівень доходу та широке використання найманої праці), то не завжди є адекватним використання цих ознак конкретно до сучасної ситуації. Порівняння між собою певних галузевих груп буржуазії прийнятно лише до для країн з більш-менш однаковим рівнем розвитку економіки, оскільки як і капіталізація певної власності, так і рівень доходів залежать від низки економічних та політичних показників. Так само масштаби застосування найманої праці не можуть бути визначальними у виокремленні дрібної, середньої чи великої буржуазії, оскільки завдяки науково-технічному прогресу сучасний власник великого по оборотах заводу з автоматичним виробництвом обмежується експлуатацією праці мізерної кількості найманих робітників, що начебто не дає змоги визначати його представником великої буржуазії. Відтак, основними показниками належності до певної верстви буржуазії залишаються міра привласнення додаткової вартості та свобода розпоряджатися капіталом.

Згідно сучасній соціологічній термінології до буржуазії відносять тих, хто контролює корпоративні інститути через більшість акцій, опціонів, трастів, фондів, посередників чи публічні заяви щодо ринкових угод. Для визначення місця певної верстви у класовій структурі Е.Райт пропонує розглядати класові позиції з огляду на три взаємопов'язані виміри панування і підпорядкування в рамках виробництва. Кожен з цих вимірів включає соціальний зв'язок панування і підпорядкування відносно певного ресурсу в процесі виробництва: *грошового капіталу*, тобто потоку інвестицій у виробництво і напрямку загального процесу накопичення (накопичення додаткової вартості); *фізичного капіталу*, тобто реальних засобів виробництва в рамках процесу виробництва; *праці*, тобто трудової діяльності безпосередніх виробників у рамках виробництва. Ці відносини можуть бути охарактеризовані як відносини панування і підпорядкування, так як кожне з них одночасно визначає ті позиції, які мають здатність контролювати певний ресурс, і ті позиції, які відчужені від такого контролю. Перший з цих вимірів часто називають «реальною економічною власністю» (real economic ownership), другий і третій разом називають «розпорядженням» (possession) [14, 61–83]. Три названих *виміри*, на думку Райта, ні в якому разі не слід розглядати як три незалежних *типи* відносин. У рамках капіталістичного виробництва кожен з них є необхідною умовою існування інших, вони ніколи не існують автономно. Однак між ними існує чітка ієрархія. Соціальні відносини контролю над грошовим капіталом структурують або обмежують відносини контролю над фізичним капіталом, який, своєю чергою, обмежує безпосередній контроль над працею в рамках виробництва. Наприклад, капіталіст-рантьє, який не приймає безпосередньої участі в контролі над фізичним капіталом або роботою, тим не менш належить до класу капіталістів –

в силу соціальних відносин контролю над грошовим капіталом («реальною економічною власністю» на засоби виробництва) [15, 329]. Таким чином, основні класові відносини між працею і капіталом можна вважати поляризованими, антагоністичними за всіма цими трьома вимірами: клас капіталістів займає панівну позицію з точки зору соціальних відносин контролю над грошовим капіталом, фізичним капіталом і працею; робітничий клас займає по всіх цих аспектах підлегле становище.

Крім цього, у цьому ключі Є.Суїменко і Т.Єфременко розкривають статусно-ролевий зміст відносин власності у таких вимірах, як власник–незаможний, багатий–бідний, працюючий–безробітний, керівник–підлеглий тощо. Статуси і ролі суб'єктів відносин приватної власності *за ознакою володіння засобами виробництва* визначаються статусом власника як імущого, коли засоби виробництва, капітал належать одній юридичній особі або групі осіб. Їхні соціальні ролі – це насамперед захист, відтворення і збільшення власності. Виконання цих ролей суцільно інституціоналізовано і підкріплене не тільки правовими і моральними нормами, але й у панівній у громадській думці ідеології з її потужним матеріально-технічним апаратом і соціальними технологіями. *За ознакою користування і розпорядження* – власник користується і розпоряджається своїм капіталом не стільки для присвоєння прибутку і власного споживання, скільки для їхнього відтворення і примноження. Тому він повинен проявляти активність, яка створює йому статус *бізнесмена* або *підприємця*. В деяких випадках власник-рантьє не приймає на себе ділових ролей, але як правило він все ж змушений брати їх на себе. Статус користувача визначає для нього важливі функції *інвестора*, ролі *суб'єкта трансакцій*, а також *конкурента* і *контрактера*, без яких власність як активний капітал перестав функціонувати. *За ознакою розподілення (розміру отриманого прибутку)* внаслідок соціально-майнового розшарування власники є багатіями. Їхні ролеві структури у відносинах з бідними зазвичай розмиті й аморфні. Крім ролі патрона, спонсора, мецената багатій може виявитися жорстоким приборкувачем протестуючих або ж гнучким балансером, який прагне компромісів, або ж набувати роль усунення та нереагування на вимоги бідних. Статуси і ролі суб'єктів відносин власності в *обмінному процесі* за нинішніх умов трансакційних потоків набула такий пістрявий характер чергування ролей і функцій, що стосовно кожного бізнесмена важко сказати є він продавцем чи покупцем, агентом чи контрагентом. *За ознакою економічної діяльності* навіть у випадках, коли власник поступається своїм місцем менеджеру, все рівно статуси *керівника* і *підлегло* не слід відокремлювати від статусів власника і не імущого, оскільки дивіденди, які отримує перший, не можна порівнювати з дивідендами, які отримує другий [15, 82–86].

Крім застосування марксистської теорії соціальної стратифікації, для класифікації власників великого капіталу застосовують напрацювання М.Вебера, який запропонував два виміри соціальної стратифікації – соціальний клас і статус. Об'єктивний, економічний вимір соціального класу визначається наявністю власності та життєвих шансів. Натомість суб'єктивний вимір – статус – визначається престижністю у суспільстві та стилем життя. Саме за такими вимірами у сучасній західній соціології намагаються досліджувати соціальну структуру.

Одна з найперших класових моделей, що починаючи з 1949 року поширилася в американській соціологічній теорії, стала стратифікаційна концепція В.Л.Ворнера, який розділив американців на три класи (вищий, середній та нижчий) [17]. Разом з тим, кожен клас поділявся на дві верстви – «верхній» та «нижній» сегменти. Власників крупного капіталу Ворнер розмістив у двох сегментах вищого класу. *Верхній вищий клас* («старі гроші») – люди, які народилися і зростали із багатством; вони в основному походять зі старих «шляхетних» або престижних родин (наприклад, Вандербільт, Рокфеллер та ін.). *Нижчий вищий клас* («нові гроші»), це особи, які стали багатими в межах їх власного життя (наприклад, підприємці, зірки кіно, спортсмени, а також деякі провідні фахівці).

Подібно до В.Л.Ворнера, інші американські соціологи також поділяють вищий клас на дві верстви [18; 19; 20], узагальнюючи основні їхні риси. Верхній вищий клас або супер-багатії (близько 1%) походять з давніх родин, це переважно провідні фахівці і політики, які здобули освіту в найпрестижніших університетах США (Ліга Плюща), мають найвищий дохід. Суттєвим є те, що представники цієї верстви здатні жити за рахунок свого багатства незалежно від доходів, отриманих від роду занять. Натомість нижчий вищий клас або багатії (1–5%) є переважно скоробатями, тобто їхнє багатство ґрунтується в основному у вигляді власноздобутого капіталу, а не успадкованого. Ця верства складається з провідних фахівців та старших керівників компаній, які отримали ступінь у «хороших коледжах». Водночас емпіричний аналіз вищого класу США, у тому числі топ-менеджерів, керуючих активами, партнерів юридичних фірм, професійних спортсменів та знаменитостей, і високооплачуваних співробітників інвестиційних банків, з поправкою на відносні розміри секторів показав, що

люди у фінансовому секторі (Wall Street) становлять більший відсоток верхівки найбільших доходів у США, ніж особи з нефінансового сектора [21].

Спираючись на розробку К.Маркса, Д.Гілберт і Дж.А.Кал виокремили нечисельний вищий клас – клас капіталістів (1%), доходи яких (\$2 млн.) походять в основному з прибутку на активи. Це люди, які володіють прибутковими видами бізнесу, комерційною нерухомістю та цінних паперами (акціями та облігаціями). Вони можуть постійно працювати, деякі з них є вищими керівниками корпорацій, але саме право власності є ключем до їх високих доходів. Водночас, виходячи з напрацювань М.Вебера, Гілберт і Кал наводять кілька класових відмінностей, які відрізняють в класовій структурі клас капіталістів від більшості, яка не володіє власністю і не живе з того, чим володіє [22, 13–14]. «Члени крихітного класу капіталістів на вершині ієрархії мають вплив на економіку і суспільство далеко за межами їхнього числа. Вони приймають інвестиційні рішення щодо відкриття і закриття робочих місць для тисяч інших людей. Вони вкладають гроші в політичні партії, вони часто володіють власними медіа-підприємствами, що дозволяє їм впливати на мислення інших класів... Клас капіталістів прагне увічнити себе: активи, стилі життя, цінності та соціальні зв'язки... все передається від одного покоління до наступного» [22, 244–245]. Тобто крім прагнення мати економічний та політичний вплив, одним із найважливіших інтересів класу капіталістів є прагнення передати здобуті активи у спадок. Оскільки пострадянські великі власники є родоначальниками своїх активів, то проблема передачі активів у спадок за умов слабкої легітимності набутої власності зумовлює їх ще більш активно впливати на соціальний, економічний та політичний розвиток своєї країни, створювати умови та гарантії недоторканості своєї власності.

З цього приводу І.Валлерстайн досить скептично ставиться до класичної тези, що метою капіталіста є лише привласнення прибутку. Насправді метою сучасного капіталіста є заволодіння рентою. «Як ми знаємо, рента розумілася економістами-класиками (включаючи Маркса, останнього з економістів-класиків) як справжня антитеза прибутку. Нічого подібного. Рента – втілення прибутку. Економісти-класики вважали, що в процесі історії рента еволюціонувала в прибуток, що на мові нашого історичного міфу означало: буржуазія повалила аристократію. Насправді це неправильно у двох відношеннях. Хронологічно процес короткостроковий, а не довгостроковий, і він відбувається у протилежному напрямку. Будь-який капіталіст прагне перетворити прибуток в ренту. Це можна виразити таким твердженням: головна мета будь-якого «буржуа» – стати «аристократом». Це те, що стосується короткочасного процесу, не довгострокової перспективи» [10, 174]. Саме можливість володіти рентою є найбільш характерною рисою, яка відрізняє клас капіталістів від інших класів. Не зважаючи на те, що представники середнього класу за стилем життя та споживанням, і навіть, за привласненням додаткової вартості у певній мірі є буржуазними, однак по відношенню до капіталу або прав власності їх зараховувати до буржуа проблематично. На думку І.Валлестайна, вони живуть перевагою, досягнутою у теперішній час, а справжні капіталісти живуть за рахунок привілеїв, досягнутих у минулому. Представники середнього класу не можуть перевести свій дохід, отриманий в теперішньому (прибуток) у майбутній дохід (ренту) [10, 178]. Отже, рента є характерною рисою формування сучасних власників. На відміну від класичних буржуа, які прикладали надзусилля у праці для придбання власності, сучасні капіталісти зберігають вплив доти, доки існує їхній політичний вплив, оскільки збереження легітимності ренти мусить гарантуватися політичними механізмами. Якщо взяти до уваги той факт, що пострадянські суспільства набули рис рентозорієнтованих (докл. див.: [23]), то сформована верства великих власників, незважаючи на слабку легітимність набутої нею власності, цілком логічно вкладалася у ціннісну систему цих суспільств.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Таким чином, проведений аналіз понять, якими позначають соціальну групу власників великого приватного капіталу, виявив, що для охоплення цієї верстви найбільш прийнятним є термін «капіталісти», яке має широкий вжиток у сучасній західній соціології. Водночас, цей термін у постсоціалістичних суспільствах має негативний та заідеологізований відтінок. Терміни «підприємець» і «буржуа» крім позначення бізнесових та класових аспектів соціальної стратифікації мають й інші значення, що може викликати термінологічну плутанину. З іншого боку, для позначення цієї верстви можна користуватися терміном «власники крупного (великого) капіталу», який адекватно відображає основні критерії операціоналізації цієї соціальної групи у постсоціалістичних суспільствах, а саме: 1) походження економічних та соціальних активів (успадковані чи набуті), ступінь їх перетворення у ренту; 2) економічний потенціал групи (масштаб багатства, власності та рівень доходів); 3) політичний та соціальний потенціал групи (об'єм владних та управлінських функцій); 4) соціокультурний потенціал (рівень та характер освіти, кваліфікації, цінності та

ідеологія тощо). Всі ці критерії одночасно відображають суб'єктність цієї соціальної групи у суспільстві.

Література

1. Makeev S. Ще один народ / С. Makeev // Політичний портрет України. – 1994. – № 10. – С. 13–17.
2. Бурдьє П. Социальное пространство и символическая власть / П. Бурдьє // THESIS: Теория и история экономических и социальных институтов и система. – 1993. – Т. I, Вып. 2. – С. 137–150.
3. Bourdieu P. Okonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital / P. Bourdieu // Soziale Ungleichheiten (Soziale Welt, Sonderheft 2) / Kreckel, Reinhard (ed.). – Goettingen : Otto Schwartz & Co., 1983. – S. 183–198.
4. Бурдьє П. Формы капитала / П. Бурдьє // Экономическая социология. – 2002. – Т. 3, № 5. – С. 60–74.
5. Радаев В.В. На изломе социальных структур / В.В. Радаев // Рубеж. – 1995. – № 6–7. – С. 165–197.
6. Зомбарт В. Буржуа: этюды по истории духовного развития современного экономического человека / В. Зомбарт. – М. : Наука, 1994. – 444 с.
7. Маркс К. Сочинения: в 50 т. – 2-е изд. – Т. 4. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1955. – 616 с.
8. Блок М. Апология истории, или Ремесло историка / М. Блок; пер. Е.М. Лысенко; примеч. и ст. А.Я. Гуревича. – 2-е изд., доп. – М. : Наука, 1986. – 254 с.
9. Moore B. Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World / B. Moore. – Harmondsworth: Penguin, 1969. – 559 p.
10. Валлерстайн И. Буржуа(зия) как концепция и реальность / И. Валлерстайн // Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности ; пер. с англ. – М. : Логос-Альтера ; Ессе Номо, 2003. – С. 160–181.
11. Селеньи И. Построение капитализма без капиталистов. Образование классов и борьба элит в посткоммунистической Центральной Европе / И. Селеньи, Г. Эял, Э. Тоунсли. – К. : ИС НАНУ; Харьков : ХНУ им. В.Н. Каразина, 2008. – 320 с.
12. Дзюба О.М. Міщани // Українська радянська енциклопедія: У 12 т. 2-е вид. Т. 7: Мікроклін-Олеум. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1982. – С. 50.
13. Буржуазия // Научный коммунизм : Словарь / Авт. кол. : В. В. Александров, Б. В. Архипов, В. В. Архипова и др.; Под ред. А. М. Румянцева. – 4-е изд., доп. – М. : Политиздат, 1983. – С. 348–352.
14. Wright E.O. Class, Crisis and the State / E.O. Wright. – London: New Left Books, 1978. – 266 p.
15. Wright E.O. Varieties of Marxist Conceptions of Class Structure / E.O. Wright // Politics & Society. – 1980. – Vol. 9, №. 3. – P. 323–370.
16. Суименко Е.И. Homo economicus современной Украины. Поведенческий аспект / Е.И. Суименко, Т.О. Ефременко. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2003. – 244 с.
17. Warner W.L. Social class in America: a manual of procedure for the measurement of social status / W.L. Warner, M. Meeker, K. Eells. – Chicago: Science Research Associates, 1949. – 274 p.
18. Coleman R.P. Social standing in America: new dimensions of class / R.P. Coleman, L. Rainwater, with K.A. McClelland. – New York : Basic Books, 1978. – 353 p.
19. Thompson W.E. Society in Focus: An Introduction to Sociology / W.E. Thompson, J.V. Hickey. – Boston : Allyn & Bacon, 2007. – 672 p.
20. Beeghley L. The Structure of Social Stratification in the United States / 5th ed. – Boston : Pearson Allyn and Bacon, 2007. – 324 p.
21. Kaplan S.N. Wall Street and Main Street: What Contributes to the Rise in the Highest Incomes? / S.N. Kaplan, J. Rauh // Review of Financial Studies. – 2010. – Vol. 23, No. 3. – P 1004–1050.
22. Gilbert D. The American Class Structure in an Age of Growing Inequality / D. Gilbert; 8th ed. – Thousand Oaks, California : Pine Forge Press, 2010. – 297 p.
23. Дубровський В. Рушійні сили небажаних реформ: уроки українського перехідного періоду / В. Дубровський, Я. Ширмер, В. Грейвс-третьї, Є. Головаха, О. Гарань, Р. Павленко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 1. – С. 56–72.

СОЦІУМ СУЧАСНОГО МІСТА: СПІЛЬНОТИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ЇХ РОЗВИТКУ

Рішко А.М.

аспірантка

Інститут соціології Національної академії наук України

У статті обговорюється важливий об'єкт соціології – спільнота, а саме міська спільнота. Аналізуються характерні риси соціуму сучасного міста: змішування рис традиційної спільноти та суспільства, виникнення спільноти, що трансформується, якій властиві як гомогенізація на основі довіри та спільності, так і індивідуалізація, збільшення ваги приватного життя. Особлива увага у статті приділяється розгляду територіальних спільнот та їх функцій: забезпечення системи неформального нагляду в місті та вуличної соціалізації дітей. Автор також визначає такі ознаки дієвого існування територіальних спільнот як наявність інтуїтивної довіри та включеність мешканців у публічне життя території.

В статье обсуждается важный объект социологии – общность, а именно общность города. Анализируются характерные черты социума современного города: смешение черт традиционной общности и общества, возникновение трансформирующейся общности, которой присущи как гомогенизация на основе доверия, так и индивидуализация, увеличение веса частной жизни. Особое внимание в статье уделяется рассмотрению территориальных сообществ и их функций: обеспечение системы неформального надзора в городе и уличной социализации детей. Автор также определяет такие признаки действенного существования территориальных общностей как наличие интуитивного доверия и включенность жителей в публичную жизнь территории.

The important subject of sociology, a community, namely a community of a city, is discussed in the article. The characteristics of social life of modern city are analyzed: mixing traditional features of community and society, the emergence of transforming community, which has both homogenizations based on trust and community, as well as individualization and increasing of privacy importance. In the article the particular attention is paid to consideration of territorial communities and their functions: provision of informal control in the city and street socialization of children. The author also defines such characteristics of effective existence of local communities as having intuitive trust and involvement of residents in the public life of the territory.

Ключові слова: спільнота, міський соціум, територіальна спільнота, ознаки та функції територіальної спільноти.

Постійні трансформації глобалізованого світу – міграції, інтернаціоналізація міських спільнот/суспільств, їх сегрегація та джентрифікація, займають вагоме місце у сучасних соціологічних розвідках. Для їх опису, вимірювання й відслідковування розвитку необхідний потужний, проте водночас гнучкий і пристосований до динамічних змін сучасного міста соціологічний інструментарій, який супроводжував би теоретико-методологічні засади дослідження сучасного, значною мірою урбанізованого, світу як актуального напрямку соціології міста. Основу такого інструментарію доцільно вбачати у фундаментальних поняттях соціальних наук у цілому, зокрема – у концепті спільноти як одного із базових об'єктів дослідження соціології, і, що важливо для цього дослідження – основним об'єктом аналізу на мезорівні.

Сьогодні роль міст у житті міст все більше посилюється і формуються нові соціально-просторові форми розселення. У процесі сучасної урбанізації вагому роль відіграють територіальні спільноти, що створюються в інтегрованих сільсько-міських поселенських структурах. І. Прибиткова для характеристики сучасних зв'язків між містом та населеними пунктами навколо вводить термін «система взаємопов'язаного розселення (СВР)», зазначаючи, що спільність повсякденного життя у межах СВР забезпечується трудовою маятниковою міграцією та іншими видами мобільності населення. А це спричиняє творення єдине урбанізоване середовище [детальніше 5]. Таким чином при аналіз міського простору слід враховувати не лише місто у його адміністративних межах, а й поселення навколо, що тісно взаємодіють з ним.

Міська спільнота

Спільнота є важливим об'єктом дослідження соціології. Життя спільноти відображає суб'єктивну складову історичного процесу, масових дій, повсякденної людської активності у всіх її проявах. В. Ядов вважає «соціологію – наукою про соціальні спільноти, механізми їх встановлення, функціонування і розвитку» [10, 188].

Г. Зборовский також звертає увагу на аналіз спільнот, підкреслюючи, що людина живе не в суспільстві загалом, а саме в спільнотах. Окрім цього, вчений зазначає, що рівень

«соціальності» особистості визначається здебільшого тим, в яких (по кількості і вмісту) соціальних спільнотах функціонує індивід [2].

Спільноту можна узагальнено описати як взаємопов'язану емпірично-означену сукупність людей, яку об'єднують спільні характеристики, однією з яких є місце проживання. Г. Зборовський визначає спільноту як «об'єднання людей, що володіють такими ознаками як наявність міцних соціальних зв'язків між людьми, фіксованою обмеженою територією, усвідомлення приналежності до неї» [2, 6]. Таким чином просторова єдність спільноти сприяє виникненню суспільних відносин, інтенсивність яких часто пов'язана з особливостями території проживання. За сприятливих обставин такі відносини створюють передумови формування спільноти, якими можуть виступати довіра, індивідуальне визнання належності до спільноти, визнання спільнотою соціальних, зокрема територіальних, ідентичностей, загальні інтереси, потреби, цінності, тощо.

Існують різні підходи до аналізу спільнот: системний, макро/мікросоціологічний, психологічний, просторовий, поведінковий, тощо. Слід зазначити, що при аналізі соціальних спільнот можна застосовувати не лише один, а декілька підходів відразу, адже вони доповнюють, а не виключають одне одного.

Аналіз територіальних спільнот здійснюється в рамках просторового підходу. Одним із визначальних факторів є стабільно обмежена територія (постійне місце проживання), на якій здійснюються соціальні взаємодії людей, яким притаманні міцні зв'язки між собою [2].

Проте територіальна спільнота не повинна бути абсолютизованою. Так, Ф. Тьоніс, аналізуючи характер суспільних відносин, зосередив увагу на дослідженні відмінностей між традиційними спільнотами (*Gemeinschaft*), де в основі соціального життя лежать персональні відносини між людьми, основними формами яких є родина, сусідство та дружба, та міськими спільнотами нового типу, які дослідник називає «суспільством» (*Gesellschaft*), основою якого є раціональні взаємодії між людьми, а отже, більш офіційні та корисливі відносини [8].

Проте відстоювана Ф. Тьонісом позиція, відповідно до якої існує чіткий поділ між традиційними спільнотами, що формуються у малих населених пунктах, зокрема селах, та міськими спільнотами може бути поставленою під сумнів у контексті розгляду сучасного урбанізованого середовища. Адже, по-перше, міський простір – настільки багатогранний, що і відносини всередині нього мають різну природу і характер. По-друге, поділ на місто і село ніколи не був і не є сьогодні абсолютним [3, 37], а тому й відповідне розрізнення характеру спільнот досить умовне. Проте такі зауваження не є фундаментальним запереченням методологічної доцільності розмежування традиційної спільноти, з одного боку, та суспільства – «нвої спільноти» з іншого. Тож слід детальніше розглянути їх характеристики та простежити відповідність рисам міських відносин у сучасному місті.

Між традиційною і спільнотою, що трансформується

Основною ознакою традиційної спільноти, згідно із позицією Ф.Тьоніса, є тривалість і сумісність життя, що забезпечується родинними зв'язками та походженням. Натомість міському суспільству притаманна скороминучість та позірність [8, 19-22]. Безумовно, класик аналізував характер спільнот середини-кінця XIX століття, коли завдяки індустріальному розвитку міста стрімко розросталися, постійно виникали нові міські поселення, натомість старі, окрім того, що зовнішньо трансформувалися, отримували нове економічне й культурне наповнення. Мобільність груп у місті мала інтенсивний характер, проте частина «змобілізованих» скупчень у сучасному місті набула осілого характеру.

Розглядаючи міські спільноти американських міст середини XX століття, Дж. Джейкобс акцентує увагу на довготривалості спільного проживання, яку вважає важливішим фактором, аніж «родинні зв'язки» Ф.Тьоніса. Дослідниця стверджує, що в межах міста вже сформувалися спільноти (традиційного типу), що стало проживають на одній і тій же території [1, 150]. Варто зазначити, що поняття «сталого проживання» має суб'єктивний і змінний характер. Якщо у доіндустріальному суспільстві «довготривалість» проживання вимірювалася поколіннями, то у сучасному мінливому суспільстві люди протягом життя «встигають» стало мешкати декілька разів. Звісно, зв'язки, що сформувалися під час такого, відносно короткочасного, «сталого проживання», слабші, аніж раніше, проте вони відповідають більшості ознак традиційних спільнот.

Г. Зборовський акцентує на таких головних ознаках, що творять спільноту, як «відносна цілісність, усвідомлення людьми своєї приналежності до неї (ідентифікація і самоідентифікація), схожі умови життя і діяльності, наявність певних просторово-часових полів буття, реалізація функцій самостійного суб'єкту соціальної і історичної дії і поведінки на основі володіння і використання різних ресурсів» [2, 9]. Усі ці ознаки можуть бути присутніми у міських спільнот.

Отже, міські спільноти, члени яких відносно стало проживають на певній території, починають набувати рис традиційних спільнот, які описував Ф. Тьоніс, характеризуючи

сільську місцевість. Однак «сліпе» перенесення характеристик є недоречним; швидше властивим є змішування характеристик, їх суміжне використання при описі різних типів груп. На думку Ф. Тьоніса, традиційна спільнота складається з людей, що органічно пов'язані між собою волею та взаємною згодою. Первісними спільнотами класик вважав насамперед рідню, дещо слабші зв'язки відзначав у сусідстві та дружбі. Розвиток сусідських спільнот розглядав у селі, де близькість осель та території праці (суміжні поля) сприяла інтенсифікації контактів між мешканцями, званню один до одного, спільній праці, спільному управлінню, а також створенню підґрунтя для виникнення спільних ритуалів у межах спільноти. Автор припускає можливість формування сусідських спільнот також і в місті, навіть в одному домі, коли учасниками спільноти є не лише родичі, а слуги, наймити, тощо, але пріоритет залишався за сільськими групами [8, 28].

У сучасному місті в умовах спільного проживання також інтенсивно формуються різноманітні об'єднання мешканців, як формальні, так і неформальні. Сусідська спільнота володіє практично тими ж рисами спільноти, що і рідня. П. Сорокін підкреслює, що «зі всіх зв'язків, які єднають між собою, зв'язки, в основі яких є місце, найміцніші. Одне і теж місце проживання породжує в людях спільність прагнень і інтересів» [7, 210].

Створення сусідських спільнот можливе не лише у селах, але й у містах. Об'єднання мешканців у формальні та неформальні спільноти сьогодні динамічно розвивається. На початку XXI століття соціологи спостерігають відновлення таких забутих форм людських спільнот, як сусідські об'єднання будинку чи житлового комплексу, кварталу, вулиці, дільниці. Б. Посадський називає такі об'єднання міськими мікросуспільствами [4, с. 38]. Слід зазначити, що в українських містах такі об'єднання також створюються, проте без належної підтримки не надто активно діють; у Європі ця форма організації є більш дієвою і має значні переваги. Зокрема, спільнота отримує право керувати власністю. Для реалізації цього права їй потрібний консенсус, досягнення якого зумовлює більш часті взаємодії мешканців. Внаслідок чого консолідація інтересів та подальша гомогенізація спільноти формують спільноту, в якій ознаки традиційних спільнот є більш значимими, аніж ознаки суспільства.

Хоча вчені означають сучасний процес урбанізації «збільшенням різноманіття міського середовища, функціональним й просторовим розділенням праці, побуту й відпочинку городян, що інтенсифікують спілкування і ускладнюють його структуру» [5, 357]. Відтак у такому різноманітті можливих соціальних зв'язків і слабшає значення сусідства, а розвитку набувають інші форми взаємодії.

Дружба як форма традиційної спільноти виникає внаслідок належності до одного і того ж чи схожого фаху або мистецтва [8, с. 29]. Дружба формується у спільнотах, яким властива консолідація інтересів. Такі спільноти якнайкраще існують в межах сучасного міста. У свій час ще Дж. Джейкобс заявляла, що місто створює безліч передумов і можливостей для виникнення таких груп за інтересами. Адже, місто – територія максимальної скупченості різноманітних людей. Цю характеристику великого міста дослідниця називає однією із найцінніших якостей великого міста [1, 130]. Сьогодні, в умовах глобальних трансформацій, це твердження як ніколи актуальне.

Підсумовуючи, можна виділити два види міських спільнот, одна з яких – спільнота з родинними і сусідськими зв'язками, друга - з дружніми. Першу доцільно визначити як міську територіальну спільноту, а другу – міську спільноту за зацікавленнями. Обидва види спільнот існують у сучасному місті й відіграють важливу роль у його функціонуванні.

Функції територіальних спільнот

Творення територіальних спільнот у місті є важливим індикатором його розвитку, про що свідчать міркування Л. Кріє. Він вбачає основну роль міста у створенні сприятливого «простору для спільноти» [4, 58]. А Г. Зборовський зазначає, що одним із наслідків глобальної фінансово-економічної кризи є серйозне послаблення, навіть зникнення, багатьох соціальних спільнот [2, 5].

Існування спільнот у місті забезпечує виконання ряду формальних та неформальних функцій, таких, як посередництво у політичному управлінні, неформальна охорона безпеки у місті, ланка вторинної соціалізації мешканців тощо.

Територіальні спільноти у великому місті виконують функцію суспільного нагляду, описану Дж. Джейкобс при дослідженні «вуличних спільнот». Адже суспільний спокій на вулицях лиш у другу чергу забезпечується міліцією, хоч якою б необхідно вона не була. Перш за все він уможливлується завдяки складній, майже неусвідомлюваній мережі контролю і нагляду, підтримуваній самим населенням. Із тієї точки зору, процес розрідження населення та перетворення районів міста на приміські зони без активного контролювання правоохоронними органами не створює умови для безпеки мешканців. Так, наприклад, Лос-Анджелес ззовні схожий на тиху приміську зону, а рівень злочинності у ньому дуже високий [1, 45-46]. Українським прикладом може стати місто Донецьк, на території якого є численні

невеликі забудови, а рівень злочинності один з найвищих в Україні. Перешкодою успішного виконання наглядової функції територіальної спільноти міста може стати, з одного боку, вулична ізоляція, а з другого боку – пасивність мешканців та відсутність довіри. Причини пасивності та байдужості мешканців можуть бути різні. Однією із них є часта зміна мешканців. Так, проаналізувавши вулиці з дорогими будинками, Дж. Джейкобс виявила, що на таких територіях неформальний контроль спільноти практично відсутній. Адже мешканці часто змінюються, довго затримуються на роботі, або ж абсолютно байдужі до всього навколо [1, 53]. Таким чином, дороговизна та елітність району не сприяє неформальній підтримці безпеки. Саме тому для таких районів активно використовують такі формальні засоби безпеки, як міліція та посилена охорона.

Існує поширене уявлення у масовій свідомості про українське суспільство як про «суспільство бідних» [3, 121]. Відповідно можна припустити, що в українських містах підтримується вищий рівень неформальної безпеки, аніж у країнах більшого достатку. Проте таке припущення видається маловірогідним, оскільки рівень прибутку мешканців є не єдиним фактором впливу на здійснення неформального контролю на вулицях міста.

Довіра як основний чинник формування територіальної спільноти

Особливу роль у існуванні територіальних спільнот у великих містах відіграє довіра. Існування довіри у спільнотах малих поселень і спільнотах великих міст – явища різного характеру. У малих поселеннях, селах довіра має індивідуальні властивості – мешканці знають один одного особисто або знайомі з родичами, сусідами, тощо. Ф. Тьоніс відзначав, що таке порозуміння у традиційній спільноті зумовлене безпосередньою участю однієї людини в житті іншої, взаємною схильністю до спільної радості та співпереживання [8, 33].

Довіра у великих містах має значно складніший характер, і швидше є «інтуїтивною», аніж ґрунтується на достеменному знайомстві індивідів. Мегаполіси завжди повні незнайомих, і незнайомцями можуть бути як перехожі, так і сусіди поруч. Створюється система «інтуїтивної» довіри – мешканці з одного боку довіряють незнайомцям-членам спільноти, а з другого боку, контролюють незнайомих-гостей, керуючись при цьому нормами спільноти.

Варто відзначити, що нарощування довіри не може бути інституціоналізовано. Інститути здатні створити сприятливі умови, але безпосередньо не впливають на процес нарощування довіри. Однією з головних характеристик довіри у великому місті, попри її інтуїтивний характер, є відсутність особистих зобов'язань [1, 69]. Цей аспект наближує територіальну спільноту міста до суспільства. Адже Ф. Тьоніс розглядає суспільство як просте співіснування незалежних одна від одної осіб [8, 18], тобто співіснування без зобов'язань. Звісно, приватне життя в мегаполісі – цінна річ, проте відсутність особистого зобов'язання не заперечує наявності відповідальності спільноти за процеси, що відбуваються на її території, та мешканців як членів цієї спільноти. Таке зобов'язання мешканців тісно пов'язане із створенням мереж соціального нагляду, що розглядалося вище. Мешканці беруть на себе обов'язок включення у публічне життя території, де проживають, а натомість отримують безпеку та толерантне співіснування. Інтенсивне публічне життя територіальної спільноти впливає також на включеність дітей у відповідальні міські відносини, їх «вуличну соціалізацію».

Сама ж вулиця є межею між сферою приватного і публічними просторами, вона відповідає за встановлення зв'язку між місцями, функціями, соціальними групами, а отже, і за творення комунікації між мешканцями [9, 30].

Мешканці мають вибір або багато чим ділитися між собою, або втратити переваги міцної територіальної спільноти та страждати від браку спілкування. Явище, коли в місті людям треба багато чим ділитися, Дж. Джейкобс називає «спільністю» («togetherness») [1, 75]. Спільність можна проінтерпретувати як контамінацію емоційної близькості та згоди добровільно ділити публічний простір. Існування спільності корелює із існуванням взаємної підтримки та злагоди між мешканцями, а отже й формуванням справжньої традиційної спільноти, яку описував Ф. Тьоніс.

Впливає на формування довіри у територіальній спільноті також гомогенність групи. Так, Б. Рубл, аналізуючи життя великого міста, стверджує, що сусідство змушує до співіснування на одній території зовсім різних людей, що часто робить їх життя нестерпним [6, 32]. Проте, така різномірність, згідно теорії Ч. Тіббу, є вимушеною, невластивою для населення з необмеженою мобільністю. Адже людям притаманний вибір місця проживання з собі подібними мешканцями на території, де їм максимально комфортно [11]. Отже, різномірність та соціальні конфлікти в межах територіальних спільнот великих міст спричинені вимушеною необхідністю, і за умов свободи можливостей не існують. Варто відзначити, що різноманітність всередині територіальної спільноти не завжди спричиняє конфлікти, часто процес інтеграції та гомогенізації спільнот проходить досить успішно.

Висновки

Підсумовуючи розгляд характеристик спільнот сучасних великих міст, варто відзначити процес змішування рис традиційної спільноти та суспільства. У результаті такого змішання виникає «нова традиційна спільнота», якій властиві такі ознаки традиційної спільноти, як гомогенізація на основі довіри та спільності, проте й ознаки «суспільства» Ф.Тьоніса – індивідуалізація, збільшення ваги приватного життя. Разом з тим у «новій традиційній спільноті» з'являються нові характеристики, невластиві попереднім видам. До них можна віднести підвищену мобільність, консолідацію інтересів, захист цінностей відповідно до норм спільноти, включення у спільноту незнайомих, які не розглядаються як чужі, доки не порушують цінностей спільноти, тощо.

На підставі вищесказаного було виділено два види спільнот у містах: територіальні спільноти та спільноти за інтересами. У статті основна увага приділена територіальним спільнотам, властивим містам із чітко вираженою сегрегацією. Територіальні спільноти відповідають за забезпечення системи неформального нагляду в місті та вуличної соціалізації дітей. Для дієвого існування територіальної спільноти необхідні наявність інтуїтивної довіри та включеність мешканців у публічне життя території. Дієве існування територіальної спільноти дає їй можливість здійснювати самоорганізацію та контролювати дотримання власних інтересів відповідно до встановлених нею норм і цінностей.

Література

1. Джейкобс Дж. Смерть и жизнь больших американских городов / Дж. Джейкобс. – М. : Новое издательство, 2011. – 460 с.
2. Зборовский Г.Е. Теоретические основания изучения социальной общности // Социологические исследования. 2010. №4. С. 3-12
3. Макеєв С. Соціально-економічна стратифікація в Україні: неадекватні оцінки, хибні пріоритети / Макеєв С. // Українське суспільство 1992 - 2010. Соціологічний моніторинг ; [За ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. - С. 119-127.
4. Посацький Б. Простір міста і міська культура (на зламі ХХ-ХХІ ст.) : Монографія / Посацький Б. – Львів : Вид-во Націонал. ун-ту "Львівська політехніка", 2007. – 208 с.
5. Прибиткова І. М. Еволюція міських систем у часі і просторі: український варіант розвитку / І. Прибиткова // Містобудування та територіальне планування. Випуск 41 / Відпов. ред. М. М. Осетрін. – К.: КНУБА, 2011. – С. 351-368
6. Рубл Б. Прагматизм і плюралізм як рушії розвитку великого міста / Рубл Б. – К.: Стило, 2010. – 404 с.
7. Сорокин П. А. Система социологии. Т. 2. Социальная аналитика: Учение о строении сложных социальных агрегатов М.: Наука, 1993. 688 с.
8. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство / Тьоніс Ф. – К. : Дух і літера, 2005. – 262 с.
9. Флєри А. Улица как географический объект // Социологическое обозрение. Т.8.№3.2009. – С. 30 – 36
10. Ядов В.А. Перестройка требует научного знания о социальном субъекте общественных процессов // Социология перестройки. М.: Наука, 1990. – С. 179 - 190
11. Tiebout C. Exports and Regional Economic Growth / Tiebout C. // The Journal of Political Economy. - 1956. - Vol. 64. - No. 2. - P. 160-164.

МЕХАНІЗМИ ВПЛИВУ ТА МАНІПУЛЯЦІЇ В МОДІ**Романовська О.В.***канд. філос. н., доцент кафедри політології, соціології та соціальної роботи факультету соціології та права НТУУ «КПІ»***Драчук Я. І.***магістрантка кафедри політології, соціології та соціальної роботи факультету соціології та права НТУУ «КПІ»*

В статті розглядається проблема впливу механізмів моди на індивідів та споживацьку поведінку. Механізми моди являють собою процес створення, поширення, циркуляції та донесення до споживачів певної інформації, таким чином створюючи комунікативний процес між двома сторонами модної індустрії – творцями моди та її покупцями. Специфіка цих механізмів виявляється у глибинному впливі на свідомість та підсвідомість людей. Тому в такому процесі, часто мають місце маніпулятивні впливи, які націлені на формування бажання та потреби бути на модній хвилі свого часу.

В статті розглядається проблема впливу механізмів моди на індивідів та їх поведінку. Механізми моди представляють собою процес створення, поширення, циркуляції та донесення до споживачів певної інформації, таким чином створюючи комунікативний процес між двома сторонами модної індустрії – творцями моди та її покупцями. Специфіка цих механізмів виявляється у глибинному впливі на свідомість та підсвідомість людей. Тому в такому процесі, часто мають місце маніпулятивні впливи, які націлені на формування бажання та потреби бути на модній хвилі свого часу.

The paper addresses the problem of influence mechanisms fashion individuals and consumer behavior. Mechanisms of fashion is the process of creating, distributing, circulating and communicating to consumers certain information, thus creating the communicative process between the two sides of the fashion industry - creators of fashion and its customers. The specifics of these mechanisms is in deep impact on the consciousness and subconsciousness of people. Therefore, in this process, there are often manipulative influences that focus on the formation of desires and needs to be on the fashion wave of his time.

Ключові слова: мода, модна поведінка, механізми моди, маніпуляції, вплив, модний зразок, індустрія моди, модне споживання, суспільство споживання

Постановка проблеми. Феномен моди дуже широкий та багатогранний. Він не може зводитися лише до моди на одяг, хоча саме таке вузьке трактування є дуже поширеним у його розумінні.

Мода (віл лат. - міра, спосіб, правило) - тимчасова єдність і масове поширення зовнішніх форм культури.

У сферу дії моди входять одяг, зразки поведінки, форми побуту, естетичні та художні смаки, зовнішні форми промислових виробів та інше. Поширення моди спирається на психологічні механізми (наслідування, навіювання), завдяки яким вона швидко набуває масового характеру. Одна з головних особливостей моди, на відміну від стилю, - її мінливість, короткочасність, проте вона цілком піддається естетичній оцінці. У той же час вважати її чисто естетичним явищем, мабуть, не слід, бо вона формується і під впливом певних суспільних умов.

Будучи складним явищем, мода є об'єктом вивчення різних наук про людину, суспільство й культуру. Аналізуючи дані з соціології, історії моди, масової психології та економіки можна прослідкувати важливий вплив цього феномену на все суспільство загалом та кожного окремого індивіда.

Сьогодні, в епоху тотального споживання, мода є одним із ключових механізмів по формуванню поведінки людей – їх бажань, потреб, цінностей, ідеалів. Знаючи ці механізми, можна адекватно оцінювати інформацію, що надається модною індустрією та незважаючи на бажання та прагнення бути модним зберегти індивідуальність та незатуманену свідомість.

Аналіз досліджень. Причиною виникнення моди є «закони наслідування», що лежать в основі життєдіяльності суспільства. Якщо звичай - це наслідування предкам, то мода - наслідування сучасникам.

Мода виникає в результаті дії факторів надмірності і самодостатності, є феноменом культури і сурогатом релігії, в її основі лежать стадні інстинкти людини.

Ще Платон говорив про створення людиною фіктивної реальності, в якій вона може комфортно перебувати. За часи Платона це робили вищі стани суспільства, зараз же ця місія покладена на інші соціальні інститути.

Мода - (лат. *modus* - міра, правило, образ) - зазвичай нетривале панування певного типу стандартизованого масового поведження, в основі якого лежить відносно швидка і масштабна зміна зовнішнього (перш за все, предметного) оточення людей. Кант визначав моду як "непостійний спосіб життя". Як масове захоплення яким-небудь явищем, мода відома ще з давнини, а ось мода в сучасному розумінні з'являється в Європі в 14-15 ст.

Природі моди властиві: релятивізм (швидка зміна модних форм), циклічність (періодична спрямованість у минуле, до традицій), ірраціональність (мода звернена до емоцій людини), універсальність (сфера діяльності сучасної моди практично не обмежена; мода звернена до всіх відразу і до кожного окремо). Вона виступає як зовнішнє оформлення внутрішнього змісту суспільного життя, висловлюючи рівень і особливості масового смаку даного суспільства в даний час

Мода виступає як один із засобів соціалізації, не в останню чергу завдяки своїм маніпуляційним технікам.

В питаннях специфіки механізмів поширення моди більшість дослідників висловлюються за провідну роль психологічних факторів: наслідування (Лебон), прагнення до власного величі (Фрейд), "бажання бути значимим" (Дьюї), знаходження соціальної опори (Зіммель). Поряд з цими факторами вказують ще на масову звичку, на те, що мода виступає як оцінююча і розпорядча сила. Ефективність прояву подібних факторів залежить від якості середовища дії моди: динамізму розвитку суспільства, готовності до змін, сприйнятливості до нового та інших чинників.

Ще А. Сміт у "Теорії моральних почуттів" (1759) відзначав вплив моди не тільки на одяг і меблі, але і на моральність, музику, архітектуру і т.д., підкреслюючи особливе значення елітарних верств як об'єкта наслідування для решти населення.

Г. Тард вважав моду поряд зі звичаєм основним видом наслідування. Якщо звичай - це наслідування предкам, обмежене рамками своєї спільноти, то мода - наслідування сучасникам, що носить "екстериторіальний" характер. Значний внесок у теорію осмислення моди вніс Зіммель, який пов'язував її існування з необхідністю задоволення амбівалентної потреби людини: відрізнятись від інших і бути схожим на інших.

Соціологи умовно виділяють чотири підходи до визначення феномену моди, базуючись на провідних її механізмах: концепція наслідування (Г. Тард, Г. Зіммель), теорія демонстративної поведінки (Т. Веблен, В. Зомбарт), концепція пояснення моди на основі колективної поведінки (Г. Блумер) та семіотичний підхід до вивчення моди (Р. Барт, Р. Сеннет, Ж. Бодрійяр).

Незважаючи на відмінності, єдиним в цих теоріях є те, що всі вони вважають моду важливим соціальним феноменом, який має вагомий вплив на суспільство.

За підсумками численних досліджень, Бурдьє виділяє істотні зв'язки між різноманітними соціальними факторами та проявами смаку в одязі, їжі, меблях, дозвільній діяльності та ін. Автор показує, що естетичні уявлення і смаки не є результатом вільного вибору індивіда, але впливають з соціальних умов його соціалізації та майнового положення в суспільстві [1].

Варто звернути увагу на концепцію моди, представлену в межах теорії «демонстративного споживання» німецьким соціологом Р. Кунігамі. Центральним поняттям з його точки зору є поняття «статус»: «Мода - це кодовий показник статусу». При цьому Р. Кунігамі зауважує, що люди швидше визнають свої сексуальні секрети, ніж розкриють свій низький соціальний статус. Усвідомлення провини за свій недостатньо високий соціальний статус і провокує, стверджує Р. Кунігамі, бажання слідувати моді.

Серед вітчизняних дослідників з початку 2000-их років з'явилися дослідження моди Ю. Легенького і Л. Ткаченко «Система моди: культурологія, естетика, дизайн», Ю. Легенького «Філософія моди ХХ століття». В цих роботах питання мода розглядаються в основному з філософської точки зору. Побіжно прояви моди в костюмі розглядали Н. Камінська та С. Нікуленко в роботі «Костюм України від Київської Русі до ХХІ століття» (2004) і Т. Ніколаєва в монографії «Український костюм. Надія на ренесанс» (2005). Так як на сьогодні недостатньо досліджень з обраної проблематики, питання потребує детального дослідження. На нашу думку дослідження маніпулятивних технологій в моді є актуальною та перспективною темою, так як дасть можливість проаналізувати та з'ясувати яким чином модна індустрія впливає на свідомість людей та прогнозує їх поведінку. А це, в свою чергу, допоможе реально оцінювати ситуацію та захиститися від модного тиску, який чиниться у всіх сферах життя.

Метою даної статті є розгляд та аналіз механізмів феномену моди, які займають вагоме місце в суспільстві масового споживання та чинять вплив на свідомість людей. Важливим чинником, який потребує дослідження є розуміння яким чином мода, використовуючи маніпулятивні технології впливає на споживацьку поведінку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основними рушійними силами, якими мода може впливати на поведінку людей є деякі її механізми, а саме: спрощення і стереотипізація, ствердження та повторення, роздвібнення та терміновість і сенсаційність [2].

Спрощення відбувається за рахунок подання інформації про ті чи інші віяння моди, в будь-якій галузі життя, лише обмежено, під певним, потрібним кутом. Цим досягається те, що люди розуміють ситуацію спрощено, орієнтуються на емоції і під впливом емоційного запалу біжать до магазину – купувати останні новинки. Лише одиниці можуть докласти сил, щоб розібратися сповна в ситуації та зрозуміти чи необхідно діяти так, як їх закликає реклама, ЗМІ чи інші агенти моди. Більшість сприймає інформацію, орієнтуючись на те, що подається для них уже в готовому, спрощеному вигляді.

Стереотипізація моди формує єдине розуміння того, що є правильним і до чого всі мають прагнути. З одного боку – це служить ланкою для об'єднання суспільства, що є позитивним наслідком, з іншого - це створює стале розуміння, що потрібно чинити саме так, а не інакше, адже так роблять всі. Тут видно яскраву особливість феномену моди – прагнення бути індивідуальним та прагнення бути таким як всі. Завдяки цьому мода постійно змінюється та носить циклічний характер.

Це підтверджує теорія елітарності моди, яка базується на тому, що будь-які суспільні класи, прагнуть до підвищення свого статусу, хочуть наблизитися до еліти. Якщо це не виходить за допомогою грошей, походження чи престижної роботи – це досягається способом копіювання поведінки, манер, зовнішнього вигляду бажаної соціальної групи.

Мода виникає в елітних соціальних прошарках, для того щоб підкреслити свою перевагу над іншими. Еліта вводить в моду те, що є бажаним – в основному предмети одягу та інтер'єру, так як захоплення і хобі потребують більшого часового проміжку, щоб ними оволодіти, ніж те, що просто можна купити. Саме еліта визначає, що є кращим в даний проміжок часу. Далі нижчі соціальні класи прагнуть наблизитися до верхівки модного айсбергу і копіюють та купують такі речі. З часом все більше людей піддається спокусі оволодіти цими речами – мода набирає свого розмаху і поширюється.

Модна індустрія створює варіанти на будь який гаманець. Припустимо, якась модна річ, знаходить своє втілення в схожому дизайні та схожих матеріалах, а інколи і аналогічна річ, однак її вартість в десять, а то й більше разів дешевша ніж коштовний бренд. З цього всі мають зиск – покупець – отримує бажану річ та ідентифікує себе з елітою, стає модником, а індустрія – отримує свої гроші.

Однак з часом мода набуває такого розмаху, що за візуальною ознакою елітний клас не можна відрізнити, так як «модні» вже всі. Саме тоді і виникає новий цикл моди – створюється тренд, який спочатку доступний еліті, та за деякий час він просочується до нижчих шарів суспільства за прийнятною для них ціною і всі задоволенні. Саме це просочення вниз дає стимул для створення нових колекцій та впровадження нової моди. Нові модні стандарти відносно легко циркулюють від однієї соціальної групи до іншої, зазнаючи при цьому невеликих, притаманних даній групі трансформації. Це робиться щоб людям легше було перейняти такий модний зразок.

Новий модний цикл починається, щоб пройти свій розвиток, блискучий вибух, коли та чи інша річ стає трендом, і забуття, коли вже всі переситилися такою річчю чи предметом та шукають новий зразок для наслідування.

Часто модні стандарти не зникають остаточно і через деякий час знову наділяються модними значеннями.

Тоді можна говорити, що мода повертається. Так як мода є знаковою системою, ми зустрічаємось з процесом передачі інформації, традицій, культурних надбань, моральних цінностей, настроїв суспільства від одного покоління до іншого. В цьому випадку відбувається міжпоколінна комунікація. Мода виступає як засіб залучення особистості до культурного та соціального досвіду. При цьому на рівні зі старими елементами моди обов'язково будуть нові, так як нова суспільна ситуація накладає свій відбиток.

Ствердження, як маніпуляційна ознака, лише запевняє нас в тому, як ми будемо чудово себе почувати оволодівши модною цінністю чи приєднавшись до модного товариства. Ми впевненіше почуватимемося і всі нас оцінюватимуть лише по псевдостатусу.

Ті люди в яких є проблеми з особистісним самоствердженням спрямовують свою енергію на ствердження саме таким шляхом і модна індустрія допомагає в цьому.

Створюючи ілюзорний світ псевдореальності творці моди запевняють нас в тому, що задля того щоб долучитися до вищого світу необхідно лише придбати їхній товар. Щоб стати красивішими, здоровішими, потрібнішими, стрункішими, молодшими – на все є панацея. Мова йде в першу чергу, про зовнішні характеристики: досить змінити зовнішність, одяг, фігуру і людину очікує успіх, вдала кар'єра, любов та добробут. Внутрішній світ людини, її

духовність, чесність, щирість та інші загальнолюдські цінності залишаються поза увагою, як такі, що не варті наших зусиль.

Розвиток цивілізації у XXI столітті прагне до створення ідеальної людини – яка не старіє, завжди повна сил, однак в клопотах про свою зовнішність забуває про розвиток внутрішнього світу. Це досягається шляхом пластичної хірургії, новинками фармакології та косметології, різними новими гаджетами, які заповнили світ сучасної людини. Ми не пам'ятаємо номерів телефонів близьких, адже у всіх є мобільні телефони, не можемо порахувати щось не використовуючи калькулятори, але знаємо нові модні бренди, нові моделі мобільних телефонів. Людина перетворюється на раба речей, які стають сенсом існування. Руйнується внутрішній світ, відбувається деградація особистості.

Але хіба це так важливо? Головне яскрава обгортка, яка нав'язується нам звідусіль.

Духовні цінності відкидаються або ж підмінюються, матеріальні цінності – ось головне в епоху масового споживання.

Неабияким аргументом в процесі модного споживання є механізм повторення. Коли скрізь ми чуємо одне і те ж мимоволі хочеться придбати ту чи іншу річ, для ідентифікації себе з відповідними персонажами з реклами чи журналу. Коли нам постійно повторюють, що саме з такою плитою ви станете чудовою господинею, з новою моделлю авто ваш бізнес піде вгору і викликатиме довіру партнерів, а купивши новий йогурт ви відразу схуднете та станете здоровими – починаєш сприймати такий хибний стан речей за дійсність.

Цей механізм дуже схожий з санскритськими мантрами. Будучи повтореними багато разів, вони втілюють бажане в дійсне, тому і в їхній основі закладено розкриття позитивної енергії, розкриття почуття любові і щастя. Повторюючи їх з часом можна цього досягти, не останнім чином шляхом самонавіювання.

Тепер уявіть, що те саме відбувається з нами під час перегляду реклами та читання журналів. Однак наміри тих, хто їх створює не такі вже й хороші – для них головне продати свій товар, а не покращити наше життя. Однак при постійному повторенні в нашій свідомості складається ілюзорне враження, що нам просто необхідно придбати той чи інший продукт, записатися в дорогий спортивний зал чи відвідати новий ресторан і всі проблеми водночас зникнуть.

Інакше, може бути загроза того, що ми випадемо з соціального життя, адже, як нас запевняють шляхом певних маніпулятивних технологій, всі вже «в темі». Як же ми можемо відставати від часу? Саме тому, це дуже дієвий метод контролювання споживчої поведінки.

Механізм роздрібнення полягає в частковій подачі інформації. Це один із ключових методів мозаїчного суспільства. Коли неможливо повністю осмислити повну картину. Таким чином людям легше щось нав'язати і відповідно легше маніпулювати.

При цьому людина коли прагне скласти до купи все те, що вона отримала через інформацію по телевізору – витрачає більше грошей, купуючи різні елементи одного цілого. Купуючи якусь річ до неї обов'язково запропонують аксесуари, засоби догляду та інше.

Мода має дуже показову рису – таку як терміновість. Адже коли проходить короткий строк її життя, вона втрачає свою актуальність і з тренду стає немодною. Тому головне влитися в цей потік саме на стадії піднесення та панування модного зразку, інакше ви просто не встигнете бути на модній хвилі. Тому творці моди створюють такий галас навколо їхнього нововведення – адже чим швидше люди це куплять, тим швидше вони отримають свої гроші. Особливо це діє на жінок, які складають левову частку покупців і є більш емоційними. Через це заклик до терміновості діє на них особливо сильно.

Але тут варто звернути увагу на те, що незважаючи на маніпуляції, які існують в моді і націлені на отримання більшого прибутку – в модному процесі завжди у виграші дві сторони, як покупець так і продавець. Адже покупець отримує те, чого бажав – відповідно, процес купівлі приносить йому задоволення та здійснює його мрію.

Так що не можна звинувачувати деміургів моди у їх виключно матеріальній зацікавленості та описувати модне споживання як негативне явище. Тому що вони допомагають нам відчувати себе щасливим власником отриманої речі чи нового статусу хоча б на деякий час.

Висновки. Визначальна роль моди в соціальній поведінці реалізується через певний поведінковий регулятивний механізм, в завдання якого входить позначення соціальних позицій, інтеграція за допомогою механізму ідентифікації, проведення певних класових меж між групами, передача інформації про соціальне становище та культурний досвід, підтримання та досягнення соціального престижу, прояв індивідуальності і досягнення психофізичної розрядки.

Мода стає цінністю, коли зовнішня норма модної поведінки приймається та стає внутрішньою потребою, бажанням. Таким чином мода впливає на споживчу поведінку, диктуючи та пропагандуючи необхідні їй цінності.

Дослідження даного напрямку мають перспективне майбутнє, так як вивчення феномену моди та використання її механізмів мають значення для розуміння картини світу та можуть допомогти прояснити ситуацію в галузі соціології культури, культурної політики, соціології натовпу, індустріального дизайну, реклами та психології, а також у вирішенні питань нової на сьогодні залежності – оніоманії.

Як бачимо, маніпулятивні технології в сфері моди та модного споживання застосовуються доволі часто, але вони не є виключно негативними, так як термін «маніпуляція» носить в більшості саме таке значення. Люди, піддаючись механізмам моди отримують задоволення як від процесу, розглядаючи його як відпочинок, так і від результату – здійснення покупки чи приєднання до модної групи шляхом певних дій.

Література

1. Гофман А.Б. «Мода і люди. Нова теорія моди і модної поведінки». 3-є. вид. - СПб. Пітер, 2004, 208 с.
2. Кара-Мурза С.Г. «Маніпуляція свідомістю», вид. «Ексмо», Москва, 2009, 834 с.
3. Новітній філософський словник / Уклад. А.А. Грицанов. - Мн: Вид. В.М. Скакун, 1998. - 896 с.
4. Філософський тлумачний словник «Євразійська мудрість від А до Я». Вид-во «Создік-Словник», Алмати, 2002, 447 с.

ПОШУК ПОЗАЗЕМНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ ЯК ГЛОБАЛЬНА ПРОБЛЕМА СУЧАСНОСТІ: СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВИМІРИ

Щедрін А.Т.

доктор культурології, к. філос. н.

професор кафедри філософії та політології Харківської державної академії культури

У статті розглянуто еволюцію проблеми буття позаземного розуму в контексті культурних практик минулого, їх трансформація в сучасному соціокультурному просторі в проблему буття позаземних цивілізацій, перетворення проблеми контактів із позаземними цивілізаціями в глобальну проблему сучасності.

В статье рассмотрены эволюция проблемы бытия внеземного разума в контексте культурных практик прошлого, их трансформации в современном социокультурном пространстве в проблему бытия внеземных цивилизаций, превращение проблемы контактов с внеземными цивилизациями в глобальную проблему современности.

In clause their transformations of a problem of life Extra-Terrestrial of reason in a context cultural practic of the past; their transformations in modern sociocultural space in a problem of life Extra-Terrestrial of civilizations, transformation of a problem of contacts with Extra-Terrestrial by civilizations in a global problem of modernity.

Ключові слова: позаземний розум; позаземні цивілізації; METI; глобальні проблеми сучасності; «космічні» фобії.

Численні наукові здобутки ХХ сторіччя докорінно змінили світобачення, притаманне попереднім етапам розвитку культури. Але серед них немає давно і з нетерпінням очікуваного досягнення, яке могло б докорінно змінити не тільки світобачення, алей весь наш світ. На самому краї обрію наукового пізнання сьогодення поки залишається не вирішеною складна і багатовимірна проблема буття «братів по розуму» і встановлення контактів з ними, міркуваннями про які наповнена культура людства.

Світоглядні питання питання щодо того, «як часто виникає у Всесвіті життя?»; «чи завжди розвиток життя тягне за собою появу розуму?»; «чи обов'язково розумне життя пов'язане з розвитком техніки?»; «чи спроможна довго існувати технічно розвинута цивілізація?»; «наскільки безпечним для нас є пошук братів по розуму?», – ці та низка інших питань, що розкривають суть сучасного розуміння проблеми буття позаземних цивілізацій («ПЦ-проблеми») набувають широкого обговорення у засобах масової інформації а, от же, додаткової гостроти [11].

Сучасне розуміння ПЦ-проблеми, що є визначальним як у вітчизняному, так і глобалізованому соціокультурному просторі, сформувалося в працях, насамперед, фахових астрономів різних культурних традицій, різних поколінь протягом другої половини ХХ ст. Її обговорення істотно стимулювало розробку філософських, культурологічних аспектів, пов'язаних з методологією пошуків ПЦ, прогнозуванням можливих наслідків контактів між ними тощо. ПЦ-проблема поступово перетворилась, про що засвідчили представницькі наукові конференції, **на сферу міждисциплінарних досліджень**, до якої поступово залучилися не тільки астрономи, але представники соціогуманітарних наук.

Інтеграційні процеси, які охопили сучасну науку, позначилися також в інших сферах наукового пізнання. Однією з них стає **глобалістика**, світоглядним, методологічним засадам якої органічно притаманний **космічний погляд на людство як ціле**, як на **космічний суб'єкт**. Зростання уваги до глобальних проблем сучасності (**ГПС**), які у драматичній формі виявили **космічний холізм** існування людства, прискорювало формування глобалістики як інтегральної наукової дисципліни. Але потенційна «екзоконунікативна» діяльність людства, спрямована на гіпотетичні космічні суб'єкти, проблематика щодо її можливих наслідків, поки перебуває за межами проблемного поля глобалістики.

У контексті сучасної культури, функціонуючої наукової картини світу як її важливої складової частини, відбувається тривалий і вкрай складний процес трансформації філософської концепції позаземного розуму (ПР), «ПЦ-проблеми», у низку конкретно наукових – SETI (від англ. Communication with ExtraTerrestrial Intelligents = зв'язок з позаземними цивілізаціями), SETI (від англ. Search for Extra-Terrestrial Intelligents = Пошук позаземних цивілізацій), а згодом і METI (від англ. Messaging to Extra-Terrestrial Intelligence – послання позаземним цивілізаціям – спроби передачі міжзоряних послань від людства ймовірним розумним істотам за межами Сонячної системи). Цей процес, в свою чергу, ініціював подальший розвиток низки проєкцій фундаментальної проблеми буття ПР в різних сферах культури, культурних практиках, та виникнення нових. Ці проєкції, з огляду на

кліповий характер культури постмодерну, утворюють численні фрактальні структури, розгалуження, «мости», «вузли», несподівані «перетинання», – зокрема, з проблематикою глобалістики.

В культурах минулого виникали світоглядні формоутворення різного змісту і спрямованості, що стверджували **множинність населених світів** (МНС), серед яких Земля, людство тлумачилися одними з багатьох. І, відповідно, всі вони не могли обійти похідну від головної, але дуже важливу проблему – **контактів із ПР**, – яка стає фундаментальною проблемою всієї людської культури, що знаходила відображення у строкатих **культурних практиках**. Їх **діапазон** сягав від шаманських практик архаїки до сучасного ченнелінгу, від намагань побачити «місячні міста», а згодом і «канали Марсу» астрономами нового часу до радіопошуків сигналів ПЦ сьогодення.

Постановку проблеми контактів з ПР, набуття нею сучасної форми ПЦ-проблеми, проблеми SETI, а згодом і SETI, перехід до обговорення кола METI-проблем помітно стимулювала **дивергенція культурних практик** доби модерну, процеси їх **космізації** [20]. Серед них були не тільки розвиток теоретичної, а згодом практичної нерелятивістської **космонавтики**, розвиток радіотехніки, радіоастрономії, але й набуття суспільної ваги й інтересу з боку загалу до творів наукової фантастики тощо. Трансформація проблеми ПР у ПЦ-проблему визначалась також формуванням **космізму (космічної філософії, філософії і космізму)** як світоглядної установки, що вперше тлумачила позаземний простір, астрономічні об'єкти, нарешті весь астрономічний Всесвіт як сферу креативної діяльності розуму. Її можливими суб'єктами вважалося вже не тільки людство, але й принципово інші суб'єкти, рівень розвитку яких перевершує людський [19]. В соціокультурному просторі виникла, затвердилась і набула розповсюдження **модель «Полісуб'єктного Космосу»**, яка багато в чому визначила подальші міркування, а згодом і практичні кроки в напрямку пошуків «братів по розуму».

Протягом ХХ ст. у соціокультурному, соціокомунікативному просторі Землі відбувається складний дрейф міркувань щодо проблем буття ПР. Зі сфери філософської рефлексії, художніх узагальнень, в контексті яких уявлення про позаземлян, способи їх буття (які тривалий час виконували функції утопії, антиутопії, своєрідного «Космічного Дзеркала» людства) пошуки ПР почали зміщуватися в конкретно наукову площину [7]. У другій половині ХХ ст. цей процес помітно прискорився. Його істотною детермінантою стає **нова якість інженерно-технічної діяльності** як специфічної практики, як сфери культуротворення, що переформатовувала саму геометрію соціокультурного простору, поширювала його за межі Землі. Одним з показників цієї нової якості стає **розвиток радіотехніки, а згодом і радіоастрономії**. Водночас склалася парадоксальна ситуація, при якій **буття ПР – ПЦ поступово перетворилося на факт культури, але не стало фактом науки**. Ця ситуація багато в чому визначає сучасну соціокультурну ситуацію щодо проблем METI.

Радіотехніка, радіоастрономія відіграли особливу роль у формуванні нового виміру буття проблеми ПЦ – ПР, її трансформації із загальнофілософської в наукову, переходу її в емпіричну, операційну площину. Завдяки останній з'явилася можливість з 1959 р. (Проект «Озма») не тільки розпочати практичний пошук ПЦ, а й зробити суттєві кроки щодо подальшої концептуалізації проблеми.

З'ясувалося, що окрім можливих «усвідомлених» радіоканалів зв'язку людства з ПЦ, науково-технічний прогрес відкрив і інші, досить неочікувані. Невпинний розвиток **радіотехніки зробили людство** протягом більш семи десятиліть **«видимим» для потенційно існуючих ПЦ**; Земля може «прослуховуватися» у радіусі понад 60 св. років, – насамперед, через її інтенсивне радіовипромінювання, яке зобов'язаного своїм існуванням роботі тисяч телевізійних передавачів Планети; його потужність є порівняною із сонячною в роки спокійного Сонця [10, с. 276]. Крім «онтологічного навантаження», яке засвідчувало б буття населеної Землі як **потенційного суб'єкту галактичного соціокультурного простору** («Сонячна система населена») для вірогідних найближчих сусідів, сигнали TV несуть і певне аксіологічне, – вони спроможні занурити їх (як мінімум) у глибоку зневіру й навіть викликати визначені сумніви щодо розумності землян....

Утвердження ідеї актуального буття ПЦ у Галактиці у відносній близькості від Сонячної системи спонукало згодом шукати космічні виміри в інших сферах діяльності людства, які потенційно могли б засвідчити факт існування земної цивілізації для Інших. Схильні до «METI-фобії» люди дедалі активніше виступають за заборону діяльності в цій сфері, оскільки бояться бути виявленими надзвичайно потужними й агресивними ПЦ [5]. Ці побоювання спонукали до аналізу великого обсягу експериментальних даних щодо радіолокаційного зондування потенційно небезпечні для Землі астероїдів. Аналіз робіт з планетної й астероїдної радіолокації засвідчив, на слушну думку О.Л. Зайцева, що «можливість випадкового виявлення сигналів наземних зондуючих радіолокаційних телескопів у мільйон

разів вище можливості випадкового виявлення переданих із Землі ж міжзоряних радіопослань» [6].

Концептуалізація проблеми ПЦ – ПР, з одного боку, розвиток технічних засобів потенційного діалогу – з іншого, сприяли здійсненню відправки перших радіоповідомлень в Космос [13]. Перше (безадресне) послання в Космос було спрямовано 19 листопада 1962 року із Центру Дальнього Космічного Зв'язку СРСР у Євпаторії. Це радіотелеграфне повідомлення складалося з трьох слів: «Світ, Ленін, СРСР». У період із 24 травня по 1 липня 1999 р. у рамках міжнародного проекту Cosmic Call з Євпаторії було відправлено послання до чотирьох зірок найближчих зірок сонячного типу (4 сеанси випромінювання). При здійсненні Cosmic Call передавалася, зокрема, інформація, яка відображала здобутки землян з астрономії, біології, географія Землі, імена й індивідуальні листи біля 50 тис. учасників проекту, запрошення кожному, хто прочитає послання, відгукнутися й, якщо можна, надати відомості про свою цивілізацію.

Наступними радіоповідомленнями у Всесвіт були 1-е Дитяче послання 2001(6 сеансів випромінювання до навколишніх зірок сонячного типу); Cosmic Call 2003 (5 сеансів випромінювання до навколишніх зірок сонячного типу); Міжнародний відкритий проект «A Message From Earth» (AMFE) (1 сеанс випромінювання до зірки Глізе 581). Але серед них найбільшого суспільного розголосу набуло *Послання Аресибо* (1974), (1 сеанс випромінювання в напрямку кульового зоряного скупчення М 13, що містить приблизно 30 тис. зірок. Зміст «послання до зірок», принципи його кодування були розроблені в Корнельському університеті під керівництвом Ф. Дрейка й Б. Олівера, а зображення самої «радіограми» несподівано **увійшло в загальнокультурний фонд людства**.

Розвиток **практичної космонавтики** відіграв певну роль в не тільки в соціокультурній легітимізації проблеми ПЦ; він стимулював розвиток космічного права, що виникло як напрям розвитку юридичної науки вже на початку космічної ери, спонукав присвятити низку досліджень питань щодо майбутнього **правового регулювання контактів з ПЦ**. Так, установлені *Договором про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору, включаючи Місяць і інші небесні тіла* (1967) положення були спрямовані на регулювання подібної діяльності: пошук ПЦ підпадав під поняття «космічні дослідження», про свободу яких мова йде в Договорі. В *Угоді про діяльність держав на Місяці й інших небесних тілах* (1979) визначався обов'язок держав-учасників негайно інформувати Генерального секретаря ООН, «а також громадськість і світове наукове співтовариство про будь-які встановлені ними явища в космічному просторі, ... що могли б створювати погрозу для життя і здоров'я людини, а також про ознаки будь-якого виду органічного життя» [9, 357].

Спроба закрити правову лакуну щодо проблеми SETI – METI, яка утворилася на початковому етапі космічної ери, була здійснена міжнародним науковим співтовариством наприкінці 80-х рр. ХХ ст.; були вжиті заходи щодо розробки акта, який визначав хоча б деякі аспекти діяльності з пошуку ПЦ [14]. Проте бурхливі події межі 80– 90-х рр. ХХ ст. істотно загальмували створення відповідного міжнародного кодексу, спрямованого на пошуки шляхів оптимізації потенційних стосунків з позаземлянами; робота в даному напрямку, усупереч нагальній потребі, не набула завершення.

Активне функціонування в глобалізованому соціокультурному просторі численних віддзеркалень (наукових, технологічних, комунікативних, правових, освітньо-виховних, медійних) «проблеми ПЦ – SETI – METI», утворення нею надзвичайно складної, стійкої мережі соціокультурних практик вплинуло й на позицію ООН. У другій половині 2010 р. світові ЗМІ сповістили про подію, яка належить до тих, що прийнято називати «знаковим»: ООН визначила відповідального за перший контакт з інопланетянами – директора Агентства ООН з проблем космічного простору (UNOOSA), астрофізика з Малайзії Мазлан Отман [15]. Хоча потім це повідомлення було спростовано, воно (як, доречі і попереднє твердження) [2] не викликало занадто великого здивування з низки причин.

Цю подію, на перший погляд, можна було б вважати цілком звичним створенням чергової синекури в рамках ООН як інституції, що постійно демонструє нездатність вирішувати гострі проблеми людства, але неухильно потребує одного – фінансування. Прискіпливі спостерігачі констатують, що сьогодні «Організація Об'єднаних націй занадто різномірна й роз'єднана», у її роботі «дефіцит «порядку» відчувається вже на геополітичному рівні», а в ній самій «представлено занадто багато абсолютно різних держав, щоб вони могли прийти до консенсусу навіть по основних питаннях...» [3, 200,215,227]. Одним із підтверджень цього є зазначена раніше неспроможність ООН щодо правового забезпечення потенційних стосунків з позаземлянами, – усупереч нагальній потребі пов'язаній із розвитком робіт з METI. А те, що така проблема існує, власно і не викликало великого подиву відносно повідомлення про призначення М.Отман «послом землян».

Природничо-наукові, філософські, правові міркування щодо проблеми SETI – METI розгорталися на тлі поглиблення глобалізаційних процесів. Одним з елементів передісторії не тільки глобалізації, але й соціокультурної легітимізації інтегрованої «проблеми ПЦ – SETI – METI» було усвідомлення людством своєї єдності. Подальша хода глобалізації вела до того, що всі сфери культуротворчості досягли нового ступеня складності. Всі вони починають функціонувати тільки в якості соціокультурних систем, а сам «...соціокультурний простір являє собою надзвичайно складну, стійку мережу комунікативних, поведінкових, освітньо-виховних практик», при вивченні яких необхідно акцентувати увагу на генезі культурних форм, прагматичі циркуляції і функціонуванні артефактів, меметичних потоків, цінностей і змістів у глобалізованому комунікативному просторі [4, 12]. Це безпосередньо стосується також і інтегрованої «проблеми ПЦ – SETI – METI».

У новій соціокультурній ситуації, що характеризується накопиченням ГПС, з одного боку, і нездатністю людства виробити ефективні механізми їх вирішення – з іншого, пошвалялися **екзистенційні форми надії**, а поряд з ними і численні **фобії**, які набули космічних вимірів. Ці надії і фобії – часто не цілком усвідомлені, – мали спільну світоглядну підставу. Їх носії виходили з того, що «вищі» сили, які існують у Всесвіті, спроможні в критичний момент прийти на допомогу не тільки окремій людині, але всьому людству. Своєрідна «амбівалентність» цих невизначених сил, які мають практично необмежені можливості, полягає в тому що водночас вони здатні створити реальну загрозу для подальшого існування людства [22]. І якщо протягом попередніх сторіч у рамках устояних культурних практик подібні надії і фобії пов'язувалися з надприродними силами теїстичної, окультно-теїстичної, окультної природи, то у наш час – із представниками ПЦ, що випередили людство науковому, техніко-технологічному, але, не в останню чергу, в етичному розвитку.

В умовах подальшого невпинного погіршення економічної, екологічної, безпекової ситуації на Землі виникає інтелектуальна спокуса екстраполяції сучасного стану, в якому знаходиться людство, невирішеності ГПС на потенційний галактичний соціокультурний простір і пояснення в такий спосіб фундаментального факту «**Мовчання Космосу**». «Ядерна катастрофа глобального масштабу, енергетична криза, виснаження природних ресурсів, забруднення навколишнього середовища, демографічна криза утворюють у сукупності непереборний бар'єр для скільки-небудь тривалого прогресу технологічної цивілізації» [18, с. 14]. У «Космічному Дзеркалі», яким є сучасний кластер концепцій буття ПР, в черговий раз відбилися актуальний стан людства, риси його актуального буття.

Ця латентна світоглядна установка має практичні наслідки. «Науково-технічний і світоглядний рівень сучасного людства, – відзначає Б.І. Фесенко, – швидше за все, ще не є достатнім для ефективного пошуку інших розумних світів у Всесвіті. При відсутності даних про «спектр намірів» космічних ОР (осередків розуму – А.Щ.) щодо менш розвитих світів *не варто поспішати і з посилкою сигналів, що розкривають наше існування* (курсив Б.Ф. – А.Щ.)» [17, 82]. Фахівці із зв'язку з позаземними цивілізаціями, – зокрема, О. Зайцев, Ч. Чафер і Р. Браастанд нагадують, що «в даний час не тільки схильні до обережності політичні діячі, але і багато лідерів сучасного SETI-співтовариства виступають проти навмисної передачі повідомлень із Землі на адресу найближчих зірок у спробі зв'язатися з позаземними розумними істотами ... Джерелом побоювань ...служить не тільки сумний досвід "контактів представників різних цивілізацій" на Землі, але і фантазії, що вихлюпуються на нас щодня з усяких телевізійних "жахалок"» [12; 16, 76].

На становлення глобалістики як сфери міждисциплінарних досліджень вплинуло усвідомлення **проблеми війни і миру як ГПС**. В умовах «холодної війни» фобії, пов'язані із загрозою світового ядерного конфлікту, поширилися і на тлумачення шляхів розвитку ПЦ. Галактичний соціокультурний простір починав усвідомлено або не усвідомлено тлумачитися як «конвеєр» відтворення серійних ядерних Апокаліпсисів. Сьогодні «військова тривога» поширилася на сферу можливих контактів між ПЦ. Суттєве послаблення, часткова руйнація комуністичної соціокультурної парадигми, що розглядала відносини між ПЦ як стосунки між «братами по розуму», з одного боку, перенесення на всю систему міжнародних відносин «закону джунглів», що відбулося з початку 90-х рр. ХХ ст., – з іншого, змусили астрономів шукати маніфестації битв «воїнів Галактики» [1, 22]. Виниклі побоювання з приводу можливості «**галактичних війн**» помітно загострили ситуацію, пов'язану з відсутністю правових засад діяльності з посилкою радіоповідомлень, встановленням контактів з ПЦ.

Джерелом фобій щодо можливих наслідків контактів з ПЦ є міркування щодо субстратної природи можливих «космічних співбесідників», – ним потенційно може стати **штучний інтелект (ШІ)**, який став нащадком і продовженням «еволюції вуглецю» вже на кремнієвій основі. В цьому зв'язку, зазначає Е. Юдковський, «я не вважаю достовірним, що Homo sapiens буде продовжувати існувати в необмеженому майбутньому, тисяча або мільйони або мільярди років, без того, щоб виник хоча б один розум, який би прорвав верхню межу

інтелектуальності. І якщо так, то прийде час, коли люди вперше зустрінуться з викликом більш розумного, аніж людина, інтелекту» [23]. І, цілком можливо, роботи в сфері SETI – METI наближають час цієї зустрічі...

Постійне накопичення ГПС, виникнення нових, неспроможність вирішити жодну з них, сприяє відтворенню на космічному рівні нових фобій, – зокрема, пов'язаних з інформаційною безпекою. В соціокомунікативному просторі сьогодення набуває розголосу думка про те, що «сигнали, отримані в процесі пошуків позаземного розуму...можуть містити шкідливу інформацію в дусі комп'ютерних вірусів, що набуло назву гіпотези «**SETI-хакера**». Пошуки позаземного розуму протягом останніх чотирьох десятиліть дали мало обґрунтувань для цієї можливості. Дехто намагається довести, що інформація з позаземного сигналу не може атакувати земний комп'ютер, тому що комп'ютерна логіка і код є унікальними і являють собою непереборний файрвол» [8]. Але по при сумніви, які висловлює Р. Керриген щодо гіпотези «SETI-хакера», безумнівним є одне – вона є космічним відлунням соціотехнічних катастроф, пов'язаних з вірусними атаками, що іноді мали вкрай тяжкі наслідки для економіки цілих регіонів Землі.

Отже, подальший розвиток проблеми пошуку ПЦ і встановлення контактів із ним буде зумовлений, з одного боку, успіхом (або відсутністю такого) у подоланні цивілізаційної безвиході, у яку потрапило людство на межі ХХ – ХХІ ст., а з іншого – поглибленням революції в космології, прогресом астрономії, філософсько-культурологічною рефлексією над «проблемою ПЦ – SETI – METI».

Література

1. Архипов, А. Битвы среди звезд [Текст] / А. Архипов // Знание – сила. – 2005. – № 2. – С. 20-23.
2. Астрофизик из Малайзии опровергла свое назначение на пост космического посла [Электронный ресурс] // Lenta.ru: Из жизни. Электрон. текст. дан. [Б.м.], 2010. URL: <http://www.lenta.ru/news/2010/09/28/deny/> (Дата обращения: 20.09.2012).
3. Белл, Д. Эпоха разобщенности: Размышления о мире ХХІ века [Текст] / Д. Белл, В.Л. Иноземцев. – М. : Центр исследований постиндустриального общества, 2007. – 304 с.
4. Буряк, В. В. Динамика культуры в эпоху глобализации : ноосферный контекст : монография [Текст] / В. В. Буряк. – Симферополь : ДИАИПИ, 2011. – 462 с.
5. Гиндилис, Л.М. Опасно ли посылать сигналы? [Текст] / Л.М. Гиндилис // Вестник SETI. Информационный Бюллетень. – № 22/39 (июль – декабрь 2011). – С. 8-18.
6. Зайцев, А.Л. Астероиды и инопланетяне: угроза реальная и мнимая [Электронный ресурс] / А.Л. Зайцев // Земля и Вселенная. – 2009. – № 1. Электрон. текст. дан. [Б.м.], [9 мар 2010]. URL: <http://anomalia.kulichki.ru/news19/331.htm> (Дата обращения: 12. 09. 2012).
7. Казакевич, Г.И. И.А.Ефремов: космос, разум, красота [Текст] / Г.И. Казакевич // Земля и Вселенная. – 2001. – № 3. – С. 59-65.
8. Керригэн, Р. Следует ли обеззараживать сигналы SETI? Перевод. А.В. Турчин.[Электронный ресурс] / Ричард Керригэн // Электрон. текст. дан. [Б.м.], [2007].URL: <http://proza.ru/2007/11/20/582> (Дата обращения 11. 09. 2012)
9. Международное публичное право: [сборник документов] – М. : Изд. БЕК, 1996. – Т.2. Сост. и авт. вступит статей К.А. Бекляшев и А.Г. Ходаков. – 539 с.
10. Населённый Космос: [Сборник]. – М. : Наука, 1972. – 372 с.
11. Поиск внеземных цивилизаций // В «Ночном эфире» Александра Гордона астрономы Владимир Сурдин и Лев Гиндилис.[Электронный ресурс] // MyGenome.Ru: Новый научно-популярный портал о генетике.Электрон. текст. дан. [Б.м.],Эфир 17 сентября 2002. 00:35. Тема 139. Хронометраж 00:50. URL: <http://www.atheism.ru/science/science.phtml?id=863> (Дата обращения 11. 09. 2012)
12. Простая разгадка молчания инопланетян [Электронный ресурс] // Космические просторы | 2010. Электрон. текст. дан. [Б.м.], [05 Sep 2012 18:35:12] URL:http://kosmos-mir.ru/nueopoznanniy_letayushchiy_obekt/inoplanetyane/razgadka.htm (Дата обращения 12.09.2012)
13. Рудницкий, Г. М. Полвека поиска сигналов внеземного разума [Текст] / Г. М. Рудницкий // Земля и Вселенная. – 2009. – № 4. – С. 31-37.
14. Сильвестров, Г. В. Правовые аспекты поиска внеземных цивилизаций [Текст] / Г. В. Сильвестров // Земля и Вселенная. – 1991. – № 4. – С. 75-79.
15. Симонян, Ю. Отман их встретит. У человечества появился ответственный за контакт с инопланетянами / Юрий Симонян [Электронный ресурс] // Независимая газета. Электрон. текст. дан. [Б.м.], [2010-10-04]. URL: http://www.ng.ru/style/2010-10-04/12_ufo.html (Дата обращения 20.09.2012)

- 16.Тенякова, О.М. Космос и космическое мышление в понимании студентов [Текст] / О.М. Тенякова. // Земля и Вселенная. – 2011. – №5. – С. 74-77.
- 17.Фесенко, Б.И. Надо ли их искать? [Текст] / Б.И. Фесенко //Земля и Вселенная. – 2004. – № – 1. – С. 80-82.
- 18.Чтобы лучше познать самих себя...: [Сборник]. – М.: Знание, 1991. – 64 с., ил. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. «Космонавтика, астрономия»; № 9).
- 19.Щедрін, А.Т. «Вторинна» міфотворчість як соціокультурний феномен: (проблеми релігієзнавчо-культурологічного аналізу): Моногр. [Текст] /А.Т.Щедрін; Харк.держ. акад. культури. – Харків: ХДАК, 2007. – 430 с.
- 20.Щедрін, А.Т. Космізація художньої культури: соціокультурні виміри формування вітчизняного космічного живопису [Текст] / А. Щедрін // Наукові записки Харківського університету повітряних сил ім. Івана Кожедуба. Серія: Соціальна філософія, педагогіка, психологія. – Харків, 2009. – Вип. 2 (33). – С.17-25.
- 21.Щедрін, А.Т. «Silentium Universi»: («Мовчання Космосу» як соціокультурний феномен) [Текст] /А.Т. Щедрін // Культура України : зб. наук. пр. / Харк. держ. акад. культури. – Х. : ХДАК, 2004. – Вип. 13. – С. 27–46.
- 22.Щедрін, А.Т. Феномен «Мовчання Неба»: (соціокультурні виміри проблеми буття позаземних цивілізацій і «вторинне» міфотворення) [Текст] /А.Т. Щедрін // Філософська думка. – К., – 2008. – № 3. – С.47-61.
- 23.Юдковски, Е. Искусственный интеллект как позитивный и негативный фактор глобального риска.Перевод с английского А.В. Турчина [Электронный ресурс] //avturchin * mail.ru STRUCTURE OF THE GLOBAL CATASTROPHE Risks of human extinction in the XXI century. Электрон. текст дан. [Б.м.], [14. 11. 2007 23:39]. URL: <http://www.scribd.com/doc/6250354/>(Дата обращения 12.09.2012)

УДК 316.354.4

МОТИВАЦІЙНІ АСПЕКТИ ВОЛОНТЕРСТВА: ДОСВІД ЗАХІДНИХ КРАЇН

Беспалова К.О.

магістрантка ФСП НТУУ «КПІ»

Стаття присвячена дослідженню волонтерства, зокрема, вивченню генези західних мотиваційних теорій волонтерства в період 1970-1990-х років ХХ століття. Вивчення мотиваційних аспектів волонтерства на прикладі досвіду країн Заходу, може стати науковим підґрунтям для подальшого дослідження даного феномену та дозволить розробити ефективні шляхи залучення добровольців до здійснення волонтерської допомоги.

Статья посвящена исследованию волонтерства, в частности, изучению генезиса западных мотивационных теорий волонтерства в период 1970-1990-х годов ХХ века. Изучение мотивационных аспектов волонтерства на примере опыта стран Запада, может стать научным основанием для дальнейшего исследования данного феномена и позволит разработать эффективные пути привлечения добровольцев к осуществлению волонтерской помощи.

This article focuses on the study of volunteering, in particular the genesis of Western motivation theories during the period of the 1970-ies up to the 1990-ies. Investigation of the motivational aspects of volunteering based on Western countries experience can be scientific bases for further exploring of this phenomenon. It will allow volunteer organizations to develop effective ways to attract and retain volunteers.

Ключові слова: волонтерство, мотивація, мотив, альтруїзм, егоїзм.

Постановка наукової проблеми. В розвинених країнах світу волонтерство являє собою повсякденну соціальну практику. Праця волонтерів давно отримала високу оцінку ООН в силу свого потужного ресурсного потенціалу, а тема волонтерства за останнє десятиліття неодноразово розглядалася Генеральною Асамблеєю ООН. Американський вчений Лестер М. Саламон навіть говорить про сучасну «глобальну асоціативну революцію», яка характеризується сплеском громадської активності - організованою добровільною діяльністю громадян [10].

Волонтерський рух в усьому світі стрімко поширюється. І хоча в нашій державі перші волонтери з'явилися лише у 1992 році (з появою представників Корпусу миру США), ця діяльність здавна була підтримана українцями і здобула статус національної [3, 24].

Так, за даними Державної соціальної служби у справах сім'ї, дітей та молоді на діяльності волонтерів Україна щорічно заощадує близько 200 млн. грн. Починаючи з 2004 року професійну підготовку добровільних помічників у соціальній сфері в Україні здійснювало 305 шкіл волонтерів, яких на сьогоднішній день налічується близько 540 [1, 149].

Приймаючи до уваги, що на теренах пострадянських держав, у тому числі і України, інститути громадянського суспільства знаходяться в стані становлення, то у прискоренні інституціоналізації волонтерства, конструктивну роль має відігравати комплексний теоретичний аналіз поняття «волонтерство» та визначення мотивації волонтерів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій з проблеми. Питання, що досліджуються в даній статті, є предметом аналізу багатьох науковців. Праці представників західної соціології: П. Деккер, Л.Халмен, А. Омото, М.Снайдер, Д. Сміт, А.Девід, Кнаан, Гольдберг-Глен, Ховард, Хортон-Сміт стали науковим підґрунтям для дослідження феномену волонтерства та його мотиваційних аспектів. Серед вітчизняних дослідників слід відмітити праці О.В. Беспалько, І.Д. Зверєвої, Є.П. Ільїна, В. Дибайло,

Н.В. Заверіко, які заклали теоретичні та методологічні засади вивчення мотивації волонтерів.

Мета дослідження полягає в здійсненні ретроспективного аналізу західних мотиваційних теорій волонтерства в період 70-х – 90-х роках ХХ ст. По-перше, окреслимо межі використання поняття «волонтерство» у західній соціології. По-друге, прослідкуємо еволюцію мотиваційних теорій волонтерства.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих наукових результатів. Як відомо, слово «волонтер» походить від французького «volontaire», англійського «volunteer», які є похідними від латинського «voluntarius», що у буквальному перекладі означає «доброволець», «бажаючий».

Волонтери – це люди, які роблять що-небудь з власної волі, за згодою, а не з примусу. Вони можуть діяти або неформально працювати безкоштовно як у державних, так і у приватних організаціях освітнього, соціального чи медичного спрямування, бути членами добровольчих організацій [4].

Згідно із Загальною декларацією волонтерів, яка була прийнята на XI Конгресі Міжнародної асоціації волонтерів 14 вересня 1990 року в Парижі, волонтерство – добровільна, активна, спільна або особиста участь громадянина в житті людських спільнот для реалізації його основних людських потреб та покращення якості життя, економічного і соціального розвитку [2].

Волонтерська діяльність ґрунтується на принципах добровільності, гуманності, спільності інтересів, рівності прав, гласності, відповідальності.

За допомогою волонтерства громадяни, усвідомлюючи свою особисту відповідальність за долю країни, роблять внесок у вирішення соціально значущих проблем суспільства, створюючи в сумарному вираженні величезний і безцінний ресурс - соціальний капітал.

Зростання значущості волонтерства як універсального світового феномену демонструє той факт, що Генеральною Асамблеєю ООН було проголошено 2001 рік Міжнародним роком волонтерів, основними завданнями якого були: підвищення рівня визнання, мотивація, встановлення системи обміну інформацією та пропаганда.

Мотивація волонтерів вже довгий час є складним питанням, яке досліджує багато науковців, для того, щоб зрозуміти, чим же насправді керується людина при наданні волонтерської допомоги. Під мотивацією ми розуміємо певні спонукання до дії, здатність людини дієво задовольняти свої потреби. Мотивація визначається як процес, який ініціює, спрямовує і підтримує цілеспрямовану поведінку.

З одного боку, мотивація детермінує поведінку індивіда (А. Адлер, А. Маслоу, В. Франкі та ін.), з іншого боку – стимулює та дозволяє підтримувати її на певному рівні (Э. Лоуер, Л. Портер, Х. Хекхаузен та ін.) [5].

Розуміння мотивів добровольців може надати велику допомогу організаціям в залученні та утриманні волонтерів. По-перше, організації можуть використовувати інформацію про мотивацію для залучення потенційних волонтерів з поширенням повідомлень, які точно відповідають їх мотиваційним потребам. По-друге, при оцінці мотиваційних потреб нових волонтерів, організації можуть забезпечити їх ефективне розміщення у ту сферу діяльності, що відповідає їхнім потребам. По-третє, зрозумівши мотивацію своїх волонтерів, організації можуть підтримувати рівень їхньої сатисфакції за рахунок забезпечення виконання цих мотивів [15].

Будь-яка робота, яку виконує волонтер, повинна бути помічена та оцінена. Для того, щоб зрозуміти соціальну поведінку волонтера, потрібно її співвідносити з мотивами дій. Проте, на жаль, багато організацій не беруть до уваги важливий мотиваційний аспект в управлінні волонтерами.

Мотивація волонтерів – це багатогранний феномен, який потребує детального вивчення. В силу складності та різноманітності підходів у вивченні волонтерства, не існує єдиної концептуальної моделі мотивації добровольців, яка б отримала загальну підтримку.

Перші наукові дослідження мотивації волонтерів розпочинаються 1970-х роках ХХ століття. Ми припускаємо, що разом зі зміною змісту поняття «волонтерство» відповідно змінювалися і теорії мотивації.

В одній з ранніх праць, що стосувалася волонтерства, А. Девід зазначає: «бути волонтером означає мати сильне бажання без грошової винагороди зробити щось для когось, хто не в змозі самостійно, чи без вашої допомоги отримати певну послугу».

Кілька років по тому, Кул та Харді пропонують наступне визначення волонтерів: «волонтери – це ідеалістично мотивовані люди, які хочуть присвятити частину свого життя на служіння своїм ближнім. Вони приходять не для отримання плати, хоча деякі можуть отримати символічну винагороду».

Як бачимо, в цих ранніх визначеннях волонтерами були люди з благими намірами, які робили певну роботу без грошової компенсації. Поняття «безоплатності» та «благодіяння», що з'являються в ранніх дефініціях, досі вважаються ключовими характеристиками волонтерства. Пізніше в 1970-х роках визначення поняття «волонтерство» було розширене і включало додатковий вимір – волонтерська робота є не тільки безоплатною, але і не примусовою.

У 1973 році Пітерман досліджував мотивацію літніх волонтерів. В цьому ж році вчені Теп та Спеніер проводять соціологічне дослідження, порівнюючи ставлення та мотиви 36 волонтерів «Гарячої лінії» (hot line) з 34 волонтерами коледжу [14].

В 1976 році в дослідженні серед 374 жінок-добровольців Ховарс використав самостійно розроблений особистісний опитувальник, який містив питання, пов'язані з соціальною

відповідальністю і турботою про інших, щоб забезпечити подальше розуміння мотивації добровольців.

В 1978 році науковець Гідрон взяв за основу гігієнічно - мотиваційну теорію Фредеріка Герцберга. В основі теорії лежали 2 групи факторів: фактори, що спонукають людину до продуктивної праці («дійсні мотиватори») та фактори, які викликають незадоволення в процесі праці («гігієнічні») [11].

Адаптуючи цю теорію до волонтерства, дослідник припустив, що в своїй діяльності волонтери керуються наступними чинниками: особистісними (наприклад, можливості для самореалізації), соціальними (наприклад, розвиток міжособистісних зв'язків) та економічними (наприклад, отримання досвіду роботи). Його дослідження за участі 317 волонтерів, також виявили той факт, що мотивація та винагорода може змінюватися залежно від віку волонтера. Так, для літніх волонтерів найбільша цінність полягала у розвитку соціальних відносин, тоді як для молодих волонтерів більше значення мав досвід роботи та нові навички.

Всі ці дослідження пізніше дозволили створити моделі мотивації волонтерів. Серед найперших моделей слід виділити двох та трьох факторні моделі.

У 1981 році Хортон-Сміт розробив двохфакторну модель для розуміння мотивації добровольців. Її особливість полягала у полярності між альтруїстичними мотивами (наприклад, нематеріальні винагороди, такі як почуття задоволення від допомоги іншим) і егоїстичними (наприклад, матеріальна винагорода) [9].

У тому ж році Фріш та Джерард провели дослідження серед 455 американських волонтерів Червоного Хреста, яке підтвердило, що волонтери керуються або альтруїстичними мотивами (турбота про інших), або егоїстичними (турбота про себе) [8].

У 1987 році Грін, Аронс та Крос досліджували волонтерів психіатричної лікарні. Вони з'ясували, що егоїстичні мотиви добровольців були сильнішими за альтруїстичні. Волонтери очікували певну користь від набутого досвіду. «Здобуття нових навичок та досвід» вони поставили на перше місце за ступенем важливості серед 10 запропонованих мотивів.

При аналізі мотивації волонтерів Вініфорд припустив, що важливі мотиваційні фактори, які впливають на подальшу участь добровольців у волонтерських проектах відкривають два види егоїстичної мотивації:

- Мотиви збагачення (enrichment motivations)
- Мотиви приналежності (affiliation motivations)

Мотиви збагачення визначаються як ті, які засновані на бажанні отримувати та розвивати певні знання та навички, необхідні для переваг у майбутньому. Мотиви приналежності, в свою чергу, базуються на бажанні волонтерів спілкуватися та розвивати соціальні відносини з іншими людьми. Для студентів коледжу мотиви приналежності виявилися більш важливішими за мотиви збагачення [6].

Хоча більшість класичних теорій волонтерства акцентують увагу на егоїстичних мотивах, проте альтруїзм досі вважається основним мотивом, що спонукає волонтерів до діяльності. Значна кількість добровольців показала, що неоплачувана робота змушує відчувати себе краще, дає змогу бути потрібними. Альтруїзм визначався по-різному: «допомога людям» (Ховарт, 1976), «захист інтересів дітей» (Хітмен 1975), «турбота про інших» (Гендерсон, 1981). Рамзі (1996) визначав альтруїзм як «бажання щось зробити для інших», «поділитися Божою любов'ю», «забезпечити емоційну підтримку», «вирішити проблеми інших» [12].

У 1987 році дослідник Фітч, намагаючись зрозуміти мотивацію студентів коледжу, які займалися волонтерством, розробив спеціальну шкалу для оцінки мотивів волонтерів, в основу якої він поклав вже не двох факторну, а трьох факторну мотиваційну модель. Це шкала містила не тільки альтруїстичні та егоїстичні мотиви, але й мотиви, пов'язані з соціальними обов'язками (social obligation motives).

За Вініфордом концепція соціального зобов'язання, яке визначається як компенсація відповідальності перед суспільством, асоціюється з ідеєю мотивації добровольців як «обмін витрат і винагород».

У своєму дослідженні відносно соціального зобов'язання Сероу припустив, що особиста допомога є важливішою за соціальні переконання. В його дослідженнях 85% респондентів відповіли, що вони займаються волонтерством у зв'язку з «почуттям задоволення від допомоги іншим». 20 % опитаних зазначили, що вони пов'язували волонтерство з соціальним зобов'язанням (обов'язок виправити соціальні проблеми).

У 1980-х роках багато авторів в дослідження мотивації волонтерів беруть за основу ієрархію потреб А.Маслоу та теорію мотивації Ф.Герцберга. Але найвизначніший вплив на розвиток мотиваційних моделей волонтерів мала теорія мотивації робітників, розроблена Аткінсоном, Лоуелом та Мак-Клеландом, які брали за основу 3 основні мотиви: досягнення, влада та приналежність.

Однак, велика кількість досліджень щодо мотивації волонтерів, які базувалися на двох чи трьох факторних моделях, не були емпірично доведені. Вони часто включали малу вибірку та обмежувалися дослідженням однієї групи волонтерів в одній організації. Це призвело до того, що у 90-х роках з'являються нові 2 моделі, спрямовані на пояснення основних мотивів волонтерів. Це одномірна та багатофакторна моделі.

В 1991 році Кнаан і Гольдберг-Глен, провівши детальний аналіз наукової літератури, яка стосувалася мотивації волонтерів, підтвердили обмеженість багатьох попередніх вчень. Вони з'ясували, що багато досліджень мали переважно описовий характер, не були ні послідовними, ні систематичними [7].

В процесі проведених досліджень вчені виділили основні 28 мотивів, якими, на їх думку, керувалися волонтери. Використовуючи 5-ти бальну шкалу Лайкерта, вони розробили шкалу мотивації волонтера (Motivation to volunteer scale). Ця шкала була в подальшому використана при опитуванні 258 волонтерів та 104 осіб, що не займалися волонтерством.

Науковці прийшли до висновку, що добровольці мають як альтруїстичні, так і егоїстичні мотиви. Проте їх дослідження виявило те, що волонтери не розрізняли різні типи мотивів і не діяли тільки відповідно до якогось одного мотиву. Кнаан і Гольдберг-Глен зробили висновок щодо поєднання цих мотивів, які одночасно є частиною цілого, і є тим, чим керується волонтер, тобто вони обґрунтували одномірну модель мотивації волонтерів.

На початку 90-х років з'являється ще одна модель, яка пояснює мотивацію волонтерів – багатофакторна модель (multifactor model). Дана модель була розроблена Кларі та Снайдером [6].

Ця теорія базувалася на функціональному аналізі мотивації. Дослідження було спрямоване на визначення особистісних та соціальних чинників, якими керувалися волонтери при здійсненні волонтерської допомоги. В результаті дослідження було виявлено 6 основних мотивів:

- ціннісні (переконавання про важливість допомоги іншим),
- соціальні (нові зв'язки),
- освітні (участь у заходах, які задовольняють бажання вчитися),
- кар'єрні (шанс отримати хорошу роботу),
- особистісні (підвищення самооцінки),
- захисні (наприклад, порятунком від негативних емоцій та почуттів).

Ці шість функцій були пізніше скомбіновані з п'ятьма положеннями для кожної функції та семібальною шкалою Лайкерта. Це призвело до появи спеціального опитувальника для волонтерів (Volunteer Functions Inventory). Даний опитувальник був заснований на великій кількості емпіричних даних та був апробований на 1500 волонтерах. Протягом більше ніж 10 років Кларі та Снайдер представили безліч досліджень та статей, заснованих на використанні Volunteer Functions Inventory та обговоренні багатофакторної моделі мотивації волонтерів.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Підводячи підсумок, слід сказати, що 1970-ті роки ХХ століття у США були пов'язані зі сплеском громадської активності, особливо серед молоді, яка виражалася в появі волонтерів, готових добровільно та безоплатно допомагати іншим. Саме тому постала потреба у вивченні мотиваційних аспектів волонтерів, з метою їх залучення та утримання.

У 70-х – 90-х роках ХХ століття дослідження мотивації волонтерів відбувалося в рамках трьох основних моделей:

- Двох або трьох факторної моделі (Two or three factor model);
- Одномірної моделі (Unidimensional model);
- Багатофакторної моделі (Multifactor model).

Кожна з моделей акцентувала увагу на чиннику або системі чинників, які пояснювали та детермінували поведінку волонтерів, при цьому ігнорувалася важливість вивчення факторів, які б стимулювали та підтримували активність волонтерів.

Цікавим є той факт, що всі вищезгадані мотиваційні теорії в певній мірі допускали наявність егоїстичних мотивів у волонтерів на рівні з альтруїстичними. Це свідчить про складність та багатогранність мотиваційних аспектів волонтерства і потребує подальшого вивчення.

Література

1. Бондарь А. Подготовка волонтеров в рамках ЕВРО – 2012 / А. Бондарь, Р. Исмаилов, В. Кречко // Слобожанський науково-спортивний вісник. – 2010. – № 2. – с. 149-152

2. Загальна декларація волонтерів / XI Конгрес Міжнародної асоціації Волонтерів (Париж, 1990р.) // Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку. Вайнола Р.Х., Капська А.Й., Комарова Н.М. та ін – К.: Академпрес, 1999. – 112 с.
3. Зима О.Г. Особливості волонтерства та його розвиток в Україні: препринт / О.Г. Зима, В.О. Підгайна. – Х.: Вид. ХНЕУ, 2011. – 48с.
4. Історія, теорія та практика волонтерського руху в Україні: навч. посібник / С.Я. Харченко, В.О. Кратінова, Н.Б. Ларіонова та ін.. – Луганськ: Альма-матер, 2008. – 410 с.
5. Карпенко О.Г. Мотивація в структурі діяльності соціального працівника; [Електронний ресурс]:// Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. - Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Srvu/2011_3-4/resurs/016.PDF
6. Clary, E. G., Snyder, M., & Stukas, A. A. (1996). Volunteers' motivations: Findings from a national survey. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 25, 485-505.
7. Cnaan, R.A., & Goldberg-Glen, R.S. (1991). Measuring motivations to volunteer in human services. *Journal of Applied Behavioral Science*, 27, 269-284.
8. Frisch, M.B., & Gerrard, M. (1981). Natural helping systems: Red Cross volunteers. *American Journal of Community Psychology*, 9, 567-579.
9. Horton-Smith, D. (1981). Altruism, volunteers, and volunteerism. *Journal of Voluntary Action Research*, 10, 21-36.
10. Lester M. Salamon, S. Wojciech Sokolowski and Megan A. Haddock Measuring the economic value of volunteer work globally: concepts, estimates, and a roadmap to the future / Johns Hopkins University, USA, 2011.
11. Miller, L.E. (1985). Understanding the motivations of volunteers: An examination of personality differences and characteristics of volunteers' paid employment. *Journal of Voluntary Action Research*, 14, 112-122.
12. Smith, D.H. (1984). Altruism, volunteers, and volunteerism. In J.D. Harmon (Ed.), *Volunteerism in the eighties; Fundamental issues in voluntary action* (pp. 23-44). Washington DC: University Press of America.
13. Snyder, M, Clary, E.G., & Stukas, A.A. (2000). The functional approach to volunteerism. In G. Maio & J. Olson (Eds.), *Why we evaluate: Functions of attitudes*. Mahwah NJ: Lawrence Erlbaum.
14. Tapp, J.T., & Spanier, D. (1973). Personal characteristics of volunteer phone counselors. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 41, 245-250.
15. Volunteering and social development / A Background Paper for Discussion at an Expert Group Meeting New York, November 29-30, 1999 United Nations.

ПРИЧИНИ ТА СОЦІАЛЬНІ ФАКТОРИ СУЇЦИДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Димитрова Л.М.

доктор філософських наук, професор;

зав. кафедрою політології, соціології та соціальної роботи ФСП НТУУ «КПІ»

Кіхтан Г.О.

магістрантка ФСП НТУУ «КПІ»

В статті розглянуто та систематизовано погляди вчених соціологів та психологів на причини виникнення та фактори, що сприяють перебігу та розвитку суїцидальної поведінки серед підлітків. Описано соціальні умови і чинники, що сприяють ескалації суїцидальної поведінки.

В статье рассмотрены и систематизированы взгляды ученых социологов и психологов на причины возникновения и факторы, способствующие течению и развитию суицидального поведения среди подростков. Описаны социальные условия и факторы, способствующие эскалации суицидального поведения.

The article describes the systematic and scientific views of sociologists and psychologists on the causes and factors that contribute to the flow and the development of suicidal behavior among adolescents. One describes the social conditions and factors contributing escalation of suicide.

Ключові слова: суїцидальна поведінка, соціальна дезадаптація, фактори та причини суїцидальної поведінки.

Постановка наукової проблеми. Зростання підліткової та молодіжної суїцидальності спостерігається в багатьох розвинених країнах. За даними Д. Фрімана, самогубства є третьою за частотою причиною смерті (після нещасних випадків і вбивств) серед американських підлітків і юнаків у віці від 15 до 19 років. За останні десятиліття в США рівень самогубств у вікових групах 10-14 років і 15-19 років збільшився на 240% і 59% відповідно [3, 183]. При цьому число молодіжних суїцидів зростало значно швидше, ніж в інших вікових когортах [6, 58-59]. Та ж тенденція спостерігається в Польщі, а також у ряді інших країн [4, 434].

Щодо ситуації в нашій країні, то найбільший сплеск суїцидів був зафіксований на початку 90-х. Так, наприклад, 1995 року на 100 тис населення припадало майже 30 самогубств. З 2000 року в Україні намітилася тенденція до зниження рівня самогубств, але разом з тим почала зростати кількість суїцидів у молодіжному середовищі (вік від 15 до 29 років) [14].

За даними МНС зараз в Україні здійснюється близько 20 суїцидів на кожні 100000 чоловік. Це менше, ніж, наприклад, в економічно благополучних Фінляндії (37/100 тис. населення), Швейцарії (34/100 тис.), Австрії (31/100 тис.), Угорщині (27/100 тис.), Норвегії (24/100 тис.). Але це на порядок більше, ніж у бідних країнах Африки, бідної Латинській Америці, мусульманських державах.

Однак, якщо в Європі велика частина скоєних суїцидів припадає на доросле покоління - переважно чоловіків у віці 55 років і старше. У нашій країні на частку молодих людей відсоток самогубств набагато вище, ніж серед старшого покоління.

На тлі соціально-економічної нестабільності останніх десятиліть в Україні має місце значне зростання числа розладів афективного спектру в популяції, в тому числі серед дітей та юнацтва [15]. Розлади афективного спектру, в першу чергу депресивні і тривожні стани, є одним з основних, якщо не провідним чинником суїцидальної поведінки. Так, згідно з даними Британського епідеміологічного дослідження 41% з усіх дітей 11 - 15 років з депресивними розладами робили спробу самогубства або намагалися нанести собі ушкодження [1]. А серед тих, хто робив замах на самогубство або ж скоїв суїцид, наявність депресивного стану тією чи іншою мірою глибини відзначається в переважній більшості випадків [5]. Депресивні стани у підлітків мають свою специфіку: вони нерідко погано усвідомлюються самими дітьми саме як понижений настрій і можуть виражатися в наростанні агресивної поведінки, впертості, опозиційної поведінки. Зростання числа підліткових суїцидів спостерігається в останні десятиліття у багатьох країнах, що викликає природну заклопотаність громадськості та фахівців, призводить до розгортання досліджень і профілактичних програм.

Таким чином, актуальність роботи зумовлена в першу чергу високим проявом суїцидальної поведінки серед сучасних підлітків. На тлі вкрай складної демографічної ситуації розуміння природи виникнення та розвитку схильності до самогубства стає вкрай важливим.

Як відомо, основною причиною суїцидальних дій вважають соціально-психологічну дезадаптацію особистості [16], що також зумовлює важливість дослідження причин соціальної дезадаптації підлітків.

Слід, також, зауважити, що дуже часто схильність до суїцидальної поведінки переростає в постійну психологічну проблему, що викривляє та спотворює психіку нівелюючи спроби особистості адаптуватися в соціумі.

Метою статі є проведення систематичного дослідження поглядів сучасного наукового співтовариства на витоки суїцидальної поведінки молоді – основні фактори та чинники, що визначають та сприяють розвитку аутодеструктивних схильностей.

Викладення основного матеріалу. Про загострену екзистенційно важливу для розвитку людства актуальність проблематики підліткового суїциду йдеться у фундаментальних дослідженнях багатьох учених. Зокрема, А. Адлер, К. Горні, Е. Дюркгайм, Е. Кюблер-Росс, К. Меннінгер, В. Роменець, Г. Салліван, Н. Фейбероу, З. Фройд, Дж. Хіллмен, К. Юнг та ін.

Дослідженню факторів та умов розвитку суїцидальної поведінки серед підлітків та молоді присвячено значна кількість робіт вітчизняних та російських вчених: Амбрумова А.Г., Бархаленко Е., Блейхер, В. М., Винник М. І., Гошовського Я., Донських Т., Журавльова І.В., Журавльова С.Л., Змановская Е. В., Игумнов С. А., Казахбаева Г. И., Калініної Ю., Карвасарского Б. Д., Каримова Р. Б., Каштанова Т. В., Кона І., Кондрашенко В. Т., Конончук Н.В., Корнетов А. Н., Короленко Н., Крижанівська Л., Ларичев В.П., Москальця В., Мягков А.Ю., Пілягіна Г.Я., Постовалова Л.І., Старшенбаум Г.В., Толстолес Е. С., Холмогорова А.Б., Шалабаева Л. И., Шелехов И. Л., Шестопаловой Л., Шнейдер Л. Б.

Значну увагу приділяють цій тематиці і західні вчені, зокрема слід згадати роботи Dubichka V., Fortune S. A., Freeman D.G., Goodyor J., Hawton K., Jarosz M., Joiner T., Land K.C., McCall P.L., Patrick C., Verona E.

Як зазначають Карімова Р. Б., Казахбаева Г. И. та Шалабаева Л. дітям не властиві роздуми про смерть, хоча ця тема не проходить повз їхню увагу. У підлітковому віці смерть оцінюється як тимчасове явище [11]. Уявлення про смерть протягом дитинства проходять кілька етапів: від повної відсутності у свідомості дитини уявлення про смерть до формального знання про неї і знайомства з атрибутами відходу з життя, тобто похоронами близьких. Знання про смерть не співвідноситься дитиною ні зі своєю власною особистістю, ні з особистістю когось із близьких; не сформовано уявлення про необоротність смерті, яка розуміється як тривала відсутність або інше існування. Дитина визнає можливість двоїстого буття: вважатися і бути померлим для оточуючих, бути свідком власних похоронів і при цьому спостерігаючи за каяттям своїх кривдників. Відсутність страху смерті є відмінною рисою психології дітей. Помилково відносити спроби аутоагресії дітей і підлітків лише до демонстративних дій. Діти, в силу відсутності життєвого досвіду і поінформованості, не можуть використовувати метод вибору. Відсутність знань та здатності прораховувати наслідки створюють підвищену загрозу смерті незалежно від форми та засобів суїцидальної спроби.

Небезпеку збільшують також вікові особливості. У підлітка формується страх смерті. Однак він ще не базується на усвідомленому уявленні цінності життя. «Філософська інтоксикація», що властива психології підлітка, виражається зокрема, в поглибленому роздумі на тему життя і смерті. Загальна нестійкість, недостатність критики, підвищена самооцінка і егоцентризм створюють умови для зниження цінності життя, що негативно забарвлює емоційність підлітка, а в конфліктній ситуації створює передумови для аутоагресивної поведінки.

Підлітковий вік характеризується кризою. Цей період відтворює епоху хаосу, коли людина стикається з вимогами соціального життя. Цьому віку властивий цілий ряд основних протиріч. Надмірна активність може призвести до виснаження, божевільна веселість змінюється зневірою, впевненість у собі переходить у сором'язливість і боязкість, егоїзм чергується з альтруїстичними, високими моральними прагненнями, пристрасть до спілкування змінюється замкнутістю, тонка чутливість переходить в апатію, жива допитливість в розумову байдужість, захоплення спостереженнями в нескінченні міркування.

Особливе значення в цей період мають соціальні контакти підлітка зі значимим оточенням: сім'я, значимі дорослі і друзі. Можливі конфлікти з друзями, втрата близької людини або розлучення батьків є серйозною психотравмуючою ситуацією, яка тільки посилює вже існуючий внутрішній конфлікт і загострює відчуття самотності. Усвідомлення самотності супроводжується глибокими душевними переживаннями, що виражаються в різних емоційних станах похмурості, пригніченості, розгубленості, журбі, тривожності. Відбувається втрата інтересу до раніше привабливих видів діяльності, знижується загальна активність підлітка і часто переважає пригнічений, меланхолійний настрій.

Нестабільність і незрілість психіки підлітка, відсутність або нерозвиненість адаптивних механізмів може призвести до застрягання на цій стадії і розвитку соціально-психологічної дезадаптації. Найчастіше тривале перебування в стані емоційної напруги провокує розвиток або прояв депресії.

У силу особливостей вікового етапу особливу складність викликає диференціація депресії від природної здорової течії розвитку особистості підлітка. Складність пов'язана зі схожістю проявів як в поведінці, так і в загальному емоційному стані.

Причини самогубства, як і будь-яких інших вчинків, можуть бути різними. Причина - це все те, що викликає і обумовлює суїцид.

Перш за все, самогубства пов'язують з втратою сенсу життя. В. Франкл вказував, що пов'язана з цим екзистенціальна тривога переживається як жах перед безнадією, відчуття порожнечі і безглуздості, страх провини й осуду [12].

Небезпека суїцидальної поведінки у дітей велика в атмосфері ненависті, агресії, грубості, несправедливості, що ранить глибокі дитячі почуття, - всього того, що робить дитину самотньою. Самогубства дітей часто бувають пов'язані не стільки з прагненням померти, скільки з прагненням уникнути важких сімейних ситуацій і страхом перед ними. Понад 92% випадків суїциду серед дітей підлітків спровоковані школою і сім'єю [16]. Неправильне одностороннє виховання в дусі максималізму також може бути причиною підвищеного ризику самогубства, особливо в тих випадках, коли у дітей відсутнє почуття, що батьки їх люблять. До скоєння самогубства дитини може призвести виховане батьками або оточуючими почуття провини, що виражається в тому, що дитина оцінює себе нижче інших, вважає себе «поганою», не має почуття самоповаги.

У багатьох випадках суїцидальна поведінка розвивається у дітей, батьки яких (рідше матері) страждають алкоголізмом або іншими формами адиктивної поведінки. Це питання не треба розглядати спрощено, вважаючи, наприклад, що досить батькові, що зловживає алкоголем припинити пити - і ситуація виправиться.

Не можна забувати, що мова йде про адиктивну поведінку батька, яка може змінити свій зміст, залишаючись адиктивною, а справжні емоції до дітей можуть і не проявитися. Слід підкреслити те, що причиною самогубств дітей можуть з'явитися психічні травми, отримані в школі при формальному, бездушному відношенні до дітей, виховання за типом пред'явлення завищених вимог.

Карімова Р. Б., Казахбаєва Г. И. та Шалабаєва Л. виділяють такі фактори ризику суїцидальної поведінки:

1. Недостатність підтримуючих взаємин у родині.
2. Наявність психічних розладів у членів сім'ї (вживання алкоголю батьками).
3. Поточний або недавній психічний розлад, найчастіше депресія, тривога, розлад поведінки або наркоманія.
4. Члени сім'ї, друзі і повідомлення в засобах масової інформації можуть давати приклади для наслідування, так відомі групі самогубства.
5. Наявність фізичного або сексуального насильства, нерідко приниження з боку старших, вчителів, однолітків.
6. Конфлікти, пов'язані з асоціальною поведінкою, боязню покарання або ганьби.
7. Часто зустрічаються проблеми в школі.
8. Скоєні раніше суїцидальні спроби [11].

Виділяють такі ознаки, що вказують на серйозні наміри вчинити самогубство: схильність залишатися на самоті; в такий час, що втручання малоймовірно; приймаються заходи обережності, щоб уникнути виявлення; робляться приготування в очікуванні смерті; всебічне попереднє обдумування; залишається записка самогубця.

Основною причиною суїцидальних дій вважають соціально-психологічних дезадаптацію особистості [16]. Однак для дітей та підлітків це найчастіше не тотальна дезадаптація, а порушення спілкування з близькими, з родиною.

А. Г. Амбрумова і ряд інших дослідників розцінюють суїцидальну поведінку як наслідок соціально-психологічної дезадаптації особистості в умовах мікросоціального конфлікту. Соціально-психологічна дезадаптація як невідповідність організму і середовища, може виявлятися в різному ступені і в різних особистих формах [10].

Крім головної причини суїциду, існують ще й другорядні (хвороби, сімейно-побутові труднощі).

Вважається, що суїцидом особистість намагається змінити обставини свого життя: позбутися нестерпних переживань, піти з травмуючих умов, викликати жалість і співчуття, домогтися допомоги та участі, привернути увагу до своїх проблем.

Суїцидальна поведінка може забарвлюватися почуттям помсти кривдникам, «які потім пожаліють», в ньому можуть виявлятися риси патологічної упертості в переслідуванні мети

будь-якою ціною. Нерідко цей акт розпачу, коли особистості здається, що вона вичерпала всі свої сили і можливості вплинути на ситуацію.

Передумовами аутодеструктивної поведінки та суїциду є апатія, зневіра в особисті перспективи, зниження творчої і вітальної активності в результаті психічної травми. Суїцидальна поведінка у підлітків часто пояснюється відсутністю життєвого досвіду і невмінням визначити життєві орієнтири. Крім цих причин існують фактори, які значно підвищують ризик підліткового суїциду:

1. Втрата коханої людини з найближчого оточення або зарозуміло відкинута почуття любові.

2. Уражене почуття власної гідності.

3. Крайнє перевтома.

4. Алкогольне або наркотичне сп'яніння.

5. Токсикоманія і наркоманія.

6. Ототожненням себе з авторитетною людиною, вчинила самогубство.

7. Стан фрустрації чи афекту у формі гострої агресії, страху, коли людина втрачає контроль над своєю поведінкою [16].

А.А. Султанов (1983), вивчаючи причини суїцидальної поведінки у практично здорових підлітків і юнаків, виділив три основні групи факторів:

1. Дезадаптація, пов'язана з порушенням соціалізації, коли місце молоді людини в соціальній структурі не відповідає рівню її домагань.

2. Конфлікти з сім'єю, найчастіше обумовлені неприйняттям системи цінностей старшого покоління.

3. Алкоголізація і наркотизація як підґрунтя для виникнення суїцидальної ситуації і передумов для швидкої її реалізації [8].

Безпосередні причини, що штовхають підлітка на відмову від життя, як правило, тісно пов'язані з його найближчим оточенням - батьками, друзями. Головною ланкою у вирішенні цього питання є сам підліток, від сили його особистості залежить, чи не здасться він під впливом тривалих, травмують психіку, обставин [9].

Сайер, аналізуючи почуття, що стоять за суїцидальними діями, виділив чотири основні причини самогубства:

1. Ізоляція (почуття, що тебе ніхто не розуміє, тобою ніхто не цікавиться).

2. Безпорадність (відчуття, що ти не можеш контролювати життя, все залежить не від тебе).

3. Безнадія (коли майбутнє не віщує нічого доброго).

4. Почуття власної «незначущості» (уражене почуття власної гідності, низька самооцінка, переживання некомпетентності, сором за себе) [16].

На нашу думку ці чотири причини є актуальними і для підлітків.

Дослідження суїцидальної поведінки російськими вченими дозволило виділити чотири блоки чинників виникнення та перебігу цих розладів: 1) макросоціальні, 2) сімейні, 3) особистісні, 4) інтерперсональні [13].

Згідно з міжнародними даними по дослідженню макросоціальних факторів ризику суїцидальної поведінки [2] до найважливіших з них відносяться: 1) доступність засобів зведення рахунків з життям (рушниць, отруйних речовин і т.д.); 2) широке обговорення в засобах масової інформації випадків суїциду, що може призводити до «нормалізації» такого способу вирішення проблем; 3) доступність інформації про способи самогубства, що в сучасному світі стає особливо великою проблемою у зв'язку з появою Інтернету (близько десяти спеціальних російськомовних сайтів присвячено суїцидів з докладним описом різних способів і можливістю знайти собі партнера); 4) соціально-економічні кризи та інші соціальні стреси, що збільшують число сімей з важким матеріальним становищем і безробіття; 5) рівень споживання алкоголю і наркотиків у суспільстві та їх доступність; 6) система цінностей, що домінують у суспільстві, наприклад, культ успіху і пропаганда нереалістичних стандартів щастя та успіху.

Сім'я і відносини в ній є найважливішими чинниками соціальної ситуації розвитку дитини. На сьогоднішній день є чимало доказів важливої ролі сім'ї в суїцидальній поведінці. Є безперечні докази значущості таких чинників суїцидальної поведінки у підлітків: 1) втрата близьких; 2) важке матеріальне становище сім'ї; 3) фізичне насильство і жорстоке поводження у сім'ї.

У ряді західних досліджень осіб з антисоціальною поведінкою у частини з них був виявлений підвищений суїцидальний ризик [7]. Ця частина відрізнялася поєднанням таких рис як висока імпульсивність і висока емоційна реактивність.

Характер відносин з іншими людьми тісно пов'язаний з суїцидальною поведінкою. До найважливіших чинників суїцидального ризику згідно з міжнародними оглядами належать: 1)

низький рівень соціальної інтеграції; 2) самотність і вузька соціальна мережа; 3) низький рівень соціальної підтримки [2].

У групу інтерперсональних факторів для підлітків включається насамперед їх шкільна ситуація і відносини, які у них складаються з вчителями та однолітками. Виявилось, що саме проблеми у відносинах з однолітками корелюють з наявністю суїцидальних думок у підлітків [13].

Однією з найважливіших причин суїциду є депресія. У стані депресії самогубство сприймається як порятунок від розпачу, безнадійності, болісної незадоволеності собою, болі (особливо постійної).

Для встановлення причин суїцидальної поведінки важливе значення мають їх мотиви і приводи, що дозволяють судити про конкретні обставини, які призводять до цього. На жаль, встановити мотиви і причини не завжди вдається через нестачу відомостей.

Слід зазначити, що наявність психотравмуючої ситуації - недостатня умова для прояву суїциду. Друга складова - особистісні особливості суїцидента. Виявляється ряд особливостей особистості, що не дозволяють їй адекватно реагувати на життєві проблеми і тим самим призводять до суїциду. До них часто відносять напругу потреб і бажань, невміння знайти способи їх задоволення, відмова від пошуку виходу зі складних ситуацій, низький рівень самоконтролю, невміння послабити нервово-психічне напруження, емоційну нестабільність, імпульсивність, підвищену сугестивність, безкомпромісність і відсутність життєвого досвіду.

У дітей і підлітків суїцид частіше зустрічається при таких типах акцентуації особистісних рис: істероїдний, сенситивний, емоційно-мобільний, астеничний. Посилючим фактором є високий рівень агресивності підлітка.

У віці до 19 років відсоток померлих від суїциду становить 4,2% від інших вікових груп суїцидентів. Однак у дітей та підлітків багато так званих парасуїцидальних вчинків: фіксації на темах смерті, страх і цікавість до смерті, суїцидальні думки, шантажно-демонстративні суїцидальні вчинки. Дії підлітків направляються не на самознищення, але на відновлення порушених соціальних відносин [16].

Важливо пам'ятати, що психологічний зміст дитячого та підліткового суїцидів - крик про допомогу, прагнення привернути увагу до свого страждання.

Висновки. Суїцидальна поведінка підлітків, що приймає останнім часом все більш загрозливих масштабів, найчастіше обумовлена внутрішньо-сімейними обставинами, відносинами з однолітками та в школі. Ці фактори порушують соціальну адаптацію підлітків та стають підґрунтям суїцидальної поведінки. Внутрішньо-сімейні обставини як результат взаємодії різних факторів і сил: економічних і соціальних, культурних та екологічних, демографічних, психологічних та інших мають найзначніший вплив на розвиток суїцидальної поведінки підлітків. Майнове розшарування і соціальна нерівність, бідність і безробіття, маргіналізація і політичне відчуження широких верств населення, розпад сімейних і групових зв'язків - такі глибинні передумови формування неадекватних сімейних відносин, що провокують нестачу уваги до підлітка, напружену сімейну атмосферу, девіантну поведінку батьків та ін.

При профілактика суїцидальної поведінки варто застосовувати такі методи, як навчання соціальним навичкам і вмінням подолання стресу, надання підліткам соціальної підтримки за допомогою включення сім'ї, школи, друзів і т. д. Може проводитися соціально-психологічний тренінг поведінки досягання, навичок пошуку соціальної підтримки, її сприйняття і надання, а також корисні індивідуальні та групові психокорекційні заняття з підвищення самооцінки, розвитку адекватного ставлення до власної особистості та емпатії.

Література

1. Dubichka B., Goodyor J. Should we prescribe antidepressants to children? // *Psychiatric Bulletin*. – 2005. – V. 29. – p. 164-167.
2. Fortune S. A., Hawton K. Suicide and deliberate self-harm in children and adolescents // *Current Paediatrics*. – 2005. – V.15. – p. 575-580.
3. Freeman D.G. Determinants of youth suicide: The easterlin-holinger cohort hypothesis re-examined // *American Journal of Economics and Sociology*. 1998. Vol. 57. No. 2. P. 183-199.
4. Jarosz M. Suicide as an indicator of disintegration of the Polish society // *Polish Sociological Review*. 1999. No. 3. P. 427-444.
5. Joiner T. *Why people die by suicide*. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2005. – 276 p.
6. McCall P.L., Land K.C. Trends in white male adolescent, young-adult, and elderly suicide: Are there common underlying structural factors? // *Social Science Research*. 1994. Vol. 23. No. 1. P. 57-81.

7. Verona E., Patrick C., Joiner T. Psychopathy, antisocial personality and suicide risk // Journal of abnormal psychology. – 2001. – V. 110. – P. 462-470.
8. Блейхер, В. М. Клиническая патопсихология : руководство для врачей и клинических психологов : учебное пособие / В. М. Блейхер, И. В. Крук, С. Н. Боков. – М.: Московский психологосоциальный институт, 2006. – 623 с.
9. В. Т. Кондрашенко, С. А. Игумнов, Девиантное поведение у подростков. Диагностика. Профилактика. Коррекция, Издательство: Аверсэв, 2004
10. Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. — М.: Издательский центр «Академия», 2003. — 288 с.
11. Каримова Р. Б., Казахбаева Г. И., Шалабаева Л. И., ФАКТОРЫ РИСКА В ФОРМИРОВАНИИ КРИЗИСНЫХ СОСТОЯНИЙ У ДЕТЕЙ И ПОДРОСТКОВ, Психологосоциальная работа в современном обществе: проблемы и решения: материалы международной научно-практической конференции, 21–22 апреля 2011 г. / Под общ. ред. Ю. П. Платонова. — СПб.: СПбГИПСР, 2011. — 684 с.
12. Клиническая психология : учебник для вузов / под ред. Б. Д. Карвасарского. – СПб.: Питер, 2007. – 959 с.
13. Основные итоги исследований факторов суицидального риска у подростков на основе психосоциальной многофакторной модели расстройств аффективного спектра Холмогорова А.Б., Воликова С.В. (Москва) [режим электронного доступа] // http://www.medpsy.ru/mprij/archiv_global/2012_2_13/nomer/nomer11.php
14. Пилягіна Г. Я., Винник М. І. Проблема саморуйнуючої поведінки серед населення України // Новости медицины и фармации. — 2007. — № 215. — С. 10–11.
15. Холмогорова А.Б. Интегративная психотерапия расстройств аффективного спектра. – М.: Медиапрактика, 2011. – 480 с.
16. Шелехов И. Л., Каштанова Т. В., Корнетов А. Н., Толстолес Е. С. Суицидология: учебное пособие / И. Л. Шелехов, Т. В. Каштанова, А. Н. Корнетов, Е. С. Толстолес – Томск: Сибирский государственный медицинский университет, 2011. – 203 с.

ВЛИЯНИЕ ЕВРОИНТЕГРАЦИИ НА СОЦИАЛЬНУЮ РАБОТУ С ЖЕНЩИНАМИ В ТУРЦИИ

Кескин О.

магістрант

факультет соціології та права НТУУ «КПІ»

В статі розглядаються перспективи вступу Туреччини в ЄС враховуючи стратегічні, політичні, економічні та культурно-цивілізаційні аспекти. Аналізується взаємозв'язок процесу євроінтеграції Туреччини з розвитком статусу, прав та свобод жінки Туреччини на сучасному етапі, вплив цього процесу на розвиток соціальної роботи з жінками в Туреччині. Розглядається динаміка культурної спадкоємності в осмисленні статусу і ролі турецької жінки в сім'ї та суспільстві.

В статье рассматриваются перспективы вступления Турции в ЕС учитывая стратегические, политические, экономические и культурно-цивилизационные аспекты. Анализируется взаимосвязь процесса евроинтеграции Турции с развитием статуса, прав и свобод женщин Турции на современном этапе, влияние этого процесса на развитие социальной работы с женщинами в Турции. Рассматривается динамика культурной преемственности в осмыслении статуса и роли турецкой женщины в семье и в обществе.

The article discusses the prospects of Turkey's EU membership given the strategic, political, economic, cultural and civilizational aspects. Explores the relationship between Turkey and the European integration process development, the rights and freedoms of women in Turkey at this stage, its impact on the development of social work with women in Turkey. The dynamics of cultural continuity in understanding the status and role of Turkish women in the family and in society.

Ключевые слова: евроинтеграция, стратегические, политические, экономические и культурно-цивилизационные аспекты вступления Турции в ЕС, статус, права и свободы женщин Турции на современном этапе, социальная работа с женщинами Турции в контексте евроинтеграции.

Постановка научной проблемы. В последние десятилетия в мире наблюдается сложное и нередко противоречивое взаимодействие интеграционных процессов в экономике и политике и культурно-цивилизационного многообразия мира. Все более активное проявление исламского фактора, заявляющего о себе в общественно-политической жизни, экономике и внешней политике ряда стран, еще более актуализирует эту проблематику, вызывая неоднозначные суждения и оживленную дискуссию.

Турецкая Республика, значительное большинство населения которой составляют мусульмане, является по-своему уникальной страной в том смысле, что одновременно принадлежит исламской цивилизации, имеет светскую европейскую модель государственного устройства, является членом Североатлантического альянса и уже более сорока лет идет по пути присоединения к ЕС. Эта страна накопила уникальный исторический опыт взаимовлияния мусульманской идентичности и европейских ориентиров развития, сочетания секулярной и религиозной традиций, взаимодействия демократии и политического ислама.

Перспективы европейской интеграции Турции нужно оценивать, исходя из объективного понимания того, что представляет собой Европейский Союз на сегодняшний день. ЕС – это объединение, которое достигло наивысшего уровня интеграции за историю человечества, демонстрирует значительный потенциал развития и стало естественным воплощением европейской идеи. На современном этапе ЕС находится в кризисном состоянии, что в первую очередь связано с трудностями в сочетании нерушимого принципа национального суверенитета с наднациональным элементом интеграции. Но, невзирая на это, Европейский Союз был и остается привлекательной формой межгосударственного и, в целом, транснационального взаимодействия, что и выступает главным лейтмотивом его расширения.

Актуальность данной статьи связана с тем, что для Турции вступление в ЕС является приоритетом внешней политики, равно как и для ЕС расширение находится на повестке дня. Предлагается достаточно условное деление аргументов, которые наиболее распространены в европейском политическом дискурсе, „за” и „против” вступления на *стратегические, политические, экономические и культурно-цивилизационные аргументы*. Анализируются последствия интеграции непосредственно для Турции. Важным для выработки стратегии расширения и, в частности, для принятия Турции в ЕС является концепция его развития, сложность разработки которой проявляется в дебатах о том, где находятся „границы”

Европы, что является миссией Европейского Союза. Сегодня мы наблюдаем отсутствие единства внутри сообщества, вызванное в первую очередь отсутствием единого четкого представления о том, какие именно задания стоят перед Союзом, невыразительностью так называемой европейской идентичности. До сих пор до конца неясно, являются эти кризисные явления лишь временным и закономерным проявлением определенной конвергенции интересов разных стран в единое русло, или это несостоятельность выработать единую философию развития, в том числе и по вопросам защиты прав и интересов женщин современной Турции.

Степень разработанности темы исследования. Проблема эффективности социальной работы с женщинами в Турции в контексте евроинтеграции не рассматривалась как отдельная научная проблема. Существуют отдельные исследования таких направлений как проблемы евроинтеграции Турции, например материалы монографии «Турция между Европой и Азией. Итоги европеизации на исходе XX века», подготовленной коллективом авторов под редакцией доктора исторических наук Н.Г.Киреева. Важнейшие, фундаментальные изменения в экономике, политике, идеологии турецкого государства к исходу XX в. рассматриваются в этой работе как итоги европеизации, провозглашенной кемалистской властью после победы в национально-освободительной борьбе. Большой вклад в развитие османистики внесли работы турецких ученых: Кемалю Карпата, Шерифа Мардина, Ниязи Беркеса, Тарика З.Туная, Селима Дерингиля. Труды этих авторов позволили существенно расширить представления о модернизационных процессах в мусульманских странах, в частности в Турции, представив развитие османского и иных восточных обществ во всей полноте политических, социальных и экономических аспектов.

Следует отметить также работу Кемалю Кириджи «Между Европой и Средним Востоком: преобразование турецкой политики», автор которой исходит из того, что турецкая демократия представляет собой альтернативную модель [1].

Процессы модернизации в современной Турции рассматриваются в работе Натали Тоцци «Европеизация в Турции: стартовый механизм или якорь реформ?» [2].

Необходимой теоретической основой явились также работы ученых, занимающихся проблемами европейской интеграции. Особое место здесь занимают исследования В. Г. Шемятенкова «Европейская интеграция» [3] и работа, написанная коллективом авторов «Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития» [4].

Отношениям Турции и ЕС посвящен значительный пласт научных работ российских исследователей, среди которых можно отметить монографию В.В. Кунакова «Турция и ЕС: проблемы экономической интеграции» [5]. Однако в них освещены преимущественно экономические, а не политические и культурно-цивилизационные аспекты интеграции Турции в Европейский Союз. Развитие отношений между Турецкой Республикой и ЕС рассмотрено в монографии Б. М. Шощверии «Внешняя политика Турции в 60-х-начале 80-х годов XX в.» [6].

Вместе с тем проблема взаимосвязи между исламским фактором и процессом интеграции Турции в Евросоюз пока рассмотрена в политологической и востоковедной литературе очевидно недостаточно нередко лишь в своих отдельных аспектах. Среди имеющихся работ следует отметить статьи А.Р.Башировой, Г. М. Зиганшиной, Ж.Мансуровой, Б.М. Поцхверии, Г.И. Старченкова, Е.В. Загорновой, В.И. Данилова, Н.Г.Киреева, Ю.С.Кудряшовой и др.

Особенно большое значение для выявления динамики культурной преемственности в философском осмыслении статуса и роли турецкой женщины в семье и в обществе имел капитальный труд «История османского государства, общества и цивилизации», вышедший под редакцией Экмеледдина Ихсаноглу, одного из авторитетнейших турецких историков. Эта двухтомная работа издавалась Исследовательским центром исламской истории, искусства и культуры; первый том увидел свет в 2001 г., второй – в 2002 г. Оба тома были переведены на русский язык и опубликованы в 2006 г.

Интересным, для темы нашей статьи было исследование Мустафы Кютюкчу «Ислам и женщина в современной Турции» (опыт философско-культурологического анализа) [7], в котором автор анализирует проблему актуальную как для современной Турции, так и для многих государств исповедующих ислам, где продолжают бурные дебаты, в ходе которых взгляд на статус, права и обязанности женщины предстает в качестве своеобразного водораздела между позициями светских и религиозных кругов.

Целью статьи является анализ влияния процесса евроинтеграции Турции на содержание и формы социальной работы с женщинами.

Основные задачи статьи, вытекающие из указанной цели, состоят в следующем:

- исследовать особенности процесса евроинтеграции Турции;

- выявить стратегические, политические, экономические и культурно-цивилизационные перспективы вступления Турецкой республики в Европейский Союз;
проанализировать развитие так статуса, прав и свобод современных турецких женщин;
исследовать влияние процесса евроинтеграции Турции на социальную работу с женщинами.

Объектом исследования является статус, права и свободы женщинам в Турции на современном этапе.

Предметом исследования является процесс евроинтеграции Турции и его влияние на социальную работу с турецкими женщинами на современном этапе.

Основное содержание статьи

Понимание того, почему в настоящее время вопрос статуса, прав и обязанностей женщины актуализируется в Турции, равно как и в других государствах с исповедующим ислам населением, неотделимо от учета нескольких основных факторов. Первый состоит в том, что функционирование семьи как базовой ячейки воспроизводства духовно-этических ценностей мусульманского жизнеустройства, традиционно связано со священным для всех мусульман именем пророка Мухаммада, с ниспосланным ему Откровением, которое запечатлено Кораном. Второй фактор заключается в том, что по мере формирования различных правовых школ в исламе рядом с этими универсальными в своей основе гуманитарными ценностями выстраивался комплекс норм, преломлявших собой жизненные условия средневековой эпохи с ее сословной иерархичностью, множеством иных социальных, в том числе тендерных градаций. Именно к средневековому напластованию в мусульманском праве (фиюсе) восходили традиции сегрегации полов, а также традиции домашнего затворничества женщин и полигамии, культивировавшиеся по преимуществу в высших слоях мусульманского общества.

В том виде, в каком это было определено мусульманским правом, институт мусульманской семьи пережил период средневековья, вошел в эпоху Нового и Новейшего времени. Даже там, где под влиянием жизненных условий традиционно-патриархальная семья уступает место современной моногамной семье, среди исламских ценностных ориентаций «верность семье и ее традициям» при любых обстоятельствах считается приоритетом, место в системе семейно-родственных отношений определяет общественный статус человека.

Расстановка сил в происламских кругах современной Турции характеризуется тем, что, с конца 80-х – начала 90-х годов XX столетия от консервативно настроенных сторонников регулирования статуса мусульманки по нормативам фикха все заметнее отмежевывались видные богословы и мусульманские мыслители, выступавшие за пересмотр норм, имевших дискриминационный характер в отношении женщины. Такое отмежевание сопровождается формированием религиозно-политического течения, представителям которого из числа видных мусульманских мыслителей и богословов свойственно духовно-ценностное осмысление онтологических проблем современного человека применительно к перспективе демократизации общественно-политического устройства страны.

На повестку дня соответственно встал вопрос о «реформе человеческого бытия», о формировании личности, способной успешно включиться в орбиту современной жизни, овладев ее интеллектуально-культурными достижениями, а также профессиональными и трудовыми навыками, необходимыми для успеха в условиях рыночной экономики. При этом оговаривалась необходимость наделения женщины такими правами, обладая которыми она смогла бы являться не только хранительницей домашнего очага, но также достойным участником политического процесса и воспитательницей подрастающего поколения в духе требований современности.

Осознавая громадную сложность предстоящего решения многих внутри- и внешнеполитических задач, современные теоретики исламского решения «женского вопроса» выступили за совместные действия всех сторонников демократического развития Турции независимо от их мировоззренческих позиций и отношения к религии [7].

Обозначившиеся в современной Турции новые подходы к «женскому вопросу» не выпадают из поля зрения западной, а также восточной общественности не только в связи с активизирующимися во всем мире выступлениями в защиту прав женщин в системе прав человека. Неоднозначные тенденции развития турецкого женского движения привлекают к себе внимание по причине кризисного состояния американского и западноевропейского феминизма, точнее, того его направления, в рамках которого отстаивание прав женщин принимало форму тотального противостояния «господству мужчин», равно как и того, где за основу брался принцип тотального гендерного (социополового) равноправия вне учета физиологических, психических, иных объективно-природных особенностей женского и

мужского организма, вне учета локальных традиций регулирования семейных и тендерных отношений [7].

Воздействие ислама на положение женщин в современной Турции вызывает определенный интерес со стороны правящих кругов отдельных государств Западной Европы и не в последнюю очередь это связано с тем, что Турция последние несколько десятков лет стремится стать членом Европейского Союза, где права и свободы женщины не только декларируются, а и четко защищаются законодательством европейских стран.

К сожалению нужно признать, что вплоть до последних десятилетий XX в. в реальном положении турецких женщин мало что менялось. Но в конце 40-х – начале 80-х гг. внутривластная и религиозная ситуация в стране складывалась таким образом, что правящие круги постепенно стали отходить от прежнего жесткого лаицистского курса, занимая в отношении ислама компромиссную позицию.

В этот период продолжалось развитие светского женского образования при одновременном налаживании государственной системы преподавания религиозных дисциплин, постепенно продвигалось дело согласования норм национального законодательства с международно-правовыми стандартами обеспечения и защиты прав женщин в системе прав человека.

Возрастающее воздействие на интеллектуальную жизнь и социально-психологическую атмосферу в стране оказывало творчество тех писателей, в поле зрения которых попадали онтологические проявления расхождения между формально-юридическим статусом и фактическим положением основной массы турчанок, которое не могло и не может считаться удовлетворительным. Ведь именно на нем, в первую очередь, отражаются трудности и сложности экономического развития, связанные с безработицей, разрастанием аграрного перенаселения, миграцией безземельного крестьянства в города и т.п. Реальному улучшению положения основной массы турецких женщин препятствуют неграмотность многих из них, ранние браки, дискриминация при трудоустройстве и оплате труда.

Примечательным событием в развитии турецкой мусульманской мысли конца XX – начала XXI вв. явилось стремление ряда ее видных представителей расширить объем прав женщины посредством признания ее права на личностную автономию. Этой цели служило обращение ведущих турецких мыслителей к культурному достоянию страны. Из него извлекались сведения о доисламской культуре семейных отношений у древних турков. Воскрешались идеальные образы «великих женщин ислама», прославившихся своим участием в становлении исламской цивилизации. Приводились доказательства разносторонней и весьма эффективной деятельности как знатных, так и незнатных женщин Османской империи и т.д. Взятые вместе, эти примеры способствовали утверждению в общественном сознании идеи равенства мужчин и женщин перед законом, побуждали общество к признанию исторически значимой роли турецких женщин, вдохновляли самих турчанок на отстаивание своего человеческого достоинства и прав. Кроме того, наметилась тенденция соотнесения исламского подхода к правам человека с разработкой проблемы совместимости духовно-ценностных установлений ислама и перспективы демократизации государственного и общественного устройства страны.

Все это происходило и происходит в атмосфере не прекращающихся до настоящего времени в Турции споров относительно границ, разделяющих религию, политику и государство. Не остаются безразличными к этим спорам отдельные женские объединения как светской, так и происламской ориентации.

Обращению к исламу, его духовно-нравственным и эстетическим ценностям нередко сопутствует стремление ряда женщин отстоять мусульманскую идентичность. Они стремятся не забывать о своем природном предназначении, быть хранительницами семейного очага, верными женами и матерями, достойно воспитывающих своих детей. Вместе с тем они выступают за право на образование современного типа, не оставляя надежды на реализацию своего трудового, интеллектуального, наконец, творческого потенциала.

О том, что такие надежды небезосновательны, говорят успехи, достигнутые турчанками в развитии современной культуры и искусства. Многие турецкие писательницы – обладательницы различных ежегодных литературных премий.

Неоценим вклад ряда турецких женщин в современное турецкое искусство. Они овладевают высочайшими достижениями классической музыки, современной живописи, авангардной архитектуры и интеллектуального кинематографа.

Имелась определенная взаимозависимость между той ролью, которую передовые турецкие государственные деятели, представители философско-общественной мысли, а также литераторы и журналисты играли в возникновении и развитии женского движения, и

тем, что его участницы расширяли круг своих интересов и забот, подключаясь к борьбе за конституционализм, выступая в защиту национального предпринимателя и т.д.

Приобщение турецких женщин к общественно-политической активности характеризовалось рядом особенностей: оно обосновывалось ссылкой на исторические примеры, связанные с исламом; женская вовлеченность в решение ряда социальных проблем жизни начиналась с благотворительности, традиционно высоко ценимой по шкале мусульманских добродетелей. Серьезная заявка на участие в политическом процессе была сделана турецкими женщинами в судьбоносные для страны годы подъема национально-освободительной борьбы против иностранных интервентов, которая в народном восприятии представляла в качестве джихада.

Несомненные достижения республиканских властей в улучшении правового положения турчанки соседствовали с крупным просчетом: приступив к регулированию семейно-брачных отношений по светскому (швейцарскому) образцу, они придали юридическую значимость свойственной данному образцу тендерной (социополовой) асимметрии, так что статус мужа главы семьи закреплялся за мужчиной. В турецких условиях подобная асимметрия обернулась фактическим поддержанием действенности норм мусульманского права относительно мужского доминирования в структуре семейно-родственных отношений.

Создание единой национальной и светской системы образования не избавило кемалистов от ряда неудач, связанных со значительным отставанием образовательного уровня основной массы турецких женщин от соотечественников – мужчин, а также сельского населения от городского.

Актуализация проблемы положения турецких женщин со второй половины XX в. находилась в прямой связи с социально-экономическими условиями постепенного вхождения страны в ряды «новых индустриальных государств», а также с внутривнутриполитическими переменами, которые сопровождались отступлением правящих кругов от прежнего жесткого лаицистского курса.

В этот период был продолжен курс Ататюрка на развитие светского женского образования при одновременном налаживании системы преподавания религиозных дисциплин. Благодаря соотношению национального (государственного) законодательства с соответствующими международно-правовыми (европейскими) стандартами, была усилена конституционно-правовая защита прав женщин. Однако, сохранялся разрыв между юридическим закреплением прав турецких женщин и степенью их реализации в сфере народного образования, труда и предпринимательства, в области принятия политических решений, в том числе на уровне государственного и муниципального управления.

Наметившееся оживление женского движения сопровождалось к сожалению тем, что его участницы не смогли достичь сколь-нибудь устойчивой консолидации своих усилий, в то время как в Турции остается еще много нерешенных проблем, касающихся положения женщин и требующих своего решения.

Концептуально важным являлось соотношение исламского подхода к правам человека, включая права женщины, с разработкой вопроса о совместимости духовно-ценностных установлений ислама и перспективы демократического развития страны, которое связывают в том числе и с процессом евроинтеграции.

Диалог между Турцией и ЕС ведется уже 50 лет, у нее большой опыт построения демократического государства [8]. Так, история взаимоотношений Турции с ЕС восходит еще в начальный этап существования Европейского Сообщества. Турция проявила желание стать членом Европейского экономического сообщества еще в 1959 году, когда 20 сентября она подала первую заявку на вступление в качестве ассоциированного члена. Это стремление реализовалось 12 сентября 1963 года. Вторую заявку на вступление в ЕС Турция подала 14 апреля 1987 года, причем 18 декабря 1989 года Европейская комиссия признала за ней право на принятие, но отложила рассмотрение заявки. Значительным достижением во взаимоотношениях Турция – ЕС стало вступление в силу таможенного союза 1 января 1996 года. Однако, непоследовательную позицию ЕС относительно Турции демонстрирует тот факт, что уже на Люксембургском саммите 13 декабря 1997 года Турции отказали в предоставлении статуса кандидата на вступление в ЕС, что вызвало ее бурный протест, а 10 декабря 1999 года на Хельсинском саммите в конечном итоге за ней этот статус признали. Сотрудничество Турция – ЕС уже давно приобрело структурированный всесторонний характер. Вопрос Турции является камнем преткновения различных европейских политических сил, проблемой, поляризующей общество. Сегодня в европейском политическом дискурсе звучат разные «pro et contra» относительно последующего расширения Союза. Среди аргументов на пользу и против принятия Турции в ЕС можно выделить *стратегические, политические, экономические и культурные*.

Стратегический аргумент включает проблему как hard security (т.е. военной безопасности), так и soft security (энергетической, экономической, экологической и других видов безопасности). Очевидно, что современный мир переживает турбулентный период, связанный с появлением качественно новых угроз безопасности. С этой точки зрения важным аргументом „за” принятие Турции в ЕС выступает их стратегическая роль, связанная с ее географическим расположением.

Турция занимает стратегически важную позицию между Балканами, Ближним Востоком, Кавказом и Центральной Азией. И она всегда была юго-восточным оплотом системы западноевропейской безопасности против фундаменталистской и советской угроз. Сторонники последующего расширения утверждают, что, учитывая стратегическое расположение и военную инфраструктуру Турции, ЕС мог бы значительно выиграть от ее вступления, ведь это дало бы возможность наполнить европейскую внешнюю политику и безопасность новым содержанием – более оперативно реагировать на кризисы и предупреждать их, разворачивать войска и т.д. Очевидно, что со вступлением Турции в ЕС последний получит шанс закрепиться на мировой арене в качестве ключевого международного актера [9, 36].

Политические аргументы состоят в том, что одной из основных привлекательных черт Европейского Союза для стран-претендентов на вступление является высокое политическое развитие, которое базируется на таких фундаментальных ценностях как демократия, верховенство закона и права человека. Вступление этих стран в единое европейское пространство предоставит им возможности воспользоваться демократическим окружением, обеспечит демократичность их политических систем.

Прогресс, достигнутый в этой сфере, также разный у обеих странах. Турция практическими шагами продемонстрировала политическую волю выполнить необходимые реформы для соответствия Копенгагенским политическим критериям. Так, в 2001 году были внесены поправки в конституцию, которые включали положения о защите свободы мысли, запрещении пыток, половом равенстве и т.д. Была запрещена смертная казнь (в 2004 году включая и за преступления, осуществленные во время войны), расширены права меньшинств, пересмотрен криминальный кодекс и др. Турция значительно продвинулась в гармонизации своего законодательства с европейским *acquis communautaire*.

В то же время оппоненты вступления отмечают недостаточность и половинчатость демократических преобразований. В данном случае важным фактором, который препятствует восприятию Турции как европейской страны, является, конечно, ее исламская составляющая и базирование ее политической системы на „политическом исламе”, что отличает ее от светских европейских политических систем. Победа на выборах в ноябре 2002 года Партии Справедливости и Развития (АКР), идеология которой базируется на исламе, лишь усилила европейские фобии относительно Турции. Продолжают раздаваться обвинения в адрес турецкого правительства в осуществлении давления на свободную прессу, игнорировании прав национальных и религиозных меньшинств.

Политические аргументы взаимодействия Турции с ЕС. Вслед за рассмотрением заявки Турции 1959 года между Турцией и Европейским экономическим сообществом 12 сентября 1963 года было подписано Анкарское соглашение, согласно которому Турция становилась ассоциированным членом ЕЭС. Соглашение предусматривало создание таможенного союза между ЕЭС и Турцией в три этапа, что приведет к полному членству последней. 20 июля 1970 года между Турцией и Европейскими сообществами было подписано соглашение, которое предусматривало возможность полного членства Турции. Важным инструментом взаимодействия Турции и ЕС на современном этапе является таможенный союз, который вступил в силу 1 января 1996 года.

Экономические аргументы „за” и „против”. Основными преимуществами, ради которых эти страны стремятся в ЕС, являются социальная безопасность, стабильное экономическое развитие, получения дивидендов от экономики масштабов, специализации и лучшего распределения ресурсов. Европейская интеграция – это путь модернизации экономики, повышения уровня жизни, привлечения передовых технологий и т.д. Для стран, которым недостает эффективно действующих институтов, вступление в ЕС (и в валютный союз) может помочь контролировать инфляцию, создать стабильный рынок капитала, свободно получать инвестиции, технологии и др.

Главными требованиями к странам-кандидатам на вступление в ЕС являются, согласно Копенгагенским экономическим критериям, функционирующая рыночная экономика и способность конкурировать и выдерживать давление рыночных сил на рынке ЕС. Турция имеет все правовые и институциональные основы рыночной экономики. После создания таможенного союза она упразднила все таможенные сборы для европейских стран на промышленные и обработанные сельскохозяйственные продукты, ввела общий таможенный

тариф, приняла общую конкурентную и торговую политику ЕС, подписала соглашения о свободной торговле со странами, которые имеют подобные соглашения с ЕС, и т.д. То есть, в целом, невзирая на определенные проблемы, такие как отсутствие макроэкономической стабильности, хроническая инфляция, Турции удалось удовлетворить экономические критерии на вступление в ЕС, и значительный уровень интегрированности и даже комплиментарности турецкой экономики с европейской является наилучшим свидетельством прогресса, достигнутом в экономической сфере. А в случае вступления Турции в ЕС, возможности экономической интеграции могут быть использованы еще более полно [10, 61].

Культурно-цивилизационные аргументы. В современном мире, характеризующимся процессами глобализации под лозунгами модернизации и вестернизации, наблюдается также обратный процесс всплеска национального сознания, „возвращение к своим корням”. И очень часто какие-либо интеграционные проекты, а особенно Европейский Союз с его беспрецедентным интеграционным уровнем, воспринимается многими людьми как цивилизационный проект, склонный к культурной гомогенизации, как таковой, что разрушает национальную и религиозную идентичность.

Поэтому очень важным является осознание того, что участие в этом интеграционном проекте, напротив, может помочь полнее выразить свою культурную самобытность и сберечь свою национальную идентичность, создать действительно мультикультурное общество, которое сможет нивелировать напряжение и агрессию, направленную на людей из других групп.

Думается, что, невзирая на светский характер европейского интеграционного проекта, религия все же играет решающую роль на уровне массового сознания. И поэтому случай Турции сложен еще и своим религиозным наполнением. Добрым знаком является то, что из проекта Конституции ЕС исключили какое-либо напоминание о христианстве как основе европейской идентичности. Сам принцип „единство в многообразии” предусматривает создание культурно-цивилизационного пространства не на основах униформизма, а взаимообмена и взаимообогащения культур.

Выводы. В сложный период, когда тезис о „столкновение цивилизаций” очень часто находит свое практическое воплощение, такое мусульманское государство как Турция, открыто осуждающее фундаменталистский экстремизм и не выступающее против самого существования западноцентристской международной системы, может расцениваться Европейским Союзом как надежный партнер в деле налаживания межкультурного диалога [11, 6]. Поэтому, отмечает турецкое руководство, Турция может привнести в европейский интеграционный проект уникальный исторический опыт, служа моделью для других [12, 9].

С другой стороны, на тезис о том, что Турция может выступить как посредник при диалоге разных культур, как бастион против исламского фундаментализма, находится свой антитезис, что это будет больше напоминать „теорию о волке внутри стада, который обязан защищать овец от стаи” [13, 292]. Якобы все те общие для европейцев ценности в действительности не присущи туркам, не укоренились в их сознании, а является лишь надстройкой над исламским базисом. И это отражается в первую очередь в отношении к так называемому «женскому вопросу».

Со времени своего образования в качестве суверенного государства после развала Османской империи Республика Турция держит первенство среди иных стран мусульманского Востока по постепенному повышению семейного и социального статуса женщины, способствующему созданию моногамной семьи современного типа, которая основана на равноправии супругов. В этом была и есть несомненная заслуга не одного поколения представителей турецкой философской и мусульманской мысли. Общими усилиями они поэтапно продвигались от теоретической постановки вопроса о выведении турчанки из приниженого положения в семье, а затем и в обществе, к определению основных направлений решения данного вопроса применительно к меняющимся жизненным условиям в стране и за ее пределами.

На исходе первого десятилетия XX в. философское осмысление проблематики, касающейся положения турецких женщин в Османской империи, вступило в новую фазу своего развития. Этому во многом способствовал Зия Гёкальп. Он выдвинул и обосновал требование уравнивания женщины и мужчины в правах перед законом; четко определил комплекс социокультурных мер и политических преобразований, необходимых для установления такого равноправия.

Как и Намык Кемаль, Зия Гёкальп придавал большое значение сочетанию опоры на культурные достижения Европы с поиском в исламе тех элементов, которые способны служить прогрессу турецкого мусульманского сообщества, в том числе в решении «женского вопроса».

Вместе с тем он заострил внимание на важности одновременного обращения к древнетюркской культуре семейных отношений с ее уважительным отношением к женщине, а также высоким почитанием матери; отметил роль науки в формировании нового человека, нового менталитета и новых идеалов; доказал неприемлемость тех европейских заимствований, которые не согласуются с культурной спецификой страны; призвал образованную часть турецкого общества быть ближе к народу и знать его жизнь и традиции, но вместе с тем трудиться над подъемом нравственной, правовой, художественно-эстетической культуры в стране.

Зия Гёкальп солидаризовался с Намыком Кемалем в том, что ислам не является препятствием для создания современного государства. Важно, однако, принимать в расчет то, что мусульманское право включает в себя как абсолютные и универсальные принципы, восходящие к Корану, так и «социальные», преломляющие собой изменения, которые происходят в обществе, в его формах и структуре. Вопрос, стало быть, в том, чтобы открыть турецким мусульманам доступ к глубинному пониманию ислама. Говоря о низком правовом статусе турчанки, Зия Гёкальп связывал начало ее порабощения с влиянием Персии и Византии на османское государство в эпоху средневековья.

Многие идеи турецких сторонников «освобождения» женщин и защиты их прав во времена Османской империи были восприняты и реализованы Мустафой Кемалем Ататюрком, первым президентом Турецкой Республики. Кемалистская политика в «женском вопросе» неизменно соотносилась с проведением реформ и культурных преобразований, нацеленных, как о том говорится в Преамбуле, дополненной в 2001 г. Турецкую конституцию, на «процветание, духовное и материальное благополучие», на приближение страны «к стандартам мировой цивилизации в качестве уважаемого и равноправного члена всемирной семьи наций».

Являя собой интегральную часть государственно-национального строительства на лаицистской основе, решение данного вопроса включало в себя комплекс законодательных актов, благодаря которым постепенно повышался правовой статус и образовательный уровень турецких женщин. Кроме того, осуществлялись административно-организационные меры, призванные расширить для них доступ к разным сферам трудовой, общественной, экономической, политической деятельности, наконец, проводилась массовая просветительно-воспитательная работа по формированию нового образа жизни и т.д.

Эффективность правительственных усилий по формированию «новой женщины» во многом снижало то, что от политики сдерживания самостоятельных действий женских организаций кемалисты постепенно перешли к установлению фактически всеохватного контроля над их деятельностью. Кроме того, в ходе законодательного уравнивания турецких женщин в правах с мужчинами не была затронута освященная мусульманским правом асимметрия в тендерных отношениях, когда за мужчинами закреплялись главенствующее положение в семье, а также роль блюстителей семейного порядка и охранителей семейной чести.

В конечном счете, кемалистским властям оказалось не под силу вывести в 20-х – 30-х годах XX в. основную массу населения, особенно в глухих, отдаленных от центра районах, из-под влияния многовековых традиций, связанных, в частности, с отношением к статусу и роли женщины в семье, а также в обществе. Не удалось преодолеть разрыв между традиционно настроенным сельским населением, с одной стороны, с другой – жителями крупных городов, которые включались в орбиту современного миропонимания и жизнедеятельности. Сохранялось значительное отставание образовательного уровня основной массы турецких женщин от соотечественников – мужчин.

Примечательным событием в развитии турецкой мусульманской мысли конца XX - начала XXI вв. явилось стремление ряда ее видных представителей расширить объем прав женщины посредством признания ее права на личностную автономию. Этой цели служило обращение ведущих турецких мыслителей к культурному достоянию страны. Из него извлекались сведения о доисламской культуре семейных отношений у древних тюрков. Воскрешались идеальные образы «великих женщин ислама», прославившихся своим участием в становлении исламской цивилизации. Приводились доказательства разносторонней и весьма эффективной деятельности как знатных, так и незнатных женщин Османской империи и т.д. Взятые вместе, эти примеры способствовали утверждению в общественном сознании идеи равенства мужчин и женщин перед законом, побуждали общество к признанию исторически значимой роли турецких женщин, вдохновляли самих турчанок на отстаивание своего человеческого достоинства и прав. Кроме того, наметилась тенденция соотнесения исламского подхода к правам человека с разработкой проблемы совместимости духовно-ценностных установлений ислама и перспективы демократизации государственного и общественного устройства страны.

Все это происходило и происходит в атмосфере не прекращающихся до настоящего времени в Турции споров относительно границ, разделяющих религию, политику и государство. Не остаются безразличными к этим спорам отдельные женские объединения как светской, так и происламской ориентации. Именно эти объединения и могут стать объектами социальной работы с женщинами Турции на современном этапе.

Литература

1. Kemal Kirisci. Between Europe and The Middle East: The Transformation of Turkish Policy // Middle East Review of international affairs. Volume 8, № 1 – March 2004.
2. Natalie Tocci, Europeanization in Turkey: Trigger or Anchor for Reform? // South European Society and Politics, Vol. 10, №1 (April 2005). PP.73-83.
3. Шемятенков В.Г. Европейская интеграция. – М., 2003.
4. Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития. – М., 2001.
5. Кунаков В.В. Турция и ЕС: проблемы экономической интеграции. – М., ИИИБВ, 1999.
6. Поцхверия Б.М. Внешняя политика Турции в 60-х-начале 80-х годов XX в. – М.: Наука, 1986.
7. Кютюкчю Мустафа. Ислам и женщина в современной Турции (опыт философско-культурологического анализа). / Автореф. дис. на соиск. уч. ст. канд. филос. наук. – М., 2011.– 18с.
8. Вернет Д. Турция, Украина: общая битва? 17 декабря 2004 (“Le Monde”) // <http://www.inosmi.ru/translation/215749.html>
9. Ваç М.М. Turkey’s Accession to the European Union: Institutional and Security Challenges // Perceptions. – 2004. – №3. – P. 29-43.
10. Belke A. Turkey in Transition to EU Membership: Pros and Cons of Integrating a Dynamic Economy // Perceptions. – 2005. – №1. – P. 53-61.
11. Öniş Z. Turkish Modernisation and Challenges for the New Europe // Perceptions. – 2004. – №3. – P. 5-28.
12. Cem I. Turkey and Europe: Looking to the Future from a Historical Perspective // Perceptions. – 2000. – №2. – P. 5-10.
13. Цит. по: Mejrî M. Turkish Membership of the EU: The Centrality of “Cultural Difference” // Turkey and the European Union: 2004 and beyond/ Ed. by A.Clesse and S.Taşhan. – Luxembourg: Dutch University Press, 2004. – P.282-298.

ЕТИМОЛОГІЯ ПОНЯТТЯ «ДІТИ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ» У ВІТЧИЗНЯНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ

Крижанівська О.П.

*к.філос.н., доцент кафедри політології, соціології та соціальної роботи
факультет соціології та права НТУУ «КПІ»*

Каленська О. О.

*магістрантка
факультет соціології та права НТУУ «КПІ»*

В статті розглянуті поняття «діти з особливими потребами», «діти з особливими освітніми потребами», здійснена спроба їх етимології, наукового дискусю з проблеми технологій правового механізму впровадження та розвитку інклюзивної освіти в Україні. Основна увага приділена осмисленню міжнародного досвіду і можливостей його використання в практиці соціальної роботи в Україні.

В статье рассмотрены понятие «дети с особыми потребностями», «дети с особыми образовательными потребностями», предпринята попытка их этимологии, научных дискусю по проблеме технологий правового механизма внедрения и развития инклюзивного образования в Украине. Основное внимание уделено осмыслению международного опыта и возможностей его использования в практике социальной работы в Украине.

The article deals with the concept of "special needs children", "children with special educational needs" an attempt to etymology, the scientific debate on the issue of technology legal mechanism for the implementation and development of inclusive education in Ukraine. The main attention is paid to understanding the international experience and possibilities of its use in the practice of social work in Ukraine.

Ключові слова: діти з особливими потребами, діти з особливими освітніми потребами, етимологія, інвалідність, інклюзивна освіта.

Постановка наукової проблеми. Єдиної офіційної термінології для характеристики дітей з особливими потребами на сьогодні в Україні немає. В законодавчих та підзаконних актах найчастіше використовуються такі поняття, як «діти, що потребують фізичної реабілітації або психологічної допомоги», «особи, що мають вади у фізичному чи розумовому розвитку і не можуть повноцінно реалізувати себе у суспільстві та не мають можливості навчатись у масових навчальних закладах на загальних засадах», або, що найчастіше, – «діти з інвалідністю». Проте глобалізація завдань соціальної інтеграції таких дітей, готовність суспільства і держави переосмислити своє ставлення до них з метою забезпечення рівних прав у різних галузях життя, включаючи освіту, як це і прийнято на теренах соціокультурного простору високорозвинутих країн, куди апріорі прямує Україна, вимагає відповідних змін і у категоріально – понятійному апараті. Сам термін «інвалідність», з огляду на його дискримінаційність та образливість звучання, поступово витісняється із загального вжитку. Поки що до правових норм та методичних видань вводиться нове поняття – «діти з особливими потребами», яке повноцінно відбивається на професійній термінології працівників близьких до цієї проблеми сфер.

Наростає розуміння, що інвалідність це просто одна з форм унікальності дитини, а унікальною по-своєму є кожна дитина, хоч до повної взаємодії і взаєморозуміння у цивілізованому вирішенні цього питання з боку української спільноти, відповідних державних служб, недержавних інституцій, представників науки та освіти ще, вочевидь, далеко. Занадто гострий та дратівливий характер має в нашій країні інвалідність, особливо дитяча, яку легше напівприховати, а ніж відкрито визнати і розписатись у власному безсиллі.

Вагомим поступом вперед тут стало прийняття Україною Конвенції ООН про права дитини, в якій найбільшого поширення набуває соціальна модель суспільного буття, що потребує дотримання рівних прав людини, створення середовища, яке б могло задовольнити потреби людей з інвалідністю, зокрема виховати ставлення до них як до людей з особливими потребами, розробити відповідні правові норми, адаптувати архітектуру та транспортні засоби [3].

Постановка і міжнародна апробація цих завдань визначає на зрілість та злободенність осмислення теми особливих, зокрема освітніх, проблем дитини в дослідницьких розвідках сучасної вітчизняної науки з перспективою подальшої реалізації їх результатів у практиці соціальної політики. Саме це і обумовлює актуальність поданої статті.

Аналіз останніх досліджень та публікацій з проблеми. До досліджень методології, теоретичних підходів та інноваційної термінології в сфері здобутої освіти особами з особливими потребами, належать досить велике коло напрацювань серед зарубіжних

вчених, таких як А.Дусон, А.Мілверт, К.Кларк, Д.Мітчелл, С.Робсон, Т.Лормен, М.Крозье, Д.Лупарт, а також праці українських та російських вчених: В.Бондаря, Л.Вавіної, Т.Власової, В.Засенка, Т.Ісаєвої, А.Колупаєва, М.Малофєєва, А.Мігалуш, Ю.Найда, Т.Сак, М.Сварник, В.Синьова, Н.Софій, В.Феоктістової, Л.Шипіциної та ін.

Аналіз останніх досліджень з теми показує, що попри різні підходи і оцінки з питань проблеми вчені сходяться в одному: термін «дитина інвалід» потрібно вилучити з широкого вжитку як такий, що засвідчує її повну неповноправність і зорієнтований не на розвиток дитини, а на його обмеження. Зауважується, що термінологія повинна нести не дискримінаційний характер, а перш за все відповідати сучасній концепції людської гідності, що стала поштовхом до інтеграційних процесів в освітній сфері. Особливий акцент робиться на необхідності реальної допомоги дітям з особливими потребами в освітньому процесі, надання їм підтримки та можливості на самореалізацію в процесі інтеграції в суспільство.

Мета дослідження полягає в теоретичному осмисленні етимології поняття «діти з особливими потребами» у вітчизняному освітньому просторі, аналізі національного та міжнародного досвіду в питанні становлення інноваційної термінології задля гуманізації суспільних відносин та створення стійкого фундаменту в реалізації освітньо – соціальних ініціатив щодо дітей з особливими освітніми потребами.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих наукових результатів. Формування ставлення суспільства та владних установ до дітей з особливими потребами у багатьох країнах світу пройшло період від застою до інклюзії, що проявляється як процес нормалізації та несе в собі ідею про те, що життя дітей з обмеженими можливостями має бути якомога більш наближеним до умов і стилю життя усього суспільства. Процес гуманізації суспільних відносин отримав своє відображення в міжнародних правових актах таких як: Загальна декларація ООН прав людини (1948), Декларація ООН з про права інвалідів (1975), Конвенція про права дитини (1989) та ін. Зокрема, Декларація ООН про права інвалідів є першим нормативно-правовим документом щодо визнання осіб з особливими потребами суспільно повноцінною в соціальному сенсі меншиною, яка потребує соціального та правового захисту [1].

У Конвенції ООН про права дитини окреслено, що наявність інвалідності у дитини є підставою для захисту її від дискримінації, а неповносправна розумово чи фізично дитина повинна мати достойне життя в нормальних умовах, які сприяють підвищенню впевненості в собі та забезпечують її участь у житті суспільства. Дитина з інвалідністю має мати гідний рівень умов життя, що забезпечує максимальну самостійність і соціальну інтеграцію [3].

Термін "інвалід", міжнародне визначення якого вперше було зафіксовано в Декларації ООН "Про права інвалідів" у 1975 році, визначає дитину з інвалідністю, яка не може самостійно забезпечити повністю чи частково свої життєві потреби повноцінного особистого або соціального життя, через вроджені чи набуті фізичнорозумові вади.

В останні роки під впливом руху за захист прав дітей з інвалідністю суспільне ставлення до таких осіб поступово реформується та набуває нового характеру. Введення у вжиток терміну «діти з особливими потребами» спонукає до сконцентрації уваги, перш за все, на дитині, її індивідуальності та особистості, а потім тільки на обмеженні чи ваді цієї особи як ознаки другорядної.

Сама ж концепція інвалідності розглядається на рівні двох моделей: медичної і соціальної. Медична модель розглядає здоров'я людини як атрибут помилок, що викликане хворобою, травмою або вродженою вадою, тобто констатує хронічне захворювання дитини, яке вимагає медичного втручання. Реакція громадського суспільства в даному разі полягає, насамперед, в забезпеченні лікування, надання соціальної допомоги та створення сприятливих умов для реабілітації. Такі дії підкреслюють безпомічність та знедоленість дитини і не зменшують, а лише загострюють та обтяжують рівень її відчуження від суспільства. Саме тому в сучасних умовах така модель перестає відповідати очікуванням не тільки людей з інвалідністю, а й оточуючих.

Після ратифікації Україною у 1991 році Конвенції ООН про права дитини в країні почала формуватись соціальна модель, яка більш пов'язана з визнанням основних прав людини, і на відміну від медичної моделі, визнає інвалідність як соціальну проблему, а не як ознаку людини. Ця модель, таким чином, спрямована на зміну суспільства, а не людини на пристосування навколишнього середовища до її особливих потреб. В основу моделі покладена концепція цільового підходу, що відкриває шлях до реалізації та становлення прав і можливостей для кожної людини у суспільному житті і, перш за все, передбачає рівний доступ до якісної освіти.

Концепція ставить три основні вимоги:

- необхідність спеціалізованих методів обстеження, навчання та комунікації, соціалізації і адаптації, а також особливого ставлення під час навчання;

- забезпечення спеціальними технічно оснащеними пристосування - пристрої для пересування, інвалідні візки, слухові апарати тощо, аж до складних комп'ютерно – медичних технологій, а також підвищені безбар'єрності структур архітектури середовища;

- захищеність дітей у соціальному – правовому плані.

Законодавче закріплення якісно нового статусу дітей з особливими потребами зафіксовано у законах України «Про освіту» (1991), «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» (1991), «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» (2000), «Про охорону дитинства» (2001), «Про соціальні послуги» (2003), «Про реабілітацію інвалідів в Україні» (2005), в яких передбачено надання інклюзивних освітніх, медичних, соціальних послуг особам з обмеженими можливостями здоров'я, зокрема дітям з особливими освітніми потребами.

Важлива роль у реалізації прав дітей з особливими потребами в українському суспільстві відіграють неурядові організації та батьки дітей з інвалідністю. Завдяки їх роботі стають все більш безбар'єрними умови існування та зміщується центр тяжіння дефектів та відхилень на розвиток та становлення дитини з обмеженими можливостями, формується громадська думка та суспільне визнання.

Хоч знак рівності між поняттями «інвалідність» і «особлива потреба» поступово знімається, та ще й досі це питання залишається досить суперечливим, підтверджуючи гірку правду: бути інвалідом означає бути неблагополучним. Тому узагальнений образ дитини з особливими потребами створюється на основі різних джерел, національного та міжнародного досвіду, дозволяє на сьогодні спонукати сучасне суспільство до роздумів про роль та місце у ньому дітей, які мають особливості психофізичного розвитку, тобто тих, які випадають із нашого стереотипного уявлення про так звану нормальність.

Поняття «діти з особливими потребами» має в цілому узагальнений характер і конкретизує всіх дітей, чиї потреби виходять за межі загальноприйнятих норм. Це стосується дітей з порушеннями психофізичного розвитку, зокрема дітей з інвалідністю, дітей із соціально вразливих груп, але перш за все - дітей. Дане поняття покликане витіснити з широкого вжитку терміни «аномальні діти», «діти з порушеннями розвитку», «діти з відхиленнями», які конкретизують їх як інвалідів, ідіотів та даунів, що вказує на ненормальність та неповноцінність людини. Підтвердженням логічності використання цього терміну може слугувати твердження видатного дослідника, дефектолога Л.Виготського: «Тим часом зрозуміло кожному, що сліпа чи глухоніма дитина насамперед є дитина і вже потім — дитина особлива, сліпа чи глухоніма» [4].

Новий, недостатньо усталений термін «діти з особливими освітніми потребами» пов'язаний з утвердженням принципів інклюзивної (інтегрованої) освіти виникає, як правило, у всіх країнах світу при переході від унітарного суспільства до відкритого громадянського, коли суспільство усвідомлює потребу відобразити в мові нове розуміння прав дітей з порушеннями у психофізичному розвитку на отримання освіти. Він використовується як у широкому соціальному, так і в науковому контексті. Підтверджуючи відмову суспільства від ділення людей на повноцінну більшість і неповноцінну меншість, новий термін закріплює зміщення акцентів в характеристиці цих дітей з недоліків, порушень, відхилень до норми на фіксацію їх потреб в особливих умовах і засобах освіти, що вказує на відповідальність суспільства за виявлення і реалізацію цих потреб.

Інклюзивна освіта в плані методології визнає, що всі діти - індивідууми з різними потребами в навчанні. Розробка нових підходів до викладання і навчання робить систему більш гнучкою для задоволення різних освітніх потреб, навчання стає більш ефективним. В результаті від зміни, які впроваджує інклюзивна освіта, вирають всі діти, не тільки діти з особливими потребами.

В плані ідеологічному інклюзивна освіта виключає будь-яку дискримінацію дітей та забезпечує рівне ставлення до всіх людей, але наразі створює особливі умови для дітей, що мають особливі освітні потреби. Досвід показує, що в будь-якій не демократичній освітній системі певна частина дітей відраховується тому, що система не готова до задоволення особливих потреб таких дітей у навчанні, таким чином діти, що вибули стають відчуженими та відсторонюються від загальноосвітнього процесу системи. А система інклюзивної освіти забезпечує підтримку таких дітей у навчанні та досягненні успіху, що надає можливість для кращого життя.

У більшості країн Заходу принцип інтегрованого навчання (Mainstreaming Integration Inclusion) дітей із затримками розвитку був запроваджений ще у 60-70 рр. ХХ ст. У Сполучених Штатах тисячі дітей з комплексом Дауна навчилися писати, читати, навіть пішли до школи [6].

Широкого вжитку термін «діти з особливими потребами» набув з часу публікації Саламанкської декларації (1994), де й було розглянуто його основне значення. В декларації

ззначається, що всі діти та молоді люди, чиї потреби залежать від різної фізичної чи розумової недостатності або труднощів, пов'язаних з навчанням, мають право на забезпечення їхніх спеціальних освітніх потреб на певних етапах освітнього процесу. Що до цього то, як влучно зауважує А.Гордєєва, говорячи про особливості, ми відштовхуємося від людини взагалі, а не від норми, від людини з певними особливостями, які притаманні лише їй. Особливість означає відмінність, несхожість, можливо, неповторність, індивідуальність, унікальність [2].

В Україні ера інтеграції дітей з інвалідністю в повноцінне соціальне життя, включаючи сферу освіти, надійшла на початку ХХІст. Терміни «діти з особливими потребами», «діти з особливими освітніми потребами» досить вживані, однак понятійність цієї термінології поширюється лише на дітей з обмеженими можливостями або порушеннями психофізичного розвитку, оскільки саме вони ідентифікуються як діти з особливими потребами, що, власне, не повною мірою відповідає термінології. Втім у державних нормативно-правових документах, зокрема у Законі «Про основи соціальної захищеності інвалідів України», подано тлумачення особливих потреб як таких, що виникають у зв'язку з інвалідністю особи. Визначається, що це насамперед потреба у відновленні або компенсації порушених чи втрачених здібностей до різних видів діяльності, у тому числі й до оволодіння знаннями [5].

За стандартами інклюзивної освіти ООН та всіх її країн-членів спеціальна освіта ніби «розчиняється» в основній, при цьому дітям з особливими освітніми потребами, які перебувають у звичайних класах, студентських групах, надаються спеціалізовані послуги та консультації, на яких побудований весь навчальний і виховний процес. Рекомендується навчання дітей навіть з важкими формами недієздатності в рамках місцевих спільнот (мікрорайону, району, міста) серед сусідів, родичів, однолітків. Це не виключає задіяння до інклюзивного процесу спеціалізованих закладів, до яких дитина йде в випадку неможливості інтегрованого процесу в силу певних психологічно-медичних протипоказань, наприклад при сліпоті чи глухоті. Ці заклади спеціального значення, де діти проживають з відривом від сім'ї, реабілітаційні центри, спеціальні майстерні, психологічно – консультаційні центри та служби допомоги діють як додаткові, супутні програми в реалізації основних завдань інклюзивного освітнього процесу. Поєднання можливостей та технологій закладів спеціального значення та закладів навчальних в плані забезпечення освітніми послугами дітей з особливими потребами певною мірою знімає існуючий бетонний відомчий бар'єр між загальним навчальним, спеціальним закладом та реабілітаційним центром чи службою соціального захисту при наданні соціальних послуг.

Трансформація зарубіжного досвіду інклюзивної освіти в системі вітчизняної освіти здійснюється в умовах інноваційного пошуку, за науково-методичної, правової та психологічної підтримки. А головне це реалізувати прагнення людей з обмеженими можливостями – бути незалежним, мати змогу жити, як усі.

Освітнє перетворення в нашій країні відображає досягнення держави, що стала на шлях соціально-економічних реформувань та реалізує введення освітніх інновацій у відповідності до сучасних світових стандартів соціального устрою.

Інклюзивна освіта - це своєрідна данина часу уваги та поваги до дітей з особливими потребами, чиє існування робить наше суспільство добрішим, толерантнішим і просто нормальним людським суспільством, найвищим мірилом його суспільного прогресу. У сучасних суспільних науках існує здебільшого багато свідчень щодо підтримки існуючої багатоманітності, толерантності, мудрого прийняття і розуміння всіх недосконалостей, що переходить в значно більше - одностайність і одностайність у стабілізації розвитку всіх суспільних процесів. Це, власне, і є новий гуманістичний підхід, у межах якого будується майбутнє вирішення проблем дітей з особливими потребами.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Таким чином, на основі проведеної теоретичної розвідки щодо етимології поняття «діти з особливими потребами» в вітчизняному освітньому просторі розглянуто тісний зв'язок змін у понятійно - категоріальному апараті з проблемами життєдіяльності таких дітей в сучасних умовах гуманізації суспільства і викорінення стереотипних уявлень про них як неповноцінних та нездатних співжити нарівні з іншими.

Впровадження інклюзивного навчання у повсякденну практику передбачає формування адекватного ставлення до нього з боку суспільства. Для вирішення цієї проблеми важливим є об'єднання зусиль всіх державних та недержавних інституцій, вчених та правничих фондів, завданням яких є обґрунтування відповідної інноваційної термінології, та її практичного втілення, що повноцінно відображає стан та багатогранність аспектів місця дитини з інвалідністю в сучасних баталіях суспільного життя.

Дане дослідження не вичерпує означену проблему і передбачає вивчення та впровадження нових форм та методів збагачення наукового аналізу понятійно-

категоріального апарату в області вивчення систем на програм соціального забезпечення дітей з особливими потребами.

Література

1. Декларація про права інвалідів ООН; [Електронний ресурс]:// Декларація, Міжнародний документ від 09.12.1975. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_117
2. Саламанская декларация. Рамки действий по образованию лиц с особыми потребностями, принятые Всемирной конференцией по образованию лиц с особыми потребностями: доступ и качество. Саламанка. Испания, 7-10 июня 1994г.-К., 2000.-21 с.
3. Українська Конвенція ООН про права дитини; [Електронний ресурс]:// Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні. – Режим доступу: www.unicef.org.ua
4. Выготский Л.С. Собрание сочинений в 6-ти томах. Т. 5. Основы дефектологам: [Под ред. Т. А. Власовой.] — М: Педагогика, 1983. – с.256
5. Польовик О.В. [Проблеми життєдіяльності дітей з особливими потребами в сучасному суспільстві](#)//Сучасна теорія і практика соціальної роботи: зб. наук. пр./ Хмельницький: ХІСТ Університету «Україна»; [голов. ред. : М.Є.Чайковський], 2010. – с. 99.
6. Уманець Г.М., Кобзар О.В., Кулеш В.О. Інклюзивна освіта: Особливій дитині – особлива увага. – Донецьк: Витоки, 2010. – 135 с.

СОЦІАЛЬНИЙ СУПРОВІД В РОБОТІ СОЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ ВНЗ УКРАЇНИ: ЗАВДАННЯ ТА ТЕХНОЛОГІЇ

Крижанівська О.П.

*к.філос.н., доцент кафедри політології, соціології та соціальної роботи
факультет соціології та права НТУУ «КПІ»*

Попова І. С.

магістрантка

факультет соціології та права НТУУ «КПІ»

Стаття присвячена дослідженню соціального супроводу студентів з особливими потребами як важливої складової їх соціальної адаптації в межах навчального середовища ВНЗ. Конкретизується поняття соціального супроводу, розглядаються завдання та технології організації соціального супроводу, роль соціального працівника в процесі соціального супроводу студентів з інвалідністю.

Статья посвящена исследованию социального сопровождения студентов с особенными потребностями как важной составляющей их социальной адаптации в пределах учебной среды ВУЗа. Конкретизируется понятие социального сопровождения, рассматриваются задания и технологии организации социального сопровождения, роль социального работника в процессе социального сопровождения студентов с инвалидностью.

The article is devoted to research of social maintenance of disable students as an important part of their social adaptation in university environment. The notion of social support is concretized; the assignments and technology of organization of social support and the role of social worker in the process of social support of disabled students are viewed.

Ключові слова: Соціальна адаптація, соціальна дезадаптація, соціальний супровід, студенти з особливими потребами, інтеграція, соціальне середовище, ВНЗ, технології.

Постановка наукової проблеми. Вхідження до європейського освітнього простору, глобалізація життєвих стандартів, лібералізація суспільних відносин вимагають від вітчизняних вишів позитивного вирішення проблеми забезпечення рівних можливостей в освіті для молодих людей з особливими потребами. Кількість таких людей постійно зростає, а тому ця проблема для України є суспільнозначимою і потребує правового, управлінського та наукового вирішення. Сьогодні вітчизняна соціальна педагогіка і соціальна психологія займаються нею в основному на рівні загальноосвітньої школи. Така ж вікова група, як студенти-інваліди, їх соціальний супровід, досі залишаються поза увагою науки.

Наразі практика показує, що період навчання у ВНЗ є, ймовірно, найважливішим для кожної людини, а для людини з інвалідністю, особливо, етапом на шляху до особистісного розвитку та професійного становлення. Цей час, який є початком зрілості, характеризується одночасним перебігом низки специфічних процесів, пов'язаних як з особливостями навчання, так і зі зміною соціального оточення. Навчання у ВНЗ для студентів з особливими потребами є справжнім випробовуванням, адже від даної категорії студентів вимагається більша кількість зусиль в силу не лише їхніх психо-фізіологічних особливостей, а й в силу соціальних, просторових, економічних бар'єрів.

Позитивний приклад у подоланні таких бар'єрів показує, зокрема, університет «Україна», який орієнтований на забезпечення освітніми послугами осіб з інвалідністю та на розбудову розвиненої системи соціальної підтримки. Але більшість вітчизняних ВНЗ при вирішенні цього питання обмежується наданням цій категорії студентів лише певної кількості бюджетних місць. Тому для подолання бар'єрів студенти з особливими потребами потребують додаткової допомоги з боку соціальних служб вишів, сприяння у соціально-психологічній адаптації, успішній інтеграції у соціум, у нове соціальне середовище ВНЗ. Як показує європейський досвід, дієвою формою тут є соціальний супровід. Саме необхідність теоретичного осмислення його завдань та технологій і визначає актуальність даної роботи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій з проблеми. Важливим завданням соціального супроводу є соціальна адаптація як невід'ємна складова соціалізації будь-якої особистості, тому є предметом наукових пошуків багатьох психологів, педагогів, соціологів, філософів, правовиків. У їх працях дана проблема отримує наукове осмислення. Серед зарубіжних дослідників загальні проблеми соціальної адаптації розглядали З. Фрейд, Ж. Піаже, Г. Спенсер, Е. Еріксон, В. Франкл, Г. Айзенк, А. Маслоу та ін.; серед російських та вітчизняних науковців можна виділити Е. Ф. Майорова, М. Рокич, Б. Г. Ананьєв, Л.С.Виготський, А.А.Налчаджян, А.Г.Хрипкова, В.Л.Кікоть, Д.А.Андрєєва, О.І.Борисенко та ін.

Як модель цілеспрямованої комплексної соціальної допомоги особі або сім'ї проблема соціального супроводу набула широкого впровадження в роботі з різними категоріями

клієнтів, якими опікуються центри соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді. Багато дослідників оцінюють соціальний супровід як оптимальну форму соціальної підтримки людини, яка потрапила у несприятливу життєву ситуацію (О.В. Безпалько, І.Д. Зверева, А.Й. Капська, Г.М. Лактіонова, Ж.В. Петрочко, С.Я. Харченко та ін.). У процесі соціального супроводу клієнта забезпечується, перш за все, ефект соціального розвитку – досягнення оптимальної форми соціальної компетентності, яка робить людину здатною впливати на свої життєві обставини і на саму себе (А.М. Богуш, Н.В. Гавриш, Т.Г. Жаровцева, О.Л. Кононко, І.П. Рогальська, Т.І. Поніманська, Р.І. Пріма) [4].

Вища школа виступає беззаперечним чинником становлення повноцінної особистості, гарного фахівця, тому дослідженню перебігу соціально-педагогічної діяльності присвячено праці багатьох науковців, серед яких О. Безпалько, М. Галагузова, І. Зверева, Л. Коваль, Н. Лавриченко, Л. Міщик, В. Петрович, Т. Завгородня, С. Левікова, В. Поліщук, С. Харченко та ін [3].

На думку українських науковців Таланчука П.М., Скрипник В.А., Гребенюк Т.М., Кольченко К.О., які досліджували проблему соціальної адаптації студентів-інвалідів, різні типи супроводу, в тому числі соціальний, студентів з особливими потребами, що навчаються у ВНЗ України, є вагомим важелем впливу на міру соціальної адаптованості, інтегрованості та соціалізованості.

Навчання у ВНЗ для студентів з обмеженими можливостями стає пріоритетним напрямком для законодавчого, соціально-економічного, культурного розвитку в Україні. У постанові Кабінету Міністрів України від 12 травня 2007 р. N 716 «Державна програма розвитку системи реабілітації та трудової зайнятості осіб з обмеженими фізичними можливостями, психічними захворюваннями та розумовою відсталістю на період до 2011 року» зазначено, що кількість студентів з числа інвалідів становить 0,4 відсотка загальної кількості осіб, що навчаються у вищих навчальних закладах. Наразі тільки 14 відсотків інвалідів працездатного віку займається трудовою діяльністю.

З питання надання освітніх послуг студентам з особливими потребами наша країна знаходиться на початковому етапі. Для його позитивного вирішення важливими є всі напрацювання дослідників і насамперед ті, де осмислюється чітка система соціального супроводу на базі існуючих соціальних служб ВНЗ, координація в управлінні діяльністю цих служб на рівні регіону і вищої школи, простежується роль соціального робітника поряд з іншими спеціалістами(педагогами, психологами) в ній.

Мета статті полягає у теоретичному аналізі та виявленні завдань та технологій організації соціального супроводу молоді з інвалідністю в межах навчального середовища вишів України.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих наукових результатів.

Соціальний супровід є однією з технологій соціальної роботи, яка лише в 90-х рр. минулого століття почала активно розвиватися на теренах України. Основною її функцією була підтримка прийомної сім'ї і лише з подальшим розвитком соціальної роботи дана технологія почала використовуватися в роботі з іншими категоріями клієнтів. В основі соціального супроводу лежить модель «ведення випадку», яка активно використовується як в США – case management та у Великобританії - care management вже давно.

Якщо розглядати правову наповненість поняття «соціального супроводу», то у більшості законів України воно розглядається як вид соціальної роботи, спрямованої на здійснення соціальних опіки, допомоги та патронажу соціально незахищених категорій дітей та молоді з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їх соціального статусу або ж як форма соціальної підтримки.

Соціальний супровід студентів з особливими потребами є нагальною потребою сучасності. У ході досліджень студентського середовища, які були проведені Гребенюк Т.М. у «Інституті корекційної педагогіки та психології» було виявлено ряд труднощів, з якими стикаються студенти з вадами зору, а саме:

- 1) дидактичні (велике навчальне навантаження, невміння конспектувати лекції, недостатня підготовленість методів навчання до потреб незрячих, несформовані уміння самостійної роботи);
- 2) побутові (проблеми з орієнтацією в просторі та самообслуговуванням);
- 3) соціально-психологічні(проблеми у встановленні міжособистісних контактів та комунікації) [1].

Із зазначеними вище проблемами стикаються не лише студенти з вадами зору, але й вся молодь з інвалідністю, яка починає навчатися у ВНЗ.

У поведінковій, нервово-особистісній, інтелектуальній, афективній сферах таких студентів прослідковується ряд відхилень та формується низька самооцінка, низький адаптаційний потенціал. Зазначені проблеми у подальшому впливають на навчальний процес і ставлять

студентів з особливими потребами на меншоплатісній позиції в плані забезпечення робочим місцем, адаптації до соціальних умов.

Якщо узагальнити наведені проблеми, то можна виділити проблеми *соціального плану*, які потребують негайного вирішення, а саме: подолання соціальної ізоляції інвалідів, обмеженість в можливості їх спілкування, організації їх дозвілля, навчання, в можливості пошуку заробітків. Крім цього у таких студентів яскраво виражені *проблеми психологічного плану*: підвищена тривожність, залежність, уникання як типовий спосіб спілкування, сором'язливість, пов'язана з неповноцінністю, почуття образи (чому це сталося зі мною), ригідність нервової системи, занижена самооцінка, стереотипність поведінкових реакцій, почуття вини (неприйняття свого дефекту) та ін.

У вирішенні цих проблем заслуговують на увагу рекомендації, запропоновані Вінницьким обласним центром соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у співпраці з Вінницьким соціально-економічним інститутом Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна», а саме:

- задоволення потреби в позитивній увазі та прийнятті з боку батьків та оточення
- розширення власних ресурсів щодо задоволення потреб
- створення ситуацій успішної діяльності
- розвиток ініціативності
- формування позитивної ідентичності [5].

На думку колективу авторів П.М. Таланчука., К.О. Кольченка, Г.Ф. Нікуліна соціальний супровід навчання студентів з особливими потребами є однією з основних форм соціальної роботи і спрямований на допомогу у виконанні студентами основних соціальних функцій: навчання, працевлаштування, комунікація з людьми. Основною метою супроводу є забезпечення інтеграції студентів в університетське середовище, а відтак – і в суспільство. Розвиток у студентів почуття власної гідності та поваги оточуючих до них сприяє їх самоактуалізації, самовдосконаленню, формує їх активну життєву позицію [6].

Для організації соціального супроводу необхідно створити «мережу підтримки» студентів з інвалідністю впродовж всього терміну їх навчання у ВНЗ. Тому умовно в ході аналізу ряду наукових праць таких дослідників як Таланчука П.М. та Комарова Н.М., можна виділити певну послідовність дій або етапів соціального супроводу студентів з інвалідністю:

1. *Діагностичний* або підготовчий, який розпочинається в період вступу до ВНЗ. Відбувається виявлення та аналіз проблем студентів, окреслення їх індивідуальних потреб в залежності від характеру нозології, рівня знань, наявності практичних умінь і навичок, ступеня самостійності, матеріального становища, ступеня інтегрованості в суспільство. Для кожного такого студента має бути складена індивідуальна програма соціального патронату, якщо необхідно, визначена вартість послуг і джерела фінансування.

2. *Реалізація* або безпосереднього надання послуг, який розпочинається з моменту вступу до ВНЗ. На цьому етапі визначаються організації та спеціалісти, які будуть безпосередньо надавати послуги клієнту, характер і обсяг послуг, здійснюється безпосередня робота з клієнтом та оцінювання ефективності заходів [2].

Протягом першого курсу, незвичний ритм навчання, великий обсяг навчального матеріалу, інтегрований колектив, труднощі в орієнтуванні, архітектурна безбар'єрність вимагають розробити таку форму підтримки як соціальний патронат. Дана програма розробляється у відповідності до проблем і потреб, виявлених на попередньому етапі супроводу і залежить від характеру захворювання студента. Характер послуг, які надаються протягом даного етапу орієнтований на соціально-побутову, соціально-психологічну, соціально-культурну та соціально-трудова адаптацію студентів.

3. *Підсумковий* або етап оцінювання послуг. Він передбачає такі моменти: оцінювання змін, що відбулися в результаті надання послуг; вивчення нових потреб, що з'явилися у студентів і потребують вирішення; розробка (за потреби) додаткового плану соціального супроводу чи використання нових методів соціальної допомоги; припинення роботи з клієнтом, якщо він більше не потребує соціально-педагогічної допомоги [2].

Соціальний супровід розрахований на весь період навчання студентів, у кризові моменти або коли можуть змінюватись умови, оточення, емоційний стан студентів, наприклад: екзамени, переїзди, екскурсії, відпочинок, потреба у додатковому методично-технічному забезпеченні. Також, не можна вважати, що процес соціального супроводу завершений, якщо студент з інвалідністю не є працевлаштованим.

У системі вищої школи України студенти з особливими потребами займають вкрай не вигідну позицію. Хоча законодавчо прописані норми, за якими навчальні заклади мають надавати освітні послуги інвалідам нарівні з іншими громадянами, у тому числі шляхом створення належного кадрового, матеріально-технічного забезпечення та забезпечення розумного

обладнання, яке враховує індивідуальні потреби інваліда, на практиці не існує загальних норм і приписів для реалізації нормативної документації.

Завдання соціального супроводу, надання соціальних послуг студентам з інвалідністю покладено на Студентські соціальні служби, які діють згідно з цільовими програмами регіону, в якому знаходиться ВНЗ, і фінансуються за рахунок коштів вишів. Таке подвійне підпорядкування вимагає чіткої ієрархії і скоординованої співпраці між адміністрацією ВНЗ, керівництвом Студентської соціальної служби і управлінням Регіонального центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Як показує практика, на сьогодні ефективність такої співпраці значною мірою визначається суб'єктивним чинником. Об'єктивно прогресивними у напрямку реалізації соціального супроводу є напрацювання лише незначної кількості університетів України, які діють лише в межах ВНЗ, а саме: Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна», зокрема його структурних підрозділах у Хмельницькому та Вінниці, Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка та ін.

Для забезпечення універсальності, рівності та відкритості вишів України для студентів з особливими потребами є необхідним розробити чітку систему співпраці між структурними підрозділами як ВНЗ, так і соціальних служб. Цікавим у даному напрямі є зарубіжний досвід, адже соціальна адаптація і супровід студентів з інвалідністю здійснюється в усіх розвинених країнах світу вже давно. Соціальна адаптація організована у відповідності до Всесвітньої програми дій відносно інвалідів, прийнятою Генеральною Асамблеєю ООН, і здійснюється згідно зі Стандартними правилами забезпечення рівних можливостей для інвалідів. Перш за все, виконуються вимоги щодо безбар'єрності університетським містечок, студенти з інвалідністю забезпечуються технічними засобами навчання, допомогою консультантів чи асистентів, отримують психологічну, медичну та соціальну допомогу [6].

У Великобританії для студентів з інвалідністю створюють спеціальні умови, наймають у штат людей з інвалідністю як радників з питань підтримки таких студентів. У країні діє Національне бюро для студентів з інвалідністю – Скілл, яке надає аналітичну інформацію про ВНЗ, консультативну допомогу з різних аспектів життя, сприяє налагодженню комунікації, співпраці та розвитку студентства з інвалідністю. При університетах діють Центри підтримки або ж Служби особливих потреб, які здійснюють не лише соціальний супровід студентів, але й надають ряд інших послуг. Крім того, у Британії діє державна система матеріальної допомоги студентам з інвалідністю(МДСІ), яку надають місцеві управління освіти. В університетах США діють Служби підтримки інвалідів(СПІ), які надають академічну, координаційну та консультативну підтримку; якщо виникають проблеми фінансового плану, то допомогу можна отримати у Федеральній агенції з реабілітації за додатковим поданням [6].

Отже, соціальний супровід потребує злагодженої системи співпраці між різними елементами соціальної структури: держави, громадськості, соціальних служб, ВНЗ та безлічі інших окремих спеціалістів. Якщо розглядати технологічну сторону даного процесу, то на чолі команди спеціалістів має стояти соціальний робітник. Він займає організаційно-управлінську позицію. На кожному етапі соціального супроводу соціальний робітник має ряд функціональних обов'язків і використовує різний методичний багаж, ресурси для надання послуг студентам.

На підготовчому етапі соціальний робітник вивчає соціальну ситуацію клієнта й оточення, проводить діагностику та моделює план майбутньої співпраці; обирає методи та засоби втручання, які відповідатимуть нозології студента. На другому етапі соціальний працівник має розподілити обов'язки між іншими залученими спеціалістами. На завершальному етапі - в залежності від ситуації - може припинити активне втручання або ж продовжувати роботу у вигляді періодичного контролю та кураторства. Соціальний робітник має також прослідкувати за ефективним працевлаштуванням студента і провести профорієнтаційну роботу, знайти зацікавлених підприємців для подальшого стажування, проходження практики.

У ході соціального супроводу, долучаючи студентів з особливими потребами до громадського життя університету, відвідування спеціальних тренінгів, творчих майстерень, культурно-масових заходів, вечорів знайомств, соціальний робітник зможе не лише унеможливити розвиток дезадаптації, але й допомогти відчувати себе рівним серед рівних, налагодити міжособистісні контакти, підвищити самостійність та мати активну життєву позицію. Таким чином, будуть реалізовуватися основні завдання соціального супроводу, а саме подолання соціальної ізоляції, сприяння підвищенню та збереженню соціального статусу, залучення до всіх сфер суспільного життя.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Таким чином, соціальний супровід займає важливе місце у системі підтримки студентів з інвалідністю. В Україні вже існують певні позитивні зрушення та напрацювання у даному напрямку. Але водночас існує і ряд проблем, які унеможливають рух системи освіти вітчизняних вишів до європейського зразка. Тому було б доцільним розробити чітку систему

співпраці між суб'єктами соціального супроводу студентів з особливими потребами, а саме: державою, соціальними службами, адміністрацією вишів, громадськістю ін.

Література

1. Гребенюк Т. М. Соціально-психологічна адаптація інвалідів з вадами зору до навчання у вищих навчальних закладах: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. псих. Наук: спец. 19.00.08 «Спеціальна психологія» / Т. М. Гребенюк – Київ. – 2008. – 21, [1] с.

2. Комарова Н.М. Соціальний супровід як форма соціальної допомоги сім'ям, які взяли на виховання дитину-сироту / Н.М. Комарова, І.В. Пєша // Український соціум. – К. : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2006. – № 2. – С. 49–58.

3. Міщенко Н. І. Соціально-педагогічний супровід особистісно-професійного розвитку майбутніх фахівців засобами студентської субкультури// Соціальна педагогіка: теорія і практика: зб. наук. пр. – Л: ЛНУ, 2012. - № 2. - С. 78-85.

4. Серга Т.О. Теоретичні засади соціального супроводу як технології соціальної роботи// Соціальні технології : актуальні проблеми теорії та практики: зб. наук. пр./ Класич. приват. у-т ; [голов. ред. : О. Л. Скідін]. – Запоріжжя: КПУ. – 2011. – - Вип. 52. - С.222-228.

5. Соціально – психологічна робота з дітьми та молоддю з особливими потребами – К.: Держ. соц. служба, 2005. – 108с.

6. Таланчук П. М. Супровід та навчання студентів з особливими потребами в інтегрованому освітньому середовищі: навчально-методичний посібник. /Таланчук П. М., К. О. Ковальченко, Нікуліна Г. Ф - К. : Соцінформ, 2004. – 128 с.

ДЕРЖАВНА ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ В США

Левчук Т.І.

*магістрантка**факультет соціології та права НТУУ «КПІ»*

В даній статті розглядаються особливості державної організації соціальної роботи в США, її основні напрями та акценти. Описана структура державних органів США, що займаються соціальним забезпеченням, окремо розглядається становлення та сучасний стан 2-х взаємозв'язаних напрямів державної системи соціальної роботи: соціального страхування та соціальної допомоги. У висновках стверджується високий рівень розвитку державної соціальної роботи США та її взаємозалежність з приватним сектором надання соціальних послуг.

В данной статье рассматриваются особенности государственной социальной работы в США, ее основные направления и акценты. Описана структура государственных органов США, занимающихся социальным обеспечением, отдельно рассматривается становление и современное состояние 2-х взаимосвязанных направлений государственной системы социальной работы: социального страхования и социальной помощи. В заключении утверждается высокий уровень развития государственной социальной работы США и ее взаимозависимость с частным сектором предоставления социальных услуг.

In this article the USA state social work particularity and its main directions are considered. It contains definition of governmental agencies which specialize on social welfare benefit. Furthermore, formation of the main state social work branches and contemporary condition are described. These branches are: social insurance and social care. Finally, the high level of state social work development and its interrelation with private social sector are confirmed.

Ключові слова: соціальна робота; державна організація соціальної роботи; соціальна політика; соціальне забезпечення; соціальні послуги; соціальна допомога; страхування.

Постановка проблеми. Соціальна робота в США представляє собою досить складну систему, що включає в себе багато напрямків та різноманітних програм, направлених на надання соціальних послуг всім категоріям населення і на підвищення суспільного благополуччя в цілому.

Система соціальної роботи США характеризується високим рівнем розвитку як державних, так і недержавних соціальних послуг. Тому вивчення її особливостей і розгляд кризь призму соціально-економічних умов та моральних і культурних традицій українського суспільства є дуже корисним і важливим кроком на шляху до розвитку і удосконалення соціального забезпечення та захисту населення України. Тим більше, що, перш ніж набути сучасних форм, соціальна політика США пройшла довгий шлях становлення: від найпростішої допомоги бідним людям — до створення умов для максимальної реалізації інтелектуального, трудового творчого потенціалу населення, всебічного розвитку суспільства, підвищення конкурентоспроможності людей на ринку праці. Сьогодні державна політика США щодо соціального захисту населення включає забезпечення гарантій в таких сферах, як пенсійне обслуговування, підтримка малозабезпечених верств населення, доступність медичних, освітніх, інформаційних послуг тощо.

Порівняно з Україною, США характеризуються надзвичайно розгалуженою мережею асоціацій, соціальних організацій та установ, які охоплюють величезну кількість людей. Комплекс добровольчих клубів, благодійних об'єднань, громадських колективів представляють некомерційний сектор соціальної роботи, що на практиці активно і ефективно взаємодіє з державним і бізнес сектором. Це проявляється в фінансуванні державою спеціальних соціальних програм, матеріальній підтримці провідних американських компаній.

Розгляд особливостей державної організації соціальної роботи в США є досить вагомим кроком до удосконалення системи соціальної допомоги в Україні, адже американська модель соціальної роботи є більш злагодженою, досконалою і адаптованою до потреб суспільства, ніж українська, тому запозичення позитивних елементів досвіду США сприятиме підвищенню ефективності та значущості надання соціальних послуг в Україні.

Аналіз досліджень та публікацій. Вивченням державних форм соціального забезпечення і соціальної роботи США в загальному займалось багато науковців. Американську систему соціальної роботи США досліджували такі вчені, як Ламбаєва І.А., Козлов А.А., Циткілов П.Я., Харис Р., Берегуляк У.І., Давидов Ю.Н., Осипов Г.В., Кирилова Н.Б. і т.д. Соціальну роботу США вивчали Китанов В.П., Лебедева Л.Ф., Батигін К.С., Башина В.Ф., Куртин А.В., Захаров М.Л. тощо. Особливості організаційної структури управління сферою соціального забезпечення та допомоги США висвітлюються в таких науковців, як

Новак Є.С., Лозовська Є.Г., Кузнецова М.А., Корнюшина Р.В. і т.д.

Метою статті є дослідження державної організації соціальної роботи в США, її особливостей, ключових моментів та основних напрямків.

Як вже було сказано, американська система соціальної роботи розвивалась ще з давніх часів, обростаючи все складнішими і досконалішими формами і методами надання соціальних послуг. Соціальна політика США направлена на підтримку соціальної стабільності в країні і захист населення від об'єктивно існуючих ризиків. Ще з другої половини ХХ ст. пріоритетними функціями держави стало забезпечення захищеності людей в усіх сферах життєдіяльності, їх економічна безпека, доступність медичних, освітніх, соціальних послуг для всіх верств населення і недопущення дискримінації за будь-якою ознакою, чи то вік, стать, професія, національність тощо. Також дуже важливою функцією держави в реалізації соціальної роботи є інтеграція і адаптація соціально вразливих груп населення в суспільстві та протидія їх відторгненню.

В США державна політика направлена більше на інвестування в людські ресурси, ніж в засоби виробництва. Як наслідок, ми спостерігаємо високий рівень освіти і якості життя, можливості самореалізації населення, використання його творчого і підприємницького потенціалу, що стало і причиною, і умовою економічного росту.

Структура державних органів, що займаються соціальним захистом в США не є такою централізованою, як в європейських країнах. До основних органів влади, що здійснюють державну політику, можна віднести Управління по соціальному забезпеченні, Міністерство охорони здоров'я і соціальних служб, Міністерство сільського господарства та інші федеральні відомства, в рамках яких здійснюється реалізація тої чи іншої соціальної програми. Організаційна структура управління в сфері соціальної роботи США передбачає багато програм і структурних ланок, які відсутні в системі соціального забезпечення України.

Наприклад, Міністерство сільського господарства через державні відділення соціального забезпечення здійснюють федеральну Продовольчу програму. В цих цілях тим, хто цього потребує, надаються купони, які вони використовують замість грошей при купівлі продуктів.

Дитяче бюро, яке було засноване в 1912 році, є частиною управління Міністерства охорони здоров'я і гуманітарних служб і, в свою чергу, планує, координує і втілює в життя програми по захисту прав дітей. Служба захисту дітей надає соціальні, медичні, юридичні та опікунські послуги дітям. Вона вивчає випадки насильства по відношенню до дітей, дає рекомендації службам соціального забезпечення і юридичним органам. Федеральне агентство також фінансує заклади для людей похилого віку, призначенням яких є захист прав і надання послуг відповідній категорії населення [2].

Державна система соціального забезпечення США чітко поділяється на 2 напрями: соціальне страхування і соціальну допомогу. Вони відрізняються між собою джерелами фінансування. Виплати по соціальному страхуванню здійснюються з страхових фондів, які утворюються за рахунок податку на соціальне страхування, що знімається з працюючих людей (в тому числі підприємців). Для державної допомоги джерелом виплат є бюджет: федеральний бюджет, бюджети штатів або місцевих органів влади [2].

Якщо відслідковувати розвиток соціального забезпечення США історично, то варто відмітити, що відправною точкою, з якої почалось і поступово посилювалось втручання держави в регулювання соціальної сфери, стала "Велика депресія" 1929-1932 років, що своїм тотальним безробіттям і знедоленістю розорила ціле покоління американців. Було введено державне соціальне страхування в формі двох основних програм (пенсійне забезпечення та компенсація по безробіттю), а також почала діяти дуже обмежена програма державної допомоги нужденним. Однак впевненість в тому, що соціальне страхування фактично знищує необхідність в прямій допомозі нужденним, надовго залишилась домінуючим фактором формування соціальної політики США.

Програми соціального страхування – це програми, в фонд яких отримувач виплат сам робить попередній внесок, що являє собою спеціальних податок. Цей податок вноситься майбутнім отримувачем або його працедавцем, або ними обома.

Для того, щоб дослідити сьгоднішній стан державного соціального страхування в США, варто розкрити його становлення поетапно.

Першим законом про соціальне страхування став закон, прийнятий 14 серпня 1935р. З розвитком соціальної сфери до нього внесились численні поправки, що вводили нові форми соціального страхування, нові положення.

Законом 1935р. було встановлено 2 види соціального страхування: по старості (пенсії) і на випадок безробіття. Закон передбачав також обмежену допомогу деяким категоріям бідняків, в першу чергу інвалідам та сиротам.

В 1939р. була внесена поправка до закону про допомогу в разі втрати годувальника

сім'ї. Також важливим кроком стало внесення поправки 1956р., що передбачала виплату допомоги в випадку втрати працездатності, не пов'язаної з виробничою травмою. Страхування по інвалідності в результаті виробничої травми або хвороби, викликані умовами праці, було в області компетенції штатів.

Поправка 1965р. передбачала право на медичне страхування осіб в віці 65р. і старше (програма «Медікер»). Ця програма відповідала за надання безкоштовної медичної допомоги і госпіталізації.

Основою пенсійної системи США є Загальна федеральна програма, керівництво якою здійснює Управління соціального страхування міністерства охорони здоров'я і соціальних служб [1].

Другою, не менш важливою сферою соціального забезпечення США є соціальна допомога — виплати всім потребуючим, незалежно від віку. Це виплати тим категоріям населення, яким за ознакою бідності не потрібно сплачувати податки, відповідно вони будують свою життєдіяльність за рахунок інших соціальних класів. Для отримання такої допомоги необхідними є спеціальні попередні внески. Критерієм для надання допомоги є саме потреба в ній.

Сучасна система надання соціальної допомоги США також пройшла певний шлях становлення і має свої хронологічні нюанси.

В США головні соціальні програми були введені пізніше, ніж в інших європейських країнах. В 1948р. нова соціальна політика отримала назву «Курс на побудову «держави всезагального добробуту». Така назва з'явилась під час президентських виборів, вона означала таку національну політику, яка впроваджувала дещо середнє між ліберальною доктриною необмеженої свободи ринку і доктриною соціалістичного планування. Така концепція визнавала, що ринкова економіка не може повністю знищити нерівність між громадянами. Тому головною метою соціальної політики має бути забезпечення достойного рівня соціального захисту і максимально рівномірний розподіл доходів.

В 1969 році президентом Ніксоном була проголошена політика Нового федералізму, що привела до об'єднання соціальних програм в більш масштабні. В 1975р. була прийнята ХХ стаття Закону про соціальне забезпечення, яка висунула певні вимоги до штатів. Згідно статті федеральні фонди повинні розподілятися між штатами відповідно до чисельності населення. Кожен штат отримав завдання розробляти щорічний план по соціальним послугам, що надаються. Перед підписанням цих планів губернаторами і федеральним правлінням, вони повинні бути представлені на громадський розгляд.

Рейган продовжив політику Нового федералізму. В 1981 році був прийнятий Закон, що скорочував апарат федеральних службовців, зменшував роль правління в соціальній політиці. Вводився блок проектів, що фінансувались адміністрацією, замість субсидій по індивідуальним програмам.

Президент Клінтон також зробив вклад в розвиток соціальної сфери, зокрема в напрямку освіти. З державних джерел почало фінансуватись близько 80% навчальних закладів. Витрати на освіту досягли майже 7% ВВП. Якщо звернутись до статистики, то згідно з нею повну середню освіту отримало 90% зайнятих в економіці, а вищу освіту (разом з неповною вищою) — 56%.

На сьогоднішній день в США реалізовується ще багато інших соціальних програм.

Наприклад, програма видачі продовольчих купонів. Вони являють собою спеціальні талони, які діють при покупці продуктів в будь-якому магазині. Крім цього, існує програма шкільного харчування, за якою школярам видаються безкоштовні сніданки та обіди.

В рамках програми розподілу залишків виробництва уряд купує велику кількість продовольчих товарів і безкоштовно розподіляє їх серед бідних сімей.

Цікавим для України може бути такий досвід американської соціальної роботи, як Національна програма «Американська служба сім'ї». Вона розробляє програми соціальних агентств, які в неї входять, забезпечує громадські зв'язки і освітні програми, являється спонсором досліджень і публікацій в області соціальної роботи з сім'єю. Рада організації допомагає формувати політику і дає рекомендації законодавчим органам щодо потреб сім'ї. Місцеві агентства забезпечують сімейну і шлюбну терапію, програми по керівництву і навчанню, соціальні послуги для спільноти.

Досить ефективно реалізовується програма надання муніципального житла бідним сім'ям в будинках, побудованих за рахунок державних коштів. Федеральне, штатне і міське управління повинно контролювати те, щоб в таких квартирах поселялись сім'ї з низьким рівнем матеріальної забезпеченості. Ремонт, персонал, утримання будинків також несуть на собі державні організації. Якщо на певний момент немає вільних муніципальних будинків, людей, що потребують житла, поселяють в приватні будинки або в готелі за рахунок держави.

В США активно реалізуються і інші державні програми соціальної допомоги населенню: Надання пільг ветеранам. Існують спеціальні санаторії для колишніх військовослужбовців, де їм надається недороге або взагалі безкоштовне обслуговування. Ветерани, які отримали поранення на службі, також забезпечуються пенсією і безкоштовною медичною допомогою.

Освітні програми. В усіх штатах є державні школи, де всі діти, в тому числі з сімей, що не мають американського громадянства, мають право безкоштовно отримувати освіту. Щодо вищої освіти в США, то навчання в більшості коледжах і університетах платне, але кожен штат і багато міст мають вищі заклади освіти, які надають послуги значно доступніше, ніж приватні.

Субсидії молоді з сімей із низьким рівнем матеріального забезпечення. Такі субсидії тим не менше підлягають поверненню з початком трудової діяльності після закінчення молодого людиною вищого навчального закладу.

Наявність безкоштовних бібліотек, де кожен має право читати книги та журнали або брати їх додому.

Державна підтримка ділових планів населення: спеціально уповноважені державні відомства сприяють людям, що прагнуть зайнятись підприємницькою діяльністю, наприклад, за рахунок кредитів на відкриття власної справи. Допомагаючи особі розпочати бізнес, держава, таким чином, допомагає іншим людям, адже для них створюються нові робочі місця і виробляються корисні товари та послуги.

Урядові програми, направлені на професійне навчання. Надають можливість молоді і дорослим із бідних сімей і національних меншин отримувати спеціальності, що допоможуть їм легше знайти роботу. Ці програми допомагають молоді, здібній до техніки, мистецтва і інших сфер діяльності, доповнюючи систему безкоштовної середньої освіти.

Програма «Хедстарт», введена в 1965 р. і розрахована на дітей дошкільного і раннього шкільного віку. Ціль програми – ліквідація розриву в розвитку між дітьми із середніх і бідних сімей.

Існують також програми допомоги бездомним, допомоги в області освіти, програми юридичної допомоги тощо [3].

Одним з дуже важливих компонентів соціальної допомоги в США, починаючи з 30-х рр., є допомога з житлом, про яку вже було дещо сказано вище. За рахунок федеральних коштів відбувається субсидіювання нового житла для бідних, підтримка і ремонт вже існуючого житлового фонду, а також надається допомога по виплаті за житло [3].

В загальному соціальне забезпечення США можна поділити на два види: “резидуальне” та інституціональне.

Під першим видом розуміють таке соціальне забезпечення, яке виступає як тимчасовий, екстрений засіб, зазвичай короточасні послуги, які надаються на період критичного становища особи. Така соціальна допомога набуває характеру милосердя, благочинності.

Інституціональне соціальне забезпечення передбачає, що соціальні служби виконують свої основні першочергові функції, ефективно втілення яких є необхідним для нормального існування суспільства. Такий підхід базується на думці, що в соціумі кожна людина може колись потребувати підтримки, і служби соціального забезпечення якраз створені для того, щоб допомогти людям не допустити виникнення проблем в майбутньому.

Цікавим є той факт, що після прийняття в 1962р. поправок до Закону про соціальний захист, згідно з якими соціальні служби повинні працювати з людьми, що потребують матеріальної допомоги, в діяльності соціальних служб окреслились такі основні напрямки їх подальшого розвитку: рух до всезагальної доступності соціальної допомоги, формування більшого різноманіття форм надання допомоги, рух до децентралізації соціальної допомоги і підтримки, рух від федерального контролю до системи, в якій штати самі планують і розробляють фінансові засоби [4].

Як відомо, в штаті українських соціальних служб завжди наявні соціальні працівники, які працюють в злагодженій команді з іншими спеціалістами, такими як соціальні педагоги, психологи, юристи тощо. На відміну від цього, за ствердженнями американських авторів, не зважаючи на величезні можливості виконання різноманітних видів діяльності в державних агентствах, професійні соціальні працівники США рідко в них працюють. Вони пояснюють це давно існуючими традиціями. Державні агентства в основному займались наданням фінансової допомоги, а соціальні працівники, які хотіли б використати і розвинути навички, отримані в процесі навчання, приєднувались в ряди добровільних організацій, де перед ними відкривалось широке поле діяльності. Ця ситуація практично не змінилась і зараз. Діяльність спеціалістів в добровільних організаціях дуже різноманітна за формами. Їх можна групувати наступним чином:

- обслуговування (доставка продуктів додому, допомога в покупках, дружне

відвідування, обмін досвідом тощо);

- боротьба за зміни і захист громадянських прав, громадська діяльність (робота в комітетах і комісіях, оцінка програм);
- керівна діяльність добровольців, що є членами Ради директорів і інших органів некомерційного сектору;
- самодопомога;
- збір пожертвувань для благодійності;

Прикладом для України в побудові ефективної соціальної політики може стати також молодіжна державна політика США. Основною її метою є сприяння розвитку молоді, вирішення основних проблем цієї верстви населення, а також пошук шляхів фінансування відповідних соціальних програм.

Пріоритетними напрямками роботи з молоддю в США є: координація діяльності різних організацій та установ, направленої на розвиток молоді як соціально-демографічної групи; цільове фінансування молодіжних програм; взаємодія та зміцнення співпраці між суспільно-політичними структурами, що представляють інтереси молоді; підвищена увага до роботи з "важкими" і небезпечними для суспільства молодими особами.

Починаючи з 1909 року, в Білому домі періодично проводиться конференція з питань дитячої та молодіжної політики. Аналізуються і оцінюються такі показники, як сучасне становище дітей та молоді США, їх перспективи на майбутнє. Більшість спеціалістів з молодіжної політики, організацій та політичних комісій прагнуть до координації роботи і до співпраці з іншими установами і відомствами, що займаються реалізацією дитячих та молодіжних соціальних програм, що свідчить не лише про централізованість і злагодженість їх розробки, а й про пошук адекватних і результативних рішень виходу з болючих для молодого покоління проблем.

Крім цього, закони США завжди визнавали першочергове значення сім'ї як основної ланки суспільства і розуміли бажання людей, що створили сім'ю, обмежити втручання в неї ззовні, в тому числі з боку держави. В зв'язку з цим існує принцип недоторканості і нерушимості сім'ї, що означає обов'язок держави забезпечувати умови для підтримання належного рівня здоров'я і благополуччя дітей своїх громадян.

Висновки. Таким чином, США можна сміливо називати державою з високим рівнем державного соціального забезпечення. Державні форми соціальної роботи США активно удосконалюються і втілюються в життя, охоплюючи різні категорії населення і різноманітні напрямки соціальної допомоги. Але звісно, поряд з високорозвинутою сферою державного захисту і соціального забезпечення в США активно поширюються недержавні соціальні організації, приватний сектор соціального страхування, а також некомерційні добровільні організації. При цьому між державою та приватними організаціями можна спостерігати певний розподіл функцій: держава в більшій мірі займається підтриманням мінімального рівня допомоги і її доступністю для всіх верст населення. Приватний сектор в багатьох випадках надає соціальні послуги, що, як правило, пов'язані з програмами соціального розвитку, в більшому об'ємі та кращої якості.

Розгляд зарубіжного досвіду організації соціальної роботи, зокрема американського, є надзвичайно корисним для підвищення рівня надання соціальної допомоги в Україні, адже аналіз такого досвіду дає можливість знайти конструктивні моменти і результативні методики, які можна реалізувати в сучасному українському суспільстві. На прикладі США ми можемо бачити, що крім розвитку державних соціальних програм та соціального захисту, велику увагу потрібно приділяти зростанню статусу і результативності діяльності недержавних соціальних організацій. Не варто недооцінювати важливість розвитку недержавного сектору соціальної роботи, спрямованого на забезпечення повноцінного соціального захисту населення, підтримку державних соціальних програм і можливість охопити і прийняти до уваги всі нагальні соціальні проблеми і негативні явища в суспільстві.

Література

1. И.А. Ламбаева СОЦИАЛЬНАЯ РАБОТА ЗА РУБЕЖОМ. Учебное пособие.- Улан-Удэ: Изд-во ВСГТУ, 2000.- 110 с.
2. Р. В. Корнюшина. ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ © Издательство Дальневосточного университета ВЛАДИВОСТОК 2004 – 85с.
3. Харис Р. США: сеть социальной поддержки // Человек и труд. – 1996. - № 7. – С. 63
4. Социальная работа за рубежом (Е.С.Новак. Е.Г.Лозовская, М.А.Кузнецова) Волгоград: Издательство ВолГУ, 2001. — 172 с.
5. Лифинцев Д.В. Современные концепции социальной работы в Соединенных Штатах Америки. Дис. Д-ра пед.наук. М., 2005. - 386 с. Фокин В.А., Фокин И.В. Содержание

подготовки профессиональных социальных работников в США // Вестник психосоциальной коррекционно-реабилитационной работы, 2005., №1. - 3-9 с.

6. Лифинцев Д.В. Современные концепции социальной работы в Соединенных Штатах Америки. Дис. д-ра пед.наук. М., 2005. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://nauka-pedagogika.com/pedagogika-13-00-01/dissertaciya-sovremennye-kontseptsii-sotsialnoy-raboty-v-soedinennyh-shtatah-ameriki>.

7. Целых М.П. Становление социальной работы и профессионального образования социальных работников в США: историко-педагогический аспект. – Ростов-на-Дону, 2006 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/stanovlenie-sotsialnoy-raboty-i-professionalnogo-obrazovaniya-sotsialnykh-rabotnikov-v-ssha>

МІЖСЕКТОРАЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ У СФЕРІ ПЕРВИННОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ВІЛ/СНІДУ: ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

Майструк Н.О.

*к.с.н., доцент кафедри політології, соціології та соціальної роботи
факультет соціології та права НТУУ «КПІ»*

Синявська Д.С.

*магістрантка
факультет соціології та права НТУУ «КПІ»*

У статті розглядається зміст поняття міжсекторальної взаємодії у сфері первинної профілактики ВІЛ/СНІДУ, її основні функції, принципи. Окреслено особливості розвитку міжсекторальної взаємодії у сфері первинної профілактики ВІЛ/Сніду та проблеми розвитку в Україні. Обґрунтовано необхідність застосування міжсекторальної стратегії у сфері первинної профілактики ВІЛ/Сніду в Україні. Зазначено рекомендації до розвитку ефективної системи міжсекторальної взаємодії у сфері первинної профілактики ВІЛ/СНІДУ в Україні.

В статье рассматривается содержание понятия межсекторального взаимодействия в сфере первичной профилактики ВИЧ / СПИДа, ее основные функции, принципы. Очерчены особенности развития межсекторального взаимодействия в области первичной профилактики ВИЧ / СПИДа и проблемы развития в Украине. Обоснована необходимость применения межсекторальной стратегии в области первичной профилактики ВИЧ / СПИДа в Украине. Указаны рекомендации к развитию эффективной системы межсекторального взаимодействия в сфере первичной профилактики ВИЧ / СПИДа в Украине.

This article considers the meaning of inter-sectoral cooperation in the field of primary prevention of HIV / AIDS, its basic functions, principles. Outlines the features of development inter-sectoral cooperation in the field of primary prevention of HIV / AIDS and development problems in Ukraine. Substantiate necessity to apply inter-sectoral strategy in the primary prevention of HIV / AIDS in Ukraine. Indicating the recommending to develop effective inter-sectoral cooperation in the field of primary prevention of HIV / AIDS in Ukraine.

Ключові слова: ВІЛ / СНІД, міжсекторальна взаємодія, первинна профілактика, соціальна реклама.

Проблема здоров'я сучасної людини помітно загострилася, зокрема, на сьогодні спостерігається поширення масштабної епідемії ВІЛ/СНІДУ. Україна займає одне з перших місць серед країн Європи та СНД за кількістю ВІЛ-інфікованих. Згідно з даними Міжнародного Альянсу з ВІЛ/СНІД в Україні (<http://www.aidsalliance.org.ua>) станом на квітень 2012 рік кількість офіційно зареєстрованих ВІЛ-випадків становить 209 535 осіб, з яких діти становлять - 34 029. Тоді як кількість померлих від ВІЛ/Сніду станом на квітень 2012 рік становить 26 043 осіб серед всього населення. Прогнозується, що внаслідок цієї хвороби у 2014 році середня тривалість життя чоловіків скоротиться на 2-4 роки, жінок на 3-5 років. Ці цифри є вражаючими, тому над ними варто замислитися.

Зазначені факти актуалізують необхідність впровадження в Україні програми первинної профілактики по боротьбі з ВІЛ/СНІДОМ, зокрема за допомогою розповсюдження соціальної реклами та організації соціально-профілактичних акцій. Проте, міжнародний досвід свідчить про неможливість вирішення комплексного завдання профілактики ВІЛ/Сніду роз'єднаними зусиллями, а навпаки демонструє, що до процесу вирішення цього питання необхідно залучати державні, громадські, неурядові організації, що передбачає здійснення багато секторальної співпраці. Тому розуміння профілактики ВІЛ/Сніду як комплексної проблеми в Україні, потребує застосування багатосекторального підходу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні наукові публікації приділяють значну увагу висвітленню проблем, що пов'язані із взаємодією органів влади та громадських організацій. Зокрема, теоретико-методологічні й прикладні аспекти зазначеної проблеми були закладені в дослідженнях педагогів, психологів, соціологів. Слід відзначити праці таких українських дослідників, як О. Безпалько, А. Бойко, І. Братусь, І. Зверева [2], якими було висвітлено теоретичні та практичні аспекти налагодження партнерства між різними державними та неурядовими організаціями, які функціонують на рівні громади. Аналізу сутності, змісту, принципів функціонування системи соціального партнерства та соціального діалогу присвячені роботи Г. Семігіна, Т. Дешко. Г.Семігін акцентує увагу на тому, що взаємодія є найбільш дієвою умовою для досягнення стабільності та процвітання у суспільстві.

Т. Дешко [3] було розроблено рекомендації щодо побудови партнерських відносин з організаціями, які працюють у сфері профілактики ВІЛ/СНІДу.

Водночас на сьогодні майже відсутні ґрунтовні дослідження проблеми взаємодії держави й громадських організацій у сфері первинної профілактики ВІЛ/СНІДу.

Метою статті є розгляд змісту поняття міжсекторальної взаємодії у сфері первинної профілактики ВІЛ/СНІДу, її основні функції, принципи та проблеми розвитку в Україні.

Основні результати дослідження

В Україні міжсекторальна взаємодія почала розвиватися із середини 90-х років ХХ століття. Історично домінуючу позицію на етапі становлення багаторекторальної взаємодії в профілактиці ВІЛ/СНІДу займало Міністерство охорони здоров'я. Демократичні зміни, які відбувались у той час в Україні, а також епідеміологічна ситуація поширення ВІЛ/СНІДу вимагали більш гострої реакції суспільства та держави на ліквідацію недуги з метою збереження національного генофонду.

Першим кроком до подолання ВІЛ-інфекції в Україні за допомогою створення системи профілактичних заходів, використання міжсекторального підходу до взаємодії різних інституцій щодо вирішення цієї проблеми було прийняття Закону «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ» (1991). Зокрема у Ст.5 Закону зазначалося, що «...повноваження щодо здійснення міжвідомчої координації заходів із запобігання захворюванню на ВІЛ-інфекцію покладаються на спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у галузі охорони здоров'я, а заходи із запобігання захворюванню на ВІЛ-інфекцію розробляють і здійснюють у межах своєї компетенції відповідні центральні, місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, а також підприємства, установи та організації усіх форм власності» [1].

Сучасне законодавство, а саме Закон України «Про внесення змін до Закону України "Про запобігання захворюванню на синдром набутого імунодефіциту (СНІД) та соціальний захист населення" визначає, що до загальнонаціональної кампанії з профілактики ВІЛ-інфекції повинні долучатися організації різних форм власності, у тому числі громадські, благодійні, релігійні організації та профспілки. Повноваження щодо здійснення міжвідомчої координації заходів із запобігання захворюванню на ВІЛ-інфекцію покладаються на Міністерство охорони здоров'я.

Як свідчить закордонний досвід розвинутих країн у подоланні цієї недуги суттєву роль відіграє використання методів первинної профілактики, місія якої зберігати непорушене здоров'я. Вона є системою соціальних, медичних та виховних заходів, спрямованих на попередження захворювання шляхом ліквідації причин та умов їх здійснення.

Первинна профілактика ВІЛ/Сніду, реалізується, зокрема, завдяки проведенню інформаційно-просвітницьких акцій, навчальних заходів профілактичного спрямування (семінари, тренінги) для дітей, молоді, їх батьків та соціальних працівників та завдяки розробці, виготовленню та розповсюдженню інформаційно-просвітницьких та рекламних матеріалів.

Недосконала система інформування населення в Україні з питань запобігання ВІЛ/СНІДу може стати чинником різкого збільшення захворюваності в країні в найближчі роки.

Подолання проблеми ВІЛ/СНІДу можливо лише шляхом об'єднання зусиль, тобто завдяки застосуванню стратегії міжсекторальної взаємодії.

Тому, для початку буде доцільно розглянути сутність поняття «міжсекторальна взаємодія або партнерство», яке може бути визначене як особливий вид взаємодії між партнерами для спільного досягнення тієї чи іншої мети. Російські дослідники цього феномену - Якімець В.Н., Ніковська Л.И., Коновалова визначають міжсекторальне партнерство як конструктивну взаємодію організацій із двох чи трьох секторів (державна, бізнес, некомерційний сектор). Вона спрямована на вирішення соціальних проблем та забезпечує синергетичний ефект: «поєднання» різних ресурсів та «вигідність» для кожної із сторін та населенню» [7, 15].

З точки зору практиків соціальної роботи, яка була викладена у Енциклопедичному словникові «взаємодія – це процес встановлення контактів і зв'язку між суб'єктами-об'єктами, який призводить до взаємних змін» [4, 70].

Ті ж автори розглядають взаємодію як процес спільної практичної, теоретичної, комунікативної діяльності і соціальної поведінки як мінімум двох осіб, груп або спільнот, під час якого вони впливають один на одного, що породжує їх взаємозумовленість як чинник соціальної інтеграції.

Об'єктом взаємодії державних та громадських організацій у сфері профілактики ВІЛ/СНІДу є діяльність, що спрямована на реалізацію цілей та інтересів обох партнерів спільно визначеними шляхами та засобами розв'язання питань профілактики ВІЛ/СНІДу для досягнення зниження темпів поширення інфекції. Суб'єктом взаємодії державних і

громадських організацій є адміністративний апарат установ, керівництво організації, окремі фахівці, які координують роботу установ і організацій та визначають характер міжсекторної взаємодії.

В Україні до суб'єктів, що працюють у сфері профілактики ВІЛ-інфекції, можна віднести Міністерство охорони здоров'я України та регіональні управління охорони здоров'я, Український центр профілактики і боротьби зі СНІДом у складі Міністерства охорони здоров'я, Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні, Фонд Олени Франчук «АНТИСНІД», Всеукраїнська мережа ЛВЖ та ін.

Як зазначає Терницька С.В основними функціями міжсекторальної взаємодії у сфері профілактики ВІЛ/СНІДу є: «превентивна, інтегративна, адаптаційна, інформаційно-комунікативна, діагностична та інноваційна» [5, 9].

Превентивна функція полягає в посиленні профілактичних можливостей державних та недержавних організацій, завдяки єдиному управлінському, інформаційному простору.

Інтегративна функція передбачає об'єднання ресурсів і зусиль взаємодіючих партнерів, що забезпечує вирішення спільних завдань щодо зниження рівня ВІЛ-випадків.

Місією адаптивної функції є підвищення адаптивних можливостей партнерів взаємодії за рахунок оптимізації системи роботи й економного перерозподілу ресурсів.

Щодо інформаційно-комунікативної функції, то її мета полягає в забезпеченні партнерів взаємодії достовірною та своєчасною інформацією.

Діагностична функція міжсекторальної взаємодії передбачає виявлення відповідності інтересів, цілей і можливостей суб'єктів профілактичної діяльності потребам цільової групи. Адже тільки на основі різносторонньої інформації, яка представлена різними організаціями, що належать до різних секторів можна скласти реальну картину ситуації у сфері профілактики ВІЛ/СНІДу на певній території, виявити проблеми, які потребують першочергових рішень, та вжити заходи для оптимізації подальшої роботи.

Особливого значення набуває інноваційна функція - формування простору для інноваційної діяльності, що сприяє виникненню та розповсюдженню нових соціальних норм, що сприятиме подоланню цієї соціальної хвороби.

Слід зазначити, що міжсекторальна взаємодія не можлива без використання ресурсів, а саме без їх поєднання. Представники кожного сектору мають різні ресурси для участі у вирішенні проблем епідемії ВІЛ/СНІДу. Запорукою ефективною міжсекторною взаємодією є наявність нормативно-правових, фінансово-економічних, процедурно-організаційних та інформаційних ресурсів.

Взаємодіючи, тобто реалізуючи цілі та завдання профілактики ВІЛ/СНІДу, організації різних секторів мають дотримуватись певних принципів, що підвищують ефективність взаємодії. Головними принципами є: пріоритетність партнерів; проблемна орієнтація; кінцево-цільова спрямованість; спільне планування; функціональна домовленість; єдиний інформаційний простір; зворотний зв'язок; спільне прогнозування проміжних і кінцевих результатів; спільна оцінка діяльності через зіставлення отриманих результатів із запланованими; відповідальність перед собою і партнерами за всі свої дії; наукова та методична обґрунтованість; правова забезпеченість; комплексність і системність [6, 36].

Також при взаємодії слід дотримуватись таких принципів, як принцип узгодження інтересів громадян і суспільства, що є засадою задля структур громадянського суспільства; взаємовідповідальність і обов'язковість звітування; участь НПО у виробленні політики, прийнятті рішень та їх реалізації; інформаційна відкритість (прозорість, гласність і доступ засобів масової інформації та інститутів громадянського суспільства до офіційної інформації з метою боротьби з корупцією та надання відкритої і достовірної інформації для ефективною взаємодією) тощо. Кожен із трьох секторів, займаючи свою нішу в суспільстві та залишаючись тільки в їх межах, не зможе вирішувати всіх завдань, що пов'язані із профілактикою ВІЛ/СНІДу. Адже, кожен із секторів має свої як слабкі так і сильні сторони. Так, наприклад, слабкою стороною держави є повільна реакція на зміни, недостатньо ефективного використання ресурсів через орієнтацію на узагальнений результат, недостатність матеріальних і фінансових ресурсів у цілому. Слабкими сторонами громадських організацій є недостатність матеріальних і фінансових ресурсів в цілому та низький професіоналізм. Це у свою чергу призводить до того, що держава та громадські організації або взагалі не займаються виготовленням соціальної реклами, проведенням соціально-просвітницьких акцій з ВІЛ/СНІДу або роблять це на дуже низькому рівні. За впровадження Національної програми з протидії ВІЛ/СНІД та її відповідний бюджет, відповідальність несе Міністерство охорони здоров'я, проте його дії обмежуються повноваженнями міністерства, а саме Міністерства фінансів, яке обмежує обсяги фінансування на ті види діяльності, які на його погляд є недоцільними.

Підхід уряду до проблеми СНІД ілюструє ситуацію, коли вимоги існуючої системи переважають над потребами громадян у певних послугах. Міністерства мають домінуючу роль у цій ієрархії, вони приймають постанови, видають накази, які важко виконати і тому вони є безрезультатними, а разом з тим регіональні органи влади мають обмежену автономію для прийняття рішень, яких потребує місцеве населення. Тобто, проблемним залишається питання налагодження взаємодії на регіональному рівні між міністерствами, а також деякими неурядовими організаціями.

Саме така вертикальна система підпорядкування в міністерствах та між секторами створюють серйозні перешкоди міжсекторальної співпраці та гнучкості, які необхідні для ефективної протидії ВІЛ/СНІД.

Інший аспект, що пов'язаний із недостатньою ефективністю соціальної реклами із зазначеної проблеми, характеризує психологічну складову. Аналіз зразків соціальної реклами органів влади довів, що на жаль, в Україні існує значний відсоток психологічно непродуманої соціальної реклами. Незручний час та місце розміщення, непродуманість стилю, структури, стратегії реклами, неузгодженість змісту соціальної реклами з іншими соціальними інститутами, її мала кількість – призводить до відсутності інтересу, слабкої вмотивованості, несформованості ціннісного відношення та зниження рівня довіри споживача до соціальної реклами.

В цілому, серед основних проблем української системи взаємодії у сфері профілактики ВІЛ/СНІДу можна визначити такі як: неузгодженість інтересів і дій; відсутність досвіду управління взаємодією, ресурсна незабезпеченість; відсутність особистої зацікавленості керівників організації; недотримання технологічності самого процесу та відсутність зворотнього зв'язку.

Ще однією проблемою є відсутність одного органу управління у сфері соціальної реклами. Замовлення від різних структур на соціальну рекламу формуються хаотично, роздрібно, несистематично, часто спонтанно. Відсутність єдиного суб'єкту відповідальності за соціальну рекламу робить таке звернення не тільки анонімним, але і безадресним. Моніторинг і прогноз готовності спільноти сприймати ту чи іншу інформацію не проводиться.

Важливим кроком для покращення ефективності соціальної реклами є взаємодія органів влади, бізнес-структур і громадських організацій у сфері розробки та розповсюдження соціальної реклами. Принципове зростання ролі реклами, її суттєвий вплив на розвиток економіки, стан здоров'я людини та суспільства в цілому потребують формування системи адекватного та ефективного зовнішнього державно-громадського контролю за рекламною діяльністю. Адже, влада не може володіти монополією правом на соціальну рекламу, тому що низка важливих суспільних проблем держава може не вбачати або вважати несуттєвими.

Актуальним є об'єднання зусиль державних установ влади, громадських організацій, представників рекламного бізнесу та найбільших рекламодавців щодо вдосконалення системи управління рекламою. Формою такої взаємодії можуть стати відповідні координаційні ради з питань реклами, які б об'єднували представників зазначених суб'єктів, який збирав би замовлення від уряду та громадських організацій, а потім оголошував тендер серед рекламних агенцій (схожу на британський Центральний офіс інформації).

Посилаючись на закордонний досвід, можна сказати, що співпраця державних органів із громадськими організаціями доводить свою високу ефективність на практиці. Саме завдяки використанню цих умов під час профілактики ВІЛ/СНІДу можна суттєво стабілізувати епідемію цієї захворюваності та знизити темпи приросту як захворюваності, так і рівня смертності.

Так, наприклад у Німеччині основною ланкою структури соціально-інформаційної кампанії залишається співробітництво і розподіл обов'язків між BZgA як урядовою організацією і Німецькою СНІД-допомогою (DAN) (Німецька організація надання допомоги хворим на СНІД) як неурядовою громадською асоціацією. BZgA проводить загальнодержавні акції, тоді як DAN в основному несе відповідальність за роботу серед тих осередків, які найбільш вражені ВІЛ, або де існує найвищий ризик інфікування. Такий поділ обов'язків є важливою умовою успішної роботи з попередження ВІЛ/СНІД у Німеччині.

Формування такої інтегрованої системи має стати однією з найважливіших цілей державної влади у сфері регулювання соціальної реклами по боротьбі з ВІЛ/СНІДом. Очікуваним результатом такої взаємодії має стати покращення обґрунтованості тематики та посилення державного та громадського контролю у сфері соціальної реклами.

Тому, враховуючи все вищевикладене, стає зрозумілим, що для підвищення ефективності впливу соціальної реклами по боротьбі з ВІЛ/СНІДом необхідно дотримуватися таких принципів:

- партнерства (усі залучені до реалізації програми повинні мати спільні цілі, вагомі мотиви до дій, засоби для роботи, які не суперечать інтересам партнерів і одночасно підсилюють їхні можливості виконувати основні функції);
- багаторівневості (до участі в реалізації програми залучаються представники всіх рівнів – центральні, регіональні, місцеві);
- міжгалузевості (максимально ефективною робота може бути за умови спільних зусиль різних галузей).

Не дотримання зазначених принципів призведе до того, що плани та діяльність різних секторів можуть дублювати одне одного та матимуть незначний вплив на епідемію. У галузі протидії ВІЛ/СНІДу зараз працює велика кількість організацій. Ефективним інструментом запобігання такого дублювання є встановлення якісних партнерських відносин. Тому, незважаючи на певні досягнення, національна протидія СНІДу потребує значного посилення та координації. Уряд України має здійснити широкомасштабні зміни у національних системах планування, фінансування, менеджменту та координації з метою реалізації ефективних національних заходів із протидії СНІДу.

Висновок

У сьогоднішній епідемія ВІЛ/СНІДу в Україні набула всіх ознак генералізації – переходу з середовища груп ризику до широких верств населення, тому ця соціальна хвороба набула статусу проблеми, що загрожує національній безпеці країни. Задля покращення ситуації, а саме зниження рівня захворюваності на ВІЛ-інфекцію/СНІД та смертності від СНІДу, вельми необхідними є дієва система профілактики ВІЛ-інфекції серед населення, проведення інформаційних кампаній і соціальних проєктів.

Зокрема, впровадження ефективної соціальної реклами та ефективна профілактика ВІЛ/СНІДу не можливі без налагодження партнерських стосунків між секторами, які займаються цією проблемою. Для ефективного функціонування системи взаємодії між державними та недержавними організаціями необхідно перш за все: дотримання єдиних цілей і принципів взаємодії, визначення та реалізація спільної мети профілактики ВІЛ/СНІДу, високий рівень професійної компетентності фахівців державних та недержавних організацій, спільне управління взаємодією.

Література

1. Закон України «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ» від 12 грудня 1991 року // Відомості Верховної Ради України.-1992. №11.- Ст.152.
2. Організація партнерства у місцевих громадян [Текст] : метод. рек. для практиків соціальної сфери / Т. П. Басюк [та ін.] ; заг. ред. І. Д. Зверева. - К. : Науковий світ, 2006. - 43 с.: рис. - (Бібліотечка соціального працівника/соціального педагога). - Бібліогр.: с. 38.
3. Построение партнерства : [метод. реком.] / под ред. Т. Дешко. – К. : Alliance, 2003. – 143 с.]
4. Соціальна робота : короткий енциклопедичний словник : [в 7 ч.] / [В. П. Андрущенко, В. П. Бех, В. А. Башкірев та ін.] ; за. ред. С. В. Толстоухової. – К. : ДЦССМ, 2002. – Ч. 4. – 536 с.
5. Терницька С.В. Соціально-педагогічні умови взаємодії державних і громадських організацій з профілактики ВІЛ/СНІДУ серед учнівської молоді: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.05 / Терницька Світлана Вікторівна ; Інститут проблем виховання АПН України. - К., 2009. - 22 с.
6. Терницька С.В. Соціально-педагогічні умови між секторної взаємодії у сфері профілактики ВІЛ-інфекції в молодіжному оточенні / С. В. Терницька // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2012. - № 2. - С. 34-42.
7. Якимец В.Н., Никовская Л.И., Коновалова Л.Н. Теория и практика межсекторного социального партнерства в России: Монография/ ГУУ. – М., 2004

ЕМОЦІЙНЕ ВИГОРАННЯ ФАХІВЦІВ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ РЦСССДМ

Пиголенко І.В.

к. філос. н., доцент кафедри політології, соціології та соціальної роботи НТУУ «КПІ»

Месьянінова І.А.

магістрантка ФСП НТУУ «КПІ»

Дана стаття присвячена дослідженню емоційного вигорання фахівців із соціальної роботи районного центру соціальних служб сім'ї, дітей та молоді міста Києва. На основі спостереження за працівниками описуються основні проблеми, які виникають в їх роботі, причини емоційного вигорання та рекомендації для профілактики.

Данная статья посвящена исследованию эмоционального выгорания специалистов по социальной работе районного центра социальных служб семьи, детей и молодежи. В ней описываются, на основании наблюдения за работниками основные проблемы, возникающие в их работе, причины эмоционального выгорания и рекомендации для профилактики.

This article focuses on the study of emotional burn – out of social workers of Social service department for family, children and youth. Based on observation method it describes main reasons of emotional burn – out, ways of its prevention and problems social workers deal with during their work.

Ключові слова: синдром "емоційного вигорання", фахівець із соціальної роботи, професійна готовність.

Актуальність дослідження. Феномен емоційного вигорання є актуальним серед представників професії «людина – людина», який в останні двадцять років набув глобального поширення в сфері соціальної роботи. Працівники майже не інформовані з методами його попередження і профілактики. Особливо дана проблема стосується фахівців із соціальної роботи, які працюють в районних центрах соціальних служб сім'ї, дітей та молоді. Відсутність механізму відбору на роботу, низька підготовленість до роботи (теоретична та психологічна), невідповідність працівників вимогам керівництва та їх невдоволеність професійною діяльністю є причинами виникнення емоційного вигорання.

«Ніщо так не є для людини сильним навантаженням і таким же випробуванням, як інша людина», – ця метафора належать Рогінській Т.І., яка досліджує феномен емоційного вигорання [4]. Саме так характеризується зміст професійної діяльності фахівців із соціальної роботи. Робота в соціальній сфері вимагає емоційної віддачі, психологічної напруги, внутрішньої організованості та вольової стійкості. Спеціалісти невдоволені престижем та професійно – соціальним статусом своєї діяльності, яка оцінюється низькою винагородою в еквіваленті заробітної плати та відсутністю мотивації.

Проводячи спостереження за новими фахівцями в одному з районних центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді в місті Києві було виявлено, що працівникам, які вперше набувають професійного стажу було важко адаптуватись в новому середовищі, тому через певний час звільнялись. Аргументували своє рішення тим, що не готові виконувати обов'язки, які вказані в посадові інструкції та не погоджуються з умовами праці. Але ж спочатку своєї роботи працівники активно працювали, переймались проблемами клієнтів, ініціативно сприяли їх вирішенню. Як наголошує Зайганов О.М «Що зробила зі мною моя професія?»[3]. Адже працюючи з малозабезпеченими верствами населення поглиблюється стресова ситуація і виникає ризик емоційного вигорання, що трапилось в молодих спеціалістів. Виникає протиріччя цінностей фахівця із соціальної роботи і клієнта, зростає ризик конфліктних ситуацій. Після тривалого спілкування з клієнтами виникає відчуття стомлення, яке супроводжується розчаруванням, пониження інтересу до роботи. Згідно спостереженням працівники з часом ставали байдужими до клієнтів, не використовували емпатійне слухання, збільшували кількість короткотривалих перерв в режимі робочого дня, запізнювались – як відомо це є першим етапом емоційного вигорання. Цей феномен як безпосередній прояв всезростаючих проблем, пов'язаний із самопочуттям працівників, ефективністю їх праці і стабільністю функціонування центру соціальної служби. Тому фахівець повинен керуватись в діяльності позитивною установкою, не осуджувати клієнтів, об'єктивно оцінювати їх проблеми, наслідки та спосіб вирішення.

В своїй професійній діяльності спеціаліст обов'язково повинен дотримуватись принципів, що вказані в першому розділі п'ятої статті закону України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» від 21.06.2001 року № 2558, таких як: гуманність, захист прав людини, відкритість, законність, та самий головний – це добровільність вибору в отриманні (відмові) від послуг. Важко знайти спільну мову, вирішити проблему, коли в фахівця вже склалось

стереотипне ставлення до клієнта, як наслідок виникає байдужість, тому і потрібно зайнятись самоконтролем та самодисципліною, дотримуватись Етичного Кодексу соціального працівника.

Мета дослідження – за допомогою системного аналізу зарубіжної та вітчизняної літератури здійснити теоретично – практичне дослідження аспектів виникнення феномену емоційного вигорання, основних його причин розвитку та рекомендації стосовно профілактики та попередження даного явища.

Завдання:

1. Розкрити об'єктивні та суб'єктивні чинники, які впливають на виникнення та розвиток емоційного вигорання;

2. Виявити наслідки феномену емоційного вигорання шляхом спостереження та теоретичного обґрунтування;

3. Проаналізувати вплив неефективного підбору на роботу та професійної неготовності спеціаліста, що впливає на розвиток емоційного вигорання.

Науковий і практичний інтерес до феномену обумовлений тим, що існує зв'язок між рівнем вигорання та індивідуальними рисами, такими як: агресивність, тривожність, низький локус контролю. Проблема виникає непомітно, тому важко діагностувати враховуючи індивідуальні особливості спеціаліста. Методи профілактики потрібно створювати і вдосконалювати, адже такий обсяг їх розробленості не до кінця науково обґрунтований своєю ефективністю. Одним з актуальних завдань сьогодення є збереження психічного здоров'я та підтримання психологічного благополуччя фахівців із соціальної роботи. Їх діяльність здійснюється за умов обов'язкового дотримання посадової інструкції та правової відповідальності за вчинені дії. Як наслідок зростає рівень зовнішнього та внутрішнього контролю за виконанням професійних обов'язків. Це провокує виникнення нервово – психічних перевантажень, психічної напруженості, розчарування у професії, професійної деформації, різного роду захворювань, тощо. У зв'язку з цим, виникає необхідність дослідження механізму, критеріїв відбору на роботу фахівців із соціальної роботи, соціально-психологічних явищ, які негативно впливають на здоров'я їх та знижують ефективність професійної діяльності.

Теоретичне вивчення виникнення емоційного вигорання на різних етапах становлення зарубіжної та вітчизняної психологічної та соціологічної науки буде сприяти поглибленню теоретичних уявлень спеціалістів про феномен вигорання та його прояви. Це у майбутньому дозволить попереджати виникнення симптомів та оволодіти знаннями і практичними методами їх подолання. Проблема виникнення і розвитку синдрому професійного вигорання розглядається у працях таких дослідників, як: В. В. Бойко, Н. Є. Водоп'янова, В. О. Орел, Т. І. Ронгінська, Т. В. Форманюк (вітчизняні дослідники) та М. Burish, С. Cherniss, Н. J. Freudenberger, R. T. Golembiewsky, M. Leiter, С. Maslach. Їх аналіз показав, що емоційне вигорання як складне багатоаспектне явище описується з різних концептуальних позицій, що спричинює його неоднозначне визначення у системі понять [2].

Наукова новизна полягає в тому, що існує залежність між особистісними рисам, професійними навичками і умови праці, які впливають на виникнення емоційного вигорання. Проаналізувавши дану взаємозалежність можна створити ефективні методи профілактики.

В Україні не проводиться ефективний відбір фахівців із соціальної роботи та його контроль. Наприклад, Президент Янукович В.Ф. для поліпшення стану в Україні видав наказ вирішити такі основні проблеми: надання допомоги вразливим категоріям населення і сприяти їх зайнятості, посилення соціального захисту малозабезпечених сімей, працевлаштування незайнятою робочої частини населення. В своїх ініціативах прагне сприяти розвитку сфери соціальної допомоги і модернізував роботу соціальних служб. Міністерство соціальної політики затвердив лист від 26.04.2012р. № 228/0/15-12/56 «Про покращення надання соціальних послуг найуразливішим верствам населення» та накази від 25.05.2012 № 324 «Про затвердження нової редакції кваліфікаційної характеристики професії «Фахівець із соціальної роботи»; від 08.06.2012 № 344 «Про затвердження Типових структури і штатів республіканського (Автономної Республіки Крим), обласних, Київського та Севастопольського міських, районних, міських, районних у містах, селищних та сільських центрів соціальної служб для сім'ї, дітей та молоді».

Згідно Наказу Міністерства Соціальної Політики України від 25.05.2012 № 324 «Про затвердження нової редакції кваліфікаційної характеристики професії «Фахівець із соціальної роботи» були внесені зміни стосовно обов'язків спеціаліста. До основних належать: підвищити якість соціально – педагогічних та інформаційних послуг центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; забезпечити раннє виявлення вразливих категорій населення, які перебувають складних життєвих ситуацій; вести їх облік та створювати карточки отримувачів послуг; здійснювати соціальні інспектування (відвідування); мотивувати підписання

соціального супроводу; сприяти соціальній адаптації в опікунській сім'ї дітей – сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [8]. Тому з 1 червня 2012 року було створено додатково у соціальних службах понад 12000 штатних одиниць спеціалістів по всій Україні. Проте під час відбору в соціальних службах не дотримувались критеріїв оцінки професійної готовності працівника. Бо в першу чергу потрібно виявити чи є відповідні особисті якості, що спонукало обрати дану професію.

Наказ видано, закон змінено, але виникли непорозуміння в трактуванні законодавства спеціалістами із соціальних служб. Внаслідок чого виникли конфліктні ситуації між колегами. Суть відбору полягала в таких етапах: розміщення оголошень про відкриття вакансії в газетах та інформаційних сайтах www.jobs.ua. Обов'язково відповідність таким вимогам як: наявність диплому з вищої освіти (бакалавр, спеціаліст, магістр), відповідна спеціальності (соціальний педагог, психолог, соціолог, соціальний працівник). Згідно змін кваліфікаційної характеристики роботи стаж відповідної роботи був не обов'язковим, тому було зараховано значну частину кандидатів, які не мають потрібного життєвого досвіду, який би вони зуміли застосувати в ході своєї професійної діяльності.

Київський міський центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді повинен був здійснити поставлене завдання: за десять днів підготувати теоретично нових спеціалістів. Але в силу об'єктивних обставин тренери курсів могли взяти на навчання лише до 30 чоловік, тобто по 5 осіб з кожного районного центру служб сім'ї, дітей та молоді. За моїми спостереженнями залишились частина не задіяних до слухання курсів, тому були частково залучені до соціальних інспектувань (відвідань), при тому не отримавши попередньо теоретичної підготовки з вимогою від керівництва виконати місячну норму. Як наслідок виникають суперечки стосовно даної кількості та обов'язків а даний період часу. Проте завищені вимоги з боку керівництва стосовно виконання місячної норми інспектувань (відвідань), написання звітів, умови роботи, низький рівень заробітної плати – все це впливало на виникнення і розвиток емоційного вигорання. Фахівці після першого місяці роботи обговорювали між собою неточності у роботі, та їх ніхто з вищого керівництва не зумів роз'яснити.

Отже, відбір повинен здійснюватись на основі комплексної оцінки рівня професійної готовності, ділових і особистих якостей, відповідності посаді [7]. В першу чергу виявити чи є відповідні особисті якості, які мотиви ним керують та спонукали обрати саме дану посаду та звичайно ж для ефективного виконання роботи потрібний життєвий досвід, який як виявився є не обов'язковим в змінах кваліфікаційної характеристики роботи. Проте в місті Києві не було створено ніякої структурної одиниці, яка була зацікавлена в якісному відборі, а насправді приймали на роботу спеціалісти, в яких крім цього були інші завдання, чим відповідно і займались. Для вирішення проблеми та передбаченню розвитку вигорання потрібно в кожному місті створити конкурсну комісію, яка функціонувала б на певний час, поки не завершиться відбір та остаточне формування штату. Спершу після виявлення диплому відповідної освіти провести тестування для виявлення якими знаннями володіє, адже відповідно наказу фахівець із соціальної роботи повинен знати або ж орієнтуватись і застосовувати на практиці законодавство України з соціального захисту й допомоги; значення, види соціальної роботи, її напрямки (психологічний, соціально-педагогічний, юридичний, економічний, медичний); сучасний досвід соціальної роботи; діловодство [6].

Написати мотиваційний лист, який буде корисний для керівництва, щоб знати які мотиви застосовувати для стимулювання у роботі. Для визначення психологічної готовності та адекватності потрібно провести бесіду з психологом, адже працівник буде мати справу з категоріями населення, які опинились в складних життєвих обставинах. За результатами спостереження потрібно попередньо ознайомити на практиці, а не лише на словах з майбутньої роботою, наприклад, здійснити соціальне відвідання з спеціалістами. Звичайно певну частину інформації вони отримають під час випробувального терміну тривалістю три місяці, проте все інше повинен вже мати з попереднього досвіду, та виникає протиріччя – приймають без вимог стажу попередньої роботи.

Діяльність фахівця із соціальної роботи вимагає постійного емоційного напруження, прояву співчуття, толерантності, стриманості, зосередженості, та як відомо для цього потрібна неабияка психологічна підготовка та постійна практика. Професійна готовність фахівця із соціальної роботи – це показник професійної зрілості особистості і морально-психологічного наповнення, які є необхідними для високої професійної віддачі. Як зазначає О.Карпенко, професійна готовність - це інтегративна складна характеристика особистості, що визначається як системна сукупність професійних якостей, необхідних і достатніх для успішної самостійної професійної діяльності [5].

Емоційне вигорання – це як певний механізм психологічного захисту, який створює особистість та він полягає в тому, що працівник повністю чи частково виключає емоції у

відповідь на психотравмуючі фактори. Воно проявляється на таких рівнях: психофізіологічний (хронічна втома, зниження внутрішньої та зовнішніх сенсорний почуттів, розлади життєво важливих систем організму), емоційний (пониження емоційного тону, нерівноваженість та нервові зриви), поведінковий (ігнорування виконання професійних обов'язків, часті запізнення на роботу та збільшення кількості перерв). В сфері міжособистісних відносин вигорання проявляється у невдоволеності спілкуванням, збільшенням дистанції від товаришів та клієнтів, емоційній відстороненості, а також виникає цинічне ставлення, спалахи немотивованого гніву [1]. Всі ці прояви вигорання є наслідком впливу багатьох чинників. Згідно теорії Л. Фетецф і Берсані потрібно всього п'ять факторів, які взаємопов'язані між собою, а саме: ситуаційні, внутрішньо особисті, міжособистісні, фізичні і духовні. Коли між ними виникає гомеотичний баланс, не можуть компенсувати один одного і виникає емоційне вигорання. Відповідно постає потреба при розробленні методів профілактики і враховувати всі ці фактори. В першу чергу потрібно виявити: піддався спеціаліст вигоранню чи ні, а якщо так то здійснити ряд заходів для корекції його стану. Суть корекційної роботи допомоги у становленні та розвитку готовності працівника до якісного виконання професійної діяльності, тобто забезпечити можливість: пізнавати індивідуальні особливості та здібності, взяти на себе відповідальність за професійний розвиток, опанувати прийомами самоконтролю та самовдосконалення. Профілактика полягає в створенні методичного комплексу, який включає методи і форми психологічної роботи. Для виявлення синдрому використовувати психодіагностичний метод, спостереження, тестування по В.В. Бойко, бесіда, експертна оцінка для дослідження соціально – психологічних та організаційних характеристик професійної діяльності.

Проаналізувавши результати спостереження потрібно вжити для заходів для корекції стану працівників. В першу чергу це проведення лекцій, на яких спеціалісти ознайомляться з поняттям емоційного вигорання, його причини, фактори розвитку, негативні наслідки. Семінари, практичні заняття, круглі столи, тренінг – всі ці форми практичного напрямку роботи з феноменом дадуть корисний досвід для подальшої профілактики. Наприклад, включити для ознайомлення такі тематики як: вирішення конфліктів, навчання навиків для подолання професійних стресів, розвиток особистої комунікації, елементом тренінгу дозволить безпосередньо обговорити проблеми, які виникають в професійній діяльності. Наприклад, профілактику організувати таким чином: щотижня по дві години проводити консультацію фахівця з супревізором (досвідченіший спеціаліст з більших стажем роботи), на якій отримає відповідь на певні питання та моральну підтримку.

Висновок. Проблема емоційного вигорання є актуальною серед фахівців із соціальної роботи. Для його передбачення потрібно створити механізм відбору працівників та ціленаправлено адаптувати особистість до нових умов професійної діяльності. Молода особа по – іншому уявляє професію фахівця із соціальної роботи, але коли на практиці зіштовхується з реаліями сьогодення та підвищених вимог до спеціаліста, нерідко настає розчарування. Обов'язки та права обмежують певні дії, не дають творчим проявам та особистому розвитку. Якщо робота яка пригнічує духовний та фізичний стан, тоді немає ніякого задоволення від процесу, а все виконується лише автоматично. Тому природній сенс життя – розвиток, порушується. Коли відомо про феномен емоційного вигорання, тоді фахівець знайомий з даною проблемою і за потребою буде вживати заходів його попередження, а керівництво впроваджуватиме ефективних, індивідуально до кожного методів для профілактики.

Отже, проаналізувавши досвід роботи в районній соціальній службі для сім'ї, дітей та молоді відбору фахівців із соціальної роботи можна стверджувати, що емоційне вигорання настає індивідуально в межах від року до трьох. Суть змін, які виникаються як наслідок виникнення даного феномену полягають в гіпертрофії особистісних і професійних рис, розвиток їх у негативну сторону, тобто актуалізуються грубість, жорстокість, стереотипне ставлення до клієнтів. Працівник втрачає інтерес до роботи, збільшує кількість перерв, нудьгує і стає дратівливим. Одними з першочергових причин емоційного вигорання є відсутність фільтрів та ігнорування критеріїв відбору, що в свою чергу створило низку проблем, з якими зараз намагаються справитись спеціалісти вищих рангів.

Емоційне вигорання з часом торкнеться кожного, якщо не будуть зміннені умови роботи, не роз'ясняться основні проблемні питання і не налагодиться атмосфера в колективі. Важливо, щоб спеціаліст усвідомив потребу профілактики перевтомлення, продумати чергування форм роботи та відпочинку, обов'язковість супервізорських відвідувань та інших засобів профілактики даного феномену. Потрібно створити курси, проводити тренінги, щоб сформувані у фахівців із соціальної роботи навички боротьби з проявами емоційного вигорання.

Література:

1. Ансимова М.П. , Борисова М.В. Основные направления профилактики и коррекции профессионального выгорания // Ансимова М.П., Борисова М.В. – Ярославский педагогический вестник № 2. – Том 2. – 2011. – С. 212 – 213 [Електронний ресурс] – Режим доступу до журн. http://vestnik.yspu.org/releases/2011_2pp/50.pdf
2. Жогно Ю.П. Психологічні особливості емоційного вигорання педагогів // Одеса. – 2009. – С. 8.
3. Зайганов Р.М. Проклятие профессии: бытие и сознание практического психолога. – М.: 2001. – С.5.
4. Карпенко О.Г. Професійне становлення соціального працівника // Навчально-методичний посібник. – Київ: ДЦССМ, 2004. – С. 164.
5. Рогинская Т.И. Синдром выгорания в социальных профессиях// Т.И.Рогинская // Психологический журнал – М.: 2002. – № 3 – С. 85–95.
6. Про затвердження нової редакції кваліфікаційної характеристики професії «Фахівець із соціальної роботи» за станом від 25.05.2012 № 324 / Міністерство соціальної політики України . – Офіц. вид. – Офіційний вісник України: [Електронний ресурс] – Режим доступу до журн. <http://ovu.com.ua/>
7. Ярема Р.Т. Психотехнологія роботи з кадровим резервом на заміщення керівних посад в органах виконавчої влади // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України –2012. – С. 2 // Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського // [Електронний ресурс] – Режим доступу до <http://www.nbu.gov.ua>
8. Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників № 324 від 10.14.2005 Випуск № 80 Соціальні послуги / Міністерство соціальної політики України – Офіц.вид. – С. 5. – Офіційний портал України: [Електронний ресурс] – Режим доступу до довіднику <http://ua-info.biz/legal/baseft/ua-smwajt/str5.html>

ПЕНСІЙНА РЕФОРМА В УКРАЇНІ: ОСОБИСТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗАБЕЗПЕЧЕНУ СТАРІСТЬ.

Романовська О.В.

*к.філос.н., доцент кафедри політології, соціології та соціальної роботи,
факультет соціології та права НТУУ «КПІ»*

Гордієнко К.О.

*магістрантка кафедри політології, соціології та соціальної роботи
факультет соціології та права НТУУ «КПІ»*

В даній статті розглядається проблема інформування населення щодо реформування пенсійної системи. Адаже ефективність та швидкість впровадження пенсійної реформи великою мірою залежить від розуміння та підтримки з боку громадян цієї реформи. Головним завданням з розбудови суспільної підтримки пенсійної реформи є доступність інформації з наголосом на різні можливості для особи впливати на умови життя після виходу на пенсію.

В данной статье рассматривается проблема информирования населения относительно реформирования пенсионной системы. Ведь эффективность и скорость внедрения пенсионной реформы в большой степени зависит от понимания и поддержки со стороны граждан этой реформы. Главной задачей по укреплению общественной поддержки пенсионной реформы является доступность информации с акцентом на различные возможности для личности влиять на условия жизни после выхода на пенсию.

In this article the problem of informing of the population concerning the reform of the pension system. Because the effectiveness and speed of implementation of the pension reform to a large extent depends on the understanding and support from the citizens of this reform. The main goal to strengthen the public support of the pension reform is the availability of information with an emphasis on the various possibilities for the individual influence on the conditions of life after retirement.

Ключові слова: пенсійна реформа, особиста відповідальність, забезпечення старості, інформування громадськості.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. До системи соціального захисту громадян будь-якої цивілізованої країни обов'язково входить забезпечення нормального, тобто адекватного сучасного рівня виробництва та споживання, формату задоволення матеріальних, духовних, соціокультурних потреб людей похилого віку.

У ст.46 Конституції України зазначено: «... громадяни мають право на соціальний захист у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття, а також у старості та інших випадках, передбачених законом...» [1]. Держава гарантує право на забезпечену старість кожному громадянину України, виплату пенсій та інших видів соціальної допомоги, які мають забезпечувати рівень життя не нижчий прожиткового мінімуму встановленого законом, завдяки системі державного загальнообов'язкового соціального страхування.

Проте в умовах сучасної економічної кризи та загострення проблеми старіння населення соціальне навантаження на ринок праці зростає, створюючи проблеми з поповненням Пенсійного фонду України. «Старіючі» держави, серед яких опинилась і Україна, можуть опинитися не в змозі виплачувати громадянам похилого віку пенсії та надавати соціальну допомогу.

Така ситуація поставила перед владою питання зменшення долі розподільної пенсійної системи та збільшення долі накопичувальної, що допоможе зменшити фінансове навантаження на державний сектор соціальних виплат, а також дасть можливість громадянам України приймати активну участь у сфері соціального забезпечення. Тобто, самостійно визначати рівень пенсій та забезпечити собі гідну старість.

Головним завданням з розбудови суспільної підтримки пенсійної реформи є перетворення інформації про пенсійну реформу на масову та легкодоступну. Для цього необхідно, в першу чергу, створити сприятливі умови. Як показує досвід різних країн, реформування пенсійної системи часто призводить до суспільного незадоволення та соціального напруження, що зумовлено збільшенням пенсійного віку, або збільшенням трудового стажу, або збільшенням внесків у Пенсійний Фонд.

Оскільки накопичувальна пенсійна система характеризується великою тривалістю у часі, держава повинна проводити широку інформаційну та роз'яснювальну роботу серед

населення. Адже гасло «Поінформований – значить озброєний» завжди актуально в час законодавчих змін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Дана робота пов'язана з дослідженнями таких вітчизняних вчених, як Надточій Б., Кондрат І., Волкова В., Панченко І., та інших, які в своїх роботах не тільки досліджували сутність та проблеми пенсійного забезпечення на державному рівні, але й пропонували шляхи їх розв'язання щодо введення певних економіко-соціальних механізмів для введення недержавного пенсійного забезпечення України.

Незважаючи на інтенсивність досліджень у сфері пенсійного забезпечення, на сьогодні залишаються актуальними питання щодо формування дієвого механізму інформування населення стосовно реформування пенсійної системи та розробки конкретного інструментарію реалізації ефективної соціальної політики.

Мета дослідження полягає в аналізі трьохрівневої пенсійної системи України та залежності ефективності і швидкості впровадження пенсійної реформи від розуміння та підтримки її з боку громадян. Для досягнення даної мети пропонується вирішити наступні завдання: дослідити та проаналізувати трьохрівневу систему пенсійного забезпечення України; проаналізувати основні бар'єри до впровадження пенсійної реформи; сформувати стратегію розбудови суспільної підтримки пенсійної реформи та запропонувати дієві інструменти інформування громадськості.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Не дивлячись на те, що перші пенсійні системи були створені більше як 100 років тому та пройшли не один етап реформування, сьогодні проблеми пенсійного забезпечення стоять гостро навіть в самих розвинених країнах. Це пов'язано, в першу чергу, з демографічними факторами, які не завжди враховувалися при реформуванні пенсійної системи в минулому.

Демографічна ситуація в більшості розвинених країн (Європа, США, Австралія) в даний час характеризується наступною особливістю: відбувається уповільнення росту чисельності працездатного населення, або навіть його скорочення. При цьому присутня тенденція до різкого збільшення населення у віці понад 60, і навіть більше 80 років, що неминуче призводить до потенційного зростання числа недієздатних членів суспільства та інвалідів, а також кількості пенсіонерів [5].

В дослідженні «Демографический пульс Allianz» прогнозується, що після фінансової кризи настане криза пенсійного забезпечення, так зване пенсійне «цунамі» накриє весь світ [7].

Залежно від країни піки цієї кризи будуть припадати на різний час. Сполучені Штати першими досягнуть піку в 2020 р., тому сьогодні вони є першопрохідцями. Через кілька років за США підуть Центральна, Південна і Східна Європа.

Покоління американських бекі-бумерів першим вступить в пенсійний вік. Ситуація досягне свого апогею в 2020 р. Швидше за все, більшість європейських «цунамі бекі-бумерів», наприклад, у Німеччині, Франції або Великобританії, послідує протягом приблизно 5 років і досягнуть свого піку в 2025 р. Інші країни, такі як Угорщина, Іспанія, Туреччина або Китай, зіткнуться з цим же «стихійним лихом», але приблизно на 10-30 років пізніше. Тому ці країни можуть винести уроки з досвіду інших країн і матимуть більше часу, щоб підготуватися до випробування.

За даними дослідження Allianz US «Reclaiming the future» (Виправлення майбутнього) «61% опитаних сказали, що вони більше бояться не смерті, а дожити до того моменту, коли їхні фінансові засоби будуть вичерпані»[7]. Більшість жителів США - приблизно 92% - згодні з такими висновками і усвідомлюють пенсійну кризу, яка насувається.

В офіційних документах ЄС для здійснення переходу до накопичувальної системи встановлені конкретні цілі, що охоплюють період з 1998 по 2020 рік. Передбачається, що за цей період частка в пенсійних виплатах державної розподільної системи знизиться з 84% до 64%, значно зросте роль накопичувального елемента (з 12% до 29%), а незначна сьогодні частка добровільного пенсійного забезпечення потроїться (з 1,5% до 4,5%) [7].

Зміна курсу пенсійної системи в бік накопичувальних принципів пов'язана з підвищенням ролі приватних інститутів у пенсійному забезпеченні. Подібний перехід виражається в істотній зміні співвідношення між перерозподілом коштів і актуарними розрахунками, які дають зрозуміти посилення зв'язку пенсійних внесків і виплат; між державним і приватним компонентом в управлінні системою пенсійного забезпечення.

Процес модернізації та удосконалення пенсійної системи в США та країнах Європи відбувається вже кілька десятиріч років. Даний процес проходить поступово та поетапно.

Нажаль, наша країна розпочала активні дії щодо реформування пенсійної системи лише в минулому році.

1 жовтня 2011 року набув чинності Закон України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи»[2]. Даний закон передбачає можливість активної участі громадян в пенсійному забезпеченні завдяки недержавному сектору пенсійного страхування.

На сьогодні ситуація виглядає наступним чином: в Україні 10 платників пенсійних внесків повинні забезпечувати пенсію 9 пенсіонерам. За даними Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ, у січні цього року 55% українських пенсіонерів (всього їх 13,7 млн.) отримували пенсію не більше ніж 800 грн.

Таким чином, необхідність пенсійної реформи обумовлена наступними факторами:

Демографічна ситуація. Старіння нації, тобто збільшення частки пенсіонерів у загальній структурі населення. 14,4 млн. працюючих проти 13,7 млн. пенсіонерів – така пропорція 2010 року. З часом ситуація обіцяє погіршуватися, відповідно, навантаження на працююче населення буде зростати. Єдиний вихід – недержавне пенсійне забезпечення.

Низький розмір пенсій. Середній розмір сплачуваних пенсій доволі низький, що змушує багатьох пенсіонерів сьогодні продовжувати працювати після досягнення пенсійного віку.

Соціальна несправедливість. Занадто високі пенсійні внески при низьких розмірах пенсій. Розмір пенсії не залежить від трудового стажу та сплачених пенсійних внесків конкретного працівника.

Високі ставки пенсійних внесків. Високе податкове навантаження на працівників та працедавців: до пенсійного фонду перераховується третина заробітної плати. Це породжує проблему з легалізацією тіньового сектору та доходів населення.

З однієї сторони, влада хоче зняти з себе зобов'язання щодо підтримки рівня благополуччя своїх громадян, оскільки це потребує великих витрат. З іншої, вона не може впровадити систему соціального забезпечення з пониженими гарантіями, які будуть погіршувати життя громадян, оскільки це приведе до посилення соціальної напруги. Тому розумна влада намагається частково перекласти цей тягар на недержавні структури, зокрема компанії страхування життя, використовуючи їх в якості підрядників у виконанні соціальної політики.

Для реалізації партнерства державного та приватного сектору в сфері пенсійного забезпечення, уряд впроваджує трьохрівневу пенсійну систему:

I рівень – це солідарна система або «загальна скарбниця». Така система вже давно працює в Україні;

II рівень – обов'язкова накопичувальна система. Наразі планується до впровадження;

III рівень – добровільна накопичувальна система. Саме вона створює умови для того, щоб громадянин отримав можливість власними діями сприяти покращенню свого забезпечення після виходу на пенсію [7].

Комплексний підхід побудови пенсійної системи в Україні відкриває можливість об'єднати зусилля всіх суб'єктів та учасників пенсійного процесу, посилити зв'язок розміру пенсійних виплат з доходами громадян, використати пенсійну систему як чинник позитивного впливу на виробництво, піднести до цивілізаційного рівня стандарти соціального забезпечення українських громадян. Разом з цим, влада дає можливість громадянам України приймати активну участь у сфері соціального забезпечення, тобто самостійно визначати рівень пенсій та забезпечити собі гідну старість [4;6].

Тому, пенсійна реформа є процесом, що потребує громадської підтримки. Така масштабна зміна не може бути запроваджена без громадського прийняття.

Проте ситуація в Україні обтяжена тягарем накопичених проблем часів СРСР та проблем, які назбирались за період існування України як незалежної держави. Недовіра населення до політичного апарату та до будь-яких фінансових інструментів, зокрема компаній страхування життя, викликана, перш за все, відсутністю інформації з даного питання, фінансовою неграмотністю громадян.

Існує багато питань, пов'язаних з пенсіями, які повинні бути чітко представлені і роз'яснені людям. Важливо відмітити, що необізнаність і неправильне розуміння варіантів пенсійної реформи громадськістю знижують рівень прогресу реформи в багатьох країнах. Лише добре інформовані люди, які розуміють принаймні базові взаємозв'язки в рамках пенсійної системи, можуть, в решті-решт, приймати раціональні рішення в процесі її реформування.

Позиції населення створюють суттєві перешкоди для реалізації пенсійної реформи. Кращий рівень пенсійного забезпечення, а відповідно і вищий рівень життя після виходу на пенсію могли б переконати населення в необхідності реформування системи пенсійного забезпечення, втім, цьому перешкоджають такі суттєві чинники:

- низький рівень поінформованості про пенсійну реформу: тільки 4% населення обізнані з намірами запровадити накопичувальні складники пенсійної системи;
- низький рівень довіри до системи пенсійного забезпечення: 70% українців не вірять, що матимуть достатній дохід після виходу на пенсію.
- пасивна позиція щодо власної пенсії та сподівання на державну опіку;
- байдужість до питань пенсійної реформи та низький рівень знань про політику у сфері пенсійного забезпечення;
- незадоволеність чинною системою пенсійного забезпечення, зокрема сприйняття несправедливості цієї системи;
- нерозуміння фінансових джерел пенсійного забезпечення (наповнення бюджету Пенсійного фонду, діяльність недержавних пенсійних фондів);
- невпевненість у фінансовій стабільності Пенсійного фонду, що створює відчуття незахищеності у разі змін у пенсійній системі.

Тому ефективність та швидкість впровадження пенсійної реформи великою мірою залежить від розуміння та підтримки з боку громадян цієї реформи.

Врахувавши основні бар'єри на шляху до реформування пенсійної системи України пропонується наступна стратегія розбудови суспільної підтримки пенсійної реформи:

перш за все, потрібно збільшити інформацію про пенсійну реформу та перетворити дану інформацію на масову та легкодоступну;

сформувати у суспільстві думку щодо особистої відповідальності за умови життя після виходу на пенсію (наголос на визначення розміру пенсій залежно від індивідуальних обсягу і тривалості сплати внесків до пенсійної системи);

роз'яснити заходи пенсійної реформи з точки зору розширення можливостей для громадян впливати на майбутній розмір пенсій (зокрема за рахунок власних заощаджень у недержавних фінансових установах);

розширити горизонти сприйняття пенсійної реформи: пенсійна реформа — це можливість самостійно впливати на розмір майбутньої пенсії;

роз'яснити фінансові джерела формування та виплати пенсій.

Основним інструментом інформування громадськості можуть бути безкоштовні фінансові консультації. Спеціалісти банків, компаній страхування життя та недержавних пенсійних фондів, як учасники третього рівня пенсійної системи, зможуть надати професійну консультацію та доступно донести інформацію в індивідуальному порядку. Додатковими інструментами можуть слугувати: масова соціальна реклама; брошури щодо можливостей заощаджувати для життя на пенсії у відповідних установах та публікації у пресі, зорієнтовані на людей середнього віку.

Висновки. Узагальнюючи наведені вище дані були зроблені наступні висновки щодо того, що більшість громадян України не володіють достатньою інформацією щодо змін, впроваджуваних у пенсійній системі, починаючи з 2004 року, тому підтримка реформи населенням є, м'яко кажучи, недостатньо активною. Більшість українців вважають, що пенсійне забезпечення є спільною відповідальністю держави і громадянина, однак переважна більшість пов'язує свій фінансовий стан після досягнення пенсійного віку у майбутньому з отриманням солідарної (державної) пенсії.

Більшість українських громадян не вірять, що матимуть достатній дохід для фінансування своїх «золотих років» після виходу на пенсію.

Населення має низький рівень довіри до приватних фінансових установ, які, можливо, відіграватимуть ключову роль у планованому впровадженні другого рівня пенсійної системи. Люди мало поінформовані щодо діяльності недержавних пенсійних фондів і скептично ставляться до результатів їх роботи.

Продовжуючи заходи щодо реформування пенсійної системи в Україні, уряду слід розглянути можливість започаткування програми інформування населення щодо цього питання. Таку програму варто розробити у співпраці з приватними установами фінансового сектору, яким потрібно буде зробити кроки для посилення довіри у суспільстві до їх діяльності та навчання громадян щодо можливостей для заощаджень та інвестування вільних коштів і отримання більшого доходу після виходу на пенсію.

Найкращим інформаційним джерелом для передачі фінансових новин загалом і новин щодо пенсійної реформи є фінансові консультанти, які зможуть грамотно надавати інформацію населенню.

Практична значимість дослідження полягає в тому, що сформульовані та обгрунтовані в ньому науково-практичні положення можуть бути використані при розробці документів програмного характеру, що визначають стратегію розвитку системи пенсійного забезпечення в сучасних економічних та демографічних умовах. Запропоновані в роботі висновки та рекомендації щодо вдосконалення пенсійного забезпечення можуть бути використані при

проведенні пенсійної реформи в Україні, застосовані на практиці компаніями страхування життя та недержавними пенсійними фондами.

Література

1. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: закон України від 9.07.2003 № 1058-IV.
2. Про недержавне пенсійне забезпечення: закон України від 9.07.2003 № 1057-IV.
3. [Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи: закон України](#) від 08.07.2011 №3668-VI
4. Волкова В.Л., «Недержавне пенсійне страхування додаткової пенсії як метод підвищення добробуту пенсіонерів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbu.gov.ua/portal/.../Volkova_Bereza.pdf
5. Надточій Б. Соціальне страхування у контексті історії // Соціальний захист. – 2003. – № 2. – С. 20–24.
6. Панченко І. В. «Недержавне пенсійне забезпечення в Україні: стан і перспективи розвитку» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbu.gov.ua/portal/soc...5/u1105pan.pdf
7. Структура системи пенсійного забезпечення в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pension.kiev.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=165&Itemid=141
8. [The retirement Tsunami](#): Allianz Demographic Pulse № 1 January 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://knowledge.allianz.com/search.cfm?912/the-retirement-tsunami>

СЛОГАН ЯК ІНСТРУМЕНТ СОЦІАЛЬНОЇ РЕКЛАМИ**Слушаєнко В. Є.***к. філос. н., доцент кафедри політології, соціології та соціальної роботи
факультет соціології та права НТУУ «КПІ»***Сєрик М. П.***магістрантка**факультет соціології та права НТУУ «КПІ»*

У статті розглядаються деякі проблеми розвитку соціальної реклами в Україні та світі, підвищення її ефективності у вирішенні багатьох нагальних потреб сучасного суспільства: алкоголізм, наркоманія, СНІД, тютюнокуріння, насильство у сім'ї, тощо.

Особлива увага приділяється аналізу місця і ролі слоганів у соціальній рекламі. Оскільки саме вони, на думку, фахівців, є дієвим засобом підсилення впливу на конкретну людину, споживача соціальної реклами. Та суттєво допомагають досягти бажаного ефекту. Може стати в нагоді не тільки фахівцям і студентам, але і широкому загалу читачів, що цікавляться цією проблемою.

В статье рассматриваются некоторые проблемы развития социальной рекламы в Украине и мире, повышение ее эффективности для решения многих актуальных проблем современного общества, таких как алкоголизм, наркомания, СПИД, табакокурение, насилие в семье и т. д. Особенное внимание уделяется анализу места и роли слоганов в социальной рекламе. Поскольку именно они, по мнению специалистов, являются действенным средством усиления влияния на конкретного человека, потребителя социальной рекламы. И существенно помогают достичь желаемого эффекта. Может представлять интерес не только для специалистов и студентов, но и для широкого круга читателей, которые интересуются данной проблемой.

This article describes some problems concerning the development of public service advertisement in Ukraine or all over the world as well as growth of efficiency in solving such urgent problems of modern society as : alcoholism, drug addiction, AIDS, smoking, violence and so on. The main accent is on the place and role of slogans in public service advertisement. As far as this one, to experts evidence, is effective way to influence on concrete person-consumer using public service advertisement and considerably help to reach desired effect. It may be useful not only to specialists and students, but also to a wider audience interested in this problem.

Ключові слова: слоган, соціальна реклама, критерії ефективності рекламної кампанії.

Актуальність. Сучасне суспільство неможливо уявити без реклами. А сучасну рекламу без фірмових гасел – слоганів, які є важливим елементом рекламного звернення, що стисло формулюють неповторність або навіть унікальність пропозиції. Фахівці підраховали, що слоган люди читають у п'ять разів частіше, ніж самі рекламні тексти. Слоган на відміну від рекламного заголовка повинен висловлювати не конкретні позитивні якості товару чи послуги, а швидше ідеологію фірми, що їх виробляє. Це – рекламний девіз, гасло, формула у вигляді стислої емоційно зарядженої фрази, яка легко сприймається і запам'ятовується. Слоган повинен коротко і вичерпно висловити неповторність і необхідність того, що рекламується. За його допомогою висловлюється головний зміст рекламного повідомлення. Важливе місце посідають слогани у соціальній рекламі. Оскільки саме вони, на думку фахівців, є дієвим засобом підсилення впливу на конкретну людину – споживача соціальної реклами. Та суттєво допомагають досягти бажаного ефекту. Вдалий слоган, як свідчить досвід, може значно підвищити ефективність соціальної реклами. І навпаки. Невдалий слоган може звести нанівець саму соціальну рекламу по пропаганді певних соціальних цінностей або пересторог щодо шкідливих звичок, нездорового способу життя, тощо.

Тому аналіз накопиченого у цій царині досвіду (як позитивного, так і негативного) видається вкрай актуальним.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Проблеми розвитку соціальної реклами в цілому і підвищення її ефективності за рахунок створення відповідних слоганів є предметом дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців. Фахівцям добре відомі наукові розвідки: Г. О. Владимирської, П. О. Владимирського, Б. А. Обрителька, С. Е. Селівестрова, Л. М. Федотової, Ф. Джефкінса, Б. Гартфілда, Г. Фельсера, Е. Райса, Л. Райс та інших.

Мета дослідження. Під час роботи над статтею автори мали на меті розглянути питання впливу слоганів на ефективність конкретних видів соціальної реклами, спираючись на аналіз досвіду проведення низки рекламних кампаній в Україні та світі.

Основні результати дослідження. У вересні 2012 року організатори Олімпійських ігор 2014 в Сочі оприлюднили офіційний слоган змагань. Як повідомив президент оргкомітету Д. Чернишенко, девіз змагань : «Жаркі. Зимові. Твої ». За його словами, - це «яскраве,

креативне формулювання, яке у трьох словах дозволяє показати все різноманіття і характер Росії» [1]. Перше слово, на його думку, вказує на загострення спортивних пристрастей і на місце проведення Ігор, друге – символізує пору року і сприйняття Росії в очах усього світу, третє означає скорочення відстані, причетність уболівальників до події.

Реакція російських рекламистів на появу цього слогану була неоднозначна. Багато експертів вважають його недолугим і таким, що не виконує своє завдання. Така реакція фахівців ще раз привернула увагу до проблеми ефективності слоганів у рекламі взагалі і соціальної рекламі зокрема.

На відміну від слоганів комерційної реклами, які у певній модифікації можуть існувати десятки років, слоган соціальної реклами працює досить короткий час. Так слоган фірми «Coca-Cola» змінювався багато разів, виконуючи одне і те ж завдання. 1886 р. - Пийте «Coca-Cola», 1904 р. – Насолоджуйтесь «Coca-Cola», 1922 р. Спрага не знає пори року, 1939 р. - «Coca-Cola» з вами, 1947 р. «Coca-Cola» вічна якість, 1959 р. «Coca» - веселе життя, 1970 р. – Справжня річ, 1987 р. - Такого відчуття більше немає, 2001р. – Життя гарне, 2006 р. – Живи на кока-кольній стороні.

Вдало підібраний слоган комерційної реклами може значно збільшити продажі певного товару. І змінити ставлення пересічного покупця до того чи іншого продукту. Так Volkswagen протягом десяти років без особливого успіху намагався просувати свого «жука» на ринок США. Але у американців тоді були популярні великі, громіздкі, потужні легковики. І німецький концерн у рекламі зробив наголос на тому, що малолітражку легше паркувати, вона економічна і ідеально підходить для дружини – домогосподарки з дитиною. Ця ідея була висловлена слоганом «Volkswagen – найкраща друга машина для американської сім'ї». Після цієї рекламної кампанії «жук» у США почав користуватися попитом.

А от прикладом не дуже вдалого слогану комерційної реклами фахівці вважають рекламне гасло «Туалет – обличчя хазяйки!», що пропонує споживачеві засіб для сантехніки та кахлів «Нагріс»

Критерії ефективності слоганів у соціальній рекламі можна досліджувати порівнюючи перебіг аналогічних рекламних кампаній у різних країнах.

Наприклад, слогани, що використовувалися в антитютюнових кампаніях у США і на теренах СНД. Під час кількох кампаній по боротьбі з курінням в Америці широко використовувався слоган «Курять тільки бідні». У країні, де абсолютна більшість населення належить до матеріально забезпеченого середнього класу і мріє стати ще більш заможним, це чітке соціальне тавро. Американське суспільство ставиться до бідних як до людей, яким не пощастило в житті. Але вони самі у цьому винні, оскільки всі мають рівні шанси стати заможними і, навіть, багатими. Таким чином у суспільстві створюється негативне враження про людей, які курять. Оскільки ці люди – невдахи.

У Росії та Україні під час однієї з антитютюнових кампаній активно використовувався слоган «Курити – на це немає часу». Не зовсім зрозуміло, чи було це спробою переконати ділових, дійсно зайнятих людей у необхідності кинути курити. Чи було розраховано на спрямування чіткого стереотипу тільки для молоді. На думку С. Селівестрова, це була спроба «вмонтуватися» у людське життя на несуттєвих, вторинних за важливість поняттях [2, 187]. А від такого свідомість людини легко себе відділяє. Тому ефективність такого слогану у вирішенні завдань соціальної реклами незначна.

Аналізуючи слогани соціальної реклами сучасного медіапростору слід зауважити, що популярними є не лише стверджувальні: «Ім потрібна Ваша підтримка», «Чужих дітей не буває», «Не дивись на роботу за кордоном через рожеві окуляри». Бажаного ефекту також досягають слогани, що містять запитання. Незакінчена думка викликає роздуми, асоціації, що підвищує імовірність запам'ятати рекламу: «Я терплю заради перемоги. А ти?». Цей слоган з фотографією відомої у світі боксерки, чемпіонки світу та Європи Аліни Шатерникової, яка зображена з солідним синцем навколо ока, впливає на пересічну людину значно більше, ніж солідні цифри статистики. Сама спортсменка зазначила, що погодилась взяти участь у цій соціальній акції тому, що навіть офіційна статистика, щодо насильства у сім'ях є жахливою. І це справді так. 35-50% усіх жінок України, які перебували у лікарнях з тілесними ушкодженнями, були жертвами домашнього насильства. Протягом тільки одного року в Україні побутове насильство стає причиною 100 тисяч днів госпіталізації, 30 тисяч звернень у відділення травматології та 40 тисяч викликів лікаря. 30-40% усієї кількості дзвінків, які надходять до відділення міліції, пов'язані з домашнім насильством, включаючи фізичне.

Створення ефективного слогану для соціальної реклами є доволі складним завданням. На початку роботи фахівець повинен визначити ключові слова рекламного слогану. Варто постійно пам'ятати висловлювання М. Твена, про те, що «різниця між майже точним словом і точним словом така ж як і різниця між світлячком і спалахом блискавки».

У фаховій літературі виділяються певні етапи роботи над рекламним слоганом, протягом яких необхідно:

- Визначити ключові слова рекламного слогана і спрогнозувати який результативний мотив у моделі сприйняття він має викликати. Це пов'язано з завданням рекламної кампанії або акції.
- Вибрати оптимальний розмір рекламного слогана – кількість слів, символів, наголосів та складів (залежить від того, в яких засобах надається реклама: зовнішня реклама, преса, ТБ і т.д.)
- Вибрати потрібну форму рекламного слогана.
- Адаптувати рекламний слоган до рекламної кампанії. Інтегрувати його у візуальну концепцію (єдина форма подачі, шрифт, колір) [3, 4, 5].

Світовий досвід дає немало прикладів провалу солідних, добре фінансованих на державному рівні соціальних кампаній. А однією з причин такого розвитку подій може бути невдалий слоган.

Мінохоронздоров'я Іспанії вимушено було зупинити кампанію по боротьбі зі СНІДом через її слоган «Відкрийте рота для сексу». На постерах акції нижче цих слів дрібним шрифтом було продовження: «поговоріть зі своїм партнером про використання презервативів». Медики сподівалися, що ці постери змусять молодь замислитися про наслідки небезпечного сексу. Але двозначний заклик викликав шквал невдоволення і скарг. МОЗ вимушено було зупинити кампанію. Його представник з жалем відзначив, що слоган був сприйнятий як заклик до певної сексуальної дії, а не як спроба почати діалог.

З подібних причин частина соціальних рекламних кампаній не досягає своєї мети і в Україні. Так Асоціація зовнішньої реклами 2005 року розмістила у Києві більше 800 білбордів з соціальною рекламою і слоганом «Кохаймося!» та текстами «Нас має бути 52 мільйони!», «Країні не вистачає «Оскарів!», «Країні не вистачає космонавтів!» на тлі різного кольору. Ця акція набула чималого розголосу та викликала багато дискусій серед фахівців. Експерти переважно негативно оцінили ефективність цієї акції, зазначивши, що під час її підготовки не були враховані певні вимоги до соціального слогана. А саме: вибір рекламного слогана не розкривав ідею рекламної кампанії; не була визначена цільова аудиторія, її специфічність; невдало обраний спосіб оформлення рекламного повідомлення.

Розглядаючи тексти повідомлень соціальної реклами, можна помітити, що слоган, як правило, ставиться на початку або в кінці тексту. Завдяки такій побудові на ньому акцентується увага, він виступає тією зачіпкою, що допоможе відтворити в пам'яті повний сюжет. Це особливо важливо, коли людина бачить рекламний щит зі слоганом лічені секунди. Наприклад, проїжджаючи повз нього на автомобілі. Слід зазначити, що з 2010 р. у світі значно збільшилась кількість соціальної реклами, розрахованої на учасників дорожнього руху, як водіїв, так і пішоходів. Справа у тому, що Генеральна Асамблея ООН 2010 р. ухвалила резолюцію, якою 2011-2020 р.р. були проголошені Десятиліттям дій безпеки з дорожнього руху. Офіційний старт цієї кампанії в Україні (як і в більшості країн світу) відбувся 11 травня 2011 р.

Увага ООН до цієї проблеми зумовлена низкою обставин. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я щорічно у світі у дорожньо-транспортних пригодах гине 1, 3 млн. осіб. А ще 20-50 млн. отримують травми різного ступеню тяжкості [6, С. 29]. До 2030 р. ДТП посядуть п'яте місце серед найбільш розповсюджених причин смертності. І це означає, що в автокатастрофах у всьому світі загине людей більше, ніж від СНІДу та туберкульозу. Україна за числом аварій на дорогах та кількістю жертв посідає п'яте місце в Європі. Щороку внаслідок ДТП гинуть сім тисяч українців, ще близько 40 тисяч отримують травми [7].

За перші двадцять років незалежності жертвами дорожньо-транспортних пригод стали 137 тисяч наших співгромадян. Майже мільйон травмувалися, 500 тисяч залишилися інвалідами [8].

Свій внесок у вирішення цієї нагальної проблеми роблять і українські рекламисти. На думку фахівців, у соціальній рекламі безпечної поведінки на дорогах стислість є вторинною, головне висловити критичну масу потрібного повідомлення. Скажімо, звичне « Увага, діти!» занадто загальне, неконкретне. Більш ефективні слогани на кшталт: «Літні канікули. Більше уваги дорозі!», «Більше уваги за кермом! Дитячі канікули!», «Літо-діти! На дорогах-підвищена увага!». Такими словами максимально наочно описується ситуація, що може виникнути та її наслідки. А у вересні слоган може певним чином трансформуватися «Більше уваги за кермом! Діти йдуть до школи».

На одному з плакатів цієї проблематики був зображений малюк, який грається з дитячою машинкою і гасло: «Не забувайте про найменших учасників дорожнього руху». Цей слоган є типовим прикладом неконкретності. По-перше, не зрозуміло до кого він звернений. По-друге,

що саме треба зробити для того, щоб не забувати про цих найменших учасників дорожнього руху.

Для профілактики безпеки дорожнього руху ефективною є соціальна реклама, що містить конкретні заклики. На багатьох каналах українського ТБ і рекламних щитах вздовж автотрас можна зустріти заклики до водіїв: «Випив – за кермо не сідай» та «Тихше їдеш – далі будеш». Такий слоган – закликом нібито звернений до кожного конкретного водія, а його стислість додає шансів, що він буде прочитаний і сприйнятий.

Висновки. Аналізуючи наукові розвідки вітчизняних та зарубіжних фахівців та їх практичну діяльність у галузі реклами можна зробити певні висновки. Слоган – це індивідуально-авторський винахід, його творення не підпорядковане систематизації. Більшість дослідників реклами вказують, що дуже важко сформулювати правила, за якими треба складати гарні слогани. Вдалий слоган – це результат напруженої праці, головні вимоги до нього – лаконізм, легке запам'ятовування і відтворення (як у пам'яті комуніканта, так і в його мовленні). Крім цього, слоган є ланкою, що поєднує тексти, які мають різний формат, але входять у загальну рекламну кампанію певного товару, є її своєрідною характеристикою.

Влучний слоган вже сам по собі є самостійним рекламним повідомленням. Вдалим слоганом вважається той, що входить в повсякденність, часто використовується у мові, але при цьому не втрачає зв'язку із змістом соціальної реклами.

В океані сучасної реклами, різноманітних вдало продуманих та якісно виконаних комерційних рекламних повідомлень, соціальна реклама, що не має яскравої картинки та влучного слогану ризикує бути непоміченою, не зважаючи на те, наскільки вона має вдалий задум та яке повідомлення намагається передати.

Література:

1. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.unian.ua/print/526644>
2. Селиверстов С. Э. Социальная реклама. Искусство воздействия словом. – Самара: Издательский Дом: «Бахрах - М», 2006. – 288с.
3. Георг Фельсер. Психология потребителей и реклама / Пер. с нем. - Х.: Изд-во «Гуманитарный центр», 2009. - 704 с.
4. У. Уэллс, Дж. Бернет, С. Мориарти. Реклама: принципы и практика / Пер. с англ. Под ред. С. Г. Божук. – СПб: Питер, 2003. - 800с.
5. Психология в рекламе / Под. ред. кандидата психологических наук П. К. Власова / 2-е издание, дополненное, переработанное, исправленное. – Х.: Изд-во Гуманитарный центр, 2007. - 320 с.
6. Коментарі. – 2011 - 20 травня. – С.29
7. День. - 2011. - 13-14 травня
8. Газета по-українськи. - 2011. - 27 квітня

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ, ЯКІ МАЮТЬ ВАДИ СЛУХУ

Терещенко І. І.

к. філос. н., доцент Національного технічного університету України «КПІ»

Рибченко Я. М.

магістрантка Національного технічного університету України «КПІ»

В статті розглядаються особливості соціалізації дітей та підлітків з вадами слуху в Україні, визначається роль сім'ї, медичних та соціальних установ в процесі соціальної інтеграції цієї категорії населення, аналізуються основні психологічні наслідки дитячої інвалідності.

В статье рассматриваются особенности социализации детей и подростков с недостатками слуха в Украине, определяется роль семьи, медицинских и социальных учреждений в процессе социальной интеграции этой категории населения, анализируются основные психологические последствия детской инвалидности.

The article discusses the features of socialization of children and adolescents with hearing in Ukraine, the role of the family, health and social institutions in the process of social integration of this population, analyzes the main psychological effects of child disability.

Ключові слова: інтеграція, молодь, вади слуху, інвалідність, соціалізація.

Спілкування відіграє дуже важливу роль у житті людини, можна навіть сказати, що жити у суспільстві означає спілкуватись. Адже людина – «істота соціальна» і тому всі ми відчуваємо велику потребу у спілкуванні. Але є люди, які не можуть вільно спілкуватися, це люди з вадами слуху.

За даними статистики, в Україні налічується понад півмільйона дітей з вадами слуху, і тому формування і проведення соціальної та економічної політики, спрямованої на підтримку таких дітей та сімей, в яких вони виховуються, є надзвичайно актуальним.

В Україні відношення до глухоти і людей з вадами слуху формувалося під впливом історичних міфів та вірувань про «неповносправних» людей, панівним патологічним підходом до глухоти в ХХ ст., та ізоляцією української радянської гуманістики та соціальних наук від світового досвіду. Власне ця ізоляція, що загострилася від початку «холодної» війни, вразила дослідницьку і практичну роботу. Наші пращури в поганські часи вірили в демонічну природу хвороб і патологій, що знайшло широке відображення у фольклорі і певних традиціях. Історична уява часто пов'язувала людей з вадами слуху, зору чи з фізичними вадами з розумовою чи психологічною відсталістю. В українській мові використовувались такі слова як хромець, сліпець та каліка аж до ХVІІІ ст., коли їм на зміну прийшло з французької мови термін «інвалід» [4].

Російський педагог М. Малофєєв констатував, що «протягом десятиліть проблеми, що супроводжували дітей з особливими потребами, визнавалися лише їхніми родинами і тими спеціалістами, що визначали їхню подальшу долю» [13]. Описуючи дефектологію в часи СРСР і після його розпаду Григоренко [12] підтвердив, що у суспільстві існує необізнаність у проблемах, що їх мають «неповносправні» особи та їхні родини: «В СРСР «неповносправність» вважалася необговорюваною і невидимою. Дітей вчили не показувати пальцем і не витріщатись на «неповносправних», а також не обговорювати вади людей, з якими вони зустрілися.

На жаль, в Україні в суспільній свідомості зберігається аналогічна ситуація: відсутня суспільна дискусія про «неповносправність», інвалідність чи особливі потреби.

Метою даної статті є аналіз проблем, з якими стикаються діти з вадами слуху та розгляд технологій соціальної роботи з сім'єю, яка виховує дитину з вадами слуху.

Порушення слуху або повна його втрата, звичайно, дуже сумний діагноз і для дитини, і для її батьків. Важко змиритися з тим, що маленька людина на все життя позбавлена можливості сприймати такий багатий і різноманітний світ звуків! Але набагато болючіше усвідомлювати, що недуга зводить між малюком і оточуючими людьми незриму перепону, ізолює його від світу. Однак це зовсім не означає, що життєва доля такої дитини - самотність і ізоляція. За повноцінне існування такого малюка можна і потрібно боротися.

Діти (як і дорослі) можуть з тих або інших причин втратити слух у різному віці. Іноді це відбувається до народження. Якщо порушення слуху настає до того, як дитина опанує мову, вона не розвивається зовсім, якщо малюк вже вмів говорити, коли виникло порушення слуху, він починає втрачати мову і може стати глухонімим. Іноді поразка охоплює дуже велику частину органу слуху, і тоді лікарі кажуть про тотальну глухоту; якщо область поразки менше,

то цей стан слуху кваліфікується медиками як приглухуватість, а діти називаються слабочуючими.

Нечуючі малюки - абсолютно звичайні діти. Вони так само люблять бігати, грати, танцювати, веселитися і пустувати, експериментувати з різними предметами, будувати, ліпити і малювати. Але дуже часто вони не мають з ким гратися. Батькам здорових дітей не подобається спілкування їхніх дітей з дітьми що мають вади слуху. Чому? Тому що ненавчений нечуючих малюк не говорить. Замість розбірливої мови він видає вигуки, іноді користується жестами, не розуміє зверненої мови. Цим його поведінка різко відрізняється від однолітків з нормальним слухом, які, якщо в силу віку і не вміють говорити, розуміють звернення. А їх нерозбірливий лепет сприймається оточуючими як щось цілком природне ("Адже він ще маленький!").

Подібні ситуації травмують батьків глухої дитини, та й сама вона з часом починає відчувати себе відмінною від інших. Але порушення слуху, яким би важким воно не було, не є непереборною перешкодою при навчанні дитини мови. Ті чи інші залишки слуху мають усі глухі діти, тому слухове сприйняття необхідно розвивати навіть у тих випадках, якщо ці залишки - мінімальні. При створенні певних умов глухі учні досягають високого рівня розвитку і мови і слуху.

Соціальна та виховна робота ведеться за різними напрямками. Один з них - соціальна робота з сім'єю. У науковій літературі існують різні визначення феномена сім'ї. В енциклопедичному словнику під редакцією Г.В. Осипова [7] наводиться точка зору відомого дослідника проблем сім'ї Н.Я. Соловйова. Він дає таке визначення: «сім'я - осередок (мала соціальна група) суспільства, найважливіша форма організації особистого побуту, заснована на подружньому союзі і родинних зв'язках, тобто відносинах між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми, братами і сестрами та іншими родичами, котрі живуть разом і ведуть спільне господарство».

А.Г. Харчев, використовує своє визначення: «сім'я - це соціокультурна система, що складається з дорослої людини і ще одного або декількох дорослих або дітей, пов'язана зобов'язаннями підтримувати один одного емоційно та фізично й об'єднана у часі, просторі і економічно»

У нашій роботі за основу береться визначення сім'ї, яке запропоновано в Сімейному кодексі України [8]: – «створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення і складається осіб, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки». Причини в тому, що в даному визначенні вказується не тільки характер родинних зв'язків, але і підкреслена роль емоцій в сімейних взаєминах, що впливають на розвиток дитини.

У дослідженнях з соціальної роботи з дітьми-інвалідами, роль взаємин у родині розглядається відносно невеликою кількістю авторів. На цей аспект соціальної роботи з сім'єю, яка виховує дитину-інваліда, вперше звернула увагу Є.Р. Ярська-Смирнова [11]. Вона вважає, що проблеми такої родини не можна розглядати поза соціокультурним середовищем, в якому вона перебуває: сім'я, будинок-інтернат, соціальне оточення в цілому. Для того, щоб краще зрозуміти цей аспект автор запропонувала «соціальну модель» роботи з інвалідами, поряд з уже наявною медичною моделлю.

Якщо медична модель створена медиками і розглядає проблему інвалідів як результат їх недуги, то соціальна модель створена інвалідами і розглядає проблему виникнення інвалідності як результат негативного ставлення до інвалідів. З медичної точки зору впливає, що інваліди не схожі на інших людей, з соціальної точки зору інвалідність розглядається з врахуванням взаємозв'язку окремої людини з його оточенням. Медицина наголошує, що інвалідність-це трагічна ситуація, а з соціальної моделі впливає, що суспільство робить людей інвалідами. І якщо в медичній моделі стверджується, що інвалід повинен пристосовуватися до суспільства, то в соціальній моделі наголошується на взаємопристосуванні інвалідів і суспільства. Також у медичній моделі йде мова необхідність закритих установ для інвалідів, а соціальна модель, навпаки, наголошує на широкому доступі інвалідів до освітньої мережі.

Аналізуючи ці моделі, очевидним стає їх спрямованість: у медичній моделі - зречення, примиреність з трагедією, необхідність утримання інвалідів у спеціальних закритих установах, пристосування до суспільства. Спрямованість соціальної моделі пов'язана з інтеграцією інваліда в суспільство, суспільство і інвалід пристосовуються один до одного. Враховуючи гуманістичні тенденції, наше сучасне суспільство стало дотримуватися соціальної моделі.

У руслі тенденцій соціальної моделі існують такі напрямки:

- надання допомоги батькам в усвідомленні ролі сім'ї в виховання і розвитку дитини з вадами слуху;

- знайомство зі спеціальною педагогічною та психологічною літературою;
- знайомство батьків з змістом, формами і методами виховання і навчання дітей з вадами слуху;
- надання допомоги батькам щодо соціальної адаптації і реабілітації глухої дитини в сім'ї та суспільстві;

- виявлення та поширення позитивного досвіду сімейного виховання.

Крім цього, в соціальній практиці визначаються такі напрями:

Сімейна політика: цілісна система заходів економічного, правового, соціального і організаційного порядку, адресованих безпосередньо родині;

Організаційно-технічний напрям: організація спільної діяльності, батьків і фахівців у подоланні фізичних бар'єрів.

Нормативно-правовий: захист прав сім'ї та дітей і допомога з боку держави, на їх обслуговування;

Поліпшення сімейного здоров'я і благополуччя дітей: стабільність сім'ї як соціального інституту, зв'язок сім'ї з суспільством і державою, встановлення гармонійних сімейних стосунків.

Спираючись на практику роботи з даною категорією дітей, можна виділити наступні форми роботи з глухими дітьми в інтернатному закладі:

- 1) індивідуальна;
- 2) групова;
- 3) колективна.

Індивідуальна форма застосовується в роботі по індивідуальному консультуванню учня. Консультування здійснюється по різному ряду питань що стосуються захисту прав дитини, надання психологічної допомоги, допомоги в заповненні документації.

Основною груповою формою соціальної роботи у школі є батьківські збори. Головне завдання проведення батьківських зборів - це просвіта батьків з певним і найбільш актуальних тем навчання і виховання дітей з проблемами слуху. На класних зборах колективно обговорюється і оцінюється певна поведінка учня.

Колективна соціальна робота полягає в навчальній діяльності, спрямовані на становлення особистості дитини, виявлення і цілісний розвиток її здібностей, формування в учнів уміння і бажання вчитися, формування мовної діяльності (уміння вступати в спілкування з навколишніми, сприймати мову оточуючих на слухо-зоровій основі і обмінюватимуться інформацією).

Також потрібно звернути увагу на саму сім'ю, в якій росте дитина з вадами слуху. Адже у нашій країні інвалідність дитини сприймається батьками як особиста трагедія. Вперше дізнавшись про захворювання дитини, яке призводить не лише до фізичних, але часто і до психічних відхилень, батьки тривалий час знаходяться в «шоковому» стані. Вони живуть в умовах хронічної психотравмуючої ситуації, постійного емоційного напруження і хвилюючих питань: «Чому моя дитина не може бути такою, як і інші діти? Як впоратися з пригніченістю, страхом, розчаруванням, пов'язаними із захворюванням малюка? Чи можна його вилікувати?». Спочатку батьки відкидають саму думку про можливість серйозного захворювання і про те, що їх дитина не така, як усі.

Найчастіше вони схильні звинувачувати один одного і близьких родичів у поганій спадковості, неправильній поведінці. Заперечення фізичного дефекту чи захворювання змінюється переживанням провини. Батьки відчують одночасно любов до свого малюка і почуття зруйнованої гордості за нього.

Матері-екстраверти, як правило, звинувачують у трагедії себе. Вони впадають у відчай і проявляють депресивні реакції. Настрій їх сповнене сумом, а в свідомості домінує думка про те, що трапилось горе. З плином часу матері стають більш замкнутими, втрачають інтерес до оточуючих людей, колишні прихильності. В емоційній сфері відзначається образливість, дратівливість, нестриманість афектів, легкодухість і сльозливість при розмовах про дітей.

Матері-інтроверти, навпаки, схильні звинувачувати медичний персонал в недогляді, неякісній роботі і т.д. Вони неадекватно сприймають хворобу дитини, вважаючи, що вона цілком виліковна, - так проявляється механізм психологічного захисту від травмуючих переживань [3].

З роками настрої матерів зазнає значних змін, з'являються напади відчаю. Змінюються і їхні особистісні особливості. Невпевненість, соромливість змінюються завзятістю, теплота прихильності до близьких заміщається сухуватістю і педантизмом, доброта - деякою безсердечністю. У більшості випадків через фізичні, емоційні і соціальні навантаження, зумовлені порушеннями розвитку у дітей, матері страждають і переживають набагато сильніше і гостріше, ніж батьки. У деяких з них виникають суїцидальні думки. Як встановлено багатьма психологами, соціальний розвиток дітей здійснюється в емоційному контакті з

дорослими та іншими членами сім'ї. Від особливостей емоційних стосунків у сім'ї багато в чому залежить становлення характеру дитини, формування його емоцій і почуттів. Емоції впливають на взаємини в сім'ї.

Батьки, що мають дитину з вадами слуху, знають, що її виховання в сім'ї вимагає великих фізичних і духовних сил. Тому важливо, щоб протягом життя вони зберігали фізичне здоров'я, душевну рівновагу і оптимістичний погляд на майбутнє. Хвора дитина завжди вносить певний ступінь напруженості у відносини між подружжям. Це обумовлює необхідність психологічної та корекційної роботи з такими сім'ями.

В інтернатному закладі виховання глухої дитини специфічне. Теорія виховання і навчання довгий час не відповідала на питання про особливості розвитку глухої дитини і шляхи компенсації дефекту. Багато сурдопедагогів бачили єдину відмінність глухих дітей від тих, хто чує, у відсутності у глухих мови, тому ними пропонувалися різні методичні системи навчання мови. Формування різних видів мовлення (усної, письмової, дактильної) є найважливішим завданням, але це не вичерпує багатогранний процес виховання і навчання дітей з вадами слуху.

Соціальна підтримка і реабілітація інвалідів та їх сімей - процес складний, суперечливий. Він включає взаємодію суспільства, сім'ї, батьків і дитини-інваліда. Ряд дослідників, аналізуючи політичну, економічну, соціальну ситуацію, що склалася в суспільстві, розглядає її вплив на сучасний стан інвалідів і їх сім'ї. Трансформація суспільства так чи інакше мірою торкнулася всіх верств населення. Інвалід і його сім'я потребує постійної підвищеної уваги і захисту з боку суспільства. Багато авторів неодноразово вказували на необхідність наукового вивчення інвалідів і інвалідності і наукової розробки коректувальних засобів.

Соціальні працівники як захисники прав і свобод вразливих соціальних груп, можуть стати своєрідним мостом між «світом глухих» і «чуючих». Вони здатні навчити оточуючих поважати особистість кожної людини незалежно від рівня її фізичного і розумового розвитку. Адже для людей з вадами слуху потрібно зробити все, щоб вони відчували себе потрібними не тільки своїй сім'ї, а й іншим людям і всьому суспільству. Щоб їх поважали і ними пишалися.

А чого хочуть самі діти, які мають вади слуху? На це питання відповів Адріан Рубін Бархїдт: «Нічого особливого, нічого незвичайного. Ми хочемо ходити в звичайну школу, користуватися публічною бібліотекою, ходити в кіно, поїхати на автобусі або піти в магазин в центрі міста, відвідати родичів, що живуть в іншому районі міста або країни, спілкуватися з людьми. Ми хочемо прийти в день виборів на виборчу дільницю і проголосувати. Ми хочемо мати можливість створити сім'ю. Ми хочемо бути в змозі прогледувати своїх дітей. Ми хочемо мати якісне недороге медичне обслуговування. Ми хочемо, щоб нас сприймали як звичайних людей, як частина суспільства, а не як щось таке, що треба заховати подалі від очей, пошкодувати або подати на бідність» [5].

Отже, діти з порушеним слухом повинні жити разом з дітьми, які чують і мати рівні з ними можливості. Це одне з головних завдань навчання і виховання таких дітей. Потрібно розробити державний проект саме для дітей з вадами слуху, який забезпечить безбар'єрний доступ не тільки до середньої і вищої освіти, а й дасть змогу брати безпосередню участь у житті суспільства, це допоможе їм відкритися і повірити в себе. Дітям, які мають вади слуху потрібно запропонувати взяти участь у конкурсах, відвідати спортивні гуртки, забезпечити безперешкодне спілкування з дітьми, які чують, провести тренінги і бесіди безпосередньо з сім'єю глухої дитини. Потрібно зробити все для того, щоб людина з вадами слуху відчула себе потрібною суспільству.

Література

1. Дмитриев, В.Г. Глухие и глухонемые дети / В. Г. Дмитриев – М., «Советская Россия», 2007. – 94 с.
2. Дяченко В. Вступне слово. Матеріали конференції «Проблеми реабілітації інвалідів слуху в Україні і можливі шляхи їх вирішення» – Київ: УТОГ, 1983. – С. 11 – 13.
3. Если ваш ребенок не такой, как другие...: Кн. Для родителей с ограниченными возможностями здоровья / Под ред. О.И. Волжиной. – М., 1997.
4. Иванова І. Соціальні і психологічні проблеми дітей-інвалідів. – Київ: Логос, 2000.
5. Независимый образ инвалидов- <http://www.rsc-yantar.ru/content/nezavisimyi-obraz-zhizni-invalidov?page=35>
6. Ожегов, С. Ю. Толковый словарь / С. Ю. Ожегов и Н. В. Шведова – М., 2004. – 940 с.
7. Осипов, Г.В. Социальный энциклопедический словарь / Г.В. Осипов – М., 2002. – 530 с.
8. Сімейний кодекс України- <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>

9. Совместная работа семьи и школы в обучении и воспитании глухих детей: (Сборник материалов из опыта работы школы-интерната №26 для глухих детей города Белгорода)., / В.Л. Холод., - Белгород., 2002 – 112 с.
10. Українське товариство глухих (УТОГ) - <http://utog.com.ua/>
11. Ярская-Смирнова, Е.Р. Социальная работа с инвалидами / Е.Р. Ярская-Смирнова – Спб.: Питер, 2004. – 316 с.
12. Grigorenko, E. (1998). Russian «Defectology»: Anticipating Perestroikain the Field. *Journal of Learning Disabilities*, 31(2), pp. 19 – 207.
13. Malofeev, N. N. (1998). Special Education in Russia: Historical Aspects. *Journal of Learning Disabilities*, 31(2), 181 – 185.

СОЦІАЛЬНА РОБОТА З МОЛОДДЮ В УМОВАХ ПОШИРЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ІНТЕРНЕТ-МЕРЕЖ

Титаренко І.О.

к.пед.н., доцент кафедри політології, соціології та соціальної роботи НТУУ «КПІ»

Шилова Є.

магістрантка ФСП НТУУ «КПІ»

У статті розглядається вплив інформатизації суспільства на молодь, зокрема наслідки поширення соціальних Інтернет-мереж. Визначаються проблеми, що є наслідком цих процесів та відповідні задачі, що постають перед соціальною роботою. Пропонуються засоби соціальної роботи, направлені на вирішення цих проблем.

В статье рассматривается влияние информатизации общества на молодёжь, в частности распространение социальных Интернет-сетей. Определяются проблемы, обусловленные этими процессами и соответствующие задачи для социальной работы. Предлагаются средства социальной работы, направленные на решение этих проблем.

The article examines the influence of informatization of society on youth, in particular the consequences of spreading of social Internet networks. Author identifies problems that result from these processes and related tasks for social work. Means of social work aimed at solving these problems are provided.

Ключові слова: молодь, соціальні Інтернет-мережі, кіберсоціалізація.

Постановка проблеми. Розвиток інформаційних технологій на початку другого тисячоліття приніс суттєві зміни до багатьох сфер суспільного життя. Завдяки мережі Інтернет, з одного боку, з'явилися практично необмежені можливості для задоволення інформаційних потреб. З іншого – розширилися способи обміну інформацією, фактично стерлися кордони для спілкування між представниками різних культур, соціальних груп. Логічно, що молодь як найактивніша щодо пізнання себе та світу вікова група найбільше зазнає впливу «інформаційного буму»: в процесі соціалізації молоді люди стикаються з неосяжним об'ємом інформації та нових можливостей. На відміну від дітей, яких «захищає» від цього сімейне середовище та обмеження доступу до інформаційних ресурсів, та старшого покоління, що має більш стійкий сформований світогляд (а нерідко і не бажає використовувати новітні засоби комунікації), молода людина має достатню свободи, інтелектуального потенціалу та мотивації для досягнення інформаційного простору.

Масове включення до віртуального простору привело до того, що соціальні мережі реального світу (групи за інтересами, кола друзів) здобули у ньому свої аналоги – соціальні Інтернет-мережі, які надають набагато більше можливостей для обміну інформацією. Але поруч з новими можливостями постають нові проблеми, що стосуються молоді перш за все, як найактивнішого учасника віртуальних спільнот: послаблення соціальних зв'язків у реальному світі, Інтернет-залежність, що трансформується у залежність від соціальних мереж, від неї – проблеми зі здоров'ям, навчанням і т.ін. Окремо слід виділити проблему входження підлітка до Інтернет-простору, яке відбувається найчастіше без контролю дорослих, та й можливість такого контролю (а тим більше цензури в Інтернеті) дуже сумнівна. Всі ці проблеми, досить нові для нашого суспільства, ставлять нові задачі перед соціальною роботою, потребують нових підходів, методів взаємодії, відповідних сучасному етапу розвитку суспільства та технологій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення людських взаємодій, опосередкованих комп'ютерними мережевими технологіями, почалося вже у 80х рр.. (С. Роксенн Хільц, М. Тарофф, К. Фішер). Але особливої актуальності набуло в останні 20 років з розвитком світової мережі: питання ролі Інтернет в житті людини досліджували І. Голдберг, М. Орзак, К. Янг, А.М. Жичкіна, Н. Дубова. Проблема мотивації користувачів Інтернет вивчали Н.О. Арестова, Л.Н. Бабанін, А.Е. Войскунський [1]. В. Плешаков [7], С. Бондаренко, А. Чистяков [12], А. Скуратов досліджували явище соціалізації особистості у віртуальному просторі. Останнім часом все більше досліджень присвячують соціальним інтернет-мережам (В. Гревцов [3], Є. Найштетік [6], Т. Фісенко). Однак недостатньо дослідженими ці проблеми є в теорії соціальної роботи: на даний момент існує потреба у виробленні способів використання Інтернет, зокрема соціальних мереж, у безпосередній взаємодії з об'єктом (в нашому дослідженні це молодь).

Мета статті – виходячи з проблем, що виникають у зв'язку з включенням молоді до соціальних Інтернет-мереж, визначити відповідні напрямки соціальної роботи та конкретні способи підвищення її ефективності. Мета передбачає виконання таких **завдань**:

- визначити проблеми у молодіжному середовищі, пов'язані з інформатизацією суспільства, зокрема поширенням соціальних Інтернет-мереж;
- визначити нові задачі, що постають перед соціальною роботою відповідно до цих проблем;
- запропонувати нові способи взаємодії між суб'єктом та об'єктом соціальної роботи в контексті наявної ситуації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідники називають XXI століття століттям глобального інформаційно-мережевого суспільства. В. Пожувєв виділяє такі його ознаки як розгортання найновішої інформаційно-телекомунікаційної революції, проникнення інформаційних технологій у всі сфери суспільного життя, становлення глобальної інформаційної економіки, електронних видів зайнятості, електронних видів державного і корпоративного управління, формування інфосфери і глобального мережевого суспільства [9, 9]. Крім того, дослідник говорить про глобальну інтелектуальну революцію як наслідок розвитку мислення людей і перетворення його на професійну діяльність, формування організацій, служб і мереж, що сумісно обробляють інформацію [9, 2]. Інформатизацію називають однією з основних ознак сучасного світу і визначають як процес створення оптимальних умов для задоволення інформаційних потреб людини на основі повсюдного впровадження і використання інформаційно-комп'ютерних технологій. Проникаючи майже у всі сфери життя людини, інформаційні технології стають визначальним фактором не тільки науково-технічного прогресу, а й соціально-економічного розвитку [11, 156].

Зворотною стороною науково-технічного прогресу є інформаційний ризик. О. Українська виділяє такі його складові: ризик, викликаний проблемами в роботі технічної складової інформаційної системи, і ризики, пов'язані з можливим інформаційно-психологічним впливом на людину за допомогою інформаційно-комп'ютерних глобальних комунікативних мереж і систем [11, 156]. Друга складова вбачається нами як більш актуальна стосовно психіки окремої людини, яка в свою чергу впливає на своє найближче оточення. Зростає залежність людини, її життя та професійної діяльності від якості функціонування інформаційних систем, достовірності, доступності, захищеності інформації, що знаходиться у них. Ефект, який спричинюють найменші збої у функціонуванні інформаційних систем, робить їх одним з головних чинників ризикогенності сучасного суспільства [11, 157].

Інформатизація суспільства, а з нею поява нових засобів комунікації – Інтернету та цифрового зв'язку – створює передумови для суттєвої перебудови соціальних механізмів – контролю, репутації, управління та самоорганізації [8]. Як зазначає В.Є. Гревцов, виникають нові соціальні спільноти, що є об'єктивними за своєю природою, і на них впливають ті самі механізми розвитку суспільства, що існують у фізичному світі. Але в той самий час глобальна мережа Інтернет створює абсолютно нову область соціальної взаємодії, що веде за собою зміни в реальному житті. Вона перетворюється з простої множини комп'ютерів, пов'язаних мережею, на спільноту користувачів, що співвідносять свою поведінку з певними правилами і законами віртуального простору. Як і будь-яке інше суспільство, спільнота мережі Інтернет є соціальним середовищем, де індивід в результаті соціалізації може стати особистістю, і де особистість може пройти шлях як соціалізації, так і ресоціалізації [3, 61-62].

В наш час Інтернет, або віртуальну реальність, можна назвати одним з важливих факторів соціалізації молоді людини. Засвоєння поведінкових зразків, культурних норм і цінностей відбувається у мережі так само, як і в реальному суспільстві, але тут варто пам'ятати про різноманітність віртуального середовища і культур, представлених у ньому (разом з тими, що сформувалися в самому віртуальному просторі).

У 2005 р. в зарубіжних публікаціях з'явився термін «кіберсоціалізація» [4, 14]. За визначенням В. Плешакова, це процес якісних змін структури самосвідомості особистості, що відбувається під впливом і внаслідок використання нею сучасних інформаційних і комп'ютерних технологій у контексті життєдіяльності [7]. А. Чистяков описує взаємовплив двох процесів, з яких складається соціалізація особистості у віртуальному просторі: схожість особистості з нормами й правилами поведінки, які вона сприйняла в первинній соціальній реальності (первинна й вторинна соціалізації), і засвоєння норм, цінностей та установок і конкретного віртуального мережного співтовариства і зразків поведінки, прийнятих у межах соціальної системи кіберпростору загалом («третинна соціалізація») [12]. Поєднуючись з уже наявними продуктами первинної та вторинної соціалізації, кіберсоціалізація приносить деяку дезорієнтацію, може послабити наявні принципи та поведінкові зразки. Це можна пояснити тим, що віртуальна реальність позбавлена «матеріальної основи», реальних взаємодій, що формують людські стосунки, зокрема відповідальність за слова і вчинки, взаємодопомогу як необхідну умову виживання і т. ін.. Інформація залишається єдиною цінністю, зброєю, засобом переконання, мотивації і т.ін., причому майже повна відсутність можливості перевірити її достовірність дозволяє використовувати всі можливі засоби для

самоствердження. Тобто, віртуальний простір створює ілюзію всюдозволеності і ставить під сумнів фундаментальні цінності, засвоєні в ході первинної та вторинної соціалізації. Зрозуміло, що чим молодша людина, тим менше ймовірності збереження цих цінностей в умовах входження у кіберпростір.

Проблема Інтернет-залежності (Інтернет-адикції) є ще одним наслідком розвитку інформаційних технологій. Поняття, вперше застосоване А. Голдбергом у 1996 році і визначене як аномальний потяг до перебування в мережі [13], не втрачає актуальності. Починаючи із використання Інтернету в робочих цілях, людина поступово «втягується», пізнавши всі приємності відходу від реальності, і приходять до стадії, коли тільки природні потреби в їжі та сні можуть відволікти її від віртуального світу. Якщо більшість людей проходять цю стадію і повертаються до нормального життя з використанням Інтернету за потребою, то деяким для цього потрібна допомога спеціаліста [13].

Стрімкий розвиток в останні кілька років соціальних Інтернет-мереж створює додатковий привід для розвитку адикції, на цей раз пов'язаний із задоволенням потреби у спілкуванні та самовираженні. Онлайн-мережі приваблюють тим, що, зберігаючи модель соціальних спільнот реального світу, спрощують взаємодії та зводять нанівець проблеми, пов'язані з задоволенням згаданих потреб в реальності.

На думку Є.В. Найштетіка, соціальну мережу можна визначити як соціальну структуру, створену об'єднаними за однією або декількома ознаками взаємозалежності вузлами, які здебільшого представлені індивідуальними членами або організаціями. Дослідник зазначає, що соціальні мережі можуть бути створеними на тлі спільності цінностей, дружби, родинності, неприязні, конфлікту, торгівлі, зв'язків в мережі Інтернет, сексуальних зв'язків, релігійних поглядів або що [6].

Однією з основ розвитку віртуальних спільнот як глобального явища сучасного інформаційного суспільства є мотивація, що перевищує інтереси індивіда і походить від феномену колективного розуму учасників [3, 60]. Дослідники О. Н. Арестова, Л. Н. Бабанін та А. Е. Войсунський називають ділову, пізнавальну, комунікативну, рекреаційну, ігрову, аффіліативну мотивації в основі діяльності користувачів Інтернет. Також відзначають мотивацію співробітництва, самореалізації та самоствердження [1].

В. Гревцов умовно розділяє зв'язок між людьми у соціальних мережах на 3 групи:

- Дружнє спілкування між знайомими людьми (Розділ «Друзі»).
- Зв'язки між учасниками групи: соціальні мережі дають можливість спілкуватись не тільки удвох, але й цілими групами.
- Зв'язки між людьми, що мають певну інформацію у профілі. Завдяки тому, що профілі користувачів містять широку інформацію, це дає можливість шукати людей за конкретними параметрами [3, 61].

Що стосується розвитку соціальних Інтернет-мереж в Україні, то за даними дослідження ринку телекомунікаційних послуг компанією GfK Ukraine [2], частка їх користувачів складає 17% населення старше 16 років. За популярністю серед українських користувачів лідирує «ВКонтакте» (регулярно відвідують 67%), «Однокласники» (58%) та Facebook (43%). За власними оцінками Українські інтернет-користувачі стали витратити на соціальні мережі суттєво більше часу. 34% інтернет-користувачів використовують мобільний телефон або смартфон для перевірки оновлень у соціальних мережах. Серед них переважають молоді люди: 64% групи 16-25 років користуються мобільним доступом проти 25% в групі 26-35 років та 17% серед користувачів, старших від 36 років. Мережу «ВКонтакте» за середнім віком прихильників можна назвати «наймолодшою»: в ній зареєстровано 95% інтернет-користувачів віком від 16 до 25 років проти 66% від усіх вікових груп загалом [2].

Враховуючи, що 16 років – далеко не найнижча межа віку користувачів соціальних мереж, а також беручи до уваги вищезазначені проблеми, пов'язані з надмірним їх використанням, спробуємо виділити нові задачі та відповідні напрямки соціальної роботи з молоддю, актуальні на даний час в Україні.

По-перше, потребує уваги проблема «третинної соціалізації», тобто входження молодшої людини (найчастіше – підлітка або навіть дитини) до віртуального простору. Зрозуміло, що обмеження доступу до мережі не завжди можливо і не вирішує проблему. Тому зменшити ризики дезорієнтації та негативного впливу інформаційного середовища, на нашу думку, можна тільки способом максимального інформування підлітка про особливості Інтернет-середовища та зокрема соціальних мереж, про можливу небезпеку віртуальних знайомств. Має сенс також навчання свідомого сприйняття та фільтрування різноманітної інформації, а також надання інформації про дійсно корисні та цікаві ресурси, що дозволяють розвивати свої знання у напрямку, який цікавий.

По-друге, проблема Інтернет-залежності не втрачає актуальності. При цьому як окрема її частина постала залежність від соціальних Інтернет-мереж, що приводить до безцінного

витрачання великої кількості часу. Тут також вирішенням може бути інформування про більш корисні способи дозвілля і задоволення своїх інтересів як у мережі, так і поза нею. Ефективною вбачається нами інформаційна робота, метою якої є формування у самих підлітків думки про Інтернет-залежність як ознаку слабкого характеру, що заважає досягненню мети.

По-третє, важливим завданням є входження соціальної роботи у віртуальний простір не як державної структури, далекої від реальних потреб підлітків, а як суб'єкта, відкритого і здатного до комунікації, що може надати інформаційну та психологічну підтримку. Спрощення способів спілкування, принесене інформаційними технологіями та зокрема соціальними мережами, має бути використане соціальною роботою для реалізації своєї соціально-педагогічної функції.

Слід також зазначити, що соціальні Інтернет-мережі як простір вільного спілкування є цінним джерелом інформації про реальний стан справ у молодіжному середовищі, про психологічні проблеми підлітків, їх потреби та інтереси.

Запропонуємо деякі конкретні способи реалізації вищезазначених завдань.

Профілактика негативних наслідків кіберсоціалізації може здійснюватись шляхом проведення тренінгових занять, основна ідея яких – формування так званого «віртуального «я», здатного свідомо використовувати ресурси світової мережі. Такий тренінг направлений на тих, хто недавно познайомився з Інтернет-простором або незнайомий з ним зовсім, і має містити інформацію про можливості, що він відкриває, а також про можливі ризики. Для досвідчених користувачів мережі, по-перше, корисним буде проведення тесту на ступінь Інтернет-залежності (за кількістю годин, що проводять у мережі, частотою перевірки оновлень у соціальних мережах). За умов її виявлення має сенс запропонувати методи боротьби з нею: контроль кількості часу, проведеного за комп'ютером, аналіз змісту перебування в мережі, усвідомлення та відмова від безцільної витрати часу за монітором.

Інформаційна робота, направлена на профілактику та позбавлення кібер-адикції, може проводитись як поза мережею (зовнішня соціальна реклама) так і всередині її. Другий варіант потребує більше уваги, по-перше, тому що цільова аудиторія більшість часу проводить саме там, а по-друге, тому що на даний момент суб'єкт соціальної роботи практично не функціонує всередині соціальних мереж. Тут ми підійшли до третьої вищезазначеної задачі.

Невеликий експеримент у мережі «Вконтакте» підтверджує наявність проблеми. Пошук по групах на запит «соціальна служба» (українською) видає три результати: публічна сторінка соціальної служби Національного Технічного Університету України «КПІ» (255 підписаних), група соціальної служби Чернігівського Національного Технологічного Університету (45 учасників) та група студентської соціальної служби у м. Переяслав-Хмельницький (37 учасників, майже не наповнюється інформацією). На такий самий запит російською видається 13 результатів, причому 9 із знайдених груп мають 5 і менше учасників, а найбільша – 110 (Соціальна служба зайнятості, м. Москва). Враховуючи, що на даний момент російський сегмент «Вконтакте» складає більше 57 млн. чоловік, а український – більше 16 млн., такі результати не потребують коментарів.

Один з найефективніших способів взаємодії через соціальну мережу – створення публічної сторінки або групи, що дозволяє розміщувати новини, анонси подій, опитування, фотографії, аудіо- та відеозаписи та ін... Кількість підписаних або учасників залежить в першу чергу від цікавості контенту, тобто, від адміністратора групи, що її наповнює. Одна з функцій соціальних мереж – можливість «поділитися» з друзями чимось записом - гарантує, що сторінка з цікавим та/або корисним контентом не залишиться без читачів, більш того, ставатиме все більш популярною. Подібний ресурс може бути створений як державним центром соціальних служб для молоді, так і будь-якою громадською організацією, не потребує жодних матеріальних витрат і може оцінювати ефективність своєї роботи без спеціальних досліджень. За умов правильного адміністрування, підбору контенту відповідно до цільової аудиторії сторінка може забезпечити ефективну комунікацію між суб'єктом та об'єктом соціальної роботи, причому двосторонню - завдяки можливості коментувати записи або надсилати повідомлення адміністратору.

Прикладом подібного представництва державної структури у соціальних Інтернет-мережах є публічна сторінка Міністерства оборони України у тому ж «Вконтакте»: на даний момент має 4447 підписаних користувачів та девіз «Живіть у ритму драйву та патріотизму!» [5].

Актуальність питання про соціальну роботу з використанням соціальних Інтернет-мереж зростає разом із зростанням кількості включених до них людей, особливо молоді. Результатом правильної роботи в цьому напрямку має стати не тільки зменшення негативного впливу віртуального простору на певні соціальні групи, а й підвищення ефективності соціальної роботи в цілому.

Висновки. У статті було розглянуто проблему зростання ролі інформаційних технологій в житті людини, зокрема зростання популярності соціальних Інтернет-мереж у молодіжному середовищі та пов'язані з цим проблеми. Особливу увагу було приділено проблемам соціалізації у віртуальному просторі та Інтернет-залежності (з акцентом на залежності від соціальних мереж). Стан ситуації в Україні було проілюстровано даними дослідження щодо популярності окремих мереж. Цифри підтверджують, що молодь є найбільш активно залученою до них групою.

Відповідно до виявлених проблем, визначені основні напрямки соціальної роботи з молоддю в даному контексті. Для профілактики та зменшення негативних наслідків кіберсоціалізації запропоновано тренінгові заняття з формування свідомого «віртуального «я» для тих, хто тільки починає знайомитись з Інтернет-простором. Тренінгові методики також доцільно використовувати для профілактики та боротьби з Інтернет-адикцією, поруч з інформаційною роботою.

Окремо виділено питання входження соціальної роботи до Інтернет-мереж та використання їх комунікативного потенціалу. Запропоновано створення публічної сторінки соціальної служби або громадської організації в популярній соціальній мережі. Таким чином, на думку автора, за правильного підходу цілком реально активізувати комунікацію між соціальною службою як суб'єктом та молоддю як об'єктом соціальної роботи. Це дозволить підвищити ефективність інформаційної роботи з профілактики та позбавлення Інтернет-адикції, а також створить сприятливе комунікативне середовище для роботи над іншими завданнями соціальної роботи з молоддю.

Література

1. Арестова О. Н. Мотивация пользователей Интернета / О.Н. Арестова, Л.Н.Бабанин, А.Е. Войскунский. - Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.relarn.ru:8080/human/motivation.txt>
2. «ВКонтакте», «Одноклассники» та Facebook лідирують серед соціальних мереж в Україні. - GfK Ukraine/Новини та матеріали/Прес-релізи GfK Ukraine/Матеріали. - October 11, 2012, 00:22. – Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.gfk.com/gfkukraine/htdocs/public_relations/press/press_articles/009018/index.ua.html
3. Гревцов В. Е. Развитие социальных связей и отношений в виртуальных сообществах. // Социосфера. - №1, 2010. - с. 59-62.
4. Кудашкіна О. З. Кіберсоціалізація як новий вид соціалізації у віртуальному середовищі. // Соціальна педагогіка: теорія та практика, 2011. - № 1. – с. 12 – 18.
5. Міністерство оборони України: публічна сторінка «ВКонтакте». – Електронний ресурс. Режим доступу: <https://vk.com/theministryofdefence>
6. Найштетік Є.В. Соціальна мережа як система множинних рефлексій. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://skabber.nir.com.ua>
7. Плешаков В. А. Киберсоциализация и православие: к постановке проблемы духовно-нравственного развития и воспитания российских школьников и студенческой молодежи / В. А. Плешаков // Вестник ПСТГУ. Серия IV. Педагогика. Психология. – М.: ПСТГУ, 2010. – № 2 (17). – 76 с..
8. Плотинский, Ю. М. Развитие социального интернета / Ю. М. Плотинский. – Веб 2.0. - Электронный ресурс. Режим доступа: <http://soc-inform4.narod.ru/lectures.html#d6>
9. Пожуєв В.І. Проблеми інформатизації суспільства в трансформаційних умовах. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: Збірник наукових праць / Гол. ред. В.Г. Воронкова. – Вип. 34. – Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2008. – 241 с.
10. Социальные Сети от А до Я: путеводитель по социальным сетям интернета. – Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.social-networking.ru>
11. Українська О.О. Інформатизація суспільства та ризики сучасності. // «Культура народів Причорномор'я», 2011. – № 212. – с. 155 – 158.
12. Чистяков А. В. Социализация личности в обществе Интернет-коммуникаций (социокультурный анализ) : автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра соц. н. : спец. 22.00.06 / А. В.Чистяков. – Ростов-на-Дону, 2006. – 58 с.
13. Шпанер Л. Деякі аспекти формування інтернет-залежності. // Електронний журнал "Медіа освіта\Media Education". - №3. - [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.lnu.edu.ua/mediaeco/zurnal/N3/aspekty-spaner.htm>

УДК 347.7

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ОХОРОНИ ДОБРЕ ВІДОМИХ ТОВАРНИХ ЗНАКІВ ЗА МІЖНАРОДНИМ І НАЦІОНАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ

Рисак Л.В.

Бакалавр права, магістрант 2 курсу навчання

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»

Ця стаття присвячена проблемам визначення правового статусу добре відомого товарного знаку та способів його правової охорони з позицій норм міжнародного права, законодавств окремих держав та співвідношення з ними національного законодавства.

Эта статья посвящена проблемам определения правового статуса общеизвестного товарного знака и способам его правовой охраны с позиций норм международного права, законодательств отдельных стран; и соотношения национального законодательства Украины с этими позициями.

This article deals with the problem of well-known trademarks legal order and ways of protection due to international standards, legislation of definite states; with the parity of Ukrainian law and these standards.

Ключові слова: добре відомий товарний знак, знаменитий товарний знак, дилюція (розмивання) товарного знаку, Паризька конвенція з охорони промислової власності.

Ще ніколи товарні знаки не відігравали такої потужної ролі на ринку і не формували так світогляд і систему цінностей суспільства, як сьогодні. В наш час товарні знаки не лише виконують дистинктивну функцію, а і стають інструментом для «вбудови» в свідомість людей цілей і мрій, образи яких нерозривно пов'язані із певною продукцією і послугами. І найбільша роль в такому масовому «багатофланговому» впливі на споживача належить добре відомим товарним знакам. Природно, що через широку відомість, напрацьовану репутацію і прихильність споживачів ця категорія знаків потребує особливої правової охорони, адже часто стає «ласим шматочком» для недобросовісних користувачів. Світова практика визнання і використання таких знаків налічує близько ста років і за цей час було вироблено багато дієвих механізмів їх правового захисту. Постає питання, наскільки сьгоднішнє українське законодавство відповідає цим встановленим міжнародним стандартам. Створення адекватних часу наукових розробок утворює підґрунтя для впровадження актуальних норм і вдосконалення національних законів, в тому числі, в сфері охорони товарних знаків. Перейняття найціннішого світового досвіду є об'єктивною необхідністю ефективного розвитку нашої держави в цілому, і інституту товарних знаків зокрема для нормального обігу та конкурентоспроможності останніх. Отже, необхідним, на нашу думку, є підсумування світової правової думки щодо прав на товарні знаки і аналіз її відображення в актах українського законодавства.

Аналогічним чи пов'язаним питанням за останній час присвячені ряд наукових розробок, зокрема, за авторством М.Дубинського, Т.С.Демченко, А. Пахаренко – Андерсон, О.В.Піхурець, Н.І. Крилової, В.В.Мордвінової. Однак нерозв'язаними залишаються окремі проблеми співвідношення національного законодавства із міжнародним досвідом в сфері регулювання і охорони товарних знаків.

Метою даної статті є встановлення цілісної доктрини міжнародно-правової охорони товарних знаків і рівень імплементації її положень до українського законодавства.

Вперше на міжнародному рівні поняття добре відомого товарного знаку (*well-known mark*) було закріплено у визначному акті, яким встановлювалась міжнародна правова охорона об'єктів права промислової власності - Паризької конвенції з охорони промислової власності від 20 березня 1883 року (далі – Паризька конвенція) в ст. 6 bis, яка була внесена до Конвенції в 1925 р. Так, в даній статті зазначалося, що «держави Союзу зобов'язуються або з ініціативи адміністрації, якщо це допускається законодавством цієї держави, або за поданням заінтересованої особи відхилити або визнавати недійсною реєстрацію або забороняти застосування товарного знаку, який являє собою відтворення, імітацію або переклад іншого знаку, що здатні викликати змішування зі знаком, який за визначенням компетентного органу держави реєстрації або держави застосування вже являється в цій державі добре відомим в якості знака, який використовується для ідентичних або схожих продуктів»; також зазначалося, що це положення розповсюджується і на випадки, коли суттєва складова знаку

являє собою відтворення такого добре відомого знака або імітацію його, яка може викликати змішування з цим знаком [1]. Однак даний акт не містив жодних визначень, який саме знак повинен визнаватися добре відомим і критеріїв такого визнання. Мабуть, цей факт вплинув на законодавства різних держав світу, відповідно до яких і термінологія для розглядуваного явища, і його правовий режим часто варіюються.

По-перше, відсутня термінологічна визначеність щодо даного поняття. Кодекс інтелектуальної власності Франції оперує поняттями добре відомого і знаменитого (фр. 'renomme') товарного знаку. В Кодексі промислової власності Бразилії зустрічаємо термін 'notorious' (англ.), найточніший еквівалент якому знаходимо в російській мові – «пресловутый товарный знак» (український переклад «горезвісний» має виражене негативне забарвлення). В японському законодавстві про товарні знаки і недобросовісну конкуренцію, на ряду із добре відомими і знаменитими знаками, використовується також поняття широко відомого знаку (англ. widely-known mark). З позиції законодавства В'єтнаму розрізняються добре відомі і широковідомі товарні знаки [12].

Цивільний кодекс Російської Федерації в Розділі IV «Права на результати інтелектуальної діяльності і засоби індивідуалізації» оперує поняттям загальновідомий товарний знак. Аналогічна термінологія застосовується і в Законі Білорусі «Про товарні знаки і знаки обслуговування». В публікаціях науковців США вирізняються знамениті (famous), добре відомі (well-known) і такі, що мають добру репутацію (reputed) товарні знаки [7].

Жоден із міжнародних актів, регулюючих обіг товарних знаків, не визначає поняття добре відомого товарного знаку. Однак, виходячи із розглядуваної вище норми Паризької конвенції, можемо стверджувати, що добре відомий товарний знак повинен бути визнаний таким відповідним органом держави, в якій витребується охорона; він захищається від відтворення в іншому знаку, який використовується як такий відносно тих же або споріднених товарів і послуг, що і добре відомий знак; добре відомий знак підлягає зазначеній правовій охороні незалежно від факту його реєстрації в державі, в якій така охорона витребується, або в інших державах (не додержується так званий принцип територіальності товарного знака).

Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності, підписана державами – членами СОТ 15 квітня 1994 р. (Угода TRIPS), встановлювала, що положення статті 6 bis Паризької конвенції поширюється і на знаки для послуг. Також зазначалося, що добре відомий товарний знак відтепер охороняється і в разі, якщо заявлений або використовуваний знак, що є тотожним або імітує добре відомий знак, використовується не лише для тотожних або споріднених товарів/послуг, а і неспоріднених тим, щодо яких знак визнаний добре відомим. Тобто, фактично відміннявся принцип спеціалізації товарних знаків. Але ця норма могла бути застосована лише в разі, якщо використання імітуючого товарного знака буде вказувати на взаємозв'язок між такими неспорідненими товарами/послугами і власником добре відомого товарного знака і якщо при такому використанні інтереси власника можуть бути обмежені [2].

Власне, таким положенням Угоди TRIPS фактично було закріплено статус знаменитого товарного знака, як його визначають окремі теоретичні праці. Також саме в цьому розумінні використовується поняття знаменитого знака відповідно до Закону Японії про товарні знаки. Президент Міжнародної асоціації з товарних знаків Фредерік Мостерт в своїй статті з цього приводу вказував, що знамениті товарні знаки передбачають вищий ступінь відомості порівняно із добре відомими знаками і виступають як особливий вид останніх; саме через вищий ступінь відомості знамениті знаки отримують ширшу правову охорону (тобто, охорону стосовно неспоріднених товарів/послуг) [11]. Американське законодавство, до речі, містить поняття лише знаменитих (famous) товарних знаків, що закріплене в Акті Ленгема (Федеральному законі про товарні знаки) в контексті норми про правопорушення щодо знаку у вигляді його «розмивання», так званої дилуції (dilution). Згідно із Розділом 43 (с) вказаного закону визначення поняття знаменитого знаку не надається, однак зазначаються критерії визнання знаку таким.

Природно, що товарні знаки, які вважаються всесвітньо відомими, потребують посиленого захисту, в тому числі, і від їх недобросовісного використання відносно неспоріднених товарів/послуг тим, для яких цей знак зареєстровано, оскільки це може завдати пряму чи опосередковану шкоду розрізняльній здатності і репутації знака, які часто нарабляються десятиріччями із залученням значних ресурсів. Наприклад, визнаний добре відомим і беззаперечно всесвітньо знаменитий відносно годинників товарний знак ROLEX був зареєстрований індонезійською фірмою для виробництва і продажу сигарет. Враховуючи, що в європейських країнах існує тенденція до утвердження здорового способу життя, а сама компанія Ролекс СА вже тривалий час виступає спонсором спортивних заходів, можна стверджувати про нанесення такою реєстрацією прямої шкоди репутації компанії [8].

Відповідно до Кодексу інтелектуальної власності Франції знаменитим товарним знаком визнається знак, «який є міжнародно відомим або відомим в усьому світі», тоді як добре відомим знаком вважається той, що визнаний більшою частиною кіл, пов'язаних з виробництвом, продажем чи використанням відповідних товарів [11].

Перша Директива ЄС «Про зближення законодавств держав-членів відносно товарних знаків і знаків обслуговування» № 89/104/ЄЕС від 21 грудня 1988 р. підтверджувала охорону добре відомих товарних знаків в розумінні Паризької конвенції, а також встановлювала охорону для «знаків, що мають добре ім'я в Співтоваристві» навіть відносно неспоріднених товарів і послуг. Чинна на сьогодні Директива ЄС «Про зближення законодавств держав – членів відносно товарних знаків і знаків обслуговування» №2008/95/ЄС, прийнята 22 жовтня 2008 року підтримує позицію, запропоновану Угодою TRIPS про правову охорону добре відомих товарних знаків як відносно споріднених, так і неоднорідних товарів/послуг, якщо використання знаку, імітуючого відомий, відносно останніх призвело б до недобросовісного використання без правомірних підстав або спричинення шкоди розрізняльній здатності чи репутації добре відомого знака; однак поняття знаменитий відносно таких знаків не застосовує [3].

Щодо перекладу терміну «well-known» як загальновідомий, існує точка зору про його некоректність. Комісією експертів Гільдії лінгвістів-експертів по суперечках відносно документації і інформації на підставі запиту патентного повіреного була проведена лінгвістична експертиза на предмет тлумачення слів «відомий» і «загальновідомий». У експертному висновку був зроблений висновок, що термін «загальновідомий» визначається як «відомий всім, кожному». Зрозуміло, що кожен з найвідоміших знаків для товарів і послуг відомий лише деякій частині суспільства — певному його «сектору». Це означає, що термін «загальновідомий знак» не слід тлумачити буквально, а зміст цього поняття повинен розкриватися через його ознаки [6, 38].

Із зазначеного вище можна зробити висновок, що, незалежно від використовуваних термінів, по суті на сьогодні охоронюваними є товарні знаки, що визнані добре відомими, в разі використання імітуючих їх знаків для однорідних товарів і послуг, що може викликати змішування із добре відомим знаком; такі ж знаки для неспоріднених товарів і послуг, якщо використання цього знака іншою особою стосовно таких товарів і послуг вказуватиме на зв'язок між ними та власником добре відомого знака і його інтересам, ймовірно, буде завдано шкоди таким використанням [4]. Саме такі норми містить Закон України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» від 23 грудня 1993 р. із змінами (далі – Спеціальний закон) в статті 25. На жаль, Закон не містить визначення добре відомого товарного знаку. Таке визначення пропонується Проектом Закону “Про внесення змін до Закону України “Про охорону прав на знаки для товарів і послуг” (узгодження із Цивільним кодексом України і адаптація до законодавства ЄС)”, згідно з яким добре відомий знак для товарів і послуг — це знак, який став на Україні широко відомим серед певного кола споживачів товарів і/та послуг певної особи і якому надана правова охорона відповідно до статті 6 bis Паризької конвенції. Науковцями пропонується також визначення добре відомого знаку як такого, що набув завдяки інтенсивному використанню і рекламі широкої популярності (відомості) серед споживачів, як у країні походження, так і за її межами, і символізує високу якість маркованих товарів/послуг, які виробляються/надаються певною особою [9, 11]. Вбачається, що це визначення є точнішим і детальнішим, ніж запропоноване в Проекті Закону.

Вперше на міжнародному рівні критерії визнання знаку добре відомим були встановлені Сумісною рекомендацією про положення відносно правової охорони добре відомих товарних знаків, прийнятої на Асамблеї ВОІВ у вересні 1999 р. До цих критеріїв, зокрема, віднесли: ступінь відомості і визнання знака у відповідному секторі суспільства; тривалість, ступінь, географічний район використання знаку; тривалість, ступінь, географічний район будь-якої діяльності із просування знаку, включаючи рекламу, пропаганду, презентацію на ярмарках, виставках товарів, які марковані цим знаком; тривалість і географічний регіон реєстрацій цього знаку та/або поданих заявок на реєстрацію; матеріали, що підтверджують визнання прав на знак (в т.ч. факт визнання відомими компетентними органами); цінність цього знаку. Однак компетентний орган, який розглядає матеріали про визнання знаку добре відомим, не повинен обмежуватись зазначеною інформацією, і ця інформація не повинна зумовлювати таке визнання. Відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України «Про затвердження Порядку визнання знака добре відомим в Україні Апеляційною палатою Державного департаменту інтелектуальної власності» від 15 квітня 2005 р. дані критерії деталізуються для нашої держави.

Правова охорона як правило надається, якщо неправомірне використання (види якого були зазначені вище) позначення може призвести до змішування із добре відомим знаком; тобто, якщо в свідомості споживачів недобросовісно позначуваний товар/послуга будуть

асоціюватись із власником добре відомого знака як виробником цього товару/надавачем послуги. Але згідно із законодавством США, а саме, розділом 45 Закону Ленхема, добре відомі знаки охороняються і за відсутності такого змішування. Неправомірні дії в такому випадку мають назву дилюції, тобто, ослаблення, зменшення здатності відомого товарного знака визначати і встановлювати відмінність для товарів і послуг, незалежно від наявності або відсутності конкуренції між власником відомого знака і третіх осіб, або незалежно від того, чи існує ймовірність змішання, сплутання або введення в оману. Дилюція (розмивання) добре відомого знаку має місце тоді, коли недобросовісним використанням послаблюється сильна асоціація, що існує у споживачів між добре відомим знаком та товарами/послугами власника цього знаку, хоча споживачі і не асоціюють даний товар/послуги як такі, що походять від такого власника. Наприклад, якщо б знак Toyota використовувався для позначення цукерок, навряд чи споживачі розглядали цукерки як такі, що походять від цього всесвітньо відомого концерну, однак таке застосування, ймовірно, ослаблювало б асоціації споживачів цього знаменитого знаку із автомобілями і іншою продукцією, яку він насправді виготовляє. Звільнення від відповідальності за дії, що охоплюються поняттям дилюція, відбувається в разі, коли мало місце некомерційне використання знака; під таким використанням, зазвичай, розуміють пародії, новини, дослідницькі доповіді, редакторські статті, сатиру тощо [10, 308]. Традиційним засобом судового захисту в разі дилюції є судова заборона. Однак порівняно нещодавньою поправкою до Акту Ленхема в якості засобу захисту передбачається і грошове відшкодування незаконного прибутку, збитків, винагороди адвокатам у разі, якщо порушник права на товарний знак діяв навмисно.

В українському законодавстві не існує аналогічної спеціальної норми, яка б надавала правову охорону від розмивання добре відомому знаку. Разом з тим, не вбачається можливим віднести це порушення прав власника до інших регламентованих видів порушень в сфері використання товарних знаків. Так, охорона добре відомих знаків відповідно до Спеціального закону здійснюється лише в разі можливості викликання змішування позначення недобросовісним використанням добре відомого знаку «...використання знака іншою особою стосовно таких товарів і послуг вказуватиме на зв'язок між ними та власником добре відомого знака» (ст. 25) [4]. Згідно із ст. 4 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» від 7 червня 1996 р. (із змінами) видом недобросовісної конкуренції є неправомірне використання позначень, яке визначається як використання, зокрема, товарних знаків без дозволу (згоди) суб'єкта господарювання, який раніше почав використовувати їх або схожі на них позначення у господарській діяльності, що призвело чи може призвести до змішування з діяльністю цього суб'єкта господарювання [5]. Отже, знову вбачаємо необхідну умову наявності змішування товарного знаку. На нашу думку, норма, яка б встановлювала поняття дилюції і відповідальність за такі дії була б доречною для закріплення в спеціальному законодавстві, адже на сьогодні її відсутність практично унеможлиблює захист добре відомих знаків від розмивання на території України.

Отже, загалом національне законодавство про добре відомі товарні знаки відповідає міжнародним стандартам їх правової охорони. Однак ми вважаємо, що було б доцільним внести до Спеціального закону визначення поняття добре відомого знаку і, можливо, виокремити в самостійне поняття знаменитий товарний знак на підставі різного ступеня відомості і неоднакового правового режиму зазначених знаків. Також, на нашу думку, потребує законодавчого закріплення норма захисту знаменитих знаків від розмивання. Такі кроки щодо доповнення національного законодавства призвели б до уточнення існуючих і створення нових засобів захисту прав на добре відомий товарний знак і, як наслідок, гармонізували б відносини в сфері обігу товарних знаків в цілому.

Література

1. Паризька конвенція про охорону промислової власності від 20 березня 1883 із змінами. - [Електронний ресурс] /Офіційний сайт Всесвітньої Організації Інтелектуальної Власності. - Режим доступу: <http://www.wipo.int/treaties/ru/ip/paris/paris.htm>.
2. Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності, підписана державами – членами СОТ 15 квітня 1994 р.// Офіційний вісник України від 12.11.2010. - № 84. - с. 503.
3. Директива ЄС «Про зближення законодавств держав – членів відносно товарних знаків і знаків обслуговування» №2008/95/ЄС від 22 жовтня 2008. - [Електронний ресурс] /Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_930.
4. Закон України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» від 15 грудня 1993 із змінами і доповненнями // Відомості Верховної Ради України, 1994. - N 7. - с. 36
5. Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції» від 07 червня 1996 р. із змінами і доповненнями // Відомості Верховної Ради України, 1996. - № 36. – ст. 164.

6. Герц А.А. Порівняльне право на торгівельні марки/Герц А.А. – Хмельницький. 2010. – 112 с.
7. Дубинский М. Общеизвестный товарный знак// Юридическая практика. – 2002. - № 33 (243). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jurpractika.com/article.php?id=10000642>
8. Крылова Н.И. Хорошо известные товарные знаки: их правовой статус в Украине - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kip.ua/russian/articles/15>
9. Піхурець О.В. Охорона права на торговельну марку (цивільно – правовий аспект): автореф. дисер. на здобуття ступеня канд. юрид. наук спец. 12.00.03/О.В. Піхурець – Х., 2005. – 20 с.
10. Пахаренко – Андерсон А. Право товарних знаків США: аналіз Федерального Закону про дилюцію товарного знака//Промислова власність в Україні: проблеми правової охорони/ за ред. Шемшученко Ю.С., Бошицького Ю.Л. – К., 2004. – с. 302 – 313.
11. The protection of well-known trade marks (lecture prepared by Professor Michael Blakeney) February, 2003. - [Електронний ресурс]/ Офіційний сайт Всесвітньої організації інтелектуальної власності. - Режим доступу: www.wipo.int/arab/en/meetings/2003/ip_cair/wipo_ip_cai_1_03_8a.doc
12. Well-known trademark protection. Reference to the Japanese experience. Final Report In Fullfilment of the Long Term Fellowship. 2010. - [Електронний ресурс]/ Офіційний сайт Всесвітньої організації інтелектуальної власності. - Режим доступу: www.wipo.int/about-wipo/en/offices/japan/research/vietnam_2010.pdf

СФЕРИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІРТУАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Юдкова К.В.

бакалавр права, магістрант II року навчання

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»

Досліджено вплив права та можливості правового регулювання неоднорідної сфери суспільних відносин, які склалися у зв'язку з використанням комп'ютерних мереж.

Исследовано влияние права и возможности правового регулирования неоднородной сферы общественных отношений, сложившихся в связи с использованием компьютерных сетей.

Made a research of the influence of law and opportunities of legal regulation of the inhomogeneous sphere of public relations, established in connection with the computer networks using.

Ключові слова: правове регулювання, комп'ютерні мережі, віртуальна реальність, комп'ютерне право.

Кінець минулого століття зумовив нову науково-технічну революцію, пов'язану зі створенням і широким розповсюдженням високих технологій, комп'ютерної техніки, локальних мереж, які докорінно змінили способи поширення, зберігання та споживання інформації і, як наслідок цього, життя соціуму. Створювана інформаційними технологіями комп'ютерна віртуальна реальність по праву може вважатися одним з найбільш значущих винайдених людською діяльністю технічних і соціально-культурних феноменів.

Найбільше значення інформаційно-правової конвергенції полягає в тому, що автономні технологічні, технічні, інформаційні та правові системи злиті та замінені за допомогою об'єднаного цілого. Це об'єднане ціле є глобальним і більш складним за рахунок об'єднання пластів функціонування.

Право, як невід'ємний атрибут суспільних відносин, а також універсальний регулятор останніх зазнає значних змін. Регулювання та контроль, згідно з основними принципами права, мають залишатися повними і всебічними. І, таким чином, єдиною можливістю дотримання зазначених засад є впровадження правового регулювання у всі, без винятку, сфери суспільних відносин.

Як вказує П'єр Ларош: «Предмет права більше не реальна і окрема система, але віртуальна «мережа мереж», як результат діяльності суб'єктів» [2].

Виходячи з об'єктивної необхідності, доцільно вважати, що інформаційно-правова конвергенція більшою мірою еволюція, ніж революція. Маючи справу з конвергенцією, виявляється, що юридичний концептуальний апарат розвивається в напрямку підвищення рівня складності задля регулювання більш складних технологічних об'єктів.

Сьогодні ведеться багато суперечок з приводу того, що таке кіберпростір, мережа Інтернет і віртуальна реальність з правової точки зору. Можна виділити дві групи фахівців, що висловлюють думки з цього приводу.

Одна група фахівців (В. Горжалцан, Ю.Храмов, П. Яцук, Д. МакГулаф, Дж.І.Розенбаум, Дж.Гілмор, О.Ольшанский) вважає, що Інтернет - таке середовище, в якому право принципово не застосовується.

Друга група (М. Патрушев, Дж. Зіммерманн, Ф.Аіграін, Х.Номан, Ф.Говард, Ю.Волков, О.Зажигалкін, Ш. Курильський-Ожвен) вважає, що право - необхідний регулятор, за умови врахування особливостей та юридичних властивостей об'єктів, з приводу яких суб'єкти цього середовища вступають у відносини, що призводять до юридичних наслідків.

Проте, доки ще не було проведено докладного системного аналізу цього віртуального середовища з тим, щоб виявити всю сукупність суспільних відносин, які підлягають правовому регулюванню в кіберпросторі і, головне, встановити особливості такого правового регулювання.

Проблемі кіберпростору, а також інформаційного суспільства присвячені також роботи Й.Масуди, Е.Тоффлера, А.Турена, М.Кастельса, С.С.Хорунжого, Л.Мікешина, М.Опенкова, М.Носова, М.Маклюна, Е. Гіденса.

Для розмірного і адекватного обґрунтування ролі права, галузей можливого правового регулювання в сфері Інтернет-простору необхідно зрозуміти, чим воно являється, які в ньому виникають відносини, що спричиняють юридичні наслідки і наскільки радикальному контролю може бути піддана така сфера соціального існування. Також необхідно встановити специфічні особливості кіберпростору і його вплив на людину як суб'єкта традиційних правовідносин.

Для відповіді на поставлені питання необхідно розглянути, що таке кіберпростір і мережа Інтернет з юридичної точки зору.

Для кожного конкретного суспільства існує свій спеціальний механізм трансляції превалюючих формальних і неформальних норм, правил, традицій, в тому числі правового характеру. На сьогоднішній день, крім традиційних інститутів правової соціалізації спостерігається тенденція до появи нових. Одним із таких можна вказати глобальну мережу Інтернет.

З технічної точки зору, Інтернет (англ. Internet) - всесвітня система об'єднаних комп'ютерних мереж, побудована на базі протоколу IP і маршрутизації IP-пакетів. Згідно зі ст.1 Закону України «Про телекомунікації» Інтернет - всесвітня інформаційна система загального доступу, яка логічно пов'язана глобальним адресним простором та базується на Інтернет-протоколі, визначеному міжнародними стандартами [1].

Але в даний час під словом «Інтернет» найчастіше мається на увазі Всесвітня павутина і доступна в ній інформація, а не фізична мережа.

Термін «кіберпростір» був введений Вільямом Гібсоном - канадським письменником-фантастом - для позначення метафоричної абстракції, використовуваної в філософії і в комп'ютерах, що є віртуальною реальністю [3]. Надалі це поняття стало використовуватися для позначення сфери віртуального простору, середовища інформаційного простору, опосередкованого комп'ютерними технологіями.

На відміну від віртуальної реальності у вузькому сенсі, кіберпростір не зводиться до візуально-тактильно-звуковий симуляції реальності, а передбачає наявність електронного тексту. Таким чином, на думку, О.Іваненко, кіберпростір - це «простір нелокалізованого електронного тексту» [3].

Необхідно зазначити, що сьогодні спостерігається проблема багатозначності інтерпретації кіберпростору, яка є, вочевидь, наслідком того, що розглядуване явище перебуває в процесі становлення. Тому на даному етапі будь-яка спроба дати логічну дефініцію цього поняття буде внутрішньо суперечливою.

В осмисленні віртуальності в даний час домінують уявлення про віртуальне, як про створений людською діяльністю штучний феномен [4]. Під "віртуальною реальністю" мається на увазі створений за допомогою комп'ютерних систем гіпотетичний світ [4].

Сьогодні Інтернет-простір більшість фахівців розглядають як невід'ємну складову інформаційного простору, як засіб обміну соціальною інформацією, як носія специфічної культури [5, 59].

Інформаційний простір (в тому числі і його правовий спектр), з точки зору деяких дослідників, стає об'єктом експансії новітніх засобів масової інформації та дистанційного спілкування [6]. Розглядаючи мережу Інтернет, її роль і взаємодію з іншими складовими інформаційно-правового простору В.Молкоєдов визначає мережу, як «інститут правової соціалізації» [6].

Реальність, більш не маючи визначального значення, доповнюється, місцями замінюючись, віртуальністю. У вимірі «віртуального» векторними і фундаментальними стають поняття інформативності, визначеності, прагматичної доцільності, радикального плюралізму, ліберальності регулювання, анонімності і спільності. У зв'язку з виникненням об'єктивного явища в сфері філософського пізнання з'являється новий напрям досліджень - віртуалістика, фундаторами якого є М.О.Носов і С.С. Хорунжий.

Спираючись на судження про те, що виникнення нових явищ завжди спричиняє виникнення поняття [7, 50], можна виділити поняття, що виникли у зв'язку з розвитком нової сфери буття: "віртуальні ринки", "віртуальні банки", "віртуальний продукт", "віртуальна інновація", "віртуальна організація", "віртуальні гроші", "віртуальні потреби", "віртуальні відносини", "віртуальна власність" і, нарешті, «віртуальна людина».

Л.Січева звертає увагу на те, що «блукуючи просторами всесвітньої павутини, люди стають іншими» [8]. Дійсно, американський педагог Марк Пренскі ввів таке поняття, як «цифрові аборигени» - люди, які народилися і сформувалися як особистості, сприймаючи Інтернет та високі технології як невід'ємну частину світу. І, як результат, вони сприймають і обробляють інформацію іншим чином.

Найважливішим соціально-культурним результатом створення віртуальної реальності є виникнення Ното Virtualis, людини, орієнтованої на віртуальність, людини віртуальної. Ното Virtualis є творцями, носіями і споживачами віртуальних культурних та соціальних феноменів. Не викликає сумніву, що сьогодні можна спостерігати зародження нової соціально-культурної спільноти людей, об'єднаних прагненням значну частину свого життя проводити у віртуальному світі.

Сучасні інформаційно-комунікативні технології призвели до появи нових форм ідентичності. Серед них найбільш виділяються, як вважає М.Фасслер, «переделектронна» і

«електронна» ідентичності. Остання переміщує людину у віртуальну реальність, перетворюється в конструкт, який не містить етнічних, гендерних, національних і культурних відмінностей. Елементи електронної ідентичності залежать від умов інформаційного простору, який, в свою чергу, породжує змішану ідентичність, де відсутні будь-які кордони, присутня непостійність і повна залежність від умов комунікації.

Фактично, спостерігаються якісні зміни соціального світу, виникнення наднаціональних систем соціальної взаємодії нового рівня складності.

Однак розглядати віртуальну реальність тільки з точки зору віддаленого функціонування та відокремленої організації не є коректним. Це можна обґрунтувати тим, що користувачами Інтернет-простору є реально існуючі в матеріальному світі індивіди, на яких більшою мірою розповсюджуються об'єктивні правові закони. Тобто, необхідно розглядати віртуальну реальність в цілому і кіберпростір зокрема як сферу відповідного взаємного впливу зовнішнього контролюючого чинника і самоорганізації з певних питань.

Самоорганізація віртуального соціуму можлива в сфері обґрунтування цілей його існування. Тоді як способи досягнення поставлених цілей необхідно контролювати ззовні, особливо тоді, коли зазначені цілі виходять за рамки виконуваних у віртуальному середовищі, але переходять в матеріальний світ.

Розглядаючи питання з такої точки зору, віртуальну реальність можна порівняти зі звичайним матеріальним (реальним) середовищем і, відповідно, логічним і раціональним буде накладення норм існуючого регулятора суспільних відносин (права) на аналогічні відносини у віртуальному середовищі. Але, необхідно відмітити, що ефективне регулювання і контроль можуть здійснюватися тільки з урахуванням вказаних вище особливостей.

У кіберпросторі існування будь-яких соціальних інститутів ґрунтується на взаємних очікуваннях акторів, які беруть участь у соціальних зв'язках. Таким чином, право починає набувати вигляду одного із соціальних інститутів глобальних телекомунікаційних мереж. В якості основних передумов, що сприяли появі в кіберпросторі права як соціального інституту можна виділити:

- зростання кіберзлочинності і девіантних дій негативної спрямованості;
- необхідність регулювання електронних операцій, що здійснюються акторами за допомогою використання можливостей глобальних телекомунікаційних мереж, а також необхідність регулювання комерційної діяльності у кіберпросторі;
- необхідність регулювання ринку доменних імен;
- необхідність забезпечення в комп'ютерних мережах прав на об'єкти інтелектуальної власності;
- необхідність забезпечення кібербезпеки на міжнародному рівні, зниження ризику здійснення шпигунств і підривної діяльності;
- необхідність забезпечення безпеки інформації будь-якого охоронного типу.

Все вищевказане відбувається в умовах практичного правового вакууму, який існує не тільки в окремих державах, а й в нормах міжнародного права, які зачіпають питання регулювання кіберпростору.

Пояснюється це тим, що сам факт існування кіберпростору є за своєю природою територіальною угодою, яка ігнорує поняття фізичної території (безпосередньо пов'язаного з юридичними нормами). Тобто функціонування інформаційного простору часто не підпадає під національні юрисдикції.

Проте створення міжнародних нормативних актів, обов'язкових для всього соціуму кіберпростору, на сьогоднішній день досить ускладнене. Пояснюється це тим, що, з одного боку, важко розробити універсальний закон, який би не суперечив законодавству будь-якої з держав, а з іншого боку, незважаючи на науково-технічний прогрес, був би досить актуальним протягом тривалого часу.

Таким чином, одночасно з розробкою нових «неуніверсальних» положень, пов'язаних зі специфікою функціонування кіберпростору потрібно вносити зміни у вже діючі норми багатьох розділів міжнародного права, з метою забезпечення можливості їх ефективного використання. Разом з тим, будуть потрібні зміни в національному законодавстві - розробка законодавства про регламентацію відносин в кіберпросторі, а також зміна існуючих національних норм.

На думку А.Зажигалкіна для регламентації правовідносин у кіберпросторі необхідно встановити правила визначення юрисдикції держав щодо інформаційного обміну, здійснюваного в сфері віртуальності [9].

При регламентації кіберпростору необхідна розумна достатність регулювання, а також збалансоване застосування двох підходів до підбору сфер регламентації.

Таким чином, раціональним буде виділення таких сфер відносин для встановлення в них правового контролю:

- межі та розмежування юрисдикції держав;
- охорона приватного життя та персональних даних індивідів;
- боротьба з порушенням суспільної моралі;
- забезпечення інформаційної безпеки;
- охорона національного та міжнародного правопорядку.

У той же час, певна кількість проблем, пов'язаних з віртуальністю, може і повинна бути вирішена без використання методів міжнародно-правового і національного державного контролю. Організаційна взаємодія учасників інтернет-спільноти дозволяє здійснювати саморегулювання багатьох аспектів відносин у зв'язку з використанням мережі Інтернет:

- розробка технічних стандартів, що регламентують функціонування мережі і відносини у віртуальному середовищі;
- формування специфічних правил взаємовідносин учасників різних сегментів інтернет-спільноти;
- визначення подальших векторів розвитку інтернет-спільноти в цілому.

Зважаючи на вищевказане, можна дійти висновку, що сьогодні видається за необхідне змінити розуміння правового регулювання кіберпростору і віртуальної реальності, віддаливши його від технологічних правових систем, забезпечивши тим самим можливість виділення нової, синтетичної і глобальної області - кіберправа. Таким чином, це надасть можливість забезпечити ефективне, раціональне та всебічне регулювання сфери інформаційного простору з урахуванням властивих тільки їй особливостей, а також специфічних суб'єктів і об'єктів регулювання.

Література

1. Закон України «Про телекомунікації» від 18.11.2003 № 1280-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, N 12, ст.155
2. Пьер Ларош. О будущем информационного права как особой предметной сфере права [Електронний ресурс] / Право и Интернет - Режим доступу до сайту: <http://www.russianlaw.net/files/law/doc/a281.pdf>.
3. Уильям Гибсон. О возникновении "киберпространства" [Електронний ресурс] / CyberpunkWorld - Режим доступу до сайту: http://cyberpunkworld.net/news/uiljam_gibson_o_vozniknovenii_kiberprostranstva/2011-06-25-126
4. А. Иваненко. Текстология киберпространства [Електронний ресурс] / Электронный журнал / Иначе, Знаки - Режим доступу до журн.: <http://www.znaki.chebnet.com/s11.php?id=87>
5. В. Афанасьева. Тотальность виртуального [Електронний ресурс] / Электронный журнал / Проза.ру - Режим доступу до журн.: <http://www.proza.ru/2009/05/03/295>
6. Копылов В.А. Информационное право. Учебник - 2-е изд , перераб и доп. – М.: Юристъ, 2002. - 512с.
7. Гордієнко С.Г. Захист інтелектуальної власності в Україні в сучасних умовах: Курс лекцій. – К.: поліграфічне підприємство «Гранмна», 2011. – 480с.
8. В. Молокоедов. Сеть Internet как институт правовой социализации [Електронний ресурс] / Право и Интернет - Режим доступу до сайту: <http://www.russianlaw.net/law/variuos/misc/a79/>
- Л.Сычева. О дивный новый мир [Електронний ресурс] / Электронный журнал / Глобальные события и тенденции - Режим доступу до журн.: <http://www.zip.org.ua/2010/02/o-дивный-новый-мир/>
- А.В. Жажигалкин. Международно-правовое регулирование электронной коммерции [Електронний ресурс] / Искусство в IT-технологиях - Режим доступу до сайту: <http://wiasite.com/page/internet-realnost/ist/ist-17--idz-ax47--nf-33.html>

НЕДОБРОСОВІСНА КОНКУРЕНЦІЯ ЯК ФОРМА ЗЛОВЖИВАННЯ СУБ'ЄКТИВНИМ ЦИВІЛЬНИМ ПРАВОМ

Бакалінська О. О.

канд. юрид. наук, доцент

Київський національний торговельно-економічний університет, м. Київ

Стаття присвячена аналізу особливостей кваліфікації фактів недобросовісної конкуренції як форм зловживання суб'єктивним цивільним правом. Автором розкриваються основні підходи до визначення поняття «зловживання правом» в цивілістичній концепції здійснення суб'єктивних цивільних прав та визначаються особливості реалізації положень ст. 13 ЦК України.

Статья посвящена анализу особенностей квалификации фактов недобросовестной конкуренции как формы злоупотребления субъективным гражданским правом. Автором раскрываются основные подходы к определению понятия «злоупотребления правом» в цивилистической концепции осуществления субъективных гражданских прав и определяются особенности реализации положений ст. 13 ГК Украины.

This article analyzes the features skill unfair competition as a form of abuse of subjective civil law. The author reveals the basic approaches to the definition of "abuse of rights" in the concept of subjective civil rights and are determined by an implementation of the provisions of Article 13 Civil Code of Ukraine.

Ключові слова: добросовісність, розумність, зловживання правом, недобросовісна конкуренція.

Актуальність теми. Зловживання суб'єктивним правом представляє собою один з найцікавіших юридичних феноменів, пізнання якого пов'язано зі значними труднощами. Труднощі полягають в несприйнятті або запереченні існування зловживання правом як правового явища. Рішення цього питання носить світоглядний характер, а юридичний світогляд, як відомо, вкрай інертний. Тому, не дивує той факт, що деякі дослідники не визнають саму можливість заподіювати зло за допомогою здійснення права [1, 5]. Відповідно до ст. 13 ЦК України не допускаються дії громадян і юридичних осіб, що здійснюються виключно з наміром заподіяти шкоду іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. Варто зазначити, що відповідно до ст. 12 ЦК України встановлюється презумпція добросовісності і розумності поведінки суб'єкта цивільних правовідносин, якщо інше не встановлено судом. Таким чином, положеннями ч. 2-5 ст. 13 ЦК України для учасників цивільних правовідносин встановлені спеціальні межі для здійснення цивільних прав і виконання обов'язків - діяти розумно і добросовісно не використовувати цивільні права на шкоду іншим (тобто не зловживати правами).

Зловживання цивільним правом можна визначити як особливий вид цивільного правопорушення, пов'язаного з умисним виходом уповноваженої особи у ситуації правової невизначеності за внутрішні межі суб'єктивного цивільного права (визначені в тому числі критеріями розумності та добросовісності) для досягнення своєї незаконної, або прихованої мети за допомогою формально правомірних дій, що внаслідок абстрактності чи обмеженості регулювання, наявності прогалин, застережень, помилки суперечності правових норм і договірних умов призводять до порушення чи обмеження прав окремих суб'єктів цивільних правовідносин [2, 258].

Стаття 13 ЦК України поряд з поняттям шикани встановлює заборону зловживання правом "в інших формах". Зокрема, ч. 5 ст. 13 ЦК України встановлює пряму заборону на використання цивільних прав з метою неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монополічним становищем на ринку, а також недобросовісної конкуренції. З огляду на це, виникає питання про обґрунтованість віднесення монополістичної діяльності та недобросовісної конкуренції до форм зловживання цивільними правами.

Варто відзначити, що питання захисту економічної конкуренції є актуальною проблемою не тільки для цивільного законодавства, а головним чином, для господарського і конкурентного права. Вивченню правових проблем захисту добросовісної конкуренції присвячені праці багатьох українських та зарубіжних дослідників: О.В. Безуха, А.С. Васильєва, К.Дж. Веркмана, В.В. Галкіна, Д-Дж. Галлігана, І.П. Голосніченка, С.А. Горленко, І.І. Дахна, В.Н. Дементьєва, А. Дерінгера, В.А. Дозорцева, В.І. , О.Л. Завади, Єременка, Л.В. Коваль, С.К. Козлова, Н.М. Корчак, О.О. Костусева, О.Б. Кузнецової, С.А. Кузьміної, В.К. Мамутова, О.І. Мельниченка, І.Т. Нойффера, М.Г. Орешкина, О.А. Підпригори, О.П. Рябченко, Н.О. Саниахметової, А.О. Селіванов, М.М. Тищенко, Ю.О. Тихомирова, К.Ю. Тотьєва.

Проблемами кваліфікації зловживання правом та її правовими наслідками займалися ряд видатних цивілістів, у тому числі Агарков М.М., Бару М.І., Братусь С.Н., Грибанов В.П., Малєїн Н.С., Покровський І.О., Рясенцев В.А., Суханов Є.А. та ряд інших. При цьому варто зазначити, що протягом останнього часу інтерес до даного питання значною мірою зріс, що пов'язано не лише із включенням до Цивільного кодексу України (надалі – ЦК України) статті 13 (особливо ч. 3), але і з відсутністю єдиного погляду на розуміння поняття «зловживанням правом».

Цілком очевидно, що будь-яке зловживання суб'єктивним правом являє собою соціально шкідливу поведінку, з якою необхідно боротися як на законодавчому, так і на правозастосовному рівні. Навіть у тих країнах, де доктрина зловживання правом нараховує не одну сотню років, законодавчі методи виявляються не завжди ефективними, а суди постійно зустрічаються з проблемою правильної кваліфікації різноманітних зловживань правом. Українська доктрина щодо зловживання правом належним чином не розроблена, у результаті чого чинне законодавство й судова практика поки не мають єдиних підходів до вирішення цієї проблеми. Інша проблема пізнання природи зловживання суб'єктивним правом полягає в нерозумінні його сутності. Так, правознавці і юристи-практики, що визнають аналізоване правове явище, занадто спрощено підходять до ознак, що його характеризують. Розглянутий феномен тлумачиться ними як «вживання суб'єктивного права на шкоду» [1, 6].

У галузевих юридичних науках обґрунтовується важливість інших ознак, що характеризують природу зловживання правом як правового явища. Так, М.В. Ібрагімова істотними для розуміння природи зловживання цивільним правом вважає наступні ознаки:

- а) суб'єктом зловживання цивільним правом завжди є уповноважена управлена особа;
- б) при зловживанні правом норми законодавства не порушуються;
- в) за допомогою здійснення суб'єктивного права іншій особі заподіюється шкода;
- г) при зловживанні правом порушуються принципи цивільного права [3, 45].

У більшості підручників цивільного права і коментарях до Цивільного кодексу РФ використання цивільних прав з метою обмеження конкуренції та зловживання домінуючим становищем на ринку прийнято відносити до конкретних форм зловживання правами [2, 258].

Питання про те, що слід розуміти під зловживанням правом, залишається дискусійним. Можна виділити кілька підходів до визначення цього поняття.

Перший визначає зловживання правом через такі ознаки як наявність заподіяння шкоди і вчинення дій, що завдають шкоди, з умислом. Відповідно до другого підходу зловживанням правом визнається здійснення суб'єктивного права в супереч з доброю совістю та добрими звичаями. При третьому підході - зловживання правом розглядається як особливий тип цивільного правопорушення, що здійснюється уповноваженою особою при реалізації нею належного їй права, пов'язаний з використанням недозволених конкретних форм у рамках дозволеного йому загального типу поведінки [4].

Більшість теоретиків права та цивілістів розглядають поняття «зловживання правом» як антипод поняття «добросовісність», або як саме порушення принципів-презупцій добросовісності, розумності та справедливості, визначених в ст. 3 ЦК України. У цивільному праві, за спостереженнями І.Б. Новицького, засади доброї совісті використовується в двох значеннях. В одних випадках добра совість виступає в об'єктивному значенні як відоме зовнішнє мірило, яке приймається до уваги законом, судом, який застосовує закон, і яке рекомендується членам цивільного обороту в їх взаємних відносинах. На думку І.Б. Новицького, тут перед нами начебто відкривається нове джерело, добросовісність набуває ознак паралельної або додаткової норми. В інших випадках приймається до уваги добра совість у суб'єктивному сенсі як свідомість тієї чи іншої особи, як незнання деяких обставин, з якими закон пов'язує ті чи інші юридичні наслідки [5].

Поняття добросовісності є визначальним не тільки для цивільно-правового регулювання, а й для інституту захисту від недобросовісної конкуренції. Варто відзначити, що добросовісна конкуренція є передумовою розвитку не тільки конкурентного середовища, а й держави в цілому. З огляду на це, визнання в ст. 13 ЦК України недобросовісної конкуренції формою зловживання правом дає підстави для дослідження цього поняття з точки зору цивілістичної концепції зловживання правом та визначення концептуальних засад захисту добросовісної конкуренції в Україні

Загальне поняття недобросовісної конкуренції міститься в Паризькій конвенції про охорону промислової власності. Відповідно до пункту 2 статті 10bis Конвенції "актом недобросовісної конкуренції вважається будь-який акт конкуренції, що суперечить чесним звичаям у промислових і торговельних справах". Приклади конкретних актів недобросовісної конкуренції містяться у пункті 3 статті 10bis Конвенції, при цьому їх перелік не є вичерпним.

Варто зазначити, що відповідно до статті 10 – ter Паризької конвенції уряди всіх держав, що підписали зазначену Конвенцію, зобов'язані забезпечити адміністративний і судовий

захист прав суб'єктів господарювання і громадян від проявів недобросовісної конкуренції. Тобто, якщо підприємець не може отримати належного захисту в межах національної системи захисту від недобросовісної конкуренції, він має право звернутися за захистом своїх прав до міжнародно-правових інституцій, як з позовом про визнання факту правопорушення, так і з позовом до державних органів, що не забезпечили ефективний захист його прав.

Відповідно до статті 1 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» та ч.1 ст 32 Господарського кодексу України (далі – ГК України): «недобросовісною конкуренцією є будь-які дії у конкуренції, що суперечать торговим та іншим чесним звичаям у підприємницькій діяльності».

Таким чином, особа, що вчиняє дії у конкуренції, реалізує своє право і міру власної свободи, що визначені в ст. 3 та 6 ЦК України. При цьому свобода підприємництва, закріплена ст. 42 Конституції України, ст. 6 ЦК України та ст. 42 ГК України, не є безмежною. Вона обмежується правами і свободами інших учасників конкурентного змагання. Основне з яких є право на вільну та добросовісну конкуренцію. Проте, прагнення до перемоги в конкурентній боротьбі призводить до застосування нечесних та недобросовісних методів конкурентної боротьби, або до формально правомірних, але недобросовісних дій, тобто, до зловживання правом.

Як свідчить практика застосування чинного законодавства в діяльності Антимонопольного комітету України все частіше зустрічаються випадки, коли дію, що має ознаки декількох проявів недобросовісної конкуренції, неможливо кваліфікувати однозначно (не вистачає всіх елементів конкретного складу правопорушення), або має місце зовсім «нове» порушення, яке не охоплюється чинним законодавством. За таких умов доцільно застосовувати положення статті 1 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції», тобто шляхом посилань на те, що відповідна поведінка «порушує торгові та інші чесні звичаї у підприємницькій діяльності» припиняти її. У цьому разі саме загальна заборона, що міститься у ст. 1 Закону та ст. 13 ЦК України, дозволяє належним чином захистити права суб'єктів господарювання. Посилання на звичаї ділового обороту, добропорядність, розумність, справедливість при встановленні заборони недобросовісної конкуренції в ст. 13 ЦК України визначають межі правомірної поведінки учасників конкурентних правовідносин.

Проте, визначення поняття "недобросовісна конкуренція" за допомогою звертання до торгових та інших чесних звичаїв у підприємстві, створює можливість суб'єктивного тлумачення зазначених норм. В чинному законодавстві немає визначення таких понять, як "торгові та інші чесні звичаї у підприємницькій діяльності". Проте в діловій та судовій практиці є прагнення до встановлення чіткого змісту дій та правових норм, щоб звинувачення не мало суб'єктивного змісту, а компетентні органи мали можливість оголошувати неприпустимими певні дії, які з об'єктивних причин не відповідають духу чесної виваженої конкуренції. Одночасно з цим, на думку першого голови АМК України О.Завади, вилучити оціночні поняття з норм конкурентного законодавства можна лише взагалі скасувавши такий правовий інститут як конкурентне право [6].

Звертає увагу на себе і той факт, що з розвитком конкурентних відносин, законодавець відмовився від обмеженого тлумачення поняття недобросовісної конкуренції, що містилося в ст. 1 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» до внесення змін та доповнень від 18 грудня 2008 року. З огляду на невизначеність у конкурентному законодавстві терміну «правила» та його багатозначність у лексикографічних джерелах (словниках) [7], ознаки поняття недобросовісної конкуренції приводиться у відповідність до визначення «акта недобросовісної конкуренції», що міститься у статті 10bis Паризької конвенції про охорону промислової власності від 20 березня 1883 року [8]. Уточнення в частині другій ознак недобросовісної конкуренції як дій саме «у конкуренції» не лише узгоджує положення частин першої та другої цієї статті, але й сприяє правильному застосуванню норм матеріального права, що містяться у главах 2 – 4 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції». При цьому необхідно враховувати, що зовсім не обов'язково, щоб суб'єкт господарювання, який чинить протиправні «дії у конкуренції», та особа, права якої порушені такими діями, здійснювали господарську діяльність на одному товарному ринку, тобто, щоб задіяні товари і послуги були взаємозамінними або конкуруючими.

У судовій практиці Німеччини були випадки встановлення факту конкурентних відносин між суб'єктом господарювання, чий бізнес полягав у підсмажуванні кавових зерен, та торговцями квітами. Приймаючи рішення суд виходив з того, що підприємець, використовуючи для реклами вислів «Замість квітів кава» своїми діями поклав початок конкурентним відносинам [9]. Втім недобросовісна конкуренція може мати негативні наслідки і для осіб, щодо яких відсутні конкурентні відносини. Це в першу чергу споживачі, яким можуть завдаватися збитки через рекламу, що вводить в оману. У цьому випадку

конкурентні відносини існують між відповідними суб'єктами господарювання – безпосередніми конкурентами, один з яких поширює недобросовісну рекламу.

Проте більшість дослідників вважає, що оскільки недобросовісна конкуренція є зловживанням правом конкуренції, то слід визначити об'єктивний критерій для її кваліфікації, виходячи зі змісту концепції зловживання цивільними правами [10, 40-42]. Наприклад, С.А. Паращук зазначає, що недобросовісна конкуренція являє собою особливий вид цивільного правопорушення, що полягає у зловживанні суб'єктами господарювання правом конкуренції, в результаті чого порушуються права інших осіб. Цей різновид зловживання правом - вважає автор - може виражатися в порушенні норм законодавства про заборону певних дій (як загальної норми про відповідальність за заподіяння шкоди - генерального делікту, так і спеціальних норм, що забороняють конкретні конкурентні прийоми -сингулярних деліктів), а також звичаїв ділового обороту, заснованих на принципах ділової етики (чесності, добросовісності, розумності і т.п.) [11, 57].

Варто відзначити, що ці принципи за великим рахунком ідентичні кваліфікуючим ознакам зловживання правом. Особливість протиправної поведінки при зловживанні правом полягає в тому, що власник права використовує при цьому недозволені конкретні форми поведінки в рамках дозволеного законом загального типу поведінки [12, 43-44]. Отже, недобросовісні конкурентні дії, що суперечать моральним нормам і принципам, також є протиправними. Суди в зарубіжних країнах (Франція, Італія, Швейцарія, ФРН та ін) оцінюють наявність або відсутність правопорушення, керуючись принципом дотримання моральних норм і заснованих на цих нормах професійних звичаїв (звичаїв ділового обороту) [13, 9].

Зауважимо, що законодавець використовуючи морально-етичні методи оцінки конкуренції, не піддає їх поясненню. Причина одна – оціночність поняття «недобросовісна конкуренція» та тих морально-етичних категорій на які посилається законодавець. Як влучно зауважують експерти–правники – звичайна норма права “черпає” інформацію із себе, а норма з оціночними поняттями “вбирає” в себе весь розум оточуючого середовища [14, 34]. Таким чином, законодавець за допомогою оціночних понять намагається піддати правовій регламентації ті нестандартні ситуації, які можуть виникнути під час здійснення господарської діяльності в умовах ринку. В свою чергу, саме оціночне поняття уточнюється у зв'язку із застосуванням правової норми в процесі правозастосовчої діяльності або при вирішенні спору стосовно правомірності рішення Антимонопольного комітету України чи його органів (в передбаченому законом судовому чи позасудовому порядку). Тобто, саме практика виступає у даному випадку критерієм істини.

Варто зазначити, що безумовним поштовхом для розвитку концепції „добрих”, „чесних” звичаїв на сучасному етапі є положення ст. 3 Цивільного кодексу України, якою визначаються основні принципи цивільного законодавства, серед яких законодавець визначив „...справедливість, добросовісність та розумність”. На думку М. Панченко поява в системі сучасного українського цивільного законодавства нових правових засад, в тому числі таких як добросовісність, справедливість та розумність, відображає загальносвітову тенденцію [15].

В судовій практиці України захист прав суб'єктів господарювання на добросовісну конкуренцію шляхом безпосереднього звернення до норм ст. 13 ЦК України практично не зустрічається. Більшість юристів-практиків звичайно звертаються до норм ст. 1 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції», чи навіть ст. 10bis Паризької конвенції про охорону промислової власності, проте така кваліфікація фактів недобросовісної конкуренції досить часто не визнається судом, або оскаржується в суді вищої інстанції. В Російській Федерації ситуація дещо інша, судова практика РФ визнала можливість застосування ст. 10 ЦК РФ при кваліфікації дій як недобросовісної конкуренції (аналогічна до ст. 13 ЦК України) самостійно, чи і спільно з нормами конкурентного законодавства [10, 46]. Варто відзначити, що положення ст. 13 ЦК України можуть застосовуватись у якості «резервних» при кваліфікації фактів недобросовісної конкуренції в тих випадках, коли суб'єктивні цивільні права порушуються, а застосувати норму спеціального законодавства або неможливо, або її застосування не має необхідного правовідновлюючого ефекту.

Висновки. Як свідчить досвід застосування чинного конкурентного законодавства України відсоток абсолютно недобросовісних дій, які прямо визначаються Законом, поступово зменшується, на зміну їм приходять комплексні недобросовісні дії, які іноді не можна однозначно кваліфікувати. За таких умов, реалізація презумпції добросовісності, розумності та справедливості (ст. 3, 12 ЦК України) доповнена концепцією «зловживання правом» (ст. 13 ЦК України) має забезпечити надійний та ефективний захист прав учасників ринку від проявів недобросовісної конкуренції. На нашу думку, розширення сфери застосування положень ст. 13 ЦК України при кваліфікації окремих форм недобросовісної конкуренції, які не визначені в спеціальному законодавстві, буде мати позитивний ефект як

для розвитку цивільного та конкурентного законодавства, так і для розвитку цивільно-правової доктрини зловживання правом в цілому.

Підсумовуючи зазначимо, що оцінюючи чесність та добросовісність певної ділової практики, необхідно враховувати, що з розвитком економічної системи та зростанням соціальних стандартів має змінюватися і концепція захисту від недобросовісної конкуренції, зокрема через поширення регулюючого впливу на державу та споживачів, громадськість в цілому.

Література

1. Малиновский А.А. Злоупотребление субъективным правом (теоретико-правовое исследование). – М.: Юрлитинформ.2010.
2. Волков А.В. Злоупотребление гражданскими правами: проблемы теории и практики. – М.: Волтерс Клувер, 2009.
3. Ибрагимова М.В. Злоупотребление субъективным гражданским правом: понятие, сущность, последствия. Дисс. ... канд. юрид. наук. Рязань, 2005. – С. 45
4. Тарасенко Ю.А. Злоупотребление правом: теория проблемы с точки зрения применения статьи 10 гражданского кодекса Российской Федерации в арбитражном процессе.// <http://tranpipenba.hotbox.ru/referat297.htm>
5. Новицкий И.Б. Принцип доброй воли в проекте обязательственного права//Вестник гражданского права. - 1916. - N 6. - С.56
6. Завада О.Л. Перспективы развития конкурентного законодательства. Доповідь на міжнародній конференції. Київ.-1997.- 8-9 липня
7. Під час правозастосування під «правилами» могли помилково розумітися не лише правила добросовісної поведінки, що випливають із положень глав 2 – 4 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції», але й, до прикладу, правила роздрібної торгівлі, технічні норми (правила) тощо.
8. Про особливості застосування положень законодавства про захист від недобросовісної конкуренції у зв'язку з набранням чинності Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» від 18 грудня 2008 року № 689 – VI. Інформаційний лист Антимонопольного комітету України
9. Виступ Анете Кур на міжнародній конференції у Києві (1995 рік) на тему: «Принципи права щодо недобросовісної конкуренції, з центром уваги на німецькому праві».
10. Кондратовская С.Н. Правовые проблемы пресечения недобросовестной конкуренции на товарных рынках. Дисс. ... канд. юрид. наук. – Санкт-Петербург 2005. – С. 40 – 42.
11. Парашук С. А. Недобросовестная конкуренция: содержание и правовые средства ее прекращения. Дисс. ... канд. юрид. наук. - Москва. 1995. - С. 57.
12. Грибанов В. П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. - М., 1992. С.43-44.
13. Еременко В.И. Законодательство о пресечении недобросовестной конкуренции капиталистических стран. М.: «ВИНИТИ», 1991. – 318 с.
14. Мельниченко О.І. Інструменти конкурентної політики. //Конкуренція. Вісник Антимонопольного комітету України 2003. -№ 3. -С. 34
15. Панченко М. Добросовісність розумність справедливність – правові засади цивільного права України // Підприємництво, господарство і право.- 2006. - № 12. – С.147-149.

ЗАХИСТ ПРАВ УЧАСНИКІВ КОРПОРАЦІЙ ВІД НЕДРУЖНІХ ПОГЛИНАНЬ

Зелениця І. М.

Київський національний торговельно-економічний університет

Стаття присвячена аналізу способів захисту суб'єктів господарювання від недружніх поглинань в процесі економічної концентрації. Автор розмежовує поняття рейдерства та недружнього поглинання і розглядає можливі шляхи захисту підприємств в умовах нестабільної ринкової економіки.

Статья посвящена анализу способов защиты субъектов хозяйствования от недружественных поглощений в процессе экономической концентрации. Автор разграничивает понятия рейдерства и недружественного поглощения и рассматривает возможные пути защиты предприятий в условиях нестабильной рыночной экономики.

The article analyzes the ways to protect businesses against hostile takeovers in the process of economic concentration. The author distinguishes between the concept of raiding and hostile takeovers and consider possible ways to protect businesses in unstable economy.

Ключові слова: недружнє поглинання, рейдерство, придбання контролю, корпоративні права, захисний механізм.

Розвиток ринкової економіки України безпосередньо впливає на процес консолідації капіталу, який, в свою чергу, знаходить відображення в угодах по злиттю і поглинанню комерційних організацій. Недостатня увага до проблем правового регулювання злиттів і поглинань призводить як до порушення прав та інтересів суб'єктів господарської діяльності, так і до дестабілізації економічних процесів та зниження інвестиційної привабливості країни в цілому. Зокрема, таким явищем є рейдерство, яке виражається у незаконному захопленні власності.

На відміну від рейдерства, поглинання, здійснювані в рамках закону, є індикаторами успішності методів управління комерційною організацією, а також засобом очищення економіки від неефективних власників.

В Україні є певний досвід державного антимонопольного контролю за процесами злиття та поглинання. Опублікований цілий ряд наукових робіт, які присвячені проблемам формування ефективного конкурентного середовища, обмеження монополізму та удосконалення антимонопольного законодавства щодо контролю за процесами економічної концентрації. Серед вітчизняних науковців можна виділити: Амітана В.Н., Борисенко З.М., Бакалінську О.О., Василенка В.М., Валітова С.С., Долішнього М.І., Заваду О.Л., Знаменського Г.Л., Козоріз М.О., Кузьміна Р.І., Лагутіна В.Д., Мамутова В.К., Орлову Н.О., Рутченка О.Ю., Саниахметову Н.О., Семенову Л.Н. Удалова Т.Г. та інших.

Проблемні питання державного антимонопольного контролю за концентрацією суб'єктів господарювання висвітлюються також у роботах таких зарубіжних авторів, як Бонер Л.Х., Елланд В., Гелхорн Е.Е., Ковачич В.Е., Піндайк Р.С., Рубінфельд Д.Л., Вуд Д.П.

Проблема захисту прав учасників корпорацій на сьогодні є найбільш гострою як у сфері корпоративного права, так і в поточній юридичній практиці в цілому.

Вищевказане твердження підкріплюється тим фактом, що відносно недавно був прийнятий Закон України від 17 вересня 2008 р. № 514-VI «Про акціонерні товариства», яким були внесені значні зміни в до корпоративного законодавства України, що стосуються, перш за все, системи захисту корпоративних прав [1].

Перед тим як розглядати питання захисту прав учасників корпорацій від недружніх (ворожих) поглинань, необхідно визначити, що розуміється під цим терміном. Зокрема, відповідно до Положення про порядок подання заяв до Антимонопольного комітету України про попереднє отримання дозволу на концентрацію суб'єктів господарювання (Положення про концентрацію) недружнім є придбання, набуття в інший спосіб у власність, одержання в управління (користування), набуття в інший спосіб у власність, одержання в управління (користування) часток (акцій, паїв), що забезпечує досягнення або перевищення 25, 50 відсотків голосів у вищому органі управління суб'єкта господарювання, у осіб, які не здійснюють контроль над ним, при відмові цього суб'єкта господарювання надати заявнику (уповноваженій ним особі) інформацію, необхідну для одержання дозволу органів Комітету (п.1.2.10 даного Положення) [2].

Вітчизняна і зарубіжна наука єдині в питанні поділу злиттів і поглинань на добровільні і недружні (ворожі), проте досить часто вітчизняні юристи плутають два поняття: «недружнє поглинання (придбання)» і «поглинання із застосуванням незаконних методів». У зв'язку з цим, варто зазначити, що далеко не кожне недружнє поглинання носить незаконний

характер. Поглинання має кримінальний характер тільки тоді, коли крім загального поняття «недружнє поглинання» з'являються ознаки незаконного поглинання. Отже, за своєю природою недружнє поглинання може мати як законний (із застосуванням легальних методів набуття контролю над суб'єктом господарювання), так і незаконний характер (у разі застосування силових заходів захоплення майнових комплексів підприємств і т.д.). Таким чином, з точки зору форми вираження, недружні поглинання можна розділити на правові та неправові.

В рамках даної статті будуть розглянуті законні (легальні) недружні поглинання, під якими ми розуміємо комплекс заходів, здійснюваних особою або групою осіб, з метою придбання однією комерційною організацією контролю над іншою, в ситуації, коли частина, або всі учасники (акціонери) організації, яка поглинається, або органи управління (менеджмент) даної організації виступають проти переходу контролю над організацією до поглинаючої корпорації. Суть ворожості поглинання в даному випадку виявляється не в правовому полі, а у сфері управління організацією. Так, учасники комерційної організації можуть виступати проти поглинання, оскільки це, як правило, веде до втрати можливості керувати організацією.

На практиці є загальновизнаною думка про те, що корпоративні права захищаються в рамках загальних положень цивільного законодавства про захист цивільних прав та положень ст. 167 Господарського кодексу України [3]. Перш за все, ми говоримо про главу 29 Цивільного кодексу України (Захист права власності), в якій встановлено приблизний перелік способів захисту цивільних прав, зокрема, визнання права власності, відновлення становища, яке існувало до порушення права власності, і припинення дій, що порушують право власності або створюють загрозу його порушення і т. д. [4].

Одним із проблемних питань, що мають місце в рамках обговорення змісту глави 29 Цивільного кодексу України, є питання про те, чи можна вважати перелік способів захисту цивільних прав, встановлених у зазначеній статті, закритим чи відкритим. При визнанні переліку захисту прав закритим, будь-яка позовна вимога, сформульована інакше, автоматично підлягає відхиленню як неналежна. Якщо ж визнавати, що перелік способів захисту прав має відкритий характер, то суд зобов'язаний розглянути по суті будь-яку позовну вимогу, незалежно від того, як вона сформульована і кваліфікована позивачем.

Захисні механізми - це спеціальні заходи, що вживаються комерційною організацією з метою запобігання або припинення ворожого поглинання. Такі заходи можуть застосовуватися з метою зниження економічної привабливості поглинання, збільшення витрат при поглинанні, отримання тимчасової відстрочки для створення засобів додаткового захисту.

Ми пропонуємо розділити способи захисту прав учасників корпорацій від недружніх поглинань на дві групи:

- 1) судові способи захисту;
- 2) несудові способи захисту.

Судові способи захисту застосовуються в тих випадках, коли при поглинанні мало місце порушення чинного законодавства. До таких способів захисту можна віднести: визнання права власності, відновлення становища, яке існувало до порушення права власності, припинення дій, що порушують право власності або створюють умови для його порушення, присудження до виконання обов'язку в натурі та оспорювання переходу права власності.

Несудові способи захисту є, перш за все, превентивними і спрямовані на те, щоб зробити поглинання менш привабливим для поглинаючої комерційної організації. До них можна віднести: внесення змін до установчих документів, «отруйні пігулки», «золоті парашути», укладення угоди між учасниками (акціонерами) та інші.

Процедури злиття і поглинання в даний час найбільш повно врегульовані в США, де кожен штат має законодавчий акт, що встановлює порядок злиттів і поглинань корпорацій, тому спробуємо проаналізувати досвід цієї країни в питаннях захисту прав учасників корпорацій від недружніх поглинань і визначити можливість застосування таких способів в Україні з урахуванням чинного законодавства.

Більшість превентивних заходів, як ми вже відзначали, спрямовано на зниження цінності компанії-цілі. Найбільш поширеним механізмом при цьому є введення в установчі документи корпорації положень, спрямованих на ускладнення процедури поглинання [5, 40]. Цей механізм відноситься до структурних методів захисту, які приймаються компанією завчасно і призначені для запобігання самої спроби ворожого захоплення.

Зокрема, в статут компанії може бути внесено положення про ешелонування ради директорів, що встановлює строго регламентований порядок переобрання його членів. Ешелонована рада директорів, як правило, є ефективною, якщо в статуті встановлено не менше трьох класів директорів, закріплена заборона звільняти директорів без причини

(підстав, встановлених статутом), а акціонери не мають права збільшувати кількість членів ради директорів і заповнювати вакансії новими особами. Таким чином, акціонеру, що зосередив у своїх руках значну кількість акцій, доведеться пройти три процедури виборів до ради директорів, що не дозволить одержати йому повний контроль над корпорацією протягом тривалого часу, навіть після придбання контрольного пакета акцій.

Вперше такий спосіб захисту від недружніх поглинань був застосований в 1920 році, а сьогодні положення про багатоступеневі вибори членів ради директорів є більш ніж у половині установчих документів корпорацій США, акції яких обертаються на біржах [6, 46-55].

У країнах ЄС відповідно до Директиви від 21.04.2004 № 2004/25/ЄС про поглинання (далі - Директива) міра про сегментовану раду директорів позбавлена юридичної сили після досягнення компанією-поглиначем певної порогової величини при скупці акції (75% капіталу, сполученого з ризиком), оскільки її застосування «знижує добробут акціонерів і відхиляється від принципів Директиви». Однак це правило відноситься до факультативних положень Директиви і тому для компаній ЄС дана тактика є цілком доступною [7, 18-29].

Ще одним превентивним способом захисту від недружнього поглинання є так звані «отруйні пігулки» - цінні папери, випущені організацією з метою зробити її менш привабливою в очах ворожого покупця. Зазначений спосіб захисту від недружніх поглинань був винайдений американським юристом, що спеціалізується в області поглинань-Мартіном Ліптоном, який використовував їх в 1982 р. для захисту EL Paso Electric від General American Oil, а також в 1983 р. під час судового процесу у зв'язку зі спробою поглинання Brown Foreman компанії Lenox [8, 218].

«Отруйні пігулки» є досить поширеним засобом захисту від недружніх поглинань і в загальному вигляді являють собою випущені комерційною організацією цінні папери, розміщені між її акціонерами і дають їм право на викуп додаткової кількості звичайних акцій організації при настанні певної події. Умовою для використання права викупу акцій в такому випадку може стати будь-яка спроба зміни корпоративного контролю над організацією [9]. Зазначений спосіб захисту передбачає збільшення статутного капіталу товариства, що поглинається, шляхом розміщення додаткових акцій у межах кількості і категорій (типів) оголошених акцій. В установчих документах комерційної організації передбачається, що у разі недружнього поглинання акціонери отримують право купувати акції своєї компанії за ціною більш низькою, ніж ринкова - «внутрішня отруйна пігулка», або акції поглинаючої компанії зі значним дисконтом (знижкою) - «зовнішня отруйна пігулка». Подібні механізми істотно збільшують вартість поглинання, роблячи недружнє поглинання не вигідним.

Легітимність методу «отруйної пігулки» була підтверджена в американських судах в 1985 році. В даний час більше 90% американських компаній використовують вказаний метод захисту від недружніх поглинань. Право на його використання закріплено в законодавстві багатьох штатів [6, 46-55].

Директива ЄС включила «отруйну пігулку» в розряд заходів, що знижують добробут акціонерів і відхиляються від принципів Директиви. Однак на національному рівні цей захід санкціоновано, зокрема, французький парламент працює над розвитком їх нового законодавчого регулювання [10, 112-116].

Також варто згадати про такий спосіб захисту від недружнього поглинання, як «Золотий парашут», який являє собою спеціальну угоду про компенсацію, яка укладається з вищим керівництвом комерційної організації. Слово «золотий» використовується в даному випадку, тому що управлінці, що мають такі положення у своїх трудових договорах, отримують виключно високу компенсацію при настанні певних умов. «Золоті парашути» можуть застосовуватися як у якості превентивного, так і активного засобу при захисті від недружнього поглинання. Виплати «Золотих парашутів», особливо щодо великих поглинань, складають невеликий відсоток від загальної ціни покупки, тому, слід враховувати, що захисний ефект такого заходу відносно малий. Разом з тим вони можуть використовуватися напередодні ворожого поглинання, щоб зробити комерційну організацію менш привабливою для загарбників.

Типова для США угода про «Золотий парашут» передбачає разову виплату вищим керівникам компанії, з якими укладено таку угоду, в разі їх добровільного або примусового звільнення [8, 247].

Сума компенсації зазвичай визначається річною зарплатою службовця та його трудовим стажем. Наприклад, угода по «Золотому парашуту» може передбачати отримання звільненим працівником суми, що дорівнює декільком річним заробітним платам з можливим включенням в останню також премій за певну кількість років.

Розмір «Золотого парашута» становить, як правило, три річні базові зарплати плюс різні додаткові виплати. Так, в 2001 - 2003 рр. середній розмір «Золотого парашута» для генеральних директорів тисячі найбільших американських корпорацій склав 16,5 млн. дол.

Компенсація генеральному директору Citigroup Inc. Дж. Ріду склала 30 млн. дол. плюс щорічна виплата в 5 млн. дол. довічно. «Парашут» глави General Electric крім грошових виплат включав право користування корпоративним літаком, місця в ложах на стадіонах, квартиру на Манхеттені, особистого секретаря, членство в гольф-клубі та інші привілеї, які збільшили вартість «парашута» більш ніж на 50% [11, 45].

Підсумовуючи вищесказане, можна відзначити, що «Золотий парашут» можна розглядати як засіб захисту від недружніх поглинань лише в сукупності з іншими способами, при цьому необхідно враховувати, що чим вище вартість комерційної організації що поглинається, тим слабше захисний вплив, який чиниться «Золотим парашутом» на прийняття рішення про поглинання комерційною організацією - агресором.

Поряд з вищевказаними превентивними способами захисту від поглинань, виділяють також захисні заходи, що застосовуються безпосередньо в процесі поглинання.

Так, одним з найагресивніших захисних заходів є спроба захоплення корпоративного контролю над комерційною організацією-агресором шляхом придбання акцій (часток) останньої. Наприклад, якщо комерційна організація має в своєму розпорядженні достатні фінансові ресурси, вона може висунути щодо поглинаючої компанії зустрічну пропозицію на придбання контрольного пакета акцій (часток участі в статутному капіталі). Як правило, даний захід не переслідує мети поглинання організації-агресора, а спрямований на його відлякування, але при придбанні необхідної кількості акцій (часток) поглиначка можна домогтися, щоб раніше ініційоване поглинання було зупинено. Дана тактика в США носить назву Pac-Man Defense (Захист Пек-Мен).

Необхідно відзначити, що даний спосіб захисту доступний тільки компаніям зі стійким фінансовим становищем, а також компаніям, які можуть акумулювати велику кількість грошових коштів, у тому числі позикових, так як тільки комерційна організація, яка значно перевершує поглиначка вільними фінансовими ресурсами, може розраховувати на успішне проведення такого захисту.

Ще одним активним способом захисту від недружніх поглинань можна назвати зворотній викуп акцій, суть якого полягає в тому, що комерційна організація приймає рішення про зменшення розміру статутного капіталу шляхом викупу раніше випущених акцій.

При використанні даного способу захисту необхідно враховувати наступне:

- використання зворотного викупу робить неможливим застосування Pac-Man Defense, так як також вимагає наявності значної кількості фінансових ресурсів;
- зворотний викуп робить недоступними для компанії-агресора куплені акції;
- дана тактика захисту запобігає потраплянню акцій до спекулянтів, які можуть сприяти акумуляції значного пакета акцій у компанії-поглиначка, оскільки основна мета їхньої діяльності – продаж цінних паперів будь-кому, хто готовий заплатити найбільшу ціну;

- при зворотному викупі відбувається зменшення кількості акцій з одночасним збільшенням кількості голосів у відносному вираженні, що може допомогти відновити корпоративний контроль в організації.

Зазначена тактика захисту може бути реалізована шляхом прийняття загальними зборами акціонерів товариства рішення про зменшення статутного капіталу шляхом придбання товариством частини акцій з метою скорочення їх загальної кількості, а також шляхом погашення придбаних або викуплених товариством акцій відповідно до Закону «Про акціонерні товариства». Рішення загальних зборів акціонерів із зазначеного питання приймається більшістю голосів акціонерів - власників голосуючих акцій товариства, які беруть участь у зборах.

Коли комерційна організація є метою небажаної покупки або загрози покупки з боку потенційного покупця, вона може звернутися за допомогою до дружньої комерційної організації, яка буде кращим покупцем. Така стратегія отримала назву «білий лицар». Як правило, з «білим лицарем» досягається угода про те, що він не буде розпродавати в подальшому акції та активи компанії, звільняти осіб, які керують організацією, а також вносити інші істотні зміни в діяльність організації.

Практика використання «білого лицаря» широко поширена в США. В ЄС цей захист використовується в окремих країнах, проте Директива ЄС включила її в ряд заходів, що знижують добробут акціонерів і відхиляються від принципів Директиви.

Підсумовуючи викладене вище, варто зазначити, що неконтрольовані процеси злиття і поглинання становлять небезпеку як для суб'єктів господарювання, так і для економіки країни в цілому. Цивільним кодексом України (глава 29) та Господарським кодексом України (ст.167) передбачено захист прав учасників корпоративних відносин. Проте до суду суб'єкт господарювання може звернутись лише після того, як його права будуть порушені. Разом з тим існують так звані «несудові» (превентивні) способи захисту прав учасників корпорацій, які

широко використовуються в США та країнах ЄС і довели свою ефективність. Розглянувши деякі превентивні способи приходимо до висновку, що всі вони беззаперечно можуть бути використані в певних моделях захисту відповідно до чинного законодавства (зокрема шляхом внесення змін і доповнень як до Закону України «Про акціонерні товариства», так і до Цивільного та Господарського кодексів). Адже законодавство, яке не враховує досвід зарубіжних країн не в змозі самостійно вирішити проблему недружніх поглинань та дати впевненість учасникам ринкових відносин в надійному захисті їх власності. До того ж розвиток правового регулювання способів захисту від недружніх поглинань є основною умовою підвищення інвестиційної привабливості вітчизняних підприємств України.

Література

1. Про акціонерні товариства : Закон України від 17.09.08 № 514-VI - <http://www.rada.gov.ua>
2. Про порядок подання заяв до Антимонопольного комітету України про попереднє отримання дозволу на концентрацію суб'єктів господарювання (Положення про концентрацію) : Положення від 19.02.02 № 33 - <http://www.amc.gov.ua>
3. Господарський кодекс України від 16.01.03 № 436-IV/ - <http://www.rada.gov.ua>
4. Цивільний кодекс України 16.01.03 № 435-IV/ - <http://www.rada.gov.ua>
5. Ионцев М.Г. Корпоративные захваты: слияния, поглощения. М., 2008. С. 40.
6. Арутюнова К.Г. Способы защиты от недружественных поглощений в США // Право и политика, 2007 № 9. С. 46-55.
7. Гетьман-Павлова И.В., Цыганкова Е.В., Шахова В.В. Меры защиты от враждебных поглощений // Юрист, 2008, №8. С. 18-29.
8. Слияния, поглощения и реструктуризация компаний / Патрик А. Гохан, пер. с англ. — 4-е изд.- М.: Альпина Паблшерз, 2010. С. 218.
9. Седин А.И. Защита от враждебного поглощения и риск-менеджмент // <http://www.kubanpages.ru>
10. Демидова Е.С. Регулирование приемов защиты от поглощений в России, Европейском Союзе и США // Современное право. 2007. №6. С. 112-116.
11. Лукашов А. Защита от враждебных поглощений при IPO // Консультант. 2005. № 5. С. 45.

Голосніченко Д.І.

доктор юридичних наук,

доцент (Національна академія внутрішніх справ)

Досліджено повноваження Європейської ради, Ради ЄС, та Європарламенту, а також їх розподіл між вказаними органами Євросоюзу. Розглянуті нові підходи до Євросоюзу як міждержавної організації, яка має ознаки федерації, з'ясована роль і значення Єврокомісії в системі його органів.

Исследованы полномочия Европейского совета, Совета ЕС, и Европарламента, а также их распределение между указанными органами Евросоюза. Рассмотрены новые подходы к Евросоюзу как межгосударственной организации, имеющей признаки федерации, определена роль и значение Еврокомиссии в системе его органов.

The powers of the European Council, the EU Council and the European Parliament are investigated, as well as their distribution among these authorities of the EU. The new approaches to the European Union as an international organization that has features of federation are made, and the role and importance of the European Commission in its system bodies is shown.

Ключові слова: Європейський союз, Європейська рада, Рада ЄС, Європарламент, Єврокомісія, повноваження, Лісабонський договір.

Постановка проблеми. Уряд України має намір активізації роботи щодо підписання Угоди про асоціацію з Євросоюзом. Зближення з таким прогресивним міжнародним політико-економічним об'єднанням зумовлює необхідність на теоретичному рівні більшого вивчення інституцій Євросоюзу. Особливий інтерес представляє з'ясування компетенції його органів, розподілення повноважень між ними. Саме цій проблемі присвячена дана стаття.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Питання Європейського права стали предметом дослідження Л.М.Етіна, А.А.Наку, Г.П. Толстоп'ятенка та інших. В 2009 році повноваження органів Євросоюзу досліджувалися на рівні докторської дисертації Д.І.Голосніченка. Однак це дослідження відбулося до ратифікації Лісабонського договору.

Метою статі є дослідження повноважень окремих органів Євросоюзу в нових умовах – після ратифікації договорами Євросоюзу Лісабонського договору.

Основний матеріал дослідження. Якщо розглядати Євросоюз як єдину інституційну структуру, близьку за своїми ознаками до федерації, тоді можна підкреслити, що у цілому він має відповідні повноваження як щодо держав-членів, так і у відносинах з іншими державами, які зумовлюються метою його створення. Союз має забезпечувати послідовність своєї зовнішньополітичної діяльності у загальному контексті міжнародних відносин, питань безпеки, економіки та політики. Однак, безумовно, що це міждержавне об'єднання діє через свої органи, які створюються у специфічний спосіб і також наділяються правовими актами Євросоюзу відповідними повноваженнями.

Розподіл повноважень, як показує внутрішньосоюзна практика правотворчості, у значній мірі пов'язується із політичною роллю відповідних органів ЄС та їх місцем у здійсненні влади на федеральному рівні. Звичайно, ще не повністю виокремилися державні органи Євросоюзу відповідно до гілок влади, своєрідно здійснюється законодавча влада, її реалізація трансформується через уряди держав-членів, а також через Раду і Європарламент. Немає звичної системи органів виконавчої влади. Однак деякі ознаки в існуючій системі органів ЄС можуть вказувати на те, що Євросоюз має прагнення перетворитися у супердержаву із федеральною формою державного устрою.

Найважливіше місце у системі органів Євросоюзу посідає Європейська Рада, до якої входять керівники держав або урядів держав-членів даного Союзу, голова Єврокомісії, а їх помічниками є міністри закордонних справ та один із членів Комісії. Згідно з законодавством про Європейський Союз до складу органів відносяться також Європейський парламент, Рада, Комісія, Суд та Рахункова палата, які здійснюють свої повноваження за Лісабонським договором та подальшими угодами, які укладаються у межах компетенції Європейського Союзу та держав-членів.

Розглядаючи повноваження Європейської Ради, слід зазначити, що цей орган є колегіальним, головує у ньому держави по черзі і засідає він не рідше двох разів на рік під керівництвом глави держави або уряду держави-члена, що головує в Раді. Крім того, варто зауважити, що Європейська рада до ратифікації Лісабонського договору не була включена до складу інститутів ЄС. Її рішення мали в основному політичний, а не правовий характер [1, 134]. Як вважають деякі автори, "Європейська Рада – це передусім форум для вільного та неформального обміну думками між лідерами держав-членів. Його рушійною силою є безпосередність і неформальність, які породжують у політичних лідерів Європи так званий

esprit de corps (кастовий дух)” [2, 31]. Однак після набрання юридичної сили Лісабонським договором Європейська Рада набуває статусу повноцінного інституту ЄС. Тому прийняті нею рішення можна буде розглядати як правові акти, що мають юридичну силу і діють у межах як самого Євросоюзу, так і держав-членів. Інститути, органи й організації, а так само держави-члени, яким його рішення адресовані, юридично зобов'язані їх виконати й забезпечити проведення в життя. Європейську раду слід відрізнити від Ради ЄС. Після ратифікації державами-членами Лісабонського договору 2009 року Європейська рада придбала статус інституту Європейського союзу. У його рамках здійснюється так зване «церемоніальне» керівництво, коли присутність політиків найвищого рівня надає ухваленому рішенню одночасно значимість і високу легітимність [3].

Безпосередньо у засновницьких угодах визначено правовий статус, повноваження Ради Європейського Союзу. Це інституціональний орган цього економіко-політичного об'єднання, яке знаходиться на шляху переходу до федерального державного утворення. Права даного органу, які разом із його обов'язками складають відповідні повноваження, є такі: 1) здійснення правотворчої діяльності; 2) застосування санкцій до держав-членів, які порушують норми європейського права; 3) укладання угод від імені Євросоюзу; 4) створення певних спеціалізованих організацій; 5) отримання необхідної інформації від держав-членів ЄС. Згідно з правовим становищем Ради ЄС, цей орган є правовстановчим органом ЄС і саме йому разом із Європарламентом належить право прийняття нормативно-правових актів, обов'язкових для виконання усіма суб'єктами права Євросоюзу. Крім цього, Раді ЄС належить право і самостійно виконувати прийняті рішення [4, 234].

На особливу увагу заслуговує право Ради ЄС накладати санкції на державу-член ЄС, яка допускає неодноразові серйозні порушення норм права Євросоюзу. Ці санкції полягають у призупиненні деяких прав, що випливають із установчого договору. Причому обов'язки, котрі покладені договором на дану державу-член, у даному випадку вона продовжує виконувати, і це прямо передбачається у даному правовому документі. Процедура винесення такого стягнення на державу є досить не простою, вона включає у себе низку узгоджень. Вноситься пропозиція щодо накладення санкції або Європейською комісією, або не менше як однією третьою держав-членів ЄС, при отриманні згоди Європейського парламенту. Рішення виноситься Радою, яка збирається у складі голів держав або урядів на основі принципу одноголосності. Після виявлення даних правопорушень Рада у звичайному складі вдається до рішень відносно вибору певних санкцій, це призупинення до держав – правопорушників деяких прав, навіть права голосу представника уряду держави. При цьому враховуються можливі наслідки санкції для реалізації прав і обов'язків фізичних і юридичних осіб.

До повноважень Ради ЄС належить також укладення угод між Євросоюзом і певними державами, які не входять до нього. Прикладом цього є укладені угоди між Євросоюзом і Україною 13 червня 2005 року “Про визначення загальної схеми участі України в операціях Європейського Союзу із врегулювання криз”, в якій визначено Загальні умови участі України в операціях ЄС із врегулювання криз цивільними та військовими засобами, загальну схему такої можливої участі у майбутньому (з кожної відповідної операції Євросоюз і Україна укладають також окремі угоди на основі даної рамкової угоди) та від 23 грудня 2002 р. “щодо участі України у Поліцейській Місії Європейського Союзу (ПМЄС) у Боснії і Герцеговині (БіГ)”, згідно з якою Україна приєдналася до положень Плану Спільних Дій 2002/210/CFSP щодо Поліцейської Місії ЄС (ПМЄС) у Боснії і Герцеговині, і має виконувати разом із державами ЄС завдання ПМЄС, визначені Радою Європейського Союзу 11 березня 2002 року. Рада ЄС доручає ведення переговорів з укладання міжнародних договорів головуючій державі-члену, на підставі рішення, прийнятого кваліфікуючою більшістю голосів, за рекомендацією даної держави-члена така угода може бути підписана. Однак прийнята угода не може бути нав'язана ні одній державі-члену, якщо її представник в Раді ЄС заявить про те, що вона не відповідає положенням Конституції його держави. В разі заінтересованості інші члени Ради можуть погодитися з тим, що укладена угода має застосовуватися до їх держави лише тимчасово.

До повноважень Ради ЄС також відноситься право створювати певні спеціалізовані організації, які у свою чергу набувають статусу суб'єктів права Євросоюзу. Особливо це позначилося у сфері боротьби зі злочинністю, насамперед у справі запобігання расизму та ксенофобії, протидії організованій злочинності, тероризму, торгівлі людьми та зброєю, боротьби з наркобізнесом, а також корупцією. Послідовне прийняття заходів, що встановлюють мінімальні правила щодо вказаних вище дій призвело до появи таких організацій, як Європол, Євроюст, Європейської судової мережі. Це дало можливість запровадити єдиний загальноєвропейський ордер на арешт, спростити процедури екстрадиції тощо.

Рада має право на отримання інформації від держав-членів ЄС. Згідно з п. 6 статті 14 Договору про Євросоюз вони повинні надавати всю необхідну інформацію, пов'язану із здійсненням спільних дій. Інформувати про взяття на себе відповідальності за прийняття невідкладних заходів, які мають відношення до спільних цілей і дій. Ця ж стаття зобов'язує державу-члена ЄС, коли вона стикається із великими труднощами у здійсненні спільних дій, проінформувати Раду про це. Рада має обговорити питання і знайти відповідні рішення проблем, що виникли.

Поряд із вказаними вище та іншими, передбаченими у нормативних актах Євросоюзу правами, Рада ЄС має відповідні обов'язки перед державами-членами ЄС, Європейською радою та Європейським парламентом. У першу чергу вона зобов'язана впроваджувати відповідні принципи, що стосуються спільної зовнішньої політики і політики безпеки, захищаючи спільні цінності, основні інтереси, які стосуються незалежності і цілісності Євросоюзу. Згідно з принципами Статуту ООН, Гельсінського заключного акта та цілей Паризької Хартії Рада ЄС має турбуватися про зміцнення безпеки Союзу, міжнародної безпеки, збереження миру, сприяти міжнародному співробітництву. Особливої уваги Ради ЄС потребує зміцнення законності, поваги до основних прав і свобод людини, розвиток і консолідація демократії.

Важливу роль серед зобов'язань Ради відіграє розроблення проекту стратегії розвитку Євросоюзу, який вона передає на розгляд Європейської Ради та реалізація її шляхом визначення спільних дій та спільних позицій після затвердження останньою. Поряд з цим Рада ЄС здійснює і оперативне управління спільними діями держав-членів ЄС. У разі появи обставин, які впливають на питання, що є предметом спільних дій, Рада ЄС, проаналізувавши напрями діяльності Євросоюзу має прийняти нові рішення з метою стабілізації обстановки. Однак до прийняття даного рішення держави-члени ЄС продовжують діяти у руслі попередньо визначених рішень до того часу, коли буде прийнято нове рішення Ради. У передбачених нормами європейського права випадках Рада ЄС має консультиватися із Європейським парламентом. Згідно з положеннями про тісну співпрацю, що викладені у сьомому розділі Договору про Європейський Союз на Раду ЄС (разом із Комісією), покладено обов'язок інформувати Європейський парламент про більш тісну співпрацю держав-членів ЄС.

Особливий науковий інтерес становить повноваження Європейського парламенту. Незважаючи на те, що правостановчим органом в Євросоюзі є Рада, Європарламент відіграє важливу роль серед інститутів ЄС. Права Європарламенту залежно від сфери застосування можна класифікувати на такі групи: законодавчі, узгоджувальні, бюджетні, контрольні, формування інституцій Євросоюзу. Структура цього представницького органу є однопалатною і він є єдиною легітимною інституцією в ЄС, адже депутати, що входять до його складу, обираються на основі прямих і загальних виборів. Однак місця у парламенті для кожної держави визначені окремо, в основному залежно від кількості мешканців, які проживають на її території (наприклад, ФРН має 99 місць, Нідерланди – 27, Польща – 54) [2, 37], хоч принципу рівних виборів не завжди в даному випадку ЄС дотримується. Законодавчі повноваження парламенту було значно посилено Амстердамським договором 1997 р. та Ніццьким договором 2001 р. Згідно зі ст. 192 Договору про заснування Європейської спільноти визначено, що Європейський парламент братиме участь у законотворчому процесі Спільноти, використовуючи власні повноваження за процедурами про спільне ухвалення рішень. Пункт 5 ст. 190 Договору про спільноту, після змін і доповнень його Ніццьким договором 2001 року, закріпив за парламентом право самому визначати свій статус та загальні умови функціонування, які закріплюються та деталізуються в Регламенті Європейського парламенту. Слід зазначити, що такий підхід до розширення законодавчих повноважень Європарламенту є досить важливим, адже спочатку, у момент створення цієї інституції в ЄС, йому була відведена лише роль консультивання та контролю. З набуттям чинності Лісабонським договором, згідно зі ст. 9а цього правового акта "Європейський парламент здійснює законодавчі функції та функції, пов'язані із бюджетом ЄС, разом із Радою".

Узгоджувальні права парламенту проявляються як на рівні правотворчості, так і на рівнях участі у переговорах щодо укладання міжнародних договорів. Нормотворчий процес передбачає врахування думки парламенту. Використання процедури узгодження закріплюють норми Єдиного європейського акта 1986 р. Проект нормативного акта готується Комісією і схвалюється Радою. Однак він не може бути прийнятим без узгодження із парламентом, безпосередньо на засіданнях якого проект проходить декілька читань. Тобто на стадії підготовки та обговорення парламент виступає необхідною інстанцією, без узгодження із якою правовий акт не може бути прийнятий Радою.

Парламент бере участь у міжнародних переговорах щодо укладання міжнародних договорів. Право участі в таких домовленостях закріплено в ст. 300 Договору про спільноту у редакції Ніццького договору 2001 р. Парламентом створюється відповідна комісія, яка слідкує за процесом укладання або перегляду міжнародних договорів, за тим, щоб Комісія ЄС, котра є ініціатором здійснення відповідних договірних дій, повністю інформувала парламент. Парламент може рекомендувати Комісії не давати згоди на переговори. До підписання міжнародного договору його текст узгоджується із парламентом, який може дати позитивний або негативний висновок. Якщо парламент відмовляється від надання позитивного висновку, тоді договір не може набрати чинності. Парламент уповноважений також робити запит до Суду ЄС на предмет "конституційності" проекту міжнародного договору, який укладає Євросоюз.

Бюджетні повноваження Європейського парламенту проявляються в декількох напрямках, а саме: обговорення бюджету ЄС, вотування та затвердження звіту про його виконання. Проект бюджету на наступний рік готується Комісією і вноситься для обговорення у парламент Радою не пізніше 30 вересня. За чинним Європейським законодавством при обговоренні у парламенті цього документа парламентарі мали право пропонувати поправки до нього у межах здійснення необов'язкових витрат. Згідно з нормами Лісабонського договору диференціація витрат на обов'язкові і необов'язкові не проводиться. Тому депутати будуть мати право обговорювати всі витрати із бюджету і таким чином впливати на зміст даного документа у більшій мірі.

Для права вотування бюджету встановлена відповідна процедура. Парламент не має права вносити власний проект закону про бюджет на обговорення. Відносно внесеного проекту бюджетного закону парламент після обговорення має право прийняти або відхилити законопроект. Винесення питання на засідання парламенту про відхилення проекту закону про бюджет здійснюється за поданням постійної комісії парламенту або не менше ніж 32 парламентаріями. Рішення про відхилення законопроекту приймається кваліфікованою більшістю голосів, після його прийняття законопроект спрямовується наступному суб'єкту бюджетного процесу – Раді ЄС.

Затвердженню річного звіту про виконання бюджету ЄС передують відповідні слухання парламентом проміжних і річних звітів про його виконання. Крім того, відповідна комісія парламенту вивчає документи, подані до нього Рахунковою палатою. На основі матеріалів комісії, а також за результатами слухання абсолютною більшістю голосів парламент приймає рішення щодо затвердження звіту про виконання бюджету відповідного року.

Європейський парламент має широкі повноваження на здійснення контрольних функцій. Комісія ЄС зобов'язана щорічно подавати загальний звіт про діяльність Євросоюзу, який розглядається у профільній парламентській комісії та на засіданнях парламенту. Причому кожен парламентарій має право звертатися із запитаннями як до Комісії, так і до Ради ЄС. Європарламент здійснює моніторинг діяльності Ради ЄС, він отримує від цього інституційного органу звіти щодо відповідних дій, позиції та рішень, ухвалених на кожному із його засідань [2, 40]. Найбільш дієвою формою контролю Європарламенту над Комісією є висунення вотуму недовіри з боку депутатів парламенту щодо цього органу. Резолюція щодо довіри Комісії може бути внесена групою не менше 1/10 складу парламенту за списком. Цей документ має бути мотивованим у зв'язку із діяльністю Комісії. Наслідком його прийняття Європарламентом має бути заміна Комісії. До початку дебатів, які настають не раніше ніж через 24 години після передачі резолюції парламентом Комісії, остання вивчає даний документ з метою вироблення відповідної позиції щодо викладеного в ньому. Голосування з прийняття резолюції проводиться не раніше ніж через 48 годин після початку дебатів. Резолюція осудження вважається прийнятою, коли за неї проголосувало не менше 2/3 депутатів, які брали участь у засіданні парламенту, однак якщо ця кількість складає більшість депутатів парламенту, Комісія йде у відставку у повному складі [1, 179-180].

Прерогативою Європарламенту в багатьох випадках є Формування інституцій ЄС. Ще до вироблення Лісабонського договору за регламентом парламенту останньому належало право виборів голови Єврокомісії. Зараз за Лісабонським договором про внесення змін у Договір про Європейський Союз і Договір про заснування Європейської Спільноти голова Комісії вибирається більшістю голосів в Європарламенті за поданням Європейської Ради. Вирішальною ролі парламент при призначенні Верховного представника з питань зовнішньої політики та політики безпеки не відіграє, однак у процедурі призначення на цю посаду відповідної кандидатури цей представницький орган бере безпосередню участь. Парламент може запросити виступити головуючого у Раді та Голову Комісії, а також кандидата на відповідну посаду. У процесі слухань можуть порушуватися питання щодо відповідності даної кандидатури на зайняття поста Верховного представника з питань зовнішньої політики та політики безпеки, і це зазвичай впливає на прикінцеві рішення щодо призначення.

Парламент вправі також призначати тимчасові комісії, у тому числі слідчі комісії, які створюються для розслідування фактів неправомірного використання повноважень відповідними інституціями спільноти або урядами держав-членів ЄС.

Після чергових виборів також парламент призначає омбудсмана. Омбудсман Євросоюзу, так само як і омбудсмани у самих державах-членах Євросоюзу і в Україні, яка прагне вступити до нього, а поки-що перебуває у процесі отримання асоційованого членства, має захищати права як фізичних, так і юридичних осіб, у даному випадку тих, хто знаходиться під юрисдикцією держав-членів Євросоюзу.

Оскільки Європейський Союз за своїм призначенням наближається до федеративної держави, безумовно, що в ньому має діяти орган, повноваження якого можна було б в якійсь мірі порівняти із повноваженнями органу виконавчої влади федерації, тобто органу, уповноваженого на здійснення управлінської діяльності з метою забезпечення спільних інтересів Європейської Спільноти. Таку роль має відігравати Європейська Комісія [1, 154-160]. Згідно з Лісабонським договором Єврокомісія з 2009 до 2014 року має складатися з представників – по одному від кожної держави-члена. З 2014 року (з листопада) Єврокомісія має складатися із числа представників, що відповідає 2/3 кількості держав-членів. Лісабонський договір визначає особливий порядок формування Єврокомісії, передбачаючи ротацію членів даного органу від певних держав-членів.

Європейському Союзу необхідне оперативне повсякденне управління його справами. Рішення, які приймаються в основному Радою ЄС, необхідно впроваджувати шляхом відповідної управлінської діяльності. Органом, що приймає такі рішення є Комісія, для чого Рада ЄС делегує їй повноваження видавати необхідні для цієї мети акти. Серед актів Комісії потрібно назвати такі їх форми, як регламенти, директиви та власне рішення. Рада ЄС встановлює принципи та порядок видання актів Комісією, а також порядок їх застосування. Однак в процесі прийняття і застосування нормативно-правових актів, що видаються Комісією, активну участь беруть консультативні, управлінські та регламентні комітети, які складаються із представників держав-членів. Правила і процедури, згідно з якими має функціонувати Комісія, приймаючи правові акти, викладені в рішенні Ради ЄС від 11 липня 1987 року. Вони передбачають суттєвий контроль з боку комітетів за прийняттям актів Комісією, які можуть відстрочити виконання актів Комісії і навіть заблокувати їх.

Особливо важливим є те, що Комісія має повноваження на здійснення функцій оперативного управління матеріальними та фінансовими ресурсами Європейського Союзу. Переважно Комісією здійснюються повноваження Євросоюзу як юридичної особи, саме вона здійснює оперативне управління майном Євросоюзу, представляє цю юридичну особу у відносинах з іншими особами. Комісія бере участь у розробленні проекту бюджету, а після його прийняття, виконує його, а також надає Раді ЄС та Європарламенту звіти про виконання бюджету.

Література

1. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека : учебник для вузов / [рук. авт. кол. и отв. ред. Л. М. Энтин]. – [2-е изд.]. – М. : Норма, 2007. – 960 с.
2. Буряк П. Ю. Європейська інтеграція і глобальні проблеми сучасності / П. Ю. Буряк, О. Г. Гупало. – К. : Хай-Тек Прес, 2007. – 335 с.
3. Європейська рада. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki>
4. Голосніченко Д.І. Теорія повноважень: вітчизняний та зарубіжний досвід їх формування. Монографія. – К.: Видавець Голосніченко А.М. (Г.А.М.), 2009. – 356 с.

ФОРМИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ У СФЕРІ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Золотарьова Н.І.

професор кафедри адміністративної діяльності

Національної академії внутрішніх справ

кандидат юридичних наук

Досліджено поняття форми адміністративної діяльності правоохоронних органів у сфері екологічної безпеки. Визначені їх характерні риси. Доказано, що адміністративна діяльність правоохоронних органів у сфері екологічної безпеки має організаційну направленість як у внутрішній їх сфері, так і в зовнішньому прояві, що суттєво впливає на її форми.

Исследовано понятие формы административной деятельности правоохранительных органов в сфере экологической безопасности. Определены их характерные черты. Доказано, что административная деятельность правоохранительных органов в сфере экологической безопасности имеет организационную направленность как во внутренней их сфере, так и во внешнем проявлении, что существенно влияет на ее формы.

The concept of the form of administrative activity in the area of the environmental safety is studied and its characteristics are identified. It is proved that administrative activity of the internal affairs bodies in the area of the environmental safety is directed at its organization part in its domestic sphere as well as in the external manifestation, which significantly affects its forms.

Ключові слова: адміністративна діяльність, форми адміністративної діяльності, екологічна безпека, організація.

Постановка проблеми. Екологічна безпека забезпечується державою з допомогою різноманітних заходів спрямованих на охорону навколишнього природного середовища. Серед них є заходи адміністративної діяльності правоохоронних органів, форми і методи щодо яких достатньо не вивчені.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Форми адміністративної діяльності в цілому як і її форми у сфері правоохорони майже не досліджувалися в межах науки адміністративного права. Виключенням є лише адміністративна діяльність органів внутрішніх справ. Її форми досліджували як вчені радянського періоду (М.І.Єропкін [1], Л.Л.Попов [2], Околович Л.Я [3] та інші, так і українські вчені, О.М.Бандурка [4], І.П. Голосніченко [5], В.В.Коваленко, С.Ф.Константинов [6], та інші. Ці автори, класифікуючи форми адміністративної діяльності органів внутрішніх справ виділяли наступні з них: видання актів управління, укладання договорів, інші юридично значимі дії. Крім того, виділялись також не правові форми такої діяльності, це проведення організаційних заходів та здійснення організаційно-технічних дій.

Мета дослідження. Метою статті є дослідження форм адміністративної діяльності правоохоронних органів.

Основний матеріал дослідження. Адміністративна діяльність правоохоронних органів у сфері екологічної безпеки реалізується через відповідні форми і методи. Спочатку розглянемо форми адміністративної діяльності правоохоронних органів у вказаній сфері. Як правильно зазначав І.П.Голосніченко, для правильного розуміння тієї чи іншої категорії недостатньо аналізувати її лише як таку, без зв'язку з іншими категоріями. В об'єктивній дійсності все взаємопов'язано і знаходиться у взаємодії. У світі немає і не може бути змісту взагалі, а є тільки відповідно оформлений зміст. Під формою будь-якого явища розуміється спосіб зовнішнього виразу змісту, відносно стійка визначеність зв'язку елементів змісту та їх взаємодії, тип та структура змісту. Форма і зміст у кожному конкретному явищі невіддільні один від одного. Причому існує форма як цілого, так і форма частини цього цілого [5, 103]. Отже, завдання й функції адміністративної діяльності правоохоронних органів у сфері екологічної безпеки реалізуються в конкретних їх діях. Ці дії знаходять зовнішнє вираження в певних формах управлінської діяльності. Отже, форма є об'єктивованим вираженням сутності діяльності органів і посадових осіб, які здійснюють адміністративну діяльність. Тому що за допомогою форм практично реалізуються завдання й функції правоохоронних органів, від використання тих або інших форм значною мірою залежить успіх їхньої діяльності. Форми покликано забезпечувати найбільш доцільне виконання функцій адміндіяльності, досягнення цілей охорони навколишнього природного середовища з найменшими витратами зусиль, коштів і часу. Різноманіття завдань і функцій адміністративної діяльності обумовлює існування різних її форм, які передбачаються законами й іншими правовими актами. Звичайно вони закріплюються в спеціальних (загальних та індивідуальних) положеннях, статутах і інших актах, регламентуючих діяльність органів державної

правоохорони. При цьому для розв'язання проблем, що виникають при здійсненні правоохоронних функцій органи та їх посадові особи повинні використовувати тільки ті форми, які встановлені правовими нормами.

Недотримання обов'язкової форми тягне за собою нечинність дій органу і дає підстави громадянам та іншим особам приватного права оскаржувати такі дії до вищестоящих органів або до адміністративного суду.

Вид конкретної форми адміністративної діяльності правоохоронних органів так само як і виконавчої управлінської діяльності в цілому визначається характером дій цих органів щодо здійснення покладених на них правоохоронних функцій. В одних випадках дані дії спричиняють юридичні наслідки, в інших їх немає. Відповідно до цього форми діяльності таких органів прийнято підрозділяти на правові й не правові.

Характерна риса правової форми адміністративної діяльності полягає в тому, що тут найбільше чітко проявляється державно-владний, виконавчо-розпорядчий, підзаконний характер повноважень правоохоронних органів, особливо тих, що водночас є органами виконавчої влади, а також їх посадових осіб.

Правова форма адміністративної діяльності відрізняється від інших правових форм функціонування державних органів тим, що за допомогою цієї форми практично організується здійснення завдань і функцій контролю і нагляду за реалізацією прав і обов'язків суб'єктів правовідносин, притягнення до відповідальності осіб за адміністративні правопорушення повсякденне безпосереднє керівництво правоохоронними органами діяльністю підлеглих підрозділів, а також посадових осіб на основі й на виконання законів.

Форма адміністративної діяльності проявляється в однорідних за своїм характером і правовою природою діях. Передовсім це можна спостерігати при реалізації правоохоронних норм різними органами у випадках вчинення правопорушень окремими посадовими особами та громадянами. Виявлення правопорушень здійснюється шляхом контролю і нагляду за станом навколишнього природного середовища з боку правоохоронних органів. Наприклад, згідно ст. 19 Закону України від 5 листопада 1991 р. N 1789-XII «Про прокуратуру» прокурор має право здійснювати нагляд за додержанням законів, що стосуються охорони навколишнього середовища. Перевірка виконання законів проводиться за заявами та іншими повідомленнями про порушення законності, що вимагають прокурорського реагування, а за наявності приводів - також з власної ініціативи прокурора. Ст. 35 Закону України від 25.06.1991 N 1264-XII «Про охорону навколишнього природного середовища» встановлює, що державний контроль у галузі охорони навколишнього природного середовища здійснюється спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів, його органами на місцях, а на території Автономної Республіки Крим - органом виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань екології та природних ресурсів та іншими спеціально уповноваженими державними органами. Причому ці дві форми правоохоронної адміністративної діяльності виконуються у певних передбачених законом діях, таких як спостереження за об'єктом контролю і нагляду, реагування на повідомлення громадян і посадових осіб тощо.

Про єдність однорідних дій можна також говорити і при розгляді адміністративно-юрисдикційної діяльності правоохоронних органів. Наприклад, порушення провадження в справах про адміністративні правопорушення відповідно до статті 255 КУпАП як органами внутрішніх справ, так і органами Міністерства екології та природних ресурсів (так само як й іншими правоохоронними органами) оформляється шляхом вчинення їхніми посадовими особами одних і тих же дій – складанням протоколу про адміністративне правопорушення. Працівники органів внутрішніх справ мають право складати протоколи про адміністративні правопорушення, передбачені статтею 152 за порушення державних стандартів, норм і правил у сфері благоустрою населених пунктів, правил благоустрою територій населених пунктів; органи Міністерства екології та природних ресурсів складають протоколи у випадку здійснення відповідними суб'єктами адміністративно-правових відносин в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду, їх охоронних зон, а також територій, зарезервованих для наступного заповідання, забороненої господарської та іншої діяльності, порушення ними інших вимог режиму цих територій та об'єктів, самовільної зміни їх меж, невжиття заходів для попередження і ліквідації негативних наслідків аварій або іншого шкідливого впливу на території та об'єкти природно-заповідного фонду. При цьому вони вчиняють однакові правові дії, зазначають в цьому процесуальному документі: дату і місце його складання, посаду, прізвище, ім'я, по батькові особи, яка склала протокол; відомості про особу, яка притягається до адміністративної відповідальності (у разі її виявлення); місце, час вчинення і суть адміністративного правопорушення; норму КУпАП,

яка передбачає відповідальність за дане правопорушення; прізвища, адреси свідків і потерпілих, якщо вони є; пояснення особи, яка притягається до адміністративної відповідальності; інші відомості, необхідні для вирішення справи. Якщо правопорушенням заподіяно матеріальну шкоду, про це також зазначається в протоколі (ст.256 КУпАП). Особи, яка притягається до адміністративної відповідальності роз'яснюються її права і обов'язки, передбачені законом, і про це також робиться відмітка у протоколі.

Перелік дій, які мають зовнішній вираз можна продовжити. Однак вони будуть охарактеризовані при подальшій роботі над проблемою, тут же ми показуємо єдність таких дій та розкриваємо питання щодо їх не поодинокості, звертаючи увагу на існування груп однорідних дій. Їх однорідність проявляється в організаційному та правоохоронному характері.

Адміністративна діяльність правоохоронних органів у сфері екологічної безпеки має організаційну направленість як у внутрішній їх сфері, так і в зовнішньому прояві. У вирішенні завдань правоохорони організація має особливе значення вона пов'язана із застосуванням безпосереднього впливу на об'єкти управління для досягнення раніш сформульованих цілей одержання запрограмованих результатів.

Розглядаючи сутність організації, треба мати на увазі, що поняття "організація" трактується неоднозначно. В одних випадках під даною науковою категорією розуміється певне державне правоохоронне утворення: орган прокуратури, орган внутрішніх справ, орган міністерства екології та природних ресурсів, у інших – стан об'єкта або суб'єкта управління, їх упорядкованість та цілісність у функціональному і структурному відношенні.

Нарешті, організація може бути представлена однією із важливих функцій адміністративної діяльності, тобто як свідомо діяльність, спрямована на упорядкування стану правоохоронних органів. Між різними аспектами поняття організація існує тісний зв'язок. Організація, що виступає як упорядкований стан системи, є результатом цілеспрямованого здійснення організаторської функції управління. Тому останню правомірно, – як це робив, наприклад, В.М.Плішкін, – назвати функцією "організації організацій". Це внутрішня адміністративна діяльність, що проявляється у формах створення конкретних державних органів і їх систем (формування їх функціональної та організаційної структур; обґрунтування штатної чисельності; підбір та розстановку кадрів; інформаційне, матеріально-технічне та фінансове забезпечення даної функції; установа між її елементами стійкого взаємозв'язку, що гарантує її надійну взаємодію. Виникаючі тут завдання вирішуються різними засобами з урахуванням специфіки системи, що створюється, але з єдиною метою – визначити, закріпити та забезпечити реалізацію усього комплексу організаційних відносин, які необхідні для її ефективного функціонування. Зміст організаційної діяльності багато в чому залежить від її конкретної мети і форми – створення нової системи або вдосконалення існуючої. Наприклад, в органах внутрішніх справ формування систем найчастіше здійснюється за принципом аналогії, тобто на основі тих систем, що вже склалися, але потребують вдосконалення. Однак у всякому разі, в першу чергу, необхідно чітко визначення або уточнення призначення системи, що створюється, тобто її цілей, завдань та функцій. Загальна мета системи органів внутрішніх справ єдина для всіх її елементів. Разом із тим фактичні умови діяльності того чи іншого органу обумовлюють обов'язковість конкретизації завдань та функцій з урахуванням його рівня, соціально-економічних, демографічних та інших особливостей території, яку він обслуговує. Це певним чином впливає на форми внутрішньої адміністративної діяльності. В результаті такої конкретизації визначається функціональна структура системи. При цьому уточнюються та нормативно закріплюються об'єктивно необхідні функції, виконання яких органами внутрішніх справ в умовах змінюваної обстановки забезпечує досягнення ними відповідних цілей. Процес створення системи передбачає надалі формування її організаційної структури. В даному випадку головним є визначення складу структурних підрозділів органу внутрішніх справ залежно від конкретних функцій, що ними виконуються. Формування організаційної структури потребує дотримання такого правила: кожний елемент системи повинен спеціалізуватися на здійсненні однієї або групи однорідних чи тісно пов'язаних функцій (підфункцій). Поряд із суворою спеціалізацією підрозділів органів внутрішніх справ тут слід забезпечити погодженість їх діяльності для вирішення загальних завдань. Таким чином, організація системи передбачає визначення і формування її ланок, розподіл праці між ними та створення умов для погоджених їхніх дій. Формування організаційної структури потребує з'ясування потреб системи в штатній чисельності працівників та установа номенклатури посад керівників, фахівців, технічного персоналу. Важливе значення має і установа між співробітниками організаційних зв'язків, що закріплюють субординаційні (по «вертикалі») та координаційні (по «горизонталі») відносини в системі управління. При цьому визначаються склад та повноваження керівників органу та його окремих ланок з обов'язковим урахуванням норми керованості, тобто числа

працівників, котрими їх безпосередній керівник може керувати достатньо ефективно. Отже, формування організаційних зв'язків приводить до створення різних рівнів управління в правоохоронному органі та відповідної системи інформації [7].

Важливу роль для розробки організаційної структури відіграє правовий акт, що закріплює необхідний і перелік функціональних обов'язків керівників, заступників, всіх співробітників правоохоронного органу, де фіксуються види їх роботи, права та відповідальність (компетенція), організаційні відносини керівництва та підпорядкування, службові взаємозв'язки співробітників. Процес створення системи передбачає обов'язкове нормативне закріплення організаційних відносин. Воно здійснюється в формі положення про відповідні правоохоронні органи та підрозділи, де фіксуються їх цілі, завдання, функції, компетенція, організаційно-штатна структура, номенклатура посад, права та відповідальність посадових осіб. Як відмічалося, поряд із визначенням функціональної та організаційної структури створення системи передбачає роботу по підбору та розстановці кадрів, формуванню колективу, матеріально-технічному забезпеченню співробітників (приміщенням, обладнанням, засобами транспорту, зв'язку, спеціальною технікою і т.п.). Складність функцій організації, різноманіття видів діяльності, що її складають, обумовлюють необхідність створення в деяких правоохоронних системах спеціалізованих служб та апаратів (штатних, кадрових, матеріально-технічних, фінансових, інформаційних), а також навчальних закладів [7].

Організаційною формою правоохоронної діяльності є також видання актів адміністративної діяльності в результаті якого здійснюється підзаконне регулювання відносин, в яких відповідний орган виступає в якості їх суб'єкта. Необхідність у цьому викликається постійністю змін, які здійснюються навіть у самій організаційній системі і котрі призводять до порушень, перебоїв в її функціонуванні. Слід відмітити, що відсутність змін (проте якщо розглядати їх природу глибше, то суперечностей) в розвитку системи є явищем цілком нереальним і навіть регресивним. Саме існування суперечностей, їх усунення виступає важливішою об'єктивною передумовою розвитку суспільства, всіх соціальних утворень, у тому числі правоохоронних органів. Як функція адміндіяльності, регулювання є, по суті, організаторською діяльністю його суб'єкта. Воно полягає в організації оперативного управління, тобто в налагодженні повсякденної праці підрозділів та співробітників, у забезпеченні взаємодії структурних ланок, а також в навчанні та вихованні кадрів. Регулювання конкретизує управління, сприяє успішному вирішенню оперативно-службових завдань. Тому обсяг роботи щодо виконання даної функції зростає у міру наближення до виконавського рівня системи. Повсякденне оперативне управління, яке здійснюється керівником, передбачає прийняття нових актів адміністративної діяльності та внесення змін в ті, що були прийняті раніше. Воно також передбачає розподіл завдань між підлеглими, розстановку особового складу за конкретними видами праці, навчання співробітників прийомів та методів виконання завдань, подання їм допомоги, організацію злагодженої праці структурних ланок апарату з урахуванням їх компетенції та можливостей. Значна роль керівника в справі повсякденного виховання підлеглих полягає у формуванні найбільш сприятливого морально-психологічного клімату в колективі. Турбота про підлеглих, їхній відпочинок, побут, підвищення кваліфікації є і обов'язком керівника, і складовою частиною його службової регулюючої діяльності [7].

Адміністративну діяльність правоохоронних органів характеризує її правоохоронна спрямованість. Навіть внутрішня організаційна діяльність цих органів в кінцевому підсумку спрямована на виконання зовнішніх функцій з боротьби зі злочинністю та протидію іншим правопорушенням. Особливо це стосується формування і реалізації функції планування. Для прикладу візьмемо внутрішню адміністративну діяльність органів прокуратури. Як зазначає М.К. Якимчук, практично напрацьована така структура планів, пов'язана з правоохоронною діяльністю з протидії злочинності, де поряд з загальними питаннями головна роль відводиться аналізу законності, вивченню стану злочинності в цілому по регіону, на підприємствах у галузях тощо. Одним із напрямів, який враховується при плануванні, є координація діяльності інших правоохоронних органів в боротьбі зі злочинністю. Як зазначає цей автор, план повинен передбачати найбільш важливі заходи, які випливають з пріоритетних напрямів діяльності прокуратури, стану законності та злочинності [8, 177-178]. Аналіз внутрішньої правоохоронної діяльності органів внутрішніх справ включає такі функції-завдання як забезпечення єдності та керованості системи, приведення організаційно штатної структури міліції у відповідність до нових соціальних пріоритетів, активізація кадрової роботи, зміцнення співробітництва з іншими правоохоронними органами, налагодження належного фінансового та матеріально-технічного забезпечення тощо [9, 113].

Термін і поняття правоохоронна діяльність уведений в юридичний обіг ще на початку 60-х років. Чинне законодавство чітко не закріплює поняття правоохоронної діяльності. Тому

щодо нього йдуть активні суперечки, висловлюються різні думки про те, які органи слід вважати правоохоронними. Для одних авторів правоохоронна діяльність — це лише діяльність компетентних державних органів у сфері боротьби зі злочинами. Іншими словами, ставиться знак рівності між поняттям правоохоронної діяльності і поняттям боротьби зі злочинністю. Для других — це боротьба зі злочинами, і з іншими правопорушеннями (в основному тими, що прийнято називати адміністративними проступками). Для третіх — це діяльність по підтримці громадського порядку (патрулювання в громадських місцях, при проведенні масових заходів—демонстрацій, мітингів, пікетування та ін.). Такий спрощений підхід до визначення поняття правоохоронної діяльності не можна визнати правильним, оскільки він істотно спотворює сутність розглядуваного виду діяльності і використовується для «обґрунтування» дуже спірних суджень про те, які органи слід вважати правоохоронними [10, 5].

Більшість учених, які досліджували питання правоохоронної діяльності вважають, що вона полягає в застосуванні норм права до порушників законодавства. Але не можна обійти той факт, що окремі автори наукових робіт вважають, що крім цього до правоохоронної діяльності включається також профілактика злочинів та інших правопорушень [11; 12, 13-15] І.Є.Марочкін, Н.В. Сібільова, О.М. Толочко зазначають, що «правоохоронна діяльність в широкому розумінні цього слова, або сфера охорони права є значно ширшою за сферу боротьби зі злочинністю або порушеннями громадського порядку. Право повинно охоронятися не тільки від явно недопустимих актів порушення законів або антигромадських явищ. Не меншою мірою недопустимими є також будь-які інші прояви порушення права, спроби недозволено обмежувати, ущемляти або принижувати будь-які права і законні інтереси, кому б вони не належали — законодавцю, главі держави або іншому органу влади, державній або недержавній організації, посадовій особі або громадянину, іноземцю, особі без громадянства. Всі ці порушення повинні припинятися не менш рішуче, ніж злочин або порушення порядку в громадських місцях, а їх негативні наслідки — усуватися або виправлятися. У противному разі є безпідставними міркування про правопорядок» [11, 6]. Тобто ці автори також вважають профілактику злочинів (хоч прямо і не називають цей термін) складовою правоохоронної діяльності.

Однак, як зазначає А.Ф.Крижанівський, здійснення правових приписів можливо шляхом тільки правомірної поведінки суб'єктів суспільних відносин. [13, 277]. А відтак, правоохорона є діяльністю, як реакція на відхилення від правомірної поведінки і відповідні наміри, або поведінка особи, яка не суперечить праву не може розглядатися як порушення норм права і правоохоронна діяльність у цьому випадку не здійснюється. Навпаки, здійснення правоохоронної діяльності без підстав, коли відсутні порушення норм законодавства є свавіллям. Отже немає необхідності відносити профілактику злочинів та правопорушень до правоохоронної діяльності. Профілактика правопорушень є самостійним напрямом діяльності як державних органів, так і органів місцевого самоврядування, а також громадських організацій.

Але адміністративна діяльність правоохоронних органів у сфері охорони навколишнього природного середовища з одного боку є частиною правоохоронної діяльності але не вся, ці два види діяльності за змістом співпадають не повно. Адміндіяльність можна розглядати і як правоохоронну, і як організаційну, і як профілактичну діяльність.

З'ясувавши характерні риси форми адміністративної діяльності правоохоронних органів у екологічній сфері можна сформулювати її поняття. Під формою адміністративної діяльності правоохоронних органів у сфері екологічної безпеки розуміються однорідні за своїм характером та правовою природою групи адміністративних дій, що мають зовнішній вираз, з допомогою яких забезпечуються охорона екологічних прав громадян, екологічна безпека та здійснюється боротьба з правопорушеннями природоохоронного законодавства.

Література

1. Еропкин М.И. Административно-правовые проблемы охраны общественного порядка в Советском государстве. Автореф. дисерт. доктора юр. наук. М.: Академия МВД СССР, 1967. – 40 с.
2. Попов Л.Л.Административно-правовая охрана общественного порядка. М.: «Юриздат», 1973. – 360 с.
3. Околович Л.Я. Организация охраны общественного порядка по единой дислокации. М.: Академия МВД СССР, 1979. – 180 с.
4. Бандурка О.М. Управління в органах внутрішніх справ України: Підручник. - Харків: Ун-т внутр. справ, 1998. – 480 с.
5. Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ. Підручник. – За ред. І.П.Голосніченка, Я.Ю.Кондратьєва. Київ: УАВС. – 178 с.

6. Плішкін В.М. Теорія управління органами внутрішніх справ: Підручник / За ред. канд. юрид. наук Ю.Ф. Кравченка. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 1999. - 702 с.
7. Якимчук М.К. Проблеми Управління в органах прокуратури України: теорія і практика. Монографія. – К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2001. – 440 с.
8. Ковальська В.В. Організаційно-правові засади діяльності міліції в системі правоохоронних органів держави. За ред. О.М.Бандурки. Монографія. – Харків: Вид-во ТД «Золота миля». – 2008. – 504 с. С. – 113.
9. Організація судових та правоохоронних органів / За ред.. І.Є.Марочкіна, Н.В. Сібільової, О.М. Толочна. – Харків: «Право», 2000. – 260с.
10. Тихонова Б.Ю. Субъективные права советских граждан, их охрана и защита – Автореф. дисс. канд. юрид. наук. М.: 1972. 24 с.
11. Сахаров А.Б. О личности преступника и причинах преступности в СССР. – М.: Госюриздат, 1961. – 279 с.
12. Крижанівський А.Ф. Правовий порядок в Україні: витоки, концептуальні засади, інфраструктура: монографія / А.Ф. Крижанівський. – Одеса: Фенікс, 2009. – 504 с.

ДО ПИТАННЯ ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАКРІПЛЕННЯ ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ У СФЕРІ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ УКРАЇНИ

Мусієнко Т.

*аспірантка кафедри адміністративного,
фінансового та господарського права НТУУ «КПІ»*

Впродовж останніх років у світі, й в Україні зокрема, спостерігається стрімкий розвиток галузі альтернативної енергетики, що супроводжується розвитком законодавства у цій сфері. У цій статті досліджені основні поняття і терміни у сфері альтернативних джерел енергії, висвітлені основні проблеми їх застосування у законодавстві України, а також запропоновані шляхи вирішення цих проблем.

На протязі останнього часу в Україні, так же як і во всем мире, наблюдается развитие отрасли альтернативной энергетики, а также и развитие законодательства в этой же сфере. В этой статье исследованы основные понятия и термины в области альтернативных источников энергии, показаны главные проблемы их употребления в законодательстве Украины, а также предложены варианты решения этих проблем.

During the last time in Ukraine, as well as throughout the world, there is the development of alternative energy industry, as well as the development of legislation in the same field. In this article the basic concepts and terminology in the field of alternative energy sources, showing the main problems of their usage in the legislation of Ukraine, as well as proposed solutions to these problems.

Ключові слова: сфера альтернативної енергетики, законодавство з альтернативних джерел енергії, законодавче закріплення понять «нетрадиційні джерела енергії», «відновлювані джерела енергії», «альтернативні види палива», «альтернативні джерела енергії».

Історія законодавства України у сфері альтернативної енергетики почалася із прийняттям Закону України «Про енергозбереження» від 1 липня 1994 року [1].

З тих пір в законодавстві України та інших нормативно-правових актах з'явилися терміни «нетрадиційні джерела енергії» (далі НДЕ), «відновлювані джерела енергії» (далі ВДЕ), «альтернативні джерела енергії» (далі АДЕ).

Те, як законодавець використовує ці поняття, наводить на думку, що зазвичай вони не розрізняються і використовуються як синоніми. Тому метою нашої статті є аналіз наукових джерел та сучасного законодавства у сфері альтернативної енергетики з приводу визначення в ньому основних термінів і понять, що стосуються саме сфери альтернативної енергетики, виявлення проблем застосування цих термінів і понять, а також віднаходження шляхів вирішення виявлених проблем.

Дослідженням подібних проблемних питань вже займалися такі вчені, як Кишко-Єрлі О. Б., Шемшученко Ю. С., Кожухова А. А. та інші.

Вперше на законодавчому рівні в Україні було дано визначення терміну нетрадиційні і поновлювальні джерела енергії в Законі України «Про енергозбереження» від 1 липня 1994 року. Відповідно до Закону – це джерела, що постійно існують або періодично з'являються в навколишньому природному середовищі у вигляді потоків енергії Сонця, вітру, тепла Землі, енергії морів, океанів, річок, біомаси [1].

У 2003 році було прийнято Закон України «Про альтернативні джерела енергії», яким визначено правові, економічні, екологічні та організаційні засади використання альтернативних джерел енергії та сприяння розширенню їх використання у паливно-енергетичному комплексі [2]. Цим же Законом було введено в законодавство поняття «альтернативні джерела енергії», а також наведено їх більш розширений перелік.

Проте Законом не було ані відмінено терміни «нетрадиційні джерела» і «відновлювальні джерела», ані наведено їх визначення, ані перераховані види енергетичних ресурсів, які до них відносяться.

Тому, щоб дослідити природу понять «альтернативні джерела енергії», «нетрадиційні джерела» і «відновлювальні джерела», необхідно проаналізувати види існуючих енергетичних ресурсів.

Енергетичні ресурси Землі, які відповідно до даних Світової енергетичної ради класифіковано на 16 видів, можна виділити в окремі групи, взаємопов'язані між собою [3]:

За рівнем і масштабами освоєння:

- традиційні;
- нетрадиційні.
- За природою енергоутворення:

- відновлювані;
- не відновлювані.

Такий поділ енергоресурсів є умовним, не визначеним у законодавстві, а тому різні науковці дотримуються з цього приводу своєї точки зору. Наприклад, М. Д. Рабінович вважає, що на рівні з двома перерахованими групами, існує й третя група енергетичних ресурсів, де їх класифікують за походженням на первинні (природного походження) і вторинні (техногенного походження) [4, 29-31].

Розглянемо третю групу енергетичних ресурсів, оскільки щодо визначення первинних і вторинних джерел енергії ведеться найменше дискусії.

Щодо терміна вторинні енергетичні ресурси, то його окреме визначення передбачається в Законі України „Про енергозбереження” та в ДСТУ 2420-94 [5.]

І Закон України „Про енергозбереження”, і ДСТУ 2420-94 дають однакове визначення вторинних енергоресурсів, відповідно до якого, це енергетичний потенціал продукції, відходів, побічних і проміжних продуктів, який утворюється в технологічних агрегатах (установках, процесах) і не використовується в самому агрегаті, але може бути частково або повністю використаний для енергопостачання інших агрегатів (процесів).

На думку М. Д. Рабіновича, первинними є енергоресурси природного походження. Це всі види викопного палива (традиційної енергетики) та відновлюваних енергоресурсів; вторинні – енергоресурси техногенного походження [4, 31].

Поняття традиційних джерел енергії хоча і здається зрозумілим, та аж ніяк не є простим. Насамперед, не існує загально визначених факторів традиційності: якщо мати на увазі так звану «історичну традицію», то тоді до традиційних джерел енергії слід віднести деякі види біомаси (дрова, сухий гній, відходи сільськогосподарського виробництва), енергію руху вітру і води (вітряки і млини). Якщо ж «традиційність» - це ступінь сучасного поширення, тоді, на думку Рабіновича М. Д., в Україні - це велика гідроенергетика [4, 31].

Зважаючи на невизначеність критеріїв класифікації при поділі енергоресурсів на традиційні та нетрадиційні, вчені здебільшого використовують свої, різні за змістом критерії, а це призводить до віднесення різних енергоресурсів до різних класифікаційних груп. Більшість вчених схиляється до думки, що розподіл енергетичних ресурсів у першій групі проведено з огляду на рівень освоєння та розповсюдження енергетичних технологій їх використання [3]. При цьому, до традиційних джерел енергії відносяться вичерпні викопні природні ресурси, перелік яких в науковій літературі, а тим більше в нормативно-правових актах, не визначений. До них відносять вугілля, нафту, природний газ балансових родовищ, ядерне паливо, проте стосовно великої гідроенергетики, торфу, сланців, інших видів пального на основі вуглеводнів думки вчених не співпадають [4, 29-31].

До нетрадиційних (нових) енергоресурсів належать всі види відновлюваних джерел енергії: біомаса (за виключенням дров), сонячна енергія, вітрова енергія, геотермальна, теплова енергія океану, гідроенергія припливів, хвиль, водотоків (за виключенням гідроенергії великих водотоків). Крім того, до нетрадиційних джерел можна віднести такі невідновлювані енергоресурси, як природний газ малих газових, газоконденсатних, нафто газоконденсатних родовищ, попутний нафтовий газ, промислові гази, метан вугільних родовищ [3].

Тобто, на думку науковців, термін «нетрадиційні джерела енергії» включає в себе всі відновлювані джерела енергії та деякі з тих, що входять до групи не відновлюваних.

На нашу думку, таке визначення є неправильним, адже законодавець розрізняє поняття нетрадиційних та поновлюваних джерел.

Так, визначення поняття нетрадиційних джерел енергії окремо дається у Законі України «Про альтернативні види палива», відповідно до якого нетрадиційні джерела та види енергетичної сировини - сировина рослинного походження, відходи, тверді горючі речовини, інші природні і штучні джерела та види енергетичної сировини, у тому числі нафтові, газові, газоконденсатні і нафто газоконденсатні вичерпані, непромислового значення та техногенні родовища, важкі сорти нафти, природні бітуми, газонасичені води, газогідрати тощо, виробництво (видобуток) і переробка яких потребує застосування новітніх технологій і які не використовуються для виробництва (видобутку) традиційних видів палива [6].

Поняття поновлюваних джерел енергії було дано в Державному стандарті у 1994 р., відповідно до якого, поновлюване джерело енергії – це джерело енергії, що використовує потоки енергії Сонця, вітру, тепла Землі, біомаси, морів та океанів, річок (з використанням міні та мікроГЕС), які існують постійно або періодично виникають у навколишньому середовищі [7].

Беручи до уваги положення Закону України «Про альтернативні види палива» для визначення нетрадиційних джерел енергії, можна зробити висновок, що біомаса разом з

іншими видами альтернативного палива відноситься до нетрадиційних джерел. Закон також дає і визначення цього поняття. А тому, вважаємо за необхідне внести зміни до ДСТУ 2275-93 Енергоощадність. Нетрадиційні та поновлювані джерела енергії. Терміни та визначення, виключивши із визначення поновлюваних джерел енергії терміни «біомаса» та «тепло Землі», так як вони відносяться до нетрадиційних джерел.

Із прийняттям Закону України «Про альтернативні джерела енергії» [2], вводиться термін «альтернативні джерела енергії», проте терміни «нетрадиційні джерела» і «відновлювальні джерела» не наводяться і не відмінюються як такі.

Відповідно до Закону, альтернативні джерела енергії - це відновлювані джерела енергії, до яких належать енергія сонячна, вітрова, геотермальна, енергія хвиль та припливів, гідроенергія, енергія біомаси, газу з органічних відходів, газу каналізаційно-очисних станцій, біогазів, та вторинні енергетичні ресурси, до яких належать доменний та коксівний газ, газ метан дегазації вугільних родовищ, перетворення скидного енергопотенціалу технологічних процесів [2].

Отже, поняття «альтернативна енергетика» включає, окрім відновлюваних джерел енергії, також усі інші, що можуть замінити традиційні викопні енергоносії – низько потенційне тепло Землі (використовується у теплових насосах), такі вторинні джерела енергії як скидне тепло, побутові та промислові відходи (можуть бути як відновлюваними, так і не відновлюваними), тиск газу доменних печей і тиск природного газу під час його транспортування, шахтний метан, природний газ із невеликих родовищ, торф та інші [8, 13].

З такого визначення альтернативної енергетики випливає, що до складу альтернативних джерел енергії входять відновлювані, нетрадиційні та деякі вторинні джерела енергії, які не відносяться до нетрадиційних.

Дослідження проблеми визначення понять альтернативної енергетики є предметом дослідження багатьох вчених. Деякі з них вважають за необхідне синтезувати їх та назвати одним загальним терміном. Так, Кишко-Єрлі О.Б. як варіант вирішення цієї проблеми пропонує застосовувати в законодавстві замість термінів «нетрадиційні», «відновлювані» та «альтернативні» джерела лише один термін - «відновлювані джерела енергії» [9, 145-147].

Вживати визначення «відновлювані джерела енергії» пропонують і у проекті Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо відновлюваних джерел енергії», який розроблено для подальшої реалізації Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, зокрема Директиви Європейського парламенту та Ради ЄС від 27 вересня 2001 року N 2001/77/ЄС (щодо гарантії походження електроенергії), та необхідності дотримання вимог Закону України "Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності" [10].

Проте, на нашу думку, беручи до уваги, що поняття «альтернативні джерела енергії» включають в себе і поняття «відновлювані джерела енергії», і поняття «нетрадиційні джерела енергії», і поняття вторинні енергетичні ресурси, вважаємо за необхідне:

по-перше, внести зміни до Закону України «Про альтернативні джерела енергії», і додати до статті 1 визначення змісту термінів «вичерпний перелік нетрадиційних джерел енергії», «відновлювані джерела енергії», «вторинні енергетичні ресурси».

Викласти статтю 1 Закону України «Про альтернативні джерела енергії» у такій редакції: альтернативні джерела енергії – це відновлювані джерела енергії, до яких належать енергія сонячна, вітрова, геотермальна, енергія хвиль та припливів, гідроенергія; нетрадиційні джерела енергії та види енергетичної сировини, до яких відносяться сировина рослинного походження, відходи, тверді горючі речовини, інші природні і штучні джерела та види енергетичної сировини, у тому числі нафтові, газові, газоконденсатні і нафто газоконденсатні вичерпані, непромислового значення та техногенні родовища, важкі сорти нафти, природні бітуми, газонасичені води, газогідрати тощо, виробництво (видобуток) і переробка яких потребує застосування новітніх технологій, і які не використовуються для виробництва (видобутку) традиційних видів палива; а також вторинні енергетичні ресурси, такі як доменний та коксівний газ, газ метан дегазації вугільних родовищ, перетворення скидного енергопотенціалу технологічних процесів тощо.

По-друге, зважаючи на плутанину у законодавчому визначенні понять «нетрадиційні», «поновлювані», «альтернативні» джерела енергії, а також зважаючи на те, що визначення нетрадиційних джерел енергії з'явилося лише у 2000 році із прийняттям Закону України «Про альтернативні види палива», а визначення відновлюваних джерел енергії на законодавчому рівні не закріплено й досі, вважаємо за доцільне замінити слово «нетрадиційні» та його синоніми «поновлювані», «відновні», «відновлювані» джерела енергії на слово «альтернативні» джерела енергії у тих нормативно-правових актах, які були прийняті до Закону України «Про альтернативні джерела енергії».

Література

1. Закон України „Про енергозбереження” від 01.07.1994 № 74/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. - 1994 р. - № 30. – ст. 283
2. Закон України „Про альтернативні джерела енергії” від 20 лютого 2003 р. № 555-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 24. – Ст. 155
3. Мхитарян Н. М. Энергетика нетрадиционных и возобновляемых источников. – К.: Наук. Думка, 1999. – 320 с.
4. М. Д. Рабінович Альтернативна енергетика: проблеми класифікації та положення Кіотського протоколу// Проблеми загальної енергетики, № 9/2003. – 387 с.
5. ДСТУ 2420-94 Енергоощадність. Терміни та визначення. – К.: Офіційне видання Держстандарту України, 1994р. – 7с.
6. Закон України „Про альтернативні види палива” від 14 січня 2000 р. № 1391-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 12. – Ст. 94
7. Закон України „Про альтернативні види палива” від 14 січня 2000 р. № 1391-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 12. – Ст. 94
8. Є. В. Кузьмінський, Н. Б. Голуб, К. О. Щурська Стан, проблеми та перспективи біоенергетики в Україні/ Відновлювана енергетика, 2009, № 4. - с. 70
9. Кишко О. Б. Правове регулювання визначення відновлювальних джерел енергії / О. Б. Кишко // Проблеми та перспективи реформування права України очима молодих вчених : тези доповідей Всеукраїнської студ. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 23 березня 2007 р.). – Запоріжжя : ЗНУ, 2007. – С. 145–147.
10. Сравнительная таблица к проекту закона Украины от 28.04.2011 № 8455//http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ed_2011_04_28/OF6IV00A.html

МІСЦЕ УПРАВЛІНСЬКОГО РІШЕННЯ В АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Філіпенко А.С.

*старший викладач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності
Донецького юридичного інституту МВС України
кандидат юридичних наук*

Досліджено місце управлінського рішення в адміністративно-правовій діяльності, проаналізовано та узагальнено стадії процедури прийняття управлінського рішення, виокремленні об'єктивні та суб'єктивні чинники, що впливають на управлінське рішення.

Исследовано место управленческого решения в административно-правовой деятельности, проанализированы и обобщены стадии процедуры принятия управленческого решения, выделены объективные и субъективные факторы, которые влияют на управленческое решение.

Investigational place of administrative decision in administrativno-pravoviy activity, analyzed and generalized the stage of procedure of acceptance of administrative decision, objective and subjective factors which influence on an administrative decision are selected.

Ключові слова: управлінські рішення, адміністративно-правова діяльність, етапи прийняття управлінського рішення.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку громадянського суспільства в Україні визначає необхідність оптимізації та вдосконалення адміністративно-правової діяльності. Подальша розбудова демократичної, правової, соціально-орієнтованої, суверенної політичної одиниці на засадах дотримання національних інтересів можлива за умов забезпечення чинників, що підвищують результативність адміністративно-правової діяльності. Одним із таких чинників є прийняття та реалізація управлінського рішення.

Підвищення ефективності адміністративно-правової діяльності органів виконавчої влади безпосередньо залежить від наукового забезпечення процесу підготовки та прийняття управлінських рішень. У зв'язку з цим надзвичайної актуальності набувають чіткі вимоги та обмеження щодо управлінських рішень органів державної влади.

Дослідження проблематики управлінських рішень має забезпечуватися синтезом міждисциплінарних наук, методологічною основою якого є комплексний науковий підхід до побудови ефективної процедури підготовки та прийняття управлінських рішень.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Питанню прийняття управлінських рішень приділяли увагу надзвичайно велика кількість дослідників різних галузей знань: соціологів, політологів, психологів, економістів, адміністративістів, управлінців тощо. Зокрема вивченню особливостей підготовки та прийняття управлінських рішень присвятили свої роботи В.Б. Авер'янов, В.Д. Бакуменко, О.М. Бандурка, Ю.П. Битяк, Л.В. Коваль, В.В. Конопльов, О.І. Остапенко, А.В. Чопенко та ін. Цими авторами визначено основні особливості методології прийняття управлінських рішень, обґрунтовано необхідність використання комплексного наукового підходу до дослідження процесу підготовки, прийняття та реалізації управлінських рішень, узагальнено особливості міждисциплінарного та формалізованого підходів до з'ясування сутності цих рішень та вимог, які до них висувуються.

Проте, не можна говорити, що аспекти організації прийняття, реалізації рішень саме для адміністративно-правової діяльності досліджені в повній мірі, це полягає в тому, що фактори і стан вищезгаданої сфери діяльності виконавчої влади в нашій країні мають здатність змінюватись.

Мета та завдання дослідження. Метою статті є дослідження теоретичних засад, специфіки правового регулювання та місця управлінського рішення в адміністративно-правовій діяльності органів виконавчої влади.

Основний матеріал дослідження. Одним з найбільш відповідальних видів робіт, які в процесі управління виконують керівники та інші відповідальні посадові особи органів державної влади, є розробка і прийняття управлінських рішень.

Наукові визначення поняття «управлінське рішення», процедура прийняття, його елементи, стадії різні. Слушною є думка М. Удода, який вважає, що запорукою правильного розуміння є точність і гранична визначеність термінів, які в них використовуються, їх відповідність певним вимогам, виробленим теорією та практикою правотворення. Серед основних вимог, що пред'являються до термінів, у першу чергу, слід зазначити такі як:

а) однозначність, сталість терміну – термін повинен зберігати своє значення в усіх випадках його використання;

б) взаємопов'язаність термінів – термін, що використовується, вказує на існування інших, пов'язаних із ним термінів;

в) загальна визначність – термін не вигадується авторами нормативно-правового акту, а вживається з таким значенням, із яким він використовується у відповідних сферах суспільного життя;

г) формальна визначеність – при використанні загальновідомих термінів в іншому значенні чи спеціальних науково-технічних термінів необхідно давати пояснення у тексті нормативно-правового акту або робити «посилання на нормативні документи, в яких роз'яснюється їх значення» [1, 9].

У вітчизняних тлумачнях та енциклопедичних словниках у самому загальному виді поняття «рішення» трактується як продуманий намір зробити що-небудь, якимось чином [2, 1582].

Поняття «рішення», як вважає Д. Дерлоу, – це той пункт, у якому вибір робиться між альтернативними та, як правило, конкуруючими можливостями. Відправним моментом може бути та мить, коли дія вже робиться у певному напрямку, а решта можливостей відкидається. Саме дія, зроблена у визначеному напрямку, надає рішенню значущості [3, 26].

На думку адміністративіста С.В. Петкова, прийняття кожного рішення – це необхідність балансу між вигодою, витратами, ризиком. Знизити ризик значною мірою допомагає системний аналіз – раціональна система послідовних операцій в аналізі конкретної ситуації [4].

Якість управлінських рішень визначає весь хід процесу управління, кінцеві результати службової діяльності. Кожна практична дія органу розпочинається з прийняття певного рішення, яким передбачено безперервний ланцюг заходів щодо його реалізації. Усі ці дії разом спричиняють виникнення та здійснення управлінського впливу на певний об'єкт. Отже, ці дії об'єднані в єдиний процес, який має наслідком виникнення управлінського впливу.

Вирішальною фігурою при цьому є особа, яка приймає рішення, оскільки саме вона ініціює початок цього процесу та встановлює його – керівник. Повноваження керівника дозволяють активізувати всі підрозділи та всіх працівників, які причетні до процесу прийняття управлінського рішення. І саме ця особа, яка приймає рішення, повинна узгодити діяльність усіх складових управлінського процесу. Таким чином, роль людського фактору набуває виняткової значущості, а сам цей фактор є однією зі змістовних характеристик і сутнісних рис процесу прийняття управлінського рішення.

Для того щоб визначити місце управлінського рішення в адміністративно-правовій діяльності вважаємо за доцільне проаналізувати процедуру та стадії прийняття управлінського рішення, які містяться у наукових джерелах.

Так, О.М. Бандурка до вказаних стадій відносить: з'ясування і конкретизацію рішення; добір, розстановку, інструктаж і навчання виконавців; забезпечення їх діяльності та взаємодії; контроль і облік; коригування рішення у процесі виконання і прийняття нових рішень з метою виконання попередніх [5, 155-158]; А. Дегтяр – доведення управлінських рішень до виконавців; організацію реалізації рішення; моніторинг виконання рішення; оцінку рішення і отриманих результатів [6, 33-35]. Авторський колектив на чолі з В.А. Ліпканом не розділяють підготовку та прийняття управлінського рішення й відносять: діагноз стану системи, виявлення проблеми та постановка цілі; висунення управлінських гіпотез; оперування інформацією; підготовка проекту управлінського рішення; прийняття рішення [7, 228].

Вважаємо за потрібне наголосити, що прийняття рішення є процесом, а не одномоментним актом. Тому і його організація повинна бути динамічним явищем, а не статичною системою. Упродовж здійснення процесу прийняття управлінського рішення відбуваються дуже різні за характером дії. Ці дії під час свого виконання надають процесу прийняття управлінського рішення надто великої специфіки. Ця специфіка сильно змінює характер процесу прийняття рішення, в ході якого вирізняються окремі стадії. І на кожній стадії до системи організації процесу прийняття рішення існують окремі вимоги.

Порівняння поглядів усіх зазначених науковців дозволяє виявити розбіжності та спільні моменти в їх баченні процедури прийняття управлінського рішення. На нашу думку виокремлення стадії моніторингу та контролю недоречно, тому що він повинен здійснюватися на всіх стадіях процедури прийняття управлінського рішення. Безконтрольне прийняття управлінських рішень в адміністративно-правовій діяльності може призвести до надмірного зростання їх кількості. А це призводить до розосередження ресурсів органів виконавчої влади, як людських, так і часових або навіть може призвести до появи суперечливості між різними рішеннями. Особливої важливості це набуває в адміністративно-правовій діяльності органів державної влади, де приймається велика кількість управлінських рішень, які мають надзвичайно великий сенс, а тому вони не можуть бути невиконані та не повинні суперечити

одне одному. Усе вищезазначене змушує виділити процедуру узгодження рішень однією зі стадій процесу прийняття управлінських рішень.

Виходячи з цього, можна говорити, що управлінське рішення в адміністративно-правовій діяльності є складним технологічним процесом, який складається з наступних стадій: аналіз ситуації; формування варіантів управлінського рішення; оцінка управлінських гіпотез; прийняття рішення; узгодження рішень; доведення рішення до виконавців; управління реалізацією рішення; оцінка результатів. Кожна зі стадій етапу управлінського циклу ділиться на низку процедур, які є складовою частиною технології реалізації рішення.

Складність та багатосторонність видів діяльності, які мають місце впродовж проходження цього процесу, змушують виділяти в ньому окремі етапи. На кожному етапі відбувається окрема операція, яку здійснює спеціально визначений для цього підрозділ чи посадовець. Кожний виконавець повинен мати в розпорядженні певний ресурс, а результатом виконання стає певний продукт. Підсумковий продукт кожного етапу стає вихідним ресурсом для виконання операцій наступного етапу. Весь цей технологічний ланцюг дозволяє здійснити процес прийняття управлінського рішення в адміністративно-правовій діяльності.

Безперечно, на наш погляд, твердження, що під час з'ясування сутності управлінське рішення може уточнюватись та деталізуватись. Потреба у цьому виникає і при реалізації приписів загального характеру, коли поставлене суб'єктом управління завдання виконується зусиллями багатьох підпорядкованих йому ланок, кожна з яких здійснює свої функції. Уточнювати та деталізувати такі рішення можна через питання, запозичення досвіду вирішення подібних ситуацій, цитування нормативних актів тощо. До цього можуть залучатись спеціалісти (експерти, провідні науковці, фахівці з певного виду діяльності тощо), що дозволяє чіткіше сформулювати завдання певним виконавцям, усунути дублювання у роботі і виявити питання, які не знайшли відображення у загальному рішенні [8, 29-30].

Від уміння керівників органів державної влади, їх структурних підрозділів обирати оптимальне управлінське рішення в кожній конкретній ситуації залежить ефективність всієї їх адміністративно-правової діяльності. Вибір тих або інших управлінських рішень в зазначених органах залежить від багатьох обставин, зокрема: напряму діяльності органу (підрозділу) чи окремої посадової особи; компетенції органу (підрозділу) чи окремої посадової особи; особливості об'єкта управлінського впливу; мети управлінських дій.

Отже, прийняття управлінського рішення в адміністративно-правовій діяльності повинно бути визначено шляхом чіткої етапізації цього процесу та формулювання стандартів їх виконання. Рішення вважається виконаним, якщо мета, поставлена в ньому, досягнута повністю. Однак керівники при визначенні оцінки діяльності підлеглих не повинні обмежуватись констатацією досягнення цілей, визначених у рішенні. Треба з'ясувати, чи був процес досягнення найкращим; чи відповідали методи та засоби досягнення вимогам законності. Важливо проаналізувати допущені прорахунки та помилки, успішні дії, набутий досвід.

Необхідно також наголосити на значну роль суб'єктивних чинників, що впливають на процес прийняття управлінського рішення. Найбільш послідовна, повна і детально розроблена класифікація суб'єктивних чинників, що впливають на прийняття управлінських рішень державними службовцями надається молодим вченим-управлінцем А.В. Чопенко, а саме: освіта та професійний досвід; психологічні особливості; підходи до прийняття рішень; особистісні риси державного службовця, що приймає рішення; статеві відмінності; схильність до прийняття політичних рішень та бюрократичного стилю управління [9].

Існують також й об'єктивні чинники, що впливають на процес прийняття й реалізації управлінського рішення в адміністративно-правовій діяльності, узагальнено їх:

- середовище прийняття й реалізації рішень;
- інформаційне забезпечення;
- час виконання;
- нормативно-правові засади функціонування органів державної влади.

Типологізація управлінських рішень може здійснюватися за різноманітними ознаками. В сучасній адміністративно-правовій та управлінській науці використовують різні критерії класифікації управлінських рішень.

Можна повністю погодитися з В.В. Конопльовим і застосувати до управлінських рішень в адміністративно-правовій діяльності сформовану ним класифікацію за такими критеріями:

- 1) за юридичними наслідками: правові та неправові;
- 2) за об'єктом впливу: зовнішні та внутрішні;
- 3) за напрямками управлінського впливу: загальні та часткові;
- 4) за цільовим призначенням: стратегічні та ситуаційні (тактичні);

- 5) залежно від кількості суб'єктів, які приймають управлінські рішення: одноособові, колегіальні та колективні;
- 6) за змістом рішення: індивідуальні та нормативні;
- 7) за умовами (причинами) прийняття: ініціативні та директивні;
- 8) за формою зовнішнього вираження: письмові, усні та конклюдентні;
- 9) за тривалістю здійснення (реалізації): розраховані на певний період часу, строк дії яких заздалегідь не встановлюється, такі, що припиняють свою дію в міру їх виконання;
- 10) за критерієм гласності: закриті та відкриті [10, 49].

Висновки. Таким чином, організація прийняття управлінського рішення в органі влади є складним технологічним процесом. У зв'язку з унікальністю та значущістю адміністративно-правової діяльності цей процес набуває значних особливостей. Такими особливостями є обмеженість варіантів управлінських рішень залежно від типу ситуації, потреба у значній формалізації цих дій, наявність повноважень у осіб й інших суб'єктивних чинників, що впливають на процес прийняття й реалізацію управлінського рішення в адміністративно-правовій діяльності.

Література

1. Удод М.В. Адміністративно-правове регулювання забезпечення пожежної безпеки в Україні: [монографія] / М.В. Удод. – Донецьк: Норд-Прес, 2005. – 249 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
3. Дерлоу Д. Ключові управлінські рішення. Технологія прийняття рішень: пер. з англ. / Д. Дерлоу. – К.: Всеуито : Наукова думка, 2001. – 242 с. – (Сер. “Усе про менеджмент”).
4. Пятков С. Менеджмент і науковий підхід до прийняття управлінських рішень / С. Пятков // Юридичний журнал. – 2005. – № 4. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=1668>.
5. Бандурка О.М. Управління в органах внутрішніх справ України: [підручник] / О.М. Бандурка. – Харків: Ун-т внутр. справ, 1998. – 480 с.
6. Дегтяр А.О. Державно-управлінське рішення: інформаційно-аналітичне та організаційне забезпечення: [монографія] / А.О. Дегтяр. – Х.: Вид-во ХарРІ НАДУ “Магістр”, 2004. – 224 с.
7. Теорія управління в органах внутрішніх справ: [навчальний посібник] / за ред. В.А. Ліпкана. – К.: КНТ, 2007. – 884 с.
8. Конопльов В. Специфіка процесу прийняття управлінських рішень у адміністративній діяльності органів внутрішніх справ / В. Конопльов // Право України. – 2006. – № 7. – С. 27-31.
9. Чопенко А.В. Вплив суб'єктивних чинників на прийняття управлінських рішень / А.В. Чопенко // Теорія та практика державного управління. Зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 3 (26). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Trpu/2009_3/doc/4/08.pdf.
10. Конопльов В.В. Управлінські рішення в адміністративній діяльності органів внутрішніх справ: сутність та організаційно-правові питання підготовки і прийняття: [монографія] / В.В. Конопльов. – Сімферополь: Крим.юрид.ін-т ХНУВС, ВДМВ «Таврія», 2006. – 356 с.

**ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ РИНКУ ФОРЕКС В УКРАЇНІ
(ПРАВОВІ АСПЕКТИ)****Голубчик В.В.***Київський національний
торгівельно-економічний університет*

В даній статті досліджено актуальні проблеми сучасного правового регулювання діяльності ринку Форекс в Україні. Досліджується правова природа правочинів, які укладаються між учасниками зазначеного ринку та визначаються проблеми, що постають в зв'язку з відсутністю і незавершеністю законодавчої бази, що покликана регулювати цей ринок. Визначено шляхи зменшення ризиків, що може понести учасник гри на ринку Форекс.

В данній статті исследованы актуальные проблемы современного правового регулирования деятельности рынка Форекс в Украине. Исследуется правовая природа сделок, заключаемы, между участниками указанного рынка и определяются проблемы, которые возникают в связи с отсутствием и незавершенностью законодательной базы, призванной регулировать этот рынок. Определены пути уменьшения рисков, что может понести участник игры на рынке Форекс.

In this article the current problems of the modern legal regulation of the Forex market in Ukraine. We investigate the legal nature of the legal nature of the transactions entered into between the participants of this market and defines the problems that arise due to the lack and incompleteness of legislation designed to regulate this market. Ways to reduce risks that may be incurred by party games in the Forex market.

Ключові слова: Форекс, фінанси, банківські послуги, фінансові послуги.

В Україні Форекс з'явився в кінці 90-х років ХХ століття з початком розвитку вільних ринкових відносин. Спершу це була технологія, що діяла винятково всередині деяких банків. Але національне валютне законодавство не дозволяло вільно укладати валютні контракти. Тому використання такої технології було можливе винятково у тих банках, які мали змогу оперувати достатньо великими коштами за межами валютного нагляду Національного банку України. Отже, громадянам України довелося знайомитись з Форексом винятково через представництва іноземних дилінгових центрів.

Від моменту появи і становлення Форексу в Україні нічого не змінилось – ринкові відносини широко розвинулись в Україні, сам Форекс набув широкого розповсюдження в нашій державі. Розгорнулася широка агітаційна та рекламна кампанія по залученню клієнтів до участі в ринку Форекс, проте національне законодавство так і не врегулювало діяльність останнього в Україні. Чим, мабуть, пояснюється відсутність наукових досліджень у зазначеній сфері.

Мета даного дослідження полягає у дослідженні правової природи ринку Форекс в Україні, правової природи правочинів, які укладаються на ринку Форекс, визначення правосуб'єктності учасників зазначених правовідносин та вироблення шляхів щодо вдосконалення у зазначеній сфері.

Контроль за проведенням валютних операцій в Україні здійснює Національний банк України, відповідно до Закону України «Про Національний банк України» та Постанови Правління Національного банку України «Про Інструкція порядок відкриття, використання, закриття рахунків у національній та іноземних валютах» [6; 8]. Проте, вільного необмеженого проведення конвертаційних операцій законодавство нашої держави не передбачає. До недавнього часу не існувало і законодавчої основи для маржинальної торгівлі. Проте, Податковий кодекс України, що набув чинності 01.01.2011 р., використовує термін маржинального прибутку, проте без його визначення [2; п. 210.2 ст. 210].

Через особливості валютного та податкового законодавства зареєстровані в Україні дилінгові центри, зазвичай, не мають юридичного права на надання фінансових послуг. Найчастіше вони діють на підставі ліцензії на здійснення букмекерської діяльності, що не належить до фінансових послуг. Більшість же великих дилінгових центрів взагалі мають закордонну реєстрацію, а місцеві представництва не несуть ніякої юридичної відповідальності або у них взагалі відсутня офіційна реєстрація. Клієнт такої компанії зазвичай не має реальної можливості оскаржити діяльність дилінгових центрів і отримати захист у конфліктних ситуаціях.

Слід зазначити, що діяльність форексних компаній не підлягають прямому державному регулюванню і в інших державах, оскільки зазначений ринок «вільний за своєю суттю», «позабіржовий». Торгівля на ньому відбувається за допомогою телефонів та Інтернету. І

взагалі, реальної купівлі-продажу валюти тут не відбувається, тому й регулювати-то нема чого [11].

Водночас, відносини брокера з клієнтом чітко врегульовані законодавством в розвинених країнах [15].

В Україні навіть ці відносини не мають законного підґрунтя і не врегульовані чинним законодавством. В підтвердження останнього необхідним бачиться розгляд схеми роботи брокера та дилера, організації, створення і діяльності центрів Форекс в Україні.

Операції з активами на ринку Форекс проводять безпосередньо так звані «трейдери». Інструментом таких операцій виступають залучені трейдерами грошові кошти клієнтів, яких називають «інвесторами». Інтерес обох учасників вказаного ринку в проведенні на ньому валютних операцій зумовлений матеріальною метою у вигляді отримання кожним із них відповідного прибутку [10, с. 23-25]. На сьогодні трейдерами на ринку Форекс виступають як великі фінансові компанії, так і прості люди, які також займаються торгівлею іноземною валютою на вказаному ринку. Трейдерами можуть бути як професіонали, так і любителі [15].

Механізм та схема за якою здійснюється діяльність Форексу базується зазвичай наступним чином:

1. Клієнт знайомиться на сайті з умовами оферти, яка виходить від особи, зареєстрованої за межами України. У разі акцепту оферти договір вважається укладеним у місці знаходження брокера.

2. В разі згоди з умовами оферти (акцепту) клієнту відкривається рахунок у компанії-брокері (трейдері).

3. Клієнт завантажує і встановлює на своєму комп'ютері програму, за допомогою якої клієнт може укласти правочини з брокером (трейдером).

4. Всі угоди клієнт укладає через Інтернет за допомогою завантаженої і встановленої програми. Сервери, на яких обробляються запити і доручення клієнта, розташовані також за межами України [14].

Практичні аспекти застосування механізму торгівлі на ринку Форекс, а також оформлення договірних відносин між інвестором і трейдером в багатьох випадках свідчать про потрапляння в не вигідне становище власне інвестора, який, довіривши свої кошти сторонній особі, як правило, не задається питанням щодо правомірності оформлення, в зв'язку з цим, договірних відносин з учасниками цього ринку.

Досліджуючи практику проведення валютних операцій на ринку Форекс, насамперед, доцільно звернути увагу на договори, що укладаються між інвестором та представником компанії (дилінгового центру Форекс тощо). За умовами такого договору компанія уповноважується діяти як агент або брокер з метою виконання інструкцій інвестора з купівлі-продажу фінансових інструментів на фінансових ринках. У певних випадках умови щодо предмету такого договору були відсутні взагалі, а в деяких - прописувались не досить чітко. Замість зазначення в договорі його істотних умов, у ньому містилось посилання на веб-сайти компанії.

Після укладення вказаного вище договору інвестору пропонується укладення договору доручення на довірче управління фінансовими активами, іншою стороною за яким виступатиме трейдер. З назви цього договору випливає, що він має поєднувати в собі два різних види цивільно-правових зобов'язань відповідно до глав 68, 70 Цивільного кодексу України (надалі – ЦК України) – доручення та управління майном. Останнє робить такий договір змішаним [3, ч. 2 ст. 628]. Отже, необхідним є проведення аналізу обох зазначених видів цивільно-правових зобов'язань.

Досліджуючи правову природу договору доручення з огляду на ЦК України, зазначимо, що за таким договором одна сторона (повірений) зобов'язується вчинити від імені та за рахунок другої сторони (довірителя) певні юридичні дії [3, ч. 1 ст. 1000]. Отже, трейдер виступатиме повіреним, а інвестор довіритель. Предметом даного договору є обов'язок повіреного щодо вчинення чітко визначених договором юридичних дій. Якщо в договорі доручення на довірче управління фінансовими активами будуть відсутні вказівки на здійснення трейдером конкретних юридичних дій, то і предмет договору доручення у вказаній договірній конструкції буде відсутній. Крім того, закон зобов'язує довірителя при укладенні договору доручення надати повіреному довіреність [3, ч. 1 ст. 1007], яка у разі закінчення строку її дії має бути повернута повіреним разом з його звітом про виконання доручення і підтверджуючими документами, якщо це вимагається договором чи характером доручення [3, ст. 1006].

За договором управління майном, згідно з ч. 1 ст. 1029 ЦК України, одна сторона (установник управління) передає другій стороні (управителеві) на певний строк майно в управління, а друга сторона зобов'язується за плату здійснювати від свого імені управління цим майном в інтересах установника управління цим або вказаної ним особи

(вигодонабувача). Отже у відносинах, що виникають між трейдером і інвестором на ринку Форекс, трейдер у зазначеному зобов'язанні виступатиме управителем, а інвестор - установником управління [13].

Істотною умовою дійсності договору є питання наявності у сторін даного договору належної правосуб'єктності. Так, аналізуючи кожен із видів цивільно-правових зобов'язань, поєднаних в договорі доручення на довірче управління фінансовими активами, слід зазначити, оскільки закон не обмежує коло осіб, які можуть виступати повіреним в договорі доручення, то за договором управління майном управителем може виступати виключно суб'єкт підприємницької діяльності [2, ч. 1 ст. 1033]. Отже, зазначене правило виключає можливість участі у цих правовідносинах на стороні управителя (отже й трейдера) фізичної особи, яка не є суб'єктом підприємницької діяльності.

Враховуючи зазначене, можна зробити висновок, що у разі укладення договору фізичною особою, яка не є підприємцем, виникають підстави для визнання даного договору недійсним відповідно до ч. 2 ст. 203 та ст. 215 ЦК України.

Також закон встановлює певні обмеження щодо предмету управління. Так, з огляду ч. 2 ст. 1030 ЦК України в управління не можуть передаватися грошові кошти, крім випадків, коли право здійснювати управління грошима прямо встановлено законом. На сьогодні право управління грошовими коштами, яке встановлене законом, надано банківським установам та іншим фінансовим установам (на підставі Законів України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», «Про банки і банківську діяльність» [5; 7]). Як вбачається, управління грошовими коштами відбувається на ринку фінансових послуг, а отже, діяльність трейдера має ґрунтуватися, насамперед, на базовому законодавчому акті – Законі України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг». Згідно з підпунктом 4 ч. 1 ст. 34 зазначеного Закону, при здійсненні діяльності з надання будь-якої фінансової послуги, якою, зокрема, є довірче управління активами, що передбачає пряме чи опосередковане залучення фінансових активів від фізичних осіб, слід отримувати відповідну ліцензію в Національній комісії, яка здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг. А відповідно відсутність такої ліцензії у трейдера, діяльність якого на ринку Форекс передбачає залучення коштів фізичних осіб в управління, може стати підставою для:

а) визнання договору доручення на довірче управління недійсним відповідно до ч. 2 ст. 203 та ст. 215 ЦК України;

б) накладення на трейдера – порушника законодавства відповідної санкції - штрафу.

Враховуючи вищезазначене, можна дійти висновку, що деякі із договорів укладених із відповідними інвесторами на ринку Форекс можна вважати неукладеними або є підстави для визнання їх недійсними, що може викликати настання небажаних наслідків. І відповідно, це загрожує інвестору потраплянням у не вигідне юридичне становище.

Щодо фінансових активів, які за договором доручення на довірче управління мають передаватися трейдеру, то і тут ми бачимо відсутність правового регулювання. На практиці кошти інвестора мають відображатися у вигляді запису на спеціальному рахунку, відкритому в Інтернеті на визначеному сайті (так званий «віртуальний рахунок»). Зазначимо, що відкриття такого рахунку не регулюється Постановою Правління Національного банку України «Про Інструкція порядок відкриття, використання, закриття рахунків у національній та іноземних валютах».

Враховуючи, що фінансовими активами є кошти, а кошти в Україні можуть існувати в готівковій або безготівковій формі, то отримані від інвестора кошти, що мають перейти з готівкової форми у безготівкову, мають бути внесені на відповідний рахунок трейдера або інвестора, відкритий саме у банку [4, ч. 1 ст. 3]. Оскільки, вказані кошти мають бути переведені на віртуальний рахунок інвестора чи трейдера, вони мають отримати статус електронних грошей.

Правове регулювання питань щодо використання електронних грошей в Україні здійснюється на підставі Постанови Правління НБУ № 481 від 04.11.2010 р. «Про внесення змін до деяких нормативно-правових актів національного банку України з питань регулювання випуску та обігу електронних грошей» [9]. Відповідно до п. 1.4 зазначеної Постанови Правління НБУ, емітентом електронних грошей, тобто особою, яка випускає такі гроші, виступає виключно банк. Розповсюджувати електронні гроші (тобто, здійснювати операцію з надання їх користувачам), здійснювати з такими грошима обмінні операції має право так званий «агент», який є юридичною особою і уклав з банком відповідний договір.

Слід прийняти до уваги, що законодавством встановлені обмеження використання електронних грошей. Так, якщо користувачем електронних грошей виступає фізична особа (яка не належить до суб'єктів підприємницької діяльності), то законодавство дозволяє їй

використовувати її електронні гроші лише для розрахунків з торговцями за товар та перераховувати електронні гроші іншим користувачам - фізичним особам.

Отже, у разі використання електронних грошей на ринку Форекс інвестором-фізичною особою, ці кошти можуть бути перераховані трейдеру, який є фізичною особою, або торговцю (суб'єкт господарювання, зареєстрований відповідно до законодавства України, що на підставі договору, укладеного з емітентом або агентом з розрахунків, приймає електронні гроші як засіб платежу за товари [9, абз. 19 п.1.3]) в якості розрахунку за товар. Проте, враховуючи, що фізична особа не може бути управителем в договорі управління майном, про що зазначалось раніше, операції між такими категоріями осіб з електронними грошима вважатимуться правомірними, якщо між ними буде укладена інший вид договору, аніж та, яка передбачає довірче управління коштами. При цьому зміст такого договору також не повинен вказувати на наявність в ньому довірчого управління майном. Якщо користувачем електронних грошей виступає суб'єкт господарювання, то законодавство дозволяє йому використовувати електронні гроші виключно для розрахунків з торговцями за товар.

Отже, проаналізувавши чинне законодавство України і застосувавши їх до певної ситуації у відносинах між трейдером та інвестором при здійсненні валютних операцій на ринку Форекс, можна виявити прогалини в законодавстві, які впливають або можуть вплинути на інтереси перш за все інвесторів.

Дилери, що працюють на ринку Форекс по всьому світу, чудово розуміють те, що країни, в яких вони діють або прямо забороняють цю діяльність або ця діяльність не врегульована в законодавстві. Тому механізм роботи дилерів є досить чітко побудованим і направленим на уникнення будь-якої юридичної відповідальності. На практиці це здійснюється таким чином:

1) безпосередньо брокерські центри створюються поза межами держав, в яких вони діють. Досить часто місцем створення стають офшорні зони. Дилінгові операції ведуться від імені офшорної компанії таких центрів. У більшості офшорних зон регулювання фінансової діяльності значно м'якше, ніж у розвинених країнах, хоча банківська, інвестиційна та інші види діяльності майже у всіх офшорних зонах останнім часом контролюється набагато активніше, ніж раніше. Проте операції на ринку Форекс поки, як правило, не врегулюються законодавством [13];

2) діяльність в державах зводиться виключно до пошуку та залучення клієнтів, реклами діяльності брокерів та безпосередньо самого ринку, що зазвичай, здійснюється без отримання ліцензії на рекламу фінансових послуг, шляхом створення завуальованої реклами.

Отже, ризик юридичної відповідальності трейдерів і дилерських компаній знижується, а ризик інвесторів - прямо пропорційно збільшується.

Підсумовуючи, слід зазначити, що сама схема діяльності Форексу і його клієнтів не є законодавчо врегульованою, а іноді - навіть тягне за собою порушення чинного законодавства України (зокрема, норм Цивільного кодексу України). Результатом цього є те, що особи – громадяни України, які приймають рішення зіграти на ринку Форекс, і тим самим вступають у відповідне правовідношення, в першу чергу, створюють небезпеку та загрозу для власних інтересів інвесторів. Оскільки у разі виникнення проблем, особа не зможе звернутися за захистом своїх порушених прав, або в разі такого звернення існує вірогідність того, що даній особі буде відмовлено у задоволенні її вимог, адже сама особа за власним волевиявленням надала свою згоду на участь в даній схемі роботи ринку Форекс. Причиною таких ситуацій, зазвичай, стає низька правова культура або іншими словами правовий нігілізм з боку громадян. А як відомо, не знання закону не звільняє від юридичної відповідальності [1, ч. 2 ст. 68].

Тому необхідним вбачається створення відповідної нормативно-правової бази, яка б врегулювала діяльність даного ринку, або хоча б норм, які б безпосередньо врегульовували відносини між трейдером та інвестором. Що, в свою чергу, дало б більше можливостей інвестору захистити свої права у разі виникнення певних спорів.

Проте, оскільки законодавство України ще є досить не зрілим і на сьогодні ми повинні спиратись виключно на чинні норми, то необхідно, щоб усі особи, що залучаються до гри на ринку Форекс, перш за все, були юридично поінформовані щодо всіх правових наслідків участі в Форекс, а не просто залучені вдалими обіцянками швидко і легко можливо збільшити свої доходи, не прикладаючи великих зусиль.

Література

1. Конституція України, 28 червня 1996 р. № 245к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - № 30. - Ст. 141.
2. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI // Голос України. - 2010. - № 229-230.

3. Цивільний кодекс України від 16.03.2003 р. № 435-IV // Голос України. - 2003. - № 45.
4. Про платіжні системи та переказ коштів: Закон України від 05.04.2001р. № 2346-III // Урядовий кур'єр. - 16.05.2001.
5. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 07.12.2000 р. № 2121-III // Уряд. кур'єр. - 17.01.2001.
6. Про Національний банк України: Закон України від 20.05.1999 р. № 679-XIV // Уряд. кур'єр. - 01.07.1999.
7. [Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг](#): Закон від 12.07.2001р. № 2664-III // Уряд. кур'єр. - 2001.
8. Про затвердження Інструкції про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземних валютах: Постанова Правління Національного банку України від 12.11.2003 р. № 492, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 17.12.2003 за № 1172/8493 // Офіц. вісн. України. – 2003. - № 5. - Ст. 2707.
9. Про внесення змін до деяких нормативно-правових актів Національного банку України з питань регулювання випуску та обігу електронних грошей: Постанова Правління Національного банку України від 04.11.2010 р. № 481, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 24.12.2010 р. за № 1336/18631 // Офіц. вісн. України. – 2010. - № 100. - Ст. 3571.
10. Корнелиус Лука. Торговля на мировых валютных рынках. Trading in the Global Currency Markets. - 2-е изд. - М.: Альпина Бизнес букс, 2005. - 716 с.
11. Forex в России // Журнал «D». – 2006. - № 10 (13).
12. Найман Э. Малая Энциклопедия Трейдера. - К.: ВИРА-Р Альфа Капитал, 1999. - 221 с.
13. Рынок ФОРЕКС: юридические вопросы и практическое решение // Режим доступа: www.royce-duffy.ru.
14. Леонов Ю., Дроздова Н. Довірче управління фінансовими активами // Режим доступа: <http://jurliga.ligazakon.ua/news/2011/10/24/50721.htm>
15. Фор екс // Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Форекс>

ПРАВОВІ ЗАСАДИ БЮДЖЕТНОГО ВІДШКОДУВАННЯ ПДВ В УКРАЇНІ

Сударенко О. В.

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри комерційного права
Київського національного торговельно-економічного університету*

Дана стаття присвячена дослідженню питань правового регулювання бюджетного відшкодування ПДВ в Україні. Визначено спільні та відмінні риси таких видів бюджетного відшкодування як загальний та автоматичний; визначено відмінні риси між механізмом бюджетного відшкодування та зарахуванням сум коштів у зменшення податкових зобов'язань з ПДВ.

Данная статья посвящена исследованию вопросов правового регулирования бюджетного возмещения ПДВ в Украине. Определены общие и отличительные черты таких видов бюджетного возмещения как общий и автоматический; определены отличительные черты между механизмом бюджетного возмещения НДС и зачетом сумм средств в уменьшение налоговых обязательств по НДС.

This article investigates the issues of legal regulation of budgetary compensation of VAT in Ukraine. Common and definitive features of general and automatic types of budgetary compensation are defined, definitive features between the mechanism of budgetary compensation and entering in accounts sums of money to decrease VAT commitments are defined.

Ключові слова: податок на додану вартість; бюджетне відшкодування; автоматичне бюджетне відшкодування, документальні перевірки, камеральні перевірки.

Однією із характерних особливостей справляння ПДВ є можливість застосування бюджетного відшкодування. Сутність бюджетного відшкодування полягає у можливості повернення платнику ПДВ частини суми сплаченого ним податку у зв'язку з надмірною сплатою його до бюджету. Така можливість повернення коштів з бюджету має виключно «зовнішню схожість з процедурою повернення надлишково сплачених сум податків. Проте, природа виникнення передумов та обов'язків щодо перерахування платнику сум з бюджету значно відрізняється» [1, 295-296].

В науковій літературі питання бюджетного відшкодування були предметом дослідження в рамках з'ясування сутності справляння ПДВ та інших непрямих податків. Водночас, у 2010 році О.Я. Гордін провів комплексне дослідження правового регулювання бюджетного відшкодування, яке існувало до прийняття Податкового кодексу [2]. На сьогодні при справлянні ПДВ застосовується новий вид бюджетного відшкодування – автоматичне відшкодування. Отже, з'ясування сутності бюджетного відшкодування за законодавством України, визначення спільних та відмінних рис видів бюджетного відшкодування потребують нових наукових досліджень та переосмислення вже наявних категорій.

Автор ставить на меті проаналізувати сучасний стан правового регулювання права платників податку на додану вартість на бюджетне відшкодування ПДВ, визначення спільних та відмінних рис видів бюджетного відшкодування та вироблення пропозицій щодо удосконалення законодавства у зазначеній сфері.

Бюджетне відшкодування, згідно з пп. 14.1.18 п. 14.1 ст. 14 Податкового кодексу, – це відшкодування від'ємного значення ПДВ на підставі підтвердження правомірності сум бюджетного відшкодування ПДВ за результатами перевірки платника, у тому числі автоматичне бюджетне відшкодування в порядку та за критеріями визначеними у Розділі V Податкового кодексу [3].

Отже, при бюджетному відшкодуванні платник ПДВ повинен мати від'ємне значення такого податку. Сума ПДВ, що підлягає бюджетному відшкодуванню або сплаті (перерахуванню) до Державного бюджету України, визначається як різниця між сумою податкового зобов'язання звітного (податкового) періоду та сумою податкового кредиту такого звітного (податкового) періоду. При цьому за перший (податковий) звітний період сума від'ємного значення ПДВ, в разі відсутності податкового боргу, – зараховується до складу податкового кредиту наступного звітного (податкового) періоду, а за наявності податкового боргу – враховується у зменшення суми податкового боргу з податку, що виник за попередні звітні (податкові) періоди.

Платник ПДВ у разі наявності від'ємного значення податку більше, ніж за один звітний період, та за відсутності податкового боргу з цього податку (у тому числі розстроченого або відстроченого), має право обрати один із видів бюджетного відшкодування ПДВ (загальний чи автоматичний) або на зарахування зазначеної суми коштів у зменшення податкових зобов'язань з ПДВ, що виникли протягом наступних звітних періодів.

Водночас, не всі платники ПДВ мають право на бюджетне відшкодування. Згідно з п. 200.5 ст. 200 Податкового кодексу, за загальним правилом, не мають права на отримання бюджетного відшкодування платники ПДВ, які: 1) були зареєстровані як платники ПДВ менш ніж за 12 календарних місяців до місяця, за наслідками якого подається заява на бюджетне відшкодування; 2) мали обсяги оподатковуваних операцій за останні 12 календарних місяців менші, ніж заявлена сума бюджетного відшкодування. Зазначені обмеження не застосовуються для нарахування податкового кредиту внаслідок придбання або спорудження (будівництва) основних фондів.

Також не має права на бюджетне відшкодування платник податку, який експортує товари (супутні послуги) за межі митної території України, отримані від іншого платника податку за договорами, які не передбачають переходу права власності на такі товари (супутні послуги). В даних правовідносинах право на отримання бюджетного відшкодування належить такому іншому платникові ПДВ. При цьому не включається до митної вартості товарів, які експортуються та підлягає включенню до бази оподаткування ПДВ за основною (базовою) ставкою комісійна винагорода, отримана платником ПДВ – експортером від такого іншого платника податку.

Принагідно слід зазначити, якщо за результатами останнього податкового періоду особа, реєстрація якої як платника ПДВ була анульована, має право на бюджетне відшкодування, таке відшкодування відповідно до п. 184.9 ст. 184 Податкового кодексу надається, незалежно від того чи буде така особа залишатися зареєстрованою як платник ПДВ на дату отримання такого бюджетного відшкодування чи ні.

Для реалізації права на бюджетне відшкодування платник податків повинен подати органу державної податкової служби за місцем реєстрації:

- податкову декларацію, до якої додається розрахунок суми бюджетного відшкодування, а також оригінали митних декларацій (примірників декларанта), що підтверджують вивезення товарів (супутніх послуг) за межі митної території України;
- заяву про повернення суми бюджетного відшкодування (автоматичного бюджетного відшкодування), яка відображається у податковій декларації.

При цьому до бюджетного відшкодування включаються виключно суми фактично сплаченого ПДВ отримувачем товарів (послуг) у попередніх податкових періодах постачальникам таких товарів (послуг) або до Державного бюджету України. Сума нарахованого, проте не сплаченого ПДВ, становить залишок від'ємного значення ПДВ та є сумою податкового зобов'язання. Зазначене правило не застосовується у разі отримання послуг на митній території України від нерезидента. В такому випадку отримувач послуг має право на повернення суми податкового зобов'язання, включеного до податкової декларації за попередній період за отриманні від нерезидента послуги [4, 476-477; 5, 727-729]. Залишок суми від'ємного значення попередніх податкових періодів після бюджетного відшкодування включається до складу сум, що відносяться до податкового кредиту наступного податкового періоду.

Між автоматичним та загальним порядком бюджетного відшкодування існують такі відмінності:

1) у суб'єктному складі: право на автоматичне відшкодування ПДВ має вужче коло платників ПДВ, які відповідають чітко визначеним критеріям. Зокрема, у п. 200.19 ст. 200 Податкового кодексу визначено спеціальні вимоги (критерії), за наявності яких платник ПДВ має право на автоматичне відшкодування ПДВ. Принагідно слід зазначити, що відповідні критерії, за їх наявності, є підставою для проведення документальної виїзної позапланової перевірки платника ПДВ, що визначені в Постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку достатніх підстав, які надають податковим органам право проведення документальної позапланової перевірки платника податку на додану вартість для визначення достатності нарахування бюджетного відшкодування такого податку» [6];

2) у видах перевірок, за результатами проведення яких особа має можливість реалізувати право на бюджетне відшкодування:

- виключно камеральна перевірка – для автоматичного бюджетного відшкодування ПДВ;
- камеральна та документальна виїзна позапланова перевірка – для загального порядку бюджетного відшкодування ПДВ;

3) у строках проведення таких перевірок:

- камеральна перевірка при автоматичному відшкодуванні проводиться протягом 20 календарних днів. При цьому згідно з п. 200.20 ст. 200 Податкового кодексу, для визначення в автоматизованому режимі відповідності платника податку критеріям для одержання можливості реалізації права на автоматичне відшкодування ПДВ, органам державної податкової служби надається 15 календарних днів після граничного терміну подачі звітності [3, п. 200.21 ст. 200; 7];

- при загальному порядку бюджетного відшкодування камеральна перевірка проводиться протягом 30 календарних днів, що настають за граничним терміном отримання податкової декларації. За наявності достатніх підстав для проведення документальної виїзної позапланової перевірки, орган державної податкової служби має визначити достовірність нарахування такого бюджетного відшкодування протягом 30 календарних днів, що настають за граничним терміном проведення камеральної перевірки [3, пп. 78.1.8 п. 78.1 ст. 78; 6].

Принагідно слід зазначити, що починаючи з 01.01.2014 р. камеральна перевірка податкової звітності платників податку, які мають позитивну податкову історію, буде проводитись протягом 5 календарних днів з дня подання податкової декларації. До таких критеріїв, які беруться у сукупності за 36 послідовних місяців, належать: відповідність платника ПДВ критеріям, визначеним для автоматичного бюджетного відшкодування ПДВ; відсутність рішення про анулювання реєстрації платника ПДВ та своєчасність подання платником ПДВ звітності з даного податку [8];

4) за рішеннями, які можуть бути прийняті органами державної податкової служби за результатами проведення перевірок платників податку на відповідність вимогам щодо бюджетного відшкодування та тим правовим наслідкам, до яких можуть привести такі рішення:

- при автоматичному порядку бюджетного відшкодування, може бути прийнято одне з таких рішень, а саме: а) щодо відповідності платника податку критеріям, визначеним для автоматичного бюджетного відшкодування, наслідком якого є одержання платником ПДВ суми бюджетного відшкодування; б) невідповідність критеріям визначеним для автоматичного бюджетного відшкодування; в) відсутність права на автоматичне бюджетне відшкодування. Наслідком двох останніх рішень може бути або оскарження, за наявності підстав, такого податкового повідомлення або прийняття рішення платником ПДВ щодо подання заяви про застосування загального порядку бюджетного відшкодування;

- при загальному порядку бюджетного відшкодування органи державної податкової служби можуть прийняти рішення або щодо права платника ПДВ на бюджетне відшкодування або про відсутність такого права. В останньому випадку платник податків буде мати право тільки на оскарження такого рішення органу державної податкової служби.

Дані перевірок можуть засвідчувати також ті факти, що платник ПДВ занижив заявлену суму бюджетного відшкодування (як при автоматичному так і загальному порядку) щодо суми, визначеної органом державної податкової служби. В такому випадку орган державної податкової служби надсилає платнику податку податкове повідомлення, в якому зазначається сума такого заниження та підстави її вирахування. Проте, вважається, що платник добровільно відмовився від отримання такої суми бюджетного відшкодування та враховує її у зменшення податкових зобов'язань з ПДВ у наступних податкових періодах. Отже, має місце імперативна добровільність.

Якщо ж платник ПДВ перевищив заявлену суму бюджетного відшкодування, то орган державної податкової служби надсилає податкове повідомлення, в якому зазначається сума такого перевищення та підстави для її вирахування. Також відповідно до п. 123.1 ст. 123 Податкового кодексу, орган державної податкової служби застосовує штраф у розмірі 25% завищеної суми бюджетного відшкодування, оскільки сума такого завищення вважається сумою скритою від оподаткування. У разі повторного, протягом 1095 календарних днів, вчинення такого порушення застосовується штраф у розмірі 50%. При цьому підвищена відповідальність за повторне порушення норм податкового законодавства може мати місце лише в разі повторного визначення контролюючими органами податкових зобов'язань, якщо і перше, і наступні нарахування відбулися після 1 січня 2011 року та за умови, якщо всі діяння, які були підставою для нарахувань, вчинені платником податків після 1 січня 2011 року [9].

Щодо суми, яка підлягає відшкодуванню, орган державної податкової служби направляє відповідний висновок органам Державної казначейської служби;

5) у строках подання органом державної податкової служби органу Державної казначейської служби висновку із зазначенням суми бюджетного відшкодування: при автоматичному порядку – протягом трьох *робочих* днів після закінчення перевірки; при загальному порядку – у п'ятиденний строк (отже, 5 *календарних* днів) після закінчення строку проведення перевірки;

6) у строках, протягом яких органи Державної казначейської служби, перераховують суму коштів належну до бюджетного відшкодування, визначену у висновку органів державної податкової служби на поточний рахунок платника ПДВ: при автоматичному порядку – протягом трьох операційних днів після отримання відповідного висновку, а при загальному порядку – протягом п'яти. При цьому суми податку, не відшкодовані платникам протягом зазначеного строку, вважаються заборгованістю бюджету з відшкодування ПДВ. На суму

такої заборгованості нараховується пеня на рівні 120% облікової ставки НБУ, встановленої на момент виникнення пені, протягом строку її дії, включаючи день погашення;

7) за визначеністю на рівні закону строків, протягом яких органи державної податкової служби повинні повідомити платника податків про відмову у бюджетному відшкодуванні. Для автоматичного порядку бюджетного відшкодування визначено, що орган державної податкової служби зобов'язаний протягом 17 календарних днів після граничного терміну подачі звітності направити платнику податку обґрунтоване рішення (податкове повідомлення) з наданням детальних пояснень та розрахунків за критеріями, яким не відповідає платник ПДВ. Якщо орган державної податкової служби у встановлений термін не надіслав платнику податку зазначеного повідомлення, вважається, що такий платник відповідає критеріям для одержання права на автоматичне бюджетне відшкодування податку. Отже, максимальний строк здійснення автоматичного відшкодування в Україні не повинен перевищувати 26 робочих днів [10, 23].

Щодо загального порядку бюджетного відшкодування, то таких строків не визначено. Платник податків користується загальним правилом щодо оскарження рішень органів державної податкової служби, визначеним у ст. 56 Податкового кодексу. Принагідно слід зазначити, що і до прийняття Податкового кодексу існували проблеми щодо оскарження дій органів державної податкової служби у зазначеній сфері, зокрема, до суду подавалися заяви щодо спонукання органів державної податкової служби у видачі висновків щодо бюджетного відшкодування [11]. Для забезпечення можливості реалізації платником ПДВ права на бюджетне відшкодування та належного виконання обов'язку органів державної податкової служби щодо недопущення порушення прав та охоронюваних законом інтересів платників податків слід визначити відповідний строк.

Платник ПДВ може самостійно прийняти рішення про зарахування в повному обсязі належної йому суми бюджетного відшкодування або її частини у зменшення податкових зобов'язань з цього податку, що виникли протягом наступних звітних (податкових) періодів, за наявності умов, передбачених п. 200.4 ст. 200 Податкового кодексу. Слід зазначити, що в науковій літературі «зарахування» розглядається як один із способів бюджетного відшкодування [1, 297-303; 2, 14; 12, 153-156].

З таким висновком важко погодитися, оскільки при бюджетному відшкодуванні відбувається безпосереднє виділення коштів з доходів Державного бюджету, а при зарахуванні зазначеної суми коштів у зменшення податкових зобов'язань такого повернення не відбувається. За наявності податкового боргу, платник ПДВ не має права подати заяву на бюджетне відшкодування, оскільки зазначена сума ПДВ іде на погашення податкового боргу (у тому числі розстроченого чи відстроченого). Також зазначені правовідносини різняться за суб'єктом складом. У відносинах щодо зарахування не бере участі Державна казначейська служба. Для зменшення податкових зобов'язань не передбачено подання заяви платником податків, не вимагається проведення перевірок, за наслідками проведення якої може бути прийнято рішення про надання можливості реалізації права на зменшення зобов'язань. Тому ми розглядаємо зарахування як одне з прав платника ПДВ, а не спосіб бюджетного відшкодування.

Рішення платника ПДВ щодо зарахування в повному обсязі належної йому суми бюджетного відшкодування або її частини у зменшення податкових зобов'язань з цього податку відображається платником податку у податковій декларації, яку він подає за результатами звітного (податкового) періоду, в якому виникає право на подання заяви про отримання бюджетного відшкодування. У разі прийняття такого рішення зазначена сума не враховується при розрахунку сум бюджетного відшкодування наступних звітних (податкових) періодів. Отже, платник ПДВ має право на зменшення податкових зобов'язань з ПДВ у наступних податкових періодах за власним бажанням шляхом подання декларації (подання відповідної заяви не вимагається) та шляхом імперативної добровільності.

Підсумовуючи слід зазначити, що такі види бюджетного відшкодування як загальний та автоматичний мають спільні та відмінні риси. Спільні риси полягають у тому, що реалізувати зазначене право мають можливість виключно платники ПДВ, які фактично сплатили суму ПДВ до бюджету, мають від'ємне значення ПДВ протягом більше ніж один звітний (податковий) період, не мають податкового боргу з даного податку (у тому числі розстроченого чи відстроченого), та подали відповідну заяву і необхідні документи до органів державної податкової служби за місцем своєї реєстрації, зазначене право підтверджено висновком органів державної податкової служби за результатами проведених перевірок. У відносинах щодо бюджетного відшкодування беруть участь такі суб'єкти як платник ПДВ та держава безпосередньо і в особі спеціально уповноважених органів: органів державної податкової служби і органів державної казначейської служби.

Література

1. Кучерявенко Н.П. Курс налогового права. В 6 т. Особенная часть. – Т. IV.: Косвенные налоги. – Х.: Право, 2007. – 536 с.
2. Гордін О.Я. Правове регулювання бюджетного відшкодування в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / О.Я. Гордін. – К., 2010. – 20 с.
3. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI // Голос України. – 2010. – № 229-230.
4. Податковий кодекс України: постатейний коментар: у 2 ч. / В.В. Білоус, Л.К. Воронова, М.П. Кучерявенко, О.А. Лукашев та ін.; за ред. М.П. Кучерявенка. – Х.: Право, 2011. – Ч. 2. – 1128 с.
5. Науково-практичний коментар до Податкового кодексу України. Т.2. / кол. авторів [заг. редакція М.Я. Азаров]. – К.: Міністерство фінансів України, 2010. – 784 с.
6. Про затвердження переліку достатніх підстав, які надають податковим органам право проведення документальної позапланової перевірки платника податку на додану вартість для визначення достатності нарахування бюджетного відшкодування такого податку: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2010 р. № 1238 // Уряд. кур'єр. - 2011. - № 3.
7. Про затвердження критеріїв, у разі відповідності яким платник податку на додану вартість вважається таким, що має позитивну податкову історію: Постанова Кабінету Міністрів України від 25.01.2012 р. № 73 // Уряд. кур'єр. - 2012. - № 30.
8. Про затвердження Порядку визначення відповідності платника податку критеріям, які дають право на отримання автоматичного бюджетного відшкодування податку на додану вартість: Наказ Міністерства фінансів України від 21.09.2011 р. № 1178, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 11.10.2011 р. за № 1172/19910 // Офіц. вісник України. – 2011. – № 84. – ст. 3094.
9. Інформаційний лист Вищого адміністративного суду України від 24.11.2011 р. № 2198/11/13-11 // Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
10. Іванський А.Й. Правові перспективи удосконалення відшкодування податку на додану вартість в Україні з урахуванням Європейського досвіду / А.Й. Іванський // Науково-інформаційний вісник. Право. – 2011. - № 3. – С. 20-27.
11. Інформаційний лист Вищого адміністративного суду України від 20.07.2010 р. № 1112/11/13-10 // Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
12. Налоговое право России. Особенная часть: Учебное пособие / М.В. Кустова [и др.]; Отв. ред. Н.А. Шевелева. – М.: Юристъ, 2004. – 670 с.

ІСТОРИЧНІ ТРАДИЦІЇ ТА СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ДИНАМІКИ СИСТЕМИ НАУКОВОЇ ТИТУЛАТУРИ В УКРАЇНІ

Костенко І. В.

*кандидат юридичних наук, доцент
кафедри інформаційного і підприємницького
права НТТУ «КПІ»*

У статті розглядаються історичні традиції та сучасні тенденції динаміки системи наукової титулатури в Україні та відповідні питання термінології на позначення понять атестаційної діяльності як інституту присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань. Аналізується сьогоденний стан і законодавчі перспективи атестаційного процесу.

В статье рассматриваются исторические традиции и современные тенденции динамики системы научной титулатуры в Украине и соответствующие вопросы терминологии для обозначения понятий аттестационной деятельности как института присуждения научных степеней и присвоение ученых званий. Анализируется настоящее состояние и законодательные перспективы аттестационного процесса.

In article historical traditions and modern lines of dynamics of the system of scientific degrees in Ukraine and correspond questions of terminology for a designation of concepts of attestative activity as institute of award of scientific degrees and assignment of academic statuses was consider. The present condition and prospects of legislative process are analyzed.

Ключові слова: наукова титулатура, атестаційна діяльність держави, наукові та науково-педагогічні кадри.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на значний суспільний інтерес до науково-атестаційної системи і великий масив відповідних публіцистичних праць та почасти й наукових праць з проблем особливості розвитку системи вищої освіти України [5; 7; 12; 16], українські правознавці досі за рідкісним винятком (зокрема, питання про визнання як окремого напрямку дослідження так званого освітнього / освітянського права активно порушується у ряді наукових праць Б. А. Андрусишина [1], В. П. Андрущенко [2; 3; 4; 13; 17; 19], Є. В. Краснякова [10; 11], С. М. Ніколаєнка [14]) оминали своєю увагою проблеми систему підготовки і атестації наукових і науково-педагогічних кадрів в Україні, організаційну і законодавчо-нормативну діяльність органів управління, вищих навчальних закладів і наукових установ щодо створення національної системи підготовки і атестації наукових і науково-педагогічних кадрів та функціонування цієї системи в її сучасному стані та в історичній перспективі [8; 9]. Не відчувається «юридичного духу» і в тих законопроектах про наукові ступені і вчені звання, які упродовж останніх років було внесено на розгляд Верховної Ради України. Це стосується й пропозицій з удосконалення поняттєвого апарату системи наукової титулатури та його відповідності «західним стандартам» (при цьому нерідко забувають вказати, який саме «західний стандарт» мається на увазі). Основними одиницями такого поняттєво-термінологічного апарату в освітянському праві виступають передусім номінації первинних наукових (учених, академічних) титулів, значною мірою успадкованих сучасною академічною спільнотою.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сам порядок присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань в Україні протягом століть розвивався у межах європейської традиції шляхом поглиблення та розгалуження самих меж атестаційної діяльності (у зв'язку із розвитком самої науки), збільшення кола осіб, що мають право на отримання наукового ступеня чи вченого звання (за рахунок розвитку інституцій освіти), а також розширення обсягу прав таких осіб (через загальну тенденцію демократизації суспільства) з відповідними змінами критеріїв та системи відбору здобувачів (уніфікація та ускладнення вимог до здобувачів, з одного боку, та централізація й одержавлення атестаційної діяльності, з іншої). Між тим, усі розробки та правничі документи з цього приводу не призводять до очікуваного результату.

Формулювання цілей (мета) статті. Нормативно-правова база присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань нині складається з відповідних положень Законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність». «Про наукову і науково-технічну експертизу»; Указу Президента України, яким було затверджено «Положення про Вищу атестаційну комісію України»; кількох актів Кабінету Міністрів України, якими було затверджено «Положення про Міністерство освіти і науки України», «Порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», «Порядок присвоєння вченого звання професора і доцента», «Положення про

підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів»; рядом нормативно-правових актів ВАК України, серед яких найважливішими є накази про затвердження «Положення про спеціалізовані вчені ради», «Положення про експертну раду Вищої атестаційної комісії України» та різних вимог щодо наукових публікацій здобувачів наукових ступенів; наказу МОН України про затвердження «Положення про Атестаційну колегію Міністерства освіти і науки України» та деяких інших підзаконних актів. Нормативні приписи зазначених актів часто безпідставно дублюються, а іноді й прямо суперечать один одному; підзаконні акти в окремих випадках підміняють собою закони. Найсуттєвішим недоліком стала відсутність спеціального закону з питань атестації наукових і науково-педагогічних кадрів. Еволюція системи в бік посилення суто формальних вимог до здобувачів наукових ступенів і вчених звань виявилася нездатною запобігти корупційним процесам і комерціалізації у справі надання наукових титулів. Водночас чимало авторитетних вчених через небажання витратити дорогоцінний для творчої людини час на подолання бюрократичних перепон досі не мають давно заслуженого наукового ступеня чи вченого звання. Тому на меті статті є аналіз використання історичного досвіду та прослідкування сучасних тенденцій в розвитку системи наукової атестації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Утрачені сучасною українською системою терміни (школяр, студент – будь-яка особа, яка має відношення до процесу пізнання, згодом – найнижчий ієрархічний щабель у системі наукової титулатури, університетський учень без права викладання; ліценціат – бакалавр чи магістр із правом викладання або читання лекцій як проміжний ступінь на позначення статусу осіб, які склали відповідний іспит, подали письмову роботу – дисертацію і ще до її захисту дістали право читати лекції, не маючи змоги витримати фінансовий тягар, пов'язаний із процедурою зведення в докторство [18, 14–15]; приват-доцент – учене звання і викладацька посада, що вимагала певної процедури габілітації та з'явилася вперше в університетах Німеччини й була запозичена до російської імперської освітньої системи) важливі для діахронічної реконструкції систем наукової титулатури.

Термінопоняття, що активно використовуються сьогодні в законотворчій діяльності (бакалавр – студент, який засвоїв базову програму університету, склав відповідні іспити та написав випускню наукову роботу, проте присуджується він після успішного складання іспиту за спеціальністю, а не за результатами наукової діяльності, аналог наукового ступеня (згодом – вченого звання) кандидата в системі титулатури Російської імперії; магістр – особа, яка закінчила магістратуру за спеціальною програмою навчання та успішно прилюдно захистила відповідну наукову роботу в раді факультету; спеціаліст – студент, який засвоїв фахову програму вищого навчального закладу, склав відповідні іспити, а також згідно з правилами більшості навчальних закладів ще й захистив випускню / дипломну роботу, є не науковим ступенем, а кваліфікацією, проте під час нострифікації диплом спеціаліста і в нас, і за кордоном співвідносять з усталеними ступенями бакалавра та магістра) стають підґрунтям для формування цілісного континууму системи наукової титулатури сьогодення. Зазначимо, що сучасні наукові ступені не прямо співвідносяться з середньовічними, і мають інше юридичне, наукове та побутове значення, оскільки є елементами інших систем наукової титулатури, набуваючи свого сенсу лише в контексті цих систем.

До цього поняттєвого ряду наукових титулів, що безпосередньо пов'язані з університетським життям, слід додати ще кілька понять, які виникли у ході подальшого розвитку наукової титулатури; наприклад, асистент – перша викладацька посада, що може, відповідно, розглядатися як початкове учене звання, яке виникло на позначення помічників викладачів-лекторів, функції асистентів збереглися до теперішнього часу у вигляді участі й проведення семінарських та практичних занять і, особливо, лабораторних робіт, причому асистент повинен мати вищу фахову освіту, а можливо й навчатися в аспірантурі чи скінчити її.

Важливою складовою наукової титулатури є ступені, пов'язані з визнанням наукових заслуг особи, сьогодні в Україні їх називають науковими ступенями. Так, від 1130 р. започаткована традиція присудження на підставі захисту дисертації наукового ступеня доктора (спочатку лише у двох іпостасях: *doctor legum* – знавець цивільного права та *doctor canonum* – знавець права церковного (із часом з'явився єдиний ступінь «доктора обох прав», а згодом у багатьох інших варіантах – доктора медицини, доктора філософії тощо). У середньовічних університетах лише присудження ступеня доктора могло бути підставою для виходу з під влади університетської консорції та можливості самостійного здійснення навчальної та наукової роботи. Нині за усього різноманіття наукової титулатури у різних країнах світу науковий ступінь доктора наук залишається незмінним як основна відзнака наукових заслуг ученого перед суспільством. Згодом на додаток до основного докторського ступеня з'явилися певні проміжні градації, такі як ліценціат і кандидат. Кандидат – науковий

ступень «першого рівня». Ступінь кандидата університету, який вживався у контекстах «кандидат прав», «кандидат історії», «кандидат природознавства» тощо, деякий час існував у Російській імперії для тих випускників університету, які, на відміну від дійсних студентів, не лише прослухали відповідний курс і склали іспити, а й захистили певну творчу роботу, згодом замість поділу на дійсних студентів і кандидатів стали видавати дипломи першого та другого ступеня. Подібний за звучанням ступінь кандидата наук було запроваджено постановою РНК СРСР «Про вчені ступені та звання» від 13 січня 1934 р. [15]. Але це вже був титул не для випускників вищих навчальних закладів, а для фахових науковців, проміжний щабель на шляху до докторського ступеня. Радянський «кандидат наук» багато в чому був аналогом дореволюційного російського ступеня «магістр». Нині у країнах Болонської конвенції вітчизняному ступеню кандидата наук умовно відповідає ступінь, «philosophy doctor» («Ph. D») та інші численні (але менш поширені), прирівняні до нього ступені, наприклад, вельми популярний у США ступінь магістра бізнесу (Master of Business Administration). Проте, аспірантська підготовка в Україні не передбачає надання майбутньому кандидатові наук ґрунтовних знань з філософії та методології науки, і це утруднює визначення певних відповідностей із західними ступенями, оскільки з аспірантури виходять саме «кандидати у сфері наук», а не доктори, і зовсім не з філософії. Саме тому радянський науковий ступінь «кандидат наук» вважається преферентним для системи наукової титулатури в Україні.

Окремо слід сказати про сучасні наукові титули (посади і звання) професора і доцента. Учене звання професор з'явилося наприкінці XVI ст. у Великій Британії (Оксфордський університет) [20, т. 2, 75], причому сам термін «професор» (від лат. *profiteor* – знавець, публічно визнаний як учитель) має давньоримське походження – вважається, що першим професором риторики був Квінтіліан (68 р.). Європейська університетська консорція XV–XVI ст. надала узагальнений сенс термінові «професор» на позначення викладачів зі ступенями – магістрів та докторів. Доцент – ученє звання та відповідна посада університетських викладачів вищих навчальних закладів, що надається відповідно до терміну та досвіду викладання штатним співробітникам вишу (від лат. *docens / docentis* «той, хто навчає» [6, т. 2, 116]). У Російській імперії доцентами називали штатних викладачів університетів зі ступенем магістра. Це звання було введено університетським статутом 1863 р. заміну попередньому ад'юнкт-професор та було скасоване Статутом 1884 р. із заміною званням приват-доцента. Слід додати, що радянська практика породила розмежування навчальних закладів і наукових установ, що позначилося і на науковій титулатурі. Згаданим Положенням 1934 р. було запроваджено учені звання «молодший науковий співробітник» і «старший науковий співробітник», що присуджувалися науковцям, які не здійснювали викладацької діяльності, і були аналогами вчених звань асистента і доцента. Крім того, були розроблені особливі умови для присвоєння вченого звання професора науковим працівникам. Звання молодшого наукового співробітника на практиці перестало присуджуватися вже у 80-ті роки, а офіційно було скасовано, як вже зазначалося, 1989 р. Ученє звання «старший науковий співробітник» в Україні існує і нині, хоча у сусідній Росії воно було скасоване.

Один і той же термін у різний час може означати як кваліфікацію чи посаду, так і науковий ступінь або вченє звання. І цю різницю слід постійно враховувати в історико-правових дослідженнях. Водночас *de lege ferenda* видається перспективною ідея повернутися до історичної практики об'єднання посад і вчених звань, коли обрання на посаду одночасно означало і набуття відповідного звання, а звільнення з посади мало наслідком втрату відповідного звання. При цьому вченє звання до кінця життя має залишатися за особами, які пропрацювали на відповідній посаді певний визначений термін.

Історикам права, як і законодавцям, слід враховувати кількість рівнів посад, кваліфікацій, наукових ступенів, вчених звань і академічних звань. Із суто формального боку це необхідно, щоб чітко визначити місце вченого у своєрідній науковій ієрархії певної країни і певної історичної доби. Наявність в ученого ступеня доктора сама по собі ще нічого не засвідчує, оскільки навіть сьогодні у різних країнах це може бути і висококваліфікований випускник навчального закладу, і фахівець рівня вітчизняного кандидата наук, і вчений найвищої кваліфікації. Знання кількості рівнів відповідної титулатури є дуже важливим з практичного боку для адекватної конвертації дипломів, атестатів та інших аналогічних документів у межах Болонського освітнього простору. Водночас дворівневність наукових ступенів (кандидат – доктор) і академічних звань (член-кореспондент – дійсний член) багатьма фахівцями розглядається як ознака недемократичності, непотрібної надмірної ієрархічності творчої сфери, як «феодална драбина у науці», штучна конструкція, яка спонукає науковців «першого рівня», що загалом вже довели свою наукову спроможність, займатися не стільки творчою працею, скільки подоланням різних формальних і неформальних перешкод на шляху до омріяного «другого рівня» визнання.

Слід також врахувати деяку непослідовність термінологічних підходів, що спостерігається у сучасній українській практиці. Так, вітчизняний законодавець замість традиційного терміна «учений ступінь» запропонував термін «науковий ступінь», пов'язуючи цей титул насамперед з науковими здобутками особами, а не рівнем його ученості, кваліфікації. Це породило певні труднощі перекладу і термінорозуміння, зокрема й для нашого дослідження, в якому загалом використовується нормативний термін «науковий ступінь», але в назвах титулів до 1991 р. і в перекладах російськомовних текстів вживається аутентичний термін «учений ступінь». Принагідно маємо підкреслити, що у світлі сучасних поглядів на наукові титули, які передбачають отримання кандидатського (докторського) ступеня передусім внаслідок опанування відповідної навчальної програми, завершення аспірантури або докторантури, варто повернутися до перевіреного часом поняття «учений ступінь».

Нагальною проблемою стало прийняття закону про атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів, який зняв би деякі суто юридичні колізії нашого законодавства і водночас став правовою основою для раціоналізації і демократизації практики присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань. Виходячи з історичного досвіду, у цьому законі доцільно зберегти перевірені часом підходи до науково-атестаційної діяльності, зокрема її природу як державного визнання наукової (науково-педагогічної) кваліфікації вченого, а також і установу, що забезпечує державне регулювання, керівництво і контроль у відповідній сфері діяльності. Водночас слід підтвердити і зміцнити провідну і вирішальну роль наукової громадськості (вчених рад, спеціалізованих вчених рад і експертних рад) у присудженні наукових ступенів і присвоєнні вчених звань.

Висновки й перспективи подальших розвідок. Для поліпшення науково-атестаційних процесів слід здійснити низку організаційно-правових та суто практичних заходів. Найсуттєвішими з них видаються запровадження практики підготовки дисертаційних досліджень виключно через аспірантуру або докторантуру. До заочної аспірантури (докторантури) при цьому можуть зараховуватися лише особи, які працюють у галузі науки і освіти. Разом з тим слід запровадити і підтримувати практику надання провідним вченим ступеня доктора наук на підставі їх реальних наукових здобутків, без підготовки і захисту дисертації та поза докторантурою. У перспективі має обов'язково бути вирішене питання про усунення подвійного титулування освітян (за посадою і вченим званням). Слід визнати повну еквівалентність вчених звань доцента і старшого наукового співробітника (старшого дослідника), раціоналізувати формальні вимоги до здобувачів вченого звання професора і доцента, можливо, виходячи з історичного досвіду запровадити вчене звання приват-доцента для осіб, які працюють у вищих навчальних закладах як сумісники. Такий правовий режим підготовки та атестації наукових кадрів вищої кваліфікації дасть можливість усунути існуючі недоліки системи підготовки та атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, буде сприяти на законодавчому рівні підвищенню якості наукового потенціалу української науки та удосконаленню управління науково-технологічним розвитком країни.

Проте вирішити наявні проблеми науково-атестаційної системи суто організаційно-правовими засобами неможливо, оскільки ці проблеми значною мірою зумовлюються сучасним місцем науки і освіти в суспільному житті, їх деградації на тлі суцільної комерціалізації і моральної дезорієнтації. Тому реформа системи присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань має здійснюватися у тісному взаємозв'язку з іншими суспільними реформами, спрямованими на формування в Україні громадянського суспільства й не декларативної, а реальної правової держави.

Література

1. Андрусишин Б. І. Кадри для освітньої галузі: проблеми підготовки / Б. І. Андрусишин // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія ІВ. Економіка і право. – 2005. – Випуск 2. – С. 96–105.
2. Андрущенко В. П. Умови та напрями інноваційного розвитку освіти / В. Андрущенко // Вища освіта України. – 2009. – № 3. – С. 5–13.
3. Андрущенко В. П. Філософія освіти в постболонському просторі / В. Андрущенко // Вища освіта України. – 2006. – № 1. – С. 5–6.
4. Болонський процес: тенденції, проблеми, перспективи / Ред.: В. П. Андрущенко; Уклад.: В. П. Бех; Ю. Л. Маліновський; Асоц. ректорів пед. ун-тів. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Ін-т вищ. освіти АПН України. — К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2004. — 220 с.
5. Григанська С. В. Державне регулювання системи вищої освіти в Україні : автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / С. В. Григанська. – Класичний приватний ун-т. – Запоріжжя, 2008. – 20 с.

6. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. — К.: Наук. думка, 1982–2006. — Тт. 1–5 (видання продовжується).
7. Коробко Л. І. Державне регулювання системи професійно-технічної освіти в Україні: автореф. дис... канд. наук з держ. управління: 25.00.02 / Л. І. Коробко. — Класичний приватний ун-т. — Запоріжжя, 2008. — 20 с.
8. Костенко І. В. Наукова титулатура України в контексті світового досвіду: витоки, розвиток, сучасні правові реалії : монографія / І. В. Костенко. — К.: НТУУ «КПІ», 2011. — 204 с.
9. Котова О. Г. Розвиток системи підготовки і атестації наукових і науково-педагогічних кадрів в Україні (1992–1998) : автореф. дис. канд. наук з держ. упр. ; спец. 25.00.05 «Галузеве управління» / О. Г. Котова; Українська академія державного управління при Президентові України. — К., 2000. — 20 с.
10. Красняков Є. В. Законодавство у сфері освіти – галузь самостійна / Є. В. Красняков // Віче. – 2003. – № 9. – С. 60–62.
11. Красняков Є. В. Освітнє законодавство України не безпідставно претендує на окрему й самостійну галузь законодавства / Є. В. Красняков // Освіта Донбасу. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – № 4. – С. 96–99.
12. Кухарчук П. М. Державно-громадське управління системою професійно-технічної освіти в Україні (регіональний аспект): автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / Кухарчук Петро Михайлович. – Національна академія держ. управління при Президентові України. — К., 2009. — 20 с.
13. Модернізація вищої освіти в Україні і світі: десять років наукового пошуку: монографія / Ред.: В. П. Андрущенко; В. І. Луговий; М. Ф. Степка; Ін-т вищ. освіти АПН України. — Харків, 2009. — 504 с.
14. Ніколаєнко С. М. Стратегія розвитку освіти України: початок ХХІ століття / С. М. Ніколаєнко. — К. : Знання, 2006. — 254 с.
15. Об учёных степенях и званиях: Постановление СНК Союза ССР от 13.01.1934 г. // Об учёных степенях и званиях. — М. : Изд-во ВАСХНИЛ, 1936. — С. 3–7; СЗ СССР. —1934. — № 3. — С. 84–90.
16. Пшенична Л. В. Державне сприяння адаптації системи вищої освіти в Україні до вимог Болонського процесу: автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / Л. В. Пшенична. — Національна академія держ. управління при Президентові України. Харківський регіональний ін-т держ. управління. — Х., 2009. — 19 с.
17. Стратегія реформування освіти в Україні : Рекомендації з освіт. політики / Ред.: В. Андрущенко. — К. : К.І.С., 2003. — 296 с.
18. Суворов Н. Средневековые университеты / Н. Суворов — М. : Типография лит. т-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1898. — 254 с., 14–15.
19. Філософські засади трансформації вищої освіти в Україні на початку ХХІ століття: монографія / В. Андрущенко, Л. Горбунова, Л. Зязюн, А. Корецька, М. Култаєва, В. Лутай; Ін-т вищ. освіти АПН України. — К. : Пед. думка, 2007. — 352 с.
20. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: 13560 слов / П. Я. Черных. — 2-е изд. — В 2-х тт. — М. : Русский язык, 1994. — Т. 2. — 575 с.

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК ОСНОВОПОЛОЖНИЙ ПРИНЦИП СУЧАСНОГО ПРАВОТВОРЕННЯ

Чепульченко Т.О.

к. ю. н., доцент факультету соціології і права
НТУУ «КПІ»

У даній статті розглядаються сучасні тенденції утвердження принципу верховенства права в контексті природно-правового спрямування, а також вказується на особливості правотворення, зокрема, з огляду на розмежування поняття права та закону.

В даній статті розглядаються сучасні тенденції утвердження принципу верховенства права в контексті природно-правового спрямування, а також вказується на особливості правотворення, зокрема, з огляду на розмежування поняття права та закону.

Supremacy of right as fundamental principle of modern lawmaking. In this article the modern tendencies of claim the principle of supremacy right are examined in the context of naturally-legal direction, and also a right for work is specified on features, in particular, in connection with differentiation of right and law.

Ключові слова: верховенство права, закон, право, правотворення, права людини.

На етапі демократичних перетворень в Україні відбувається переоцінка цінностей в бік природно-правових орієнтирів, у зв'язку з чим зміст права набуває нового забарвлення, що активізувало чисельні наукові дослідження у цьому напрямі. Однією із ціннісних проявів права у широкому його розумінні стало утвердження на конституційному рівні принципу верховенства права, який передбачає верховенство правового закону.

Особливо актуальність даного питання посилюється з огляду на практичний аспект, адже результати наукових пошуків щодо нового сприйняття права та його ціннісних властивостей мають стати не лише частиною сучасного законодавства, а й частиною суспільної правової свідомості.

Виходячи з цього ми маємо на меті у даній статті охарактеризувати роль принципу верховенства права в контексті творення права.

На необхідність досліджень у цій сфері вже неодноразово наголошували вітчизняні науковці, зокрема, фахівці-теоретики:

Ж. Дзейко, Є. Євграфова, В. Журавський, О. Зайчук, Ю. Запик, А. Колодій, М. Козюбра, А. Колодій, Г. Мурашин, М. Цвік, Ю. Оборотов, Н. Оніщенко, М. Погребняк, П. Рабінович, В. Селіванов, О. Скакун, С. Шевчук та ін. Однак практика показує, що принцип верховенства права ще перебуває на стадії свого утвердження як в плані право реалізації, так і щодо свого відображення в сучасному законодавстві, тому потребує подальших наукових обґрунтувань щодо його цінності та ролі як в суспільстві, так і в процесі правотворчої діяльності. Метою будь-якого права є реалізація його соціальної цінності в житті людини, суспільства та держави. Вітчизняний професор О. Костенко пише, як люди будуть застосовувати закон, залежить від стану їх волі і свідомості. Цей стан визначається соціальною культурою людей, під якою слід розуміти міру узгодженості їх волі і свідомості із природними законами соціального життя, від їх ідеології, адже яка ідеологія, таке і застосування. Зокрема, протиприродні правові уявлення, тобто такі, що суперечать законам природного права, породжують у людей так званий комплекс сваволі і ілюзій, який проявляється у вигляді зловживання при застосуванні законодавства [5, 88].

Спроба державного управління і законодавчого регулювання суспільних відносин на основі і за допомогою лише свідомо ухвалених юридичних актів за умови ігнорування моральних і правових меж не завжди є благом для людини і суспільства в цілому. Невипадково нині актуальною є проблема розроблення і ухвалення не просто юридичних законів держави, а правових законів, що відповідають потребам розвитку людини і усього суспільства [11, 71].

Законодавець, приймаючи закони, має глибоко усвідомлювати суть, природу права і не зводити його розуміння лише як до сукупності юридичних приписів. Розуміння права не дає підстав для його отождолення із законом.

Людина кожної миті відтворює у своїх правових ролях норми права. Вона сама є нормотворцем і, одночасно, виконавцем певних правових норм. У зв'язку з цим О. Скакун виділяє такі рівні правотворення: 1) гносеологічний, який відображає процес виникнення і розвитку права у формі правосвідомості; 2) матеріальний, що виражає формування права у вигляді конкретних правовідносин, правомірної поведінки; 3) інституційний - відбиває існування права як системи правових норм і є рівнем правотворчості [12, 295].

Усвідомлення права відбувається у свідомості правотворців як відображення його ціннісних орієнтирів, якими є, зокрема, справедливість, рівність, свобода, невід'ємні права людини, а також, що нині є особливо актуальним, як чітке розмежування понять права і закону.

Різницю між правом (jus) і законом (lex) вбачали ще стародавні римські юристи, які вважали, що в разі розходження між цими явищами lex необхідно було приводити у відповідність з jus [10, 8]. Саме це й має на меті ствердити принцип верховенства права.

Верховенство права - це реальне відображення нормальної ситуації випереджувального розвитку природних прав людини порівняно з розвитком системи об'єктивного юридичного права та її правової системи. Суб'єктивне право, природні права людини завжди вищі, перші, оскільки мають «вести» за собою об'єктивне юридичне право.

Принцип верховенства права є однією з основних ознак сучасної соціальної правової держави, в якій право підкоряє собі державну владу, а основні права людини та її соціальна безпека становлять зміст свободи, заснованої на законах, які приймаються і піддаються зміні законним шляхом. Тобто, специфічною ознакою такої держави як вищої форми політичного буття є відповідність закону праву (правовий закон) і його верховенство [7, 94].

У правотворчості, таким чином, як і у законотворчості, повинні бути відображені основні ідеї природного права, в якому поєднані усі найважливіші людські цінності [4, 78].

Вітчизняне правознавство визнає необхідність існування закону, правового за своїм змістом та сутністю. Сучасне розуміння права передбачає визнання людини найвищою соціальною цінністю, а забезпечення та реалізацію невід'ємних прав і свобод людини громадянина - головною метою діяльності державної влади, яка реалізує свою компетенцію тільки в межах Конституції та законів України.

Сутність правового закону обумовлює його соціальну цінність, яка полягає у тому, що правовий закон є основою розвитку цивілізації і культури даного суспільства та впливає не лише на поведінку, але й на свідомість, психіку, волю людей. Правовий закон є формальним закріпленням права, закріпленого на гуманістичних та прогресивних поглядах, максимальною реалізацією суспільних ідей розвинутого громадянського суспільства демократичної та правової держави.

Для перетворення закону в закон правовий законодавець покликаний реалізовувати гуманістичні принципи права адекватно суверенній волі всього народу як результату усвідомлення загальнолюдських цінностей [2, 7-10].

На думку А. Зайця, принцип верховенства права конкретизується в таких складових: принцип мінімальної достатності правового регулювання суспільних відносин і всезагальності права, принцип зв'язаності держави правами і свободами громадян, принцип позапартійності права, його відносної самостійності щодо політичних сил; верховенство Конституції та законів України [3, 3].

Як стверджує В. Тацій «розгляд принципу верховенства права поза верховенством Конституції України і законів - це шлях до беззаконня й уседозволеності, а визнання тільки верховенства закону поза системним розумінням принципу верховенства права - шлях до прийняття несправедливих, негуманних законів та інших нормативно-правових актів» [13, 16].

Отже, соціальна цінність права реалізується в соціальній цінності окремих юридичних законів. Закон має соціальну цінність, коли він відповідає праву. Правовий закон відповідає вимогам права і втілює справедливість. Проте будь-який закон - правовий чи не правовий - належним чином прийнятий, підлягає виконанню, доки він не скасований. У країнах з демократичним режимом ця вимога не поширюється на явно злочинні розпорядження та накази (ст. 60 Конституції України). У країнах із тоталітарним режимом неправових законів, постанов, наказів було і є чимало.

У зв'язку з цим у літературі прийнято говорити про правовий характер закону. «Закон буде правовим, якщо законодавець - представницький орган держави - адекватно відобразить волю народу. В іншому випадку закон, у тому числі й приписи Основного закону - Конституції, не є правовими і потребуватимуть відповідних змін» [1, 115].

Цій вимозі відповідає ч. 3 ст. 22 Конституції України, яким встановлена пряма заборона антиправового закону. Аналогічною є норма ч. 1 ст. 64 Конституції України, відповідно до якої конституційні права і свободи не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією.

Верховенство права у суспільстві як основний принцип правової держави зумовлює й інші принципи, зокрема підпорядкування закону самої держави та її органів, посадових осіб, інших організацій, громадян. Він повинен бути справедливим, гуманним, закріплювати невід'ємні природні права кожної людини: право на життя, на свободу, на особисту недоторканість. Але свобода не є абсолютною. Вона допускає обмеження, тобто має певну

міру. Закони та інші нормативні акти, які видає держава, узгоджуються з правами людини, " підпорядковані принципу їх непорушності [8, 76].

Отже, принцип верховенства права означає, що у правовій державі має панувати право, а не інтереси осіб, у руках яких перебуває влада; функції держави полягають у регулюванні відносин між усіма суб'єктами права на основі закону. Неухильне дотримання принципів верховенства права та верховенства закону покликане забезпечити права і свободи людини у всіх сферах життя, а зі сторони підвладних - повагу до законів та органів влади.

Конституція України як один з найголовніших принципів правової держави визначає саме принцип верховенства права (ст. 8). У країнах континентального права в силу домінування юридичного позитивізму принцип верховенства права має здебільшого вираз верховенства закону. А, відтак, переважає принцип законності, який, однак, ґрунтується на розумінні справедливого закону.

У Великобританії принцип панування права пов'язаний із парламентським режимом, легітимною владою, справедливим законом, судовим контролем за діяльністю виконавчої влади. Він, по суті, є еквівалентом правової держави [14, 178-179].

В Україні Конституція, як власне і закони, підкорена принципу верховенства права. До ствердження даних принципів та цінностей на законодавчому рівні призвів тривалий шлях, що наповнений численними здобутками мислителів минулого, наукової думки, досвіду інших цивілізованих держав тощо. У центрі зазначених перетворень та цінностей знаходиться людина як найвища соціальна цінність та її невідчужувані права та свободи.

Не дивлячись на це, конституційний принцип верховенства права вже став тією межею для усіх гілок влади, яка буде стримувати можливі зазіхання на людські цінності, межею, яку, мабуть, неможливо принаймні скасувати, межею та рівнем, який поступово буде відображатися у свідомості осіб, які представляють владу. Верховенство права - це вказівка на пріоритет природних прав людини в державі.

Доктрині верховенства права традиційно у науці приділялася чимала увага. Даний термін зародився у Великобританії. Найбільш досконалого висвітлення він набув в ідеях британського юриста А. Дайсі. Останній, зокрема, виділяв такі основні ознаки принципу верховенства права.

1) Право (або закон) (англ. - law) є верховним (англ. - supreme) і є протилежним деспотичній владі. Тільки в разі, якщо діями особи було порушено закон, їй буде призначено покарання судом у встановленому

законом порядку.

2) Кожна людина має бути рівною перед законом.

3) Основним джерелом права є не норми конституції, а природні права людини [9, 74].

Отже, із викладеного видно, що принцип верховенства права не тотожний принципу верховенства закону. Відмінність між ними пов'язана з розбіжністю у розумінні права і закону. Панування закону означає насамперед верховенство правового закону, оскільки не кожний закон є саме таким. Концепція верховенства права формувалася як необхідність підпорядкування «позитивного» (встановленого чи санкціонованого державою) права «непозитивному» (природним правам людини, потребам людської природи, вимогам розуму, моралі тощо) [1, 115].

Зокрема, 2 листопада 2004 року Конституційним Судом України було постановлено рішення, в якому він вперше виклав своє розуміння верховенства права: «...Верховенство права - це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозахисну діяльність, зокрема, у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а й включає й інші соціальні регулятори, зокрема, норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України» [6, 150-151].

Отже, сьгодні законодавчо закріплене правове положення людини своєю основою має саме природно-правову концепцію, яка обумовила в якості первинних принципів свободу та невід'ємність, не відчужуваність прав людини, які належать їй від народження. Визначаються орієнтири у взаємовідносинах держави і людини - свобода, рівність, верховенство права, універсальність прав людини.

Література

1. Гайворонський В. Яким має бути механізм впровадження принципу верховенства права // Право України. - 2005. - № 10. - С. 114-118.
2. Грищенко А.В. Правовий закон: питання теорії та практики в Україні: автореф. ... канд. юрид. наук: 12.00.01.-К., 2002. - 18 с.
3. Заєць А. Принцип верховенства права (теоретико-методологічне обґрунтування) // Вісник Академії правових наук України. - 1998. - № 1. - С. 3-13.
4. Занік Ю. Інтелектуальна культура юриста: філософсько-психологічне обґрунтування. - Львів: БаК, 2002. - 100 с.
5. Костенко О.М. Конституція і ідеологія: проблема співвідношення // Конституційні засади державотворення і правотворення в Україні: проблеми теорії і практики: Зб-к наук, статей. - К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. - С. 87-93.
6. Львова О.Л. Ціннісні орієнтації у праві як фактор утвердження принципу верховенства права в Україні // Принцип верховенства права як принцип правової системи: проблеми теорії / Відп. ред. Н.М. Оніщенко. - К.: Юрид. думка, 2008. - С. 102-152.
7. Оніщенко Н.М. Юридична відповідальність держави перед особою // Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні: Монографія / Кол. авторів; За ред. Н.М. Оніщенко, О.В. Зайчука. - К.: Юрид. думка, 2007. - С. 90-123.
8. Політична культура демократичного суспільства: стан і перспективи в Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 26-27 лютого 1998 р. - К.: Гнозис, 1998. - 226с.
9. Пухтецька А.А. Верховенство права як засадничий принцип європейського адміністративного простору (за матеріалами зарубіжних дослідників) // Часопис Київського університету права. - 2006. —№ 3. - С. 73-79.
10. Селіванов В. Нетотожність права і закону (методологічний аспект) // Право України. - 2005. - № 5. - С. 7-11.
11. Селіванов В. Раціональне та ірраціональне в пізнанні правової дійсності // Вісник Академії правових наук України. - № 2 (33). - № 3 (34). - Х.: Право, 2003. -С. 67-83.
12. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підруч. - Х. : Консум, 2005. - 734 с.
13. Тацій В. Я. Методологічні проблеми правової науки на сучасному етапі державотворення // Правова держава : щорічник наук, праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. - Вип. 16. - К., 2005. - С. 10-18.
13. Теорія держави і права: Академічний курс / За ред. Н.М. Оніщенко, О.В. Зайчука. - К.: Юрінком Інтер, 2006. - С. 178-179.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВПЛИВ У ДОСУДОВОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Є.Д. Лук'янчиков

доктор юридичних наук, професор

Національного технічного університету України «КПІ»

Б.Є. Лук'янчиков

кандидат юридичних наук, доцент

Київського національного університету внутрішніх справ

В статті розглядаються способи психологічного впливу в процесі кримінального судочинства.

В статье рассматриваются способы психологического воздействия в процессе уголовного судопроизводства.

In the article it is considered the ways of the psychological impact in the criminal proceedings.

Ключові слова: тактичний прийом, психологічний вплив, психологічний тиск, слідчі (розшукові) дії, тактичні комбінації.

Психологічний вплив в ході розслідування обумовлюється самою природою слідчої діяльності. Слідчий, щоб пізнати подію злочину, спілкується з різними особами, які у тій чи іншій мірі обізнані з обставинами злочину. Постановка перед особою будь-якого запитання є засобом передачі інформації, яка впливає на її свідомість, психіку змушує шукати необхідну відповідь. Таким чином, психологічний вплив є невід'ємним і притаманним елементом процесу спілкування людини взагалі, а тому в останній час залишається все менше прихильників, які відносять його до незаконних засобів розслідування.

Кримінальному процесу та криміналістиці, слушно зазначає В.Ю. Шепітько, відомі періоди, коли психологічний вплив відносили до незаконних засобів. Разом з тим у відправленні правосуддя такий вплив завжди має місце. Кримінальний і кримінальний процесуальний закон забороняють вплив лише в його грубих проявах, у формі насильства, шантажу, погрози [7, 201-202].

Слід зазначити, що кримінальний процесуальний закон забороняє під час кримінального провадження піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поведженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поведження, утримувати особу у принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність (ч.2 ст.11 КПК України), а стаття 373 КК України передбачає кримінальну відповідальність за примушування давати показання при допиті шляхом незаконних дій з боку особи, яка проводить дізнання або досудове слідство. У коментарі до даної статті зазначається, що під примушуванням розуміється психологічний вплив на особу, яку допитують. До незаконних дій відносять шантаж, обман, гіпноз, незаконне обмеження прав потерпілого, його підкуп тощо [9, 936].

Про недопустимість отримання доказів внаслідок катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поведження або погрози застосування такого поведження зазначається в п.2 ч.2 ст.87 КПК України. Отже законодавець здійснив спробу надати перелік засобів недозволеного впливу на психіку людини, а не взагалі відмовитися від психологічного впливу на особу, оскільки цього зробити неможливо.

Слід також звернути увагу на те, що викладення цих принципових положень до процесу доказування в новому КПК України суттєво відрізняється від попереднього кодексу. Якщо в ст.22 попереднього КПК мова йшла лише про заборону застосування заборонених засобів до отримання показань, то в новому КПК дана вимога стосується усіх процесуальних засобів збирання доказів, усіх слідчих (розшукових) дій. Позитивним є також і те, що редакція даної статті не залишає підстав для розширеного її тлумачення. На відміну від не визначених у ч.3 ст.22 колишнього КПК «інших незаконних заходів», у даній статті наводиться, на нашу думку, вичерпний перелік дій, які заборонені під час кримінального провадження.

Сьогодні ряд науковців розглядають психологічний вплив як комплекс прийомів, що застосовуються під час передачі, опрацювання і використання інформації та викликають відповідну реакцію, яка дозволяє діагностувати психічний стан особи, контролювати перебіг думок, ставлення до фактів зміни її поведінки [12, 4]. На думку А.Р. Ратінова, вплив слідчого на психіку осіб, що беруть участь у справі є одним з елементів слідчої тактики. Слідчий постійно впливає на людей своїми владними приписами, виховними заходами, процесуальними засобами примусу. Без цього немислимо вирішення завдань кримінального судочинства [10, 163].

Виходячи з аналізу чинного законодавства доходимо висновку, що психологічний вплив у кримінальному судочинстві може бути правомірним і неправомірним (шантаж, погрози, катування), а тому і недопустимим у слідчий діяльності. До незаконних форм психологічного впливу відносять:

- погрозу застосувати насильство до допитуваного або до близьких йому осіб, змінити запобіжний захід на більш суворий, коли це не викликається ситуацією або взагалі неприпустимо, розголосити відомості, що ганьблять допитуваного або цих осіб, або ставлять їх у невідгідне становище, притягнути допитуваного або вказаних осіб до відповідальності за злочини, які вони не вчиняли тощо;
- обман (демонстрування фальшивої постанови про арешт, брехливе повідомлення про те, що відносно допитуваного є докази його вини тощо);
- приниження гідності особи допитуваного (образою, яка вчиняється словами і жестами, вимоги дати клятву тощо);
- задобрювання (нездійсненими обіцянками закрити кримінальну справу, звільнити з під варти, незаконними матеріальними заохоченнями: частування грілкою, наркотиками тощо);
- інші методи психічного впливу (залучення до допиту гіпнотизерів, екстрасенсів тощо) [8, 461-462].

Таким чином, вказуються не тільки форми психологічного впливу, які відносяться до заборонених (погроза, обман, приниження гідності, задобрювання) але в загальних рисах розкривається їхня сутність. Це є цілком закономірним. В кожній конкретній ситуації зазначені способи психологічного впливу мають оцінюватися саме з точки зору їх законності, дозволеності і допустимості до застосування. Адже погроза може бути правомірною, а інколи навіть спеціально передбаченою законом.

Так, попередження про кримінальне покарання свідка за відмову від дачі показань і завідомо неправдиві показання, а потерпілого за неправдиві показання є нічим іншим як погрозою і достатньо реальною, а не вигаданою. Вона завдає відповідного психологічного впливу на допитуваного, стимулює його переглянути обрану позицію і лінію поведінки на допиті під загрозою можливих небажаних наслідків. Але така погроза є правомірною, передбаченою чинним КПК.

Щодо такої форми психологічного впливу як обман теж слід висловити деякі зауваження. Розв'язання даного питання потребує не абстрактного, а конкретного підходу. Мабуть саме тому деякі автори намагаються показати у чому саме може виявитися обман (демонстрування фальшивої постанови про арешт, брехливе повідомлення про те, що відносно допитуваного є докази його вини, нездійснені обіцянки закрити кримінальну справу, звільнити з під варти тощо). Звичайно, названі форми психологічного впливу можуть зустрітися в слідчій практиці, але не дуже часто. Досвідчені працівники більш ретельно ставляться до вибору і застосування відповідних тактичних прийомів. Безпідставного висловлювання про наявність доказів вини щодо конкретної особи, як правило, недостатньо щоб переконати її змінити лінію обраної поведінки. Тому з впевненістю можна сказати, що обман у такій формі лише шкодить розслідуванню, а тому є неприпустимим.

Але обман можливо розглянути і в іншій площині. Затримано дві особи, які підозрюються у вчиненні грабежу. Один з них виявився більше готовим до спілкування з слідчим. Він дав розгорнуті показання відносно того як вони зустрілися з товаришем, що робили протягом дня до моменту затримання. Причетність до злочину категорично заперечував.

Другий підозрюваний був менше схильний до дачі показань, намагався уникнути від деталізації окремих обставин поведінки протягом дня. Коли він намагався приховати деякі обставини, які вже були відомі слідчому і не викликали сумніву, останній ставив перед допитуваним уточнюючі запитання, чим демонстрував обізнаність у справі. В окремих місцях допиту слідчий зачитував відповіді, які дав раніше допитаний співучасник. Ще не дійшли до з'ясування і половини обставин, що передували злочину, коли допитуваний заявив про бажання розповісти як усе було і назвав місце де вони сховали речі потерпілого після пограбування.

Чи є у такій тактиці елементи обману? Відповідь може бути лише позитивною. Адже усі дії і поведінка слідчого були спрямовані на те, щоб у допитуваного склалося перебільшене (невірне) враження про обсяг інформації (наявність доказів), якою володіє слідство. У даному разі він нічого не обіцяв допитуваному не вигадував, а лише у визначеному напрямі користувався наявною інформацією. Саме у цьому вбачається правильно обрана слідчим тактика допиту.

Але є й інша оцінка щодо подібних тактичних прийомів. Так, М.С. Строгович зазначав, що не може бути жодних сумнівів у тому, що умисне «формування помилкового уявлення» у будь-кого є обман цієї особи, повідомлення їй брехливих відомостей, а не щось інше. Але збрехати можна прямо, словами, а можна це зробити більш складним способом – таким

чином, що слова і речення самі по собі не є брехливими, але вони так побудовані і подані у такому контексті: висловлені таким тоном і з такою мімікою, що той, кому вони висловлені: брехню прийме за правду, а правду за брехню. А це і є обман, брехня, яка від того, що вона подана в особливо хитрій формі, не робиться допустимою; навпаки, вона набуває особливо нетерпимий, незаконний характер [13, 20].

Якщо слідувати подібним міркуванням, вірно зазначає Р.С. Белкін, то обман можливо побачити майже у кожному тактичному прийомі, не кажучи вже про тактичні комбінації, які в літературі називали невдалими термінами «слідчі хитрощі», «психологічні пастки» [3, 12]. Саме тактичні комбінації як сполучення тактичних прийомів або слідчих дій застосовуються для розв'язання найскладніших слідчих ситуацій. Сама криміналістична тактика покликана розробляти тактичні прийоми і рекомендації, які дозволять підвищити результативність слідчої діяльності, що відбувається в умовах жорстокої протидії з боку злочинців. Про можливість та необхідність застосування прийомів психологічного впливу в процесі розслідування можна зробити висновок з аналізу статей нового КПК України. Для прикладу можна розглянути «інші види негласних слідчих (розшукових) дій». Однією з таких дій є «виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації» ст.272 КПК. Чи можливо уявити результативність виконання даної дії без застосування прийомів та тактичних комбінацій, які будуть неправильно оцінені особами, щодо яких застосовуються.

Сучасна злочинність характеризується не тільки кількісними але і якісними змінами. Протидія розслідуванню з боку осіб, які намагаються уникнути відповідальності постійно загострюється і набуває нових форм, особливо в сфері діяльності організованої злочинності або вчинення злочинів високими посадовими особами. Достатньо пригадати справу Лозинського, коли його колеги пропонували представити його до звання Героя України за вбивство лише одного із своїх виборців. Саме тому правоохоронні органи вже не можуть задовольнятися застарілими методиками, тактичними прийомами і рекомендаціями. Поки науковці обговорюють питання щодо доцільності і правомірності застосування психологічного впливу на учасників кримінального судочинства, допустимості тактичних прийомів і комбінацій, які можуть бути неоднозначно оцінені тими, до кого застосовуються практичні працівники усе це використовують для вирішення конкретних ситуацій. Опитування 270 слідчих і працівників органів дізнання, зазначає В.Ю. Шепітько, свідчить, що близько 80% вважають допустимим застосування тактичних прийомів заснованих на обмані в слідчій і 92% в оперативно-розшуковій діяльності. При цьому опитані частенько навіть не замислюються над моральністю засобів, які застосовували для вирішення завдань розслідування. Підтвердженням цьому можуть бути опубліковані результати опитування слідчих прокуратури та МВС України: 54% застосовують в своїй діяльності методи незаконного впливу. З них фізичне насилля – 3,7%; погрози – 14,7%; обман – 29,8%; введення в оману відносно наявності доказової інформації – 92,2%; аморальні спонукання – 5,5% [14, 54].

З наведеного, без перебільшення, можна визнати, що тактичні прийоми психологічного впливу, які можуть бути неоднозначно оцінені особою, до якої застосовуються не виняток, а розповсюджений засіб подолання опору протидіючої сторони і вирішення конкретних завдань розслідування. Оскільки це так, не слід безапеляційно відмовлятися від можливості їх застосування як засобу у вирішенні складних завдань розслідування.

Неоднозначне ставлення науковців до розв'язання даного питання певною мірою обумовлюється відсутністю чіткого вирішення його в законодавчому порядку. По-перше, в ст.11 КПК мова іде про катування, жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність поведження чи покарання, погрози застосування такого поведження, утримання особи у принизливих умовах, примушування до дій, що принижують її гідність. Як бачимо, про обман у даній нормі не згадується, а наводяться конкретні дії, що забороняються під час кримінального провадження.

У ст.373 КК мова іде про примушування давати показання шляхом незаконних дій. Які дії відносити до незаконних, звичайно, мав би визначити законодавець. Слушною з цього приводу є думка В.Г. Гончаренка. Якщо у законі, зазначає він, говориться про незаконні заходи, то вони повинні бути перелічені і пояснені у самому законі, причому з вказівкою на пряму заборону їх застосування і на відповідні санкції, що застерігають усіх від порушення такої заборони, інакше за невизначеним «інші незаконні заходи» може в принципі ховатися все, що здається даній особі у конкретній ситуації незаконним. Не важко завершити цю думку твердженням, що невизначена заява про неприпустимість застосування якихось заходів знаходиться у явному протиріччі з доктриною нашого кримінального права про відповідальність за прямо передбачені законом заборони [4, 60-61].

Відсутність законодавчого вирішення даного питання приводить до того, що навіть в роботах досвідчених науковців можна зустріти суперечності щодо нього. Так, розглядаючи

сутність криміналістичної тактики, вони зазначають що: «В найбільше загальному вигляді вона полягає в умінні «перехитрити» протидіючу сторону за рахунок маскуванню своїх намірів, шляхом введення в оману, спонування до визначених дій і т.п.». На наступній сторінці ці автори вже пишуть, що ...«реалізація завдань кримінального судочинства має забезпечуватися перш за все за рахунок майстерності і уміння слідчого подолати можливі перешкоди на шляху збирання об'єктивної інформації для встановлення істини у справі. Основним засобом досягнення цього виступають тактичні прийоми діяльності: оскільки інші засоби впливу (погрози, обман і т.п.) під час розслідування неприпустимі та прямо заборонені законом (ст.20 КПК РСФСР)» [1, 9-10].

По-перше, зазначимо, що ні ст.20 КПК Росії ні ст.11 КПК України не згадують обман. У них мова іде про катування, жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність поведінки чи покарання, або погрози застосування такого поведінки тощо. По-друге, маскуванню своїх намірів, шляхом введення в оману, що, є сутністю криміналістичної тактики є нічим іншим як обман. Якщо звернутися до словників стає очевидним, що обман – це неправдиві слова, вчинки, дії т.ін., а у другому розумінні – хибне сприйняття дійсності, зумовлене неправильним, викривленим відображенням її органами почуття [6, 177; 11, 534].

Якщо повернутися до наведеного нами прикладу стає очевидним, що з боку слідчого не було жодного неправдивого слова і вчинку. З боку допитуваної особи мало місце хибне сприйняття дійсності і невірна її оцінка. Зазначимо, що оцінка особою була вільною від примусу. Допитуваний мав можливість обрати і іншу лінію поведінки, чому ніщо не перешкоджало, воля його не була пригнічена. То чи можливо це ставити в вину слідчому? Мабуть ні, бо він виконував свій професійний обов'язок для забезпечення реалізації вимог закону про всебічне, повне і об'єктивне розслідування злочину.

Але лише такий шлях використання інформації для викриття злочинців не може задовольнити практику. Для викриття злочинних угруповань і розкриття вчинених ними злочинів потрібно розробляти і проводити складні тактичні комбінації. Саме через їх застосування на протидіючу сторону справляється психологічний вплив, який повинен сприяти формуванню у неї хибного уявлення щодо окремих подій, фактів, осіб і потягти за собою вчинення поспішних помилкових дій, які і будуть сприяти розкриттю злочину. Критерії допустимості використання психологічного впливу визначені науковцями, на думку яких він відрізняється від психічного насилля перш за все наявністю у особи, на яку справляється вибору тієї або іншої позиції, а також умов для вибору своєї позиції, її викладення [5, 165; 10, 164].

Подальші дослідження даної проблеми дозволять визначити, які тактичні прийоми за формою подачі, змістом інформації тощо взагалі є неприпустимими щодо застосування в правоохоронній діяльності. Разом з цим будуть напрацьовуватись нові і удосконалюватись існуючі прийоми психологічного впливу на протидіючу розслідуванню сторону.

Вірно з цього приводу зазначає В.П. Бахін, що піклуючись про забезпечення в правовій державі конституційних прав і свобод громадян треба виходити з того, що при проведенні розслідування будь-яка дія і будь-яка отримана при цьому інформація одночасно захищають права і інтереси одних осіб і зачіпають права і інтереси інших [2, 24].

Література

1. Бахін В.П., Карпов Н.С. Понятие и сущность криминалистической тактики / В.П. Бахін, Н.С. Карпов // Современные проблемы криминалистики. Труды Академии управления. – М., 1998. – С. 9-10.
2. Бахін В.П. Понятие, сущность и содержание криминалистической тактики. Лекция / В.П. Бахін. – К., 1999. – С. 24.
3. Белкин Р.С. Нравственные начала деятельности следователя органов внутренних дел / Р.С. Белкин. - М., 1999. – С. 12.
4. Гончаренко В. Г. Лекції з судової психології, читані в Академії адвокатури України / В.Г. Гончаренко. – К. : Академія адвокатури України, 2008. – С. 60-61.
5. Дулов А.В. Судебная психология / А.В. Дулов. – Мн. : Выш. шк., 1975. – С. 165.
6. Короткий тлумачний словник української мови / Під ред. Д.Г. Гринчишина. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : Рад. шк., 1988. – С. 177.
7. Криміналістика: Підручник для студ. юрид. спец. ВЗО / За ред. В.Ю. Шепітька. – 3-тє вид., переробл. і допов. – К. : Концерн Видавничий Дім «Ін-Юре», 2004. – С. 201-202.
8. Кримінальне право. Особлива частина. Підручник. – К. : НАВСУ-«Правові джерела», 1998. - С. 461-462.
9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. - К. : Каннон, А.С.К., 2001. - С. 936.

10. Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей / А.Р. Ратинов. – М., 1967. - С. 163.
11. Словник української мови. Т.5. – К. : Наукова думка, 1974. - С. 534.
12. Сокиран Ф.М. Шляхи вдосконалення тактики психологічного впливу при проведенні окремих слідчих дій: Посібник / Ф.М. Сокиран, М.Ф. Сокиран. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2005. – С. 4.
13. Строгович М.С. Проблемы судебной этики / М.С. Строгович. - М., 1974. - С. 20.
14. Шепитько В.Ю. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике / В.Ю. Шепитько. – Харьков, 1995. – С. 54.

ОБ'ЄКТ ТРАНСПОРТНИХ ЗЛОЧИНІВ

Осадчий В.І.

*доктор юридичних наук, професор
кафедри теорії права і держави ФСП НТУУ «КПІ»*

Об'єкт транспортних злочинів. В статті обґрунтовується зміст об'єкту транспортних злочинів.

Объект транспортных преступлений. В статье обосновывается содержание объекта транспортных преступлений.

The object of transport crimes. The content of the object of transport crimes is explained in the article.

Ключові слова: транспортні злочини, об'єкт.

Виходячи з принципу побудови Особливої частини КК України за родовим об'єктом посягання, саме безпека руху та експлуатації транспорту є родовим об'єктом злочинів, відповідальність за вчинення яких передбачена в статтях розділу XI Особливої частини КК України. Цим самим підкреслено, що кримінально-правовою охороною забезпечено людині такий стан використання транспорту, таку поведінку людини у зв'язку з його експлуатацією, щоб рух та експлуатація транспорту не тільки не шкодили життю, здоров'ю, безпеці, волі людини, власності, екологічній безпеці, громадській безпеці, правам і законним інтересам підприємств, установ, організацій та громадян, але навіть не створювали можливості виникнення такої загрози. Тобто створено стан, при якому рух та експлуатація транспорту людині не загрожує.

Родовий об'єкт злочинів проти безпеки руху та експлуатації транспорту не завжди визначався однозначно. А відтак по-різному визначалось і місце цих злочинів у структурі кримінального законодавства.

В контексті злочинів проти безпеки руху та експлуатації транспорту (транспортних злочинів [1]) розглянемо, як визначались їх родові об'єкти в кримінальних кодексах, що були чинними раніше на території України та чинного КК України.

Кримінальний кодекс (далі – КК) УСРР 1922р. [2] вміщував такі кримінально-правові заборони щодо безпеки руху та експлуатації транспорту. В главі VI Особливої частини КК «Майнові злочини» містилась ст.197¹, в частині першої якої, зокрема, передбачалась відповідальність за умисне пошкодження майна залізничного, водного і повітряного транспорту або майна телеграфного і телефонного, що порушувало чи могло порушити правильне функціонування названих видів транспорту, або телеграфного чи телефонного сполучення. В ч.2 ст. 197¹ встановлювалось відповідальність за необережне пошкодження названого майна внаслідок недотримання встановлених правил.

В главі УШ «Порушення правил, що охороняють народне здоров'я, громадську безпеку і громадський порядок» містились норми (ст.218), в яких встановлювалась відповідальність за невиконання чи порушення правил, встановлених законом чи обов'язковою постановою для охорони порядку і безпеки руху залізницею і водними шляхами (пізніше, в редакції від 10 жовтня 1923р., – за невиконання чи порушення правил, встановлених законом чи обов'язковою постановою для охорони порядку і безпеки руху по сухопутним, водним, повітряним шляхам сполучень).

Виходячи з місця розташування наведених статей в КК 1922р., **родовим об'єктом згаданих злочинів слід визнавати майнові відносини** [3] (щодо злочинів, відповідальність за які передбачена ст.197¹ КК 1922р.), або ж відносини, що склалися з приводу забезпечення народного здоров'я, громадської безпеки і громадського порядку (щодо злочинів, відповідальність за які передбачена ст. 218 КК 1922р.).

КК УСРР 1927 р. [4] в главі II «Злочини проти порядку управління» (Б. Інші злочини проти порядку управління) встановлював відповідальність:

а) в ст.93 – за ненадання допомоги капітаном судна іншому судну, у разі зіткнення з ним, його екіпажу і його пасажиром, а також зустрінутим у морі людям, які знаходяться в небезпеці, якщо він міг надати таку допомогу без серйозної небезпеки для свого судна, свого екіпажу і своїх пасажирів;

б) в ст.94 – за неповідомлення капітаном судна другому судну, що зіштовхнулося з ним на морі, назви і порту приписки свого судна, а також місця свого відправлення і призначення, незважаючи на наявність можливості повідомити такі відомості.

Таким чином **родовими об'єктами наведених злочинів визнавались відносини в сфері управління**. Відповідальність за знищення або пошкодження залізничних та інших

шляхів і засобів сполучень, підрив промисловості і транспорту з контрреволюційною метою вважались контрреволюційними злочинами (глава 1).

КК УРСР 1960р. [5] також в різних главах передбачав відповідальність за злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту.

Так, в першій главі «Державні злочини» (2. Інші державні злочини) встановлювалась відповідальність: а) в ст.77 – за порушення правил безпеки руху та експлуатації транспорту; б) в ст.78 – за пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів.

В главі IX «Злочини проти порядку управління» встановлювалась відповідальність: а) в ст.203 – за неподання допомоги судну і особам, які зазнали лиха; б) в ст. 204 – за неповідомлення капітаном назви свого судна при зіткненні суден. В главі X «Злочини проти громадської безпеки, громадського порядку та народного здоров'я» встановлювалась відповідальність: а) в ст.215 – за порушення правил безпеки руху та експлуатації автотранспорту і міського електротранспорту працівником транспорту; б) в ст. 216 – за порушення правил руху автотранспорту особою, яка не є працівником транспорту; в) в ст.217 – за порушення діючих на транспорті правил.

Виходячи в принципі побудови Особливої частини КК за родовим об'єктом посягання, **родовими об'єктами злочинів, відповідальність за які передбачалась: ст. 77, 78 КК 1960р. були відносини сфері функціонування держави; ст.203, 204 КК 1960р. – відносини в сфері управління; ст. 215, 216, 217 КК 1960р. – відносини в сфері громадської безпеки, громадського порядку та народного здоров'я.**

КК України 2001р. [6] більш оптимально, як на наш погляд, структурував злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту в окремому, самостійному XI розділі Особливої частини КК України – «Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту».

Так злочинами проти безпеки руху та експлуатації транспорту є: порушення правил безпеки руху або експлуатації залізничного, водного чи повітряного транспорту (ст.276), пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів (ст.277), угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна (ст.278), блокування транспортних комунікацій, а також захоплення транспортного підприємства (ст.279), примушування працівника транспорту до невиконання своїх службових обов'язків (ст.280), порушення правил повітряних польотів (ст.281), порушення правил використання повітряного простору (ст.282), самовільне без нагальної потреби зупинення поїзда (ст.283), ненадання допомоги судну та особам, що зазнали лиха (ст.284), неповідомлення капітаном назви свого судна при зіткненні суден (ст.285), порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами (ст.286), випуск в експлуатацію технічно несправних транспортних засобів або інше порушення їх експлуатації (ст.287), порушення правил, норм і стандартів, що стосуються убезпечення дорожнього руху (ст.288), незаконне заволодіння транспортним засобом (ст.289), знищення, підробка або заміна номерів вузлів та агрегатів транспортного засобу (ст.290), порушення чинних на транспорті правил (ст.291), пошкодження об'єктів магістральних нафто-, газо- та нафтопродуктопроводів (ст.292).

Принцип побудови Особливої частини КК України 2001р., обумовлює факт визнання родовим об'єктом злочинів проти безпеки руху та експлуатації транспорту – безпеку руху та безпеку експлуатації транспорту.

Розглядаючи етимологічний зміст термінів, що утворюють словосполучення «безпека руху та експлуатації транспорту», вкажемо на таке.

Безпека – це стан, коли кому-, чому-небудь ніщо не загрожує. [7] **Рух** транспорту – це його переміщення, зміна положення. [8] **Експлуатація** транспорту – це його використання. [9]

Як бачимо, зміст терміну «експлуатація транспорту» охоплює собою зміст терміну «рух транспорту», бо рух транспорту є проявом його використання. Тим не менше, вживання обох термінів є доцільним. Пояснюється це тим, що рух транспорту унормовується самостійно. Наприклад, Правилами дорожнього руху [10]. Крім того, слід відзначити, що безпека руху торкається не лише самого транспорту, а й учасників руху. Так, Закон України «Про дорожній рух» [11], учасниками дорожнього руху визначає осіб, які використовують автомобільні дороги, вулиці, залізничні переїзди або інші місця, призначені для пересування людей та перевезення вантажів за допомогою транспортних засобів. До учасників дорожнього руху належать водії та пасажери транспортних засобів, пішоходи, велосипедисти, погоничі тварин. Безумовно, що названі особи є і учасниками руху інших транспортних засобів. Адже весь транспорт покликаний задовольняти потреби населення та суспільного виробництва в перевезеннях.

Враховуючи викладене, в контексті словосполучення «безпека руху та експлуатації транспорту», **безпеку руху транспорту** можна визначити як прояв експлуатації

транспорту, що проявляється в його переміщенні за призначенням за умов, що запобігають небезпеці. **Безпеку експлуатації транспорту** можна визначити як використання транспорту (крім його руху, що виокремлено як самостійний вид експлуатації) відповідно до технічних вимог, що усуває небезпеку. В цілому ж, **безпеку руху та експлуатації транспорту** можна визначити як такий стан функціонування транспорту, коли працівники транспорту, інші учасники руху дотримуються нормативно визначених встановлень в сфері експлуатації транспорту та безпеки руху, за яких створюються умови відсутності будь-яких загроз (небезпек).

Безпека руху та безпека експлуатації транспорту кримінально-правовою охороною забезпечуються не самі по собі. Так, вчинення злочинів проти безпеки руху та експлуатації транспорту може загрожувати **власне безпеці людини, екологічній безпеці**. Наприклад, при порушенні працівником залізничного, водного або повітряного транспорту правил безпеки руху або експлуатації транспорту, а також недоброякісному ремонті транспортних засобів, колій, засобів сигналізації та зв'язку, якщо це створило небезпеку для життя людей або настання інших тяжких наслідків (ч.1 ст.276 КК України). Шкода при вчиненні злочинів проти безпеки руху та експлуатації транспорту може спричинитись також **життю або здоров'ю людини**. Наприклад, при умисному руйнуванні або пошкодженні шляхів сполучення, споруд на них, рухомого складу або суден, засобів зв'язку чи сигналізації, а також інші дії, спрямовані на приведення зазначених предметів у непридатний для експлуатації стан, якщо це спричинило потерпілому середньої тяжкості чи тяжкі тілесні ушкодження (ч.2 ст.277 КК України) або якщо спричинило загибель людей (ч.3 ст.277 КК України). Шкода при вчиненні злочинів проти безпеки руху та експлуатації транспорту може спричинитись і **волі людини**. Наприклад, при угоні або захопленні залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна (ст.278 КК України). Шкода при вчиненні злочинів проти безпеки руху та експлуатації транспорту може спричинитись і **власності**. Наприклад, при вчиненні незаконного заволодіння транспортним засобом (ст.289 КК України). Шкода при вчиненні злочинів проти безпеки руху та експлуатації транспорту може спричинитись і **екологічній безпеці, громадській безпеці, правам і законним інтересам підприємств, установ, організацій та громадян**. Наприклад, при пошкодженні об'єктів магістральних нафто-, газо- та нафтопродуктопроводів (ст.292 КК України).

Як бачимо, сенс кримінально-правового забезпечення охорони безпеки руху та безпеки експлуатації транспорту – це створення при русі та експлуатації транспорту безпечних умов людині (її життя, здоров'ю, безпеці, волі), забезпечення належного порядку користування власністю, забезпечення екологічної безпеки, громадської безпеки, прав і законних інтересів підприємств, установ, організацій та громадян. Тому, визначаючи родовий об'єкт злочинів, відповідальність за вчинення яких передбачена в XI розділі Особливої частини КК України 2001р., їх родовим об'єктом логічно визнавати відносини в сфері безпеки руху та експлуатації транспорту, що забезпечують життя, здоров'я, волю, безпеку людини, власність фізичних або юридичних осіб, екологічну безпеку, громадську безпеку, права і законні інтереси підприємств, установ, організацій та громадян.

З приводу «нерозривності» безпеки руху та експлуатації транспорту з особистими благами людини (життям, здоров'ям, волею, безпекою) власністю, екологічною безпекою, громадською безпекою, правами і законними інтересами підприємств, установ, організацій та громадян, при визначенні об'єкту злочинів проти безпеки руху та експлуатації транспорту в теорії кримінального права єдності немає. Зупинимось на цьому детальніше.

Об'єкт злочинів проти безпеки руху та експлуатації транспорту в теорії кримінального права визначався неоднозначно. В цілому можна виділити дві позиції авторів. Одні (перша група авторів) стверджували, що поряд з безпекою руху та експлуатацією транспорту об'єктами злочину виступали життя, здоров'я, власність особи (в тих транспортних злочинах, де ці блага пошкоджувались). Інші (друга група авторів) вважали, що життя, здоров'я, власність не впливає на сутність транспортного злочину, хоча вони і пошкоджувались.

Розглянемо позиції першої групи авторів. Так, В.Ю.Квашиш об'єктом порушення правил безпеки руху і експлуатації транспортних засобів, особами, які керують транспортними засобами (ст.211 КК РФСР 1960р.), визначав безпеку руху транспорту, а також життя і здоров'я громадян (при цьому автор не виділяв, основний та додатковий безпосередні об'єкти). [12]

Визначаючи об'єкт випуску в експлуатацію технічно несправних транспортних засобів (ст.211 УК РФСР 1960р.) [2], В.Ю.Квашиш зазначав, що в даному разі відбувається посягання на безпеку руху автотранспорту або міських засобів електротранспорту, тракторів або інших самохідних машин [13].

Як бачимо, В.Ю.Квашис, об'єктом злочину (ст.211 УК РФСР) визнавав безпеку руху транспорту, а також життя і здоров'я громадян. При цьому підкреслював, що без спричинення останнім встановленої в законі шкоди не буде і складу злочину [14].

В той же час об'єктом злочину (ст.211 КК РФСР) [2] визнав тільки безпеку руху автотранспорту або міських засобів електротранспорту, тракторів, або інших самохідних машин. В останньому випадку про життя і здоров'я громадян, як об'єкт злочину, мови не йде. Але ж обидва злочини як такі визнаються, зокрема, коли спричинено шкоду здоров'ю людини. Тобто в наявності неоднозначні підходи даного автора до визначення об'єкту злочину. В одному випадку автор визнав об'єкт більш широким (і безпека, і життя або здоров'я), в іншому вужче – тільки безпека.

В.І. Касинюк акцентував увагу на тому, що транспортні злочини посягають на безпечну роботу транспорту в сфері його руху і експлуатації. При цьому зауважував, що «статті Особливої частини КК УРСР 1960р., в яких передбачено відповідальність за транспортні злочини, покликані охороняти від найбільш небезпечних посягань життя і здоров'я людей, матеріальні цінності, шкода яким може бути спричинена внаслідок виходу транспортних засобів з-під контролю людини» [15]. Тобто, хоча даний автор і визнавав об'єктом транспортних злочинів «безпечну роботу транспорту в сфері його руху і експлуатації», тим не менше він вказував на невід'ємність від об'єкта посягання транспортних злочинів життя і здоров'я людей, власність.

Г.В.Галахова, визначаючи об'єкт транспортних злочинів, також вказувала на невід'ємність від об'єкта посягання транспортних злочинів (безпеки руху і експлуатації транспорту) життя і здоров'я людей, власність. Вона, зокрема, писала: «Суспільна небезпека транспортних злочинів обумовлена тим, що вони порушують суспільні відносини у сфері забезпечення безпеки життя і здоров'я людей, збереження їх матеріальних цінностей в процесі руху і експлуатації транспорту, що і є їх родовим об'єктом». [16] Продовжуючи цю лінію, вона зазначала: «...основною ознакою, що дозволяє відмежувати злочин від проступку, є ступінь суспільної небезпеки вчиненого» [17].

Гізімчук С.В. основним безпосереднім об'єктом злочину (ст.215 КК України 1960р. [5] (ст.288 КК України 2001р.) визнає суспільні відносини по забезпеченню безпеки дорожніх умов руху транспортних засобів. До розряду додаткового обов'язкового об'єкту відносить життя та здоров'я людини, власність [18].

В.А. Мисливий об'єктом злочинів проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту визнає суспільні відносини з приводу безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, спрямовані на захист здоров'я, життя, власності учасників дорожнього руху та інших фізичних та юридичних осіб [19].

Я.В.Матвійчук основним безпосереднім об'єктом порушення правил дорожнього руху або експлуатації транспорту (в КК України, Литви, Латвії, ПР Естонії) вважає безпеку дорожнього руху. В якості додаткових об'єктів злочину (на обов'язковість цих об'єктів акцент не робиться – В.О.) можуть виступати: життя і здоров'я особи, а також за умови, якщо матеріальна шкода передбачена як суспільно небезпечний наслідок цього злочину (як у Литві), – власність [20].

Бабанін С.В. вважає основним безпосереднім об'єктом порушень чинних на транспорті правил суспільні відносини, які забезпечують рух залізничного, водного, повітряного, автомобільного або електричного транспорту. Додатковими безпосередніми об'єктами злочину (про обов'язковість цих об'єктів не говориться) є життя, здоров'я особи, власність [21].

Російські автори, коментуючи норми про транспортні злочини чинного КК РФ, об'єктом транспортних злочинів, вчиненням яких спричиняється шкода здоров'ю, заподіюється смерть потерпілому, визнають безпеку руху та експлуатації транспорту (основний об'єкт), додатковим – життя і здоров'я громадян [22].

Позиції другої групи авторів. Так, К.В.Кичигіна щодо об'єкту автотранспортних злочинів зауважувала, що «...при розгляді конкретного злочинного порушення правил безпеки руху автотранспорту може створитися враження про наявність в числі безпосередніх об'єктів, поряд з безпекою руху, також особистості або майна. Але це не так.» [23] Автор допускає, що при посяганні на одні суспільні відносини певною мірою зачіпаються й інші суспільні відносини, пов'язані з першими. Причому, в залежності від обставин справи, вони можуть змінюватися. Шкода може бути заподіяна особі або власності. Проте завжди заподіюється шкода безпеці руху автотранспорту [24].

Б.О.Куринов безпосереднім об'єктом злочину, відповідальність за який передбачено в ст.211 КК РФСР 1960р., визнавав безпеку руху автотранспорту. Разом з тим автор зауважував, що при вчиненні цього злочину шкода заподіюється й іншим правоохоронюваним відносинам: особі, майну. Проте ці інтереси виступають в якості додаткового безпосереднього об'єкта, який не визначає і не може визначати правову

природу даного злочину [25]. В іншій своїй роботі Б.О.Куринов писав, що при визначенні суспільної небезпеки всіх транспортних злочинів на першому місці серед шкідливих наслідків стоять не матеріальні збитки, а, відповідно, не основа господарської могутності, а нещасні випадки з людьми. Іншими словами, на перше місце держава ставить безпеку людей [26].

О.С.Кузьміна заперечувала проти визнання основним безпосереднім об'єктом автотранспортних злочинів ще й життя та здоров'я. Вона зауважувала, що ці правопорушення пов'язані тільки з діяльністю автотранспорту, і особа, що їх вчинила, не переслідує мети використовувати транспортний засіб для нанесення шкоди здоров'ю громадян або спричинення майнових збитків. Життя і здоров'я людини, а також власність можуть лише виступати як додатковий безпосередній об'єкт, який жодною мірою не визначає правову природу автотранспортного злочину. В той же час даний автор підкреслювала, що при порушенні правил безпеки руху і експлуатації транспорту може бути спричинено шкоду особі або власності, але у всіх цих випадках шкода завдається в першу чергу безпеці руху автотранспорту. Шкода особі або власності не визначає соціально-політичне значення діянь. О.С.Кузьміна також зауважувала, що посилення окремих авторів на те, що без вказівки в законі на наслідки немає і самого злочину, є неправильним в плані вирішення питання про безпосередній об'єкт. Підтвердженням цього, на думку О.С.Кузьміної, є наявність транспортних злочинів з формальними складами, в яких на перший план висуваються відносини безпеки руху або експлуатації транспорту [27].

На користь своєї позиції – що життя і здоров'я людини, а також власність не визначають правову природу автотранспортного злочину, О.С.Кузьміна висувала такі аргументи: 1) особа, що вчинила транспортні злочини, не переслідує мети використовувати транспортний засіб для нанесення шкоди здоров'ю громадян або спричинення майнового збитку; 2) у всіх випадках вчинення транспортних злочинів шкода завдається в першу чергу безпеці руху автотранспорту; 3) що саме ради правового забезпечення охорони відносин безпеки руху і прийняті норми, в яких передбачена відповідальність за транспортні злочини; 4) що вказівка на наслідки злочинного діяння в нормах Особливої частини КК РРФСР само по собі не обумовлює вирішення питання про об'єкт злочину [28].

В цьому зв'язку потрібно зауважити, що особа, вчиняючи транспортні злочини, дійсно не переслідує мету нанесення шкоди здоров'ю громадян чи позбавлення їх життя. В такому разі це було б злочином проти здоров'я або життя людини. Однак, безпека руху та експлуатації транспорту кримінально-правовою охороною забезпечені не самі по собі.

Вчинення конкретного з транспортних злочинів (ст.276-292 КК України) ставить або може ставити під загрозу здоров'я чи життя, безпеку, волю людини, власність, екологічну безпеку, громадську безпеку, права і законні інтереси підприємств, установ, організацій та громадян. Виокремлення ж транспортних злочинів, відповідальність за які передбачена в самостійному розділі, зовсім не означає, що ці норми «служать» виключно безпеці руху або експлуатації транспорту. Безпека руху або експлуатації транспорту незалежно від людини, сама по собі, не існує, про що, до речі, зазначено і у «транспортних законах». В ст.16 Закону України «Про транспорт» безпека на транспорті визначається саме через «безпеку життя і здоров'я громадян, безпеку експлуатації транспортних засобів, охорону навколишнього природного середовища [29]. Цю норму базового транспортного закону конкретизують «спеціальні транспортні закони». Так, наприклад, в Законі України «Про залізничний транспорт» щодо безпеки на залізничному транспорті (ст.11) зазначено наступне. Залізниці та підприємства залізничного транспорту загального користування забезпечують безпеку життя і здоров'я громадян, які користуються його послугами, а також безпеку руху поїздів, охорону навколишнього природного середовища згідно з чинним законодавством України [30]. В Законі України «Про автомобільний транспорт» говориться про обов'язкову стандартизацію і оцінку відповідності на автомобільному транспорті. В ст.8 цього Закону зазначено, що стандартизація на автомобільному транспорті забезпечує, зокрема, захист інтересів споживачів і держави у питаннях безпеки перевезень для життя, здоров'я людей та майна осіб, охорони довкілля [31]. В Законі України «Про трубопровідний транспорт» визначено мету законодавства про трубопровідний транспорт – регулювання відносин на всіх етапах створення та функціонування (проекування, будівництво, експлуатація, капітальний ремонт, реконструкція тощо) трубопровідного транспорту, встановлення гарантій безпеки життя та здоров'я населення, забезпечення охорони навколишнього природного середовища і національного багатства України від можливого негативного впливу під час експлуатації об'єктів цього виду транспорту [32]. Як бачимо, безпека слугує виключно людині. Через призму інтересів людини існує і сам Кримінальний кодекс. Проте структурування розділів Особливої частини КК за родовим об'єктом є логічним – бо злочинний вплив на людину може здійснюватись по-різному.

Відносини, що забезпечують безпеку руху або експлуатації транспорту в контексті кримінально-правової охорони нерозривно пов'язані з відносинами, що забезпечують здоров'я або життя, безпеку, волю людини, власність, екологічну безпеку, громадську безпеку, права і законні інтереси підприємств, установ, організацій та громадян. Правий В.Ю.Квашис, який стверджував, що юридична природа будь-якого конкретного складу злочину визначається властивістю лише йому сукупності ознак, що характеризують об'єкт посягання, об'єктивну сторону, суб'єктивну сторону і суб'єкт злочину [33]. А злочин, відповідальність за вчинення якого передбачена, наприклад, в ст.286 КК України, визнається таким лише за умови порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особою, яка керує транспортним засобом, що: спричинило потерпілому середньої тяжкості тілесне ушкодження (ч.1); спричинило смерть потерпілого або заподіяло тяжке тілесне ушкодження (ч.2); спричинило загибель кількох осіб (ч.3). При відсутності посягання на життя чи здоров'я людини, відсутній і склад автотранспортного злочину [34].

Інакше кажучи, про родовий об'єкт транспортних злочинів можна говорити, що він є складним (двостороннім). Безпека руху та експлуатації транспорту включає в себе особисті блага людини, власність, екологічну безпеку, громадську безпеку, права і законні інтереси підприємств, установ, організацій та громадян. Загроза цим благам відбувається в сфері руху або експлуатації транспорту через порушення правил безпеки руху або експлуатації транспорту. **Тобто родовий об'єкт злочинів, відповідальність за вчинення яких передбачена в статтях Розділу XI Особливої частини КК України, – це безпека руху та експлуатації транспорту, як такий стан його функціонування, за якого життя, здоров'ю, безпеці, волі людини, власності, екологічній безпеці, громадській безпеці, правам і законним інтересам підприємств, установ, організацій та громадян ніщо не загрожує, створюються умови відсутності будь-яких небезпек.**

При вчиненні певного транспортного злочину пошкоджується чи ставиться під загрозу пошкодження конкретний безпосередній об'єкт. В цілому ж для безпосереднього об'єкта транспортного злочину визначальними, як на наш погляд, є такі складові: безпека руху та експлуатації транспорту (завжди виступає в якості основного безпосереднього об'єкта злочину), та життя, здоров'я, особиста безпека, воля людини, власність, екологічна безпека, громадська безпека, права і законні інтереси підприємств, установ, організацій та громадян, які виступають в якості додаткових (обов'язкових чи факультативних) безпосередніх об'єктів злочину. Саме в такому зв'язку ці складові безпосереднього об'єкта і визначають юридичну природу транспортного злочину.

Література

1. Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту в науковій літературі називають транспортними злочинами (Див., напр.: Алексеев Н.С. Транспортные преступления. Ответственность за преступления, посягающие на правильную работу советского транспорта. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1957, - 148с.; Касынюк В.И. Уголовная ответственность за транспортные преступления. – К.: «Вища школа», 1977. – 35с.; Куринов Б.А. Квалификация транспортных преступлений (ст.85,86 УК РСФСР). – М.: Изд-во МГУ, 1965 – 234с.

2. Уголовный кодекс УССР // Борьба с преступностью в Украинской ССР. Т.1. 1917-1925г.г. Автор очерка и составитель документов проф. П. П. Михайленко. – К.: ВШ МООП, 1966, с.450-618.

3. В теорії кримінального права неоднаково вирішується питання про те, що слід визнавати об'єктом злочину. Зокрема, С.Б.Гавриш об'єктом злочину визнає «благо» (Гавриш С.Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины: проблемы теории и развитие законодательства. – Харьков: Основа, 1994, с.125-172). В.П.Ємельянов стверджує, що «ні суспільні блага і цінності, ні люди не можуть виступати у всіх випадках як об'єкт злочинних зазіхань. Універсальною категорією, що охоплює всі без винятку охоронювані кримінальним законом реальні об'єкти, може виступати категорія «сфери життєдіяльності людей» (Ємельянов В.П. Понятие объекта преступлений в уголовно-правовой науке // Право і безпека. – 2002. – №4. – С.7-11).

4. Наведені авторські позиції належно обґрунтовані. В них міститься раціональні зерна. Адже такі категорії як «благо», «цінності», «сфери життєдіяльності людей», як на наш погляд, означають умови існування суспільних відносин і забезпечуються суспільними відносинами. Ці суспільні відносини забезпечують найбільш суттєві блага й інтереси, охороняються кримінальним правом і представляють собою об'єкти злочинів (Гаухман Л.Д. Насилие как средство совершения преступления. – М.: Юрид. лит., 1974, с.34-35).

5. Якщо розглядати категорію «благо» окремо від суспільних відносин то, наприклад, будь-яке позбавлення людини життя слід розцінювати як вбивство. Але ж це не так. В цьому

контексті слухним є зауваження М.Й.Коржанського, що в разі визнання об'єктом злочину при вбивстві не суспільні відносини, а життя в біологічному розумінні, то тоді неможливо пояснити правомірність позбавлення життя при необхідній обороні (Коржанский Н.И.Объект посягательства и квалификация преступлений: Учеб. пособие. – Волгоград: НИИРИО ВСШ МВД СССР, 1976, с.60).

6. Дійсно, людину можна позбавити життя при захисті від суспільно небезпечного посягання, за умови дії в межах необхідної оборони; при нападі на неї з метою заволодіння її майном. І лише оцінка дій в системі суспільних відносин дає можливість чіткого визначення наведених дій. При позбавленні життя особи, яка вчинила суспільно небезпечно посягання на потерпілого, дії останнього вчинені з метою захисту своїх прав і були обумовлені потребою негайного відвернення чи припинення посягання. Тобто ці дії відбувались в рамках відносин, що забезпечують право на необхідну оборону і як такі вони визнаються правомірними. У разі ж позбавлення життя потерпілого з корисливих мотивів, дії винного відбуваються не в рамках охоронюваних суспільних відносин, а поза ними. Вбиваючи особу, винний посягає на відносини, що забезпечують її життя. Це визнається злочином.

7. В наведених ситуаціях людина з різних підстав позбавляється життя. Але лише оцінка цього блага з позиції об'єкта охорони як суспільних відносин дає змогу визначити правомірність чи злочинність таких дій. Цей стан зумовлений тим, що закон охороняє життя не тільки суто в фізичному розумінні, а й в соціальному. Закон захищає людину не абстрактно, не поза суспільством, а в системі суспільних відносин (Гаухман Л.Д. Насилие как средство совершения преступления. – М.: Юрид. лит, 1974, с.34). І тільки тоді вплив на тіло людини буде визнаватись злочинним, коли вона є суб'єктом відносин, що охороняються кримінальним правом, а цей вплив направлений на порушення даних суспільних відносин (Коржанский Н.И.Объект посягательства и квалификация преступлений: Учеб. пособие. – Волгоград: НИИРИО ВСШ МВД СССР, 1976, с.62).

8. Відзначимо, що і в сучасних умовах значна більшість дослідників даної проблеми об'єктом злочину визнає суспільні відносини. (Борисов В.І., Пашенко О.О. Злочини проти безпеки виробництва: Поняття та види. Кримінальна відповідальність за порушення правил ядерної та радіаційної безпеки: Монографія. – Харків: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2006. – 224с; Кримінальне право України. Особлива частина: Підручник / За ред.. М.І.Мельника, В.А.Клименка. – 3-тє вид., переробл. та допов. – К.: Атіка, 2009. – 744с. (С.Я.Лихова загальним об'єктом злочинів визнає правовідносини (відносини, які склалися в суспільстві між окремими його членами та їх об'єднаннями, і які в інтересах всього суспільства піддані нормативному регулюванню. Див.: Лихова С.Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006, с.17-79); Мисливий В.А. Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту: Монографія. – Д.: Юрид.акад.Мін-ва внутр. справ, 2004. – 380с.; Кримінальна відповідальність за порушення виборчих і референдних прав / За заг. ред. В.П.Тихого. – Х.: Вид-во «Кроссруд», 2008. – 344с., Тихий В. Актуальні питання застосування і вдосконалення кримінально-правових норм про відповідальність за злочини проти громадської безпеки // Право України. – 2010. - №9. – С.25-30.

9. Уголовный кодекс УССР // Борьба с преступностью в Украинской ССР. Т.2. 1926-1967г.г. Автор очерка и составитель документов проф. П. П. Михайленко. – К.: ВШ МООП, 1967, с.311-369.

10.Кримінальний кодекс Української РСР // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1961. – №2. – Ст.14.

11.Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – №25-26. – Ст. 131.

12.Новий тлумачний словник української мови. У трьох томах. Том 1. – К.: Аконіт, 2008, с.83.

13.Новий тлумачний словник української мови. У трьох томах. Том 3. – К.: Аконіт, 2008, с.222-223.

14.Новий тлумачний словник української мови. У трьох томах. Том 1. – К.: Аконіт, 2008, с.638.

15.Правила дорожнього руху: затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2001 р. №1306 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 41. – Ст.1852.

16.Про дорожній рух: Закон України від 30 червня 1993р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – №31. – Ст.338.

17.Квашис В.Е. Ответственность за правонарушения на транспорте. – М.: «Знание», 1974, с.35.

18.Там само, с.51.

19. Там само, с.35.
20. Касьянук В.И. Уголовная ответственность за транспортные преступления. – К.: «Вища школа», 1977, с.3-4.
21. Галахова А.В. Уголовно-правовая характеристика транспортных преступлений: Учебное пособие. – М.: МССШМ МВД СССР, 1990, с.4
22. Там само, с.5.
23. Гзімчук С.В. Кримінальна відповідальність за порушення правил, норм та стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху автореферат дис. на здобуття наук. ступ. канд.юрид.наук за спец.12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. – Х.: Університет внутр. справ МВС України, 1999, с.8-10.
24. Мисливий В.А. Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту: Монографія. – Д.: Юрид.акад.Мін-ва внутр. справ, 2004, с.109.
25. Матвійчук Я.В. Кримінальна відповідальність за порушення правил дорожнього руху або експлуатації транспорту (порівняльно-правове дослідження): автореферат дис. на здобуття наук. ступ. канд.юрид.наук за спец.12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. – К.: КНУВС, 2009, с.8.
26. Бабанін С.В. Кримінальна відповідальність за порушення чинних на транспорті правил: автореферат дис. на здобуття наук. ступ. канд.юрид.наук за спец.12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2008, с.9.
27. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. – 3-е изд., перераб. и доп. Отв. ред. А.И.Рарог. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006, с.458-470; Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. / Отв. Ред. В.И.Радченко; Науч. Ред. П.С.Михлин. – М.: Спарк, 200, с.634-647 (автори цього коментаря, говорячи про об'єкт, вказують, що злочини посягають на безпеку руху та експлуатацію транспорту, а також здатні спричинити фізичну, матеріальну та іншу шкоду).
28. Кичигина Е.В. Ответственность за нарушения безопасности движения городского транспорта. – М.: Юрид.лит, 1966, с.27.
29. Там само.
30. Куринов Б.А. Автотранспортные преступления (квалификация и наказание). – М.: Юрид.лит, 1970, с.20.
31. Куринов Б.А. Квалификация транспортных преступлений (ст.85,86 УК РСФСР). – М.: Изд-во МГУ, 1965, с.36.
32. Кузьмина А.С. Об объекте автотранспортных преступлений // Проблемы борьбы с преступностью: Труды Омской высшей школы милиции. – Омск: Омская высшая школа милиции МВД СССР, 1976, с.60-66.
33. Там само, с.62-63.
34. Про транспорт: Закон України від 10 листопада 1994 року N 232/94-ВР (з послідуєчими змінами) // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – N 51. – Ст.446.
35. Про залізничний транспорт: Закон України від 04.07.1996 № 273/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – N 40. – Ст. 183 (з послідуєчими змінами)
36. Про автомобільний транспорт: Закон України від 05.04.2001р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 22. – Ст. 195 (з послідуєчими змінами).
37. Про трубопровідний транспорт: Закон України від 15.05.1996, № 192/96-ВР // режим доступу: сайт "Законодавство України". (з послідуєчими змінами)
38. Квашис В.Е. Ответственность за правонарушения на транспорте. – М.: «Знание», 1974, с.35.
39. Курс советского уголовного права. Т.6. – М.: Наука, 1971, с.407-408.

БЕЗПЛІДНІСТЬ ЯК НАСЛІДОК НЕЗАКОННО ПРОВЕДЕНОГО АБОРТУ: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ

Павленко І.В.

*аспірантка кафедри теорії держави
і права НТУУ «КПІ»*

В даній статті розглядається питання про медичну і юридичну обґрунтованість безплідності в статті 134 Кримінального кодексу України. Автором піднято питання про причини жіночої безплідності взагалі і її співвідношення з незаконно проведеними абортими. При написанні статті було використано думки фахівців в сфері медицини, приведено приклади з судової практики. Автором обґрунтовується положення про доцільність виключення безплідності із числа наслідків у статті 134 Кримінального кодексу України.

В данній статтє рассматривается вопрос о медицинской и юридической обоснованности бесплодия в статье 134 Уголовного кодекса Украины. Автором затронут вопрос о причинах женского бесплодия вообще и его соотношение с незаконно произведенными абортими. При написании статьи были использованы мнения специалистов в сфере медицины, приведены примеры из судебной практики. Автором обосновывается положение о целесообразности исключения бесплодия из числа последствий в статье 134 Уголовного кодекса Украины.

In this article is examined a question about medical and legal validity of sterileness in the article 134 of the Criminal code of Ukraine. An author is affect a question about reasons of womanish sterileness in general and its correlation with the illegally conducted abortions. For writing of the article were used opinions of specialists in the sphere of medicine, examples are resulted from judicial practice. It is set that diagnostics of etymology of reasons of sterileness is a difficult process which sometimes can last years. Therefore an author is ground position about expedience of exception of sterileness from the number of consequences in the article 134 of the Criminal code of Ukraine.

Ключові слова: незаконний аборт, кримінальна відповідальність, безплідність.

Актуальність теми дослідження. Злочини з матеріальними складами – це такі, які об'єктивної сторони яких закон вимагає встановлення не тільки діяння, але й настання певних суспільно-небезпечних наслідків. Ці наслідки, по-перше, повинні знаходитись в прямому причинному зв'язку з самим діянням, по-друге, бути адекватними та відповідними суспільно-небезпечному діянню. Безплідність передбачена як один із наслідків в ст. 134 КК України. Статистичних даних, які б свідчили яка кількість абортів взагалі, і незаконних, зокрема, тягне безплідність, немає. Тому, **метою статті** - з'ясувати медичну і юридичну обґрунтованість безплідності як наслідку у ст. 134 КК України.

Стан наукової розробки. Питання про незаконний аборт у своїх роботах розглядали такі вчені як М.Д. Шаргородський [1, 412-456], І.І. Горелік [2, 78-98], М.І. Загородніков [3, 120-139], В.О. Глушков [4, 111-120] та ін. Зауважимо, що «безплідність» як наслідок при незаконному аборті з'явився відносно недавно, а саме у чинному КК України. Тому в роботах названих авторів дослідження із заявленої теми відсутні. На сучасному етапі розвитку науки кримінального права наукові розробки з питання незаконного абортів належать К.О. Черевку [5, 1-20] та Г.В. Чеботарьовій [6, 198-348]. Однак, саме наслідки незаконного абортів в роботах вказаних авторів розглядаються побіжно.

Виклад основного матеріалу. Злочин, відповідальність за який передбачена в ч.2 ст. 134 КК України, сконструйований як матеріальний. Тобто злочин визнається закінченим з моменту настання суспільно-небезпечних наслідків. Наслідки, які вказані у ч.2 ст. 134 КК України – це тривалий розлад здоров'я, безплідність або смерть потерпілої. В нашій статті розглянемо один із вказаних наслідків, а саме – безплідність. Як вище вже вказано, в КК УСРР 1922 та 1927 р.р. наслідок, який передбачався в кваліфікованих складах незаконного абортів – це лише смерть потерпілої. В КК УРСР 1960 р. ця позиція була доповнена наслідком у вигляді тривалого розладу здоров'я. І в КК України 2001 р. в кваліфікованому складі незаконного проведення абортів передбачено три можливі суспільно-небезпечні наслідки.

Розглядаючи означену тему дослідження і не будучи фахівцями в сфері медицини (внаслідок відсутності медичної освіти), ми, безумовно, звернемось до медичної літератури. Насамперед, щодо з'ясування категорії «безплідність».

Так, в «Большой медицинской энциклопедии» визначається, що «безплідність – це нездатність до відтворення потомства» [7, 51]. Автори підручника «Гинекология» виділяють наступні причини жіночого безпліддя:

- «психогенні фактори;

- порушення овуляції (ендокринне безпліддя) (35-40%);
- трубчасто-перитонеальний фактор (20-30%);
- різноманітні гінекологічні захворювання (15-25%);
- імунологічні причини (2%).

У 48% безплідних жінок, - констатують далі автори, - виявляють одну причину безпліддя, в інших – поєднання двох та більше» [8, 403,405].

В акушерстві розрізняють ранні наслідки проведення абортів, тобто такі, які розвиваються під час абортів і/або відразу після його проведення, і пізні, тобто такі, які проявляються через деякий час, іноді навіть через роки після операції. Так, М.В. Майоров у своїй статті «Гормональна реабілітація після абортів» вказує, що «до ранніх ускладнень абортів належать: затримка частин плідного яйця, істміко-цервікальна недостатність, порушення менструального циклу, перфорація матки та інші. До пізніх ускладнень проведеного абортів належать різні порушення менструальної функції: олігоменорея, мено- і метрорагія. Причинами таких станів є, як правило, нейроендокринні порушення центрального генезу, аменорея, що виникає внаслідок порушення регенераторної здатності ендометрію (при перериванні вагітності з використанням кюретки, видаляється не тільки плідне яйце, але й пошкоджується базальний шар не тільки ендометрію, але й міометрію), з наступним пригніченням функції яєчників, а також розвиток спайочного процесу в області внутрішнього отвору цервікального каналу внаслідок його механічної травматизації. До віддалених наслідків проведеного абортів належать: можливе вторинне безпліддя, виникнення трубної вагітності, викидні, мимовільні аборти (невиношування вагітності, ендометриоз, формування в порожнині матки децидуального поліпу та інше)» [9, електронний ресурс].

Безплідність - це не самостійне захворювання, це симптомокомплекс різноманітних захворювань організму, а тому його діагностика, а, тим паче, лікування є величезною задачею [10, електронний ресурс].

Ми вважаємо, що, позиція законодавця, який передбачив такий наслідок як безплідність в ч. 2 ст. 134 КК України, є поспішною і непослідовною. В підтвердження сказаного пояснимо нашу позицію: по-перше, проведення судово-медичної експертизи з приводу настання безплідності не передбачено ані Правилами проведення судово-медичних експертиз (обстежень) з приводу статевих станів в бюро судово-медичної експертизи, затвердженими Наказом МОЗ від 17.01.1995 р. №6 [11, електронний ресурс] (1. далі в тексті – Правила; 2. це основний документ, який застосовується при розгляді кримінальних справ з приводу статевих станів – авт. І.П.), ані будь-якими іншими нормативно-правовими актами. Так, відповідно до п. 2.8.1 вказаних Правил при проведенні експертизи незаконно проведеного абортів, серед інших питань, має бути з'ясовано - якої шкоди завдав аборт обстежуваним. На нашу думку, це достатньо загальна фраза, яка може стосуватись питання щодо встановлення конкретно безплідності, а може і не стосуватись. Це, власне, означає, що встановлення безплідності при незаконному проведенні абортів, не є обов'язковим для слідчих органів при розгляді кримінальної справи. По-друге, оскільки встановлення безплідності не є нормативним зобов'язанням для слідчих органів, то відповідно, витрати на проведення цієї експертизи покладаються на потерпілу особу. На практиці - жінка, яка перенесла незаконне переривання вагітності навряд чи буде проходити таку процедуру, оскільки погоджуючись на незаконний аборт, вона, відповідно, намагалась приховати цей факт і, надалі, ще й платити за проведення експертизи на предмет встановлення безплідності, яку призвів аборт, не буде. По-третє, навіть, якщо потерпіла особа сама виявить бажання провести таку експертизу, то між самим встановленням безплідності і незаконним абортів, який її спричинив, повинен пройти певний проміжок часу. Цей час потрібен для діагностики та виявлення конкретних причин.

На питання безплідності як наслідку незаконного проведення абортів була звернена увага і окремих вчених-юристів. Так, М.І. Хавронюк зазначає: «правильно те, що на відміну від ст. 134 КК України, у КК Росії відповідальність за цей злочин не обтяжується наслідком у виді безплідності потерпілої. Дійсно, такий наслідок може бути встановлений лише після спливу значного часу, а стосовно особи, яка не досягла статевої зрілості, - тільки після її досягнення, а тому довести причинний зв'язок між діянням і вказаним наслідком часто буває неможливим» [12, 891].

Позиція М.І. Хавронюка загалом є конструктивною, однак викликає зауваження стосовно положення про особу, яка не досягла статевої зрілості. Так, відповідно до п. 2.1.2. Правил, під станом статевої зрілості слід розуміти закінчення формування жіночого організму, коли статеве життя, запліднення, вагітність, пологи та годування дитини є нормальною функцією і не призводять до розладу здоров'я [11, електронний ресурс]. Використовуючи діалектичний закон заперечення заперечення, ми можемо стверджувати, що недосягнення статевої зрілості виключає можливість запліднення, вагітності і т.д. Відтак виникає слушне запитання:

як такій особі можна провести аборт взагалі, і незаконний, зокрема? Безперечно – ніяк. Крім того, якщо припустити наявність вагітності та її незаконне переривання у особи віком 14-18 років (експертиза щодо досягнення статевої зрілості проводиться саме у такої вікової категорії осіб), то ми повинні диференціювати два проміжки часу: 1) з моменту запліднення і до проведення незаконного аборт; 2) після проведення незаконного аборт. Головне, на що потрібно звернути увагу – це перший означений проміжок часу. Якщо вказаний проміжок часу характеризувався нормальним перебігом вагітності, то з великою ймовірністю можна спрогнозувати й нормальне подальше виношування вагітності, пологи та годування дитини. Що, в свою чергу, означає досягнення особою статевої зрілості. А отже, твердження М.І. Хавронюка, який ймовірно настання безплідності після незаконного аборт у статево незрілих осіб ставить у залежність від досягнення ними статевої зрілості, виявляється нелогічним.

На підставі викладеного, нами пропонується внести зміни до ч. 2 ст. 134 КК України, а саме, виключити слово «безплідність».

Однак, зауважимо, що, така на перший погляд, логічна і теоретично обґрунтована нами пропозиція йде врозріз з реальними наслідками, що мають місце після незаконного аборт. Мова йде про окремі випадки із судової практики. Так, вироком у кримінальній справі №1-106-09 було встановлено наступне: підсудна, не маючи спеціальної медичної освіти, шляхом введення чужорідного предмету провела потерпілій незаконний механічний аборт, внаслідок чого остання була госпіталізована в обласну клінічну лікарню м. Одеси. Згідно висновку судово-медичної експертизи №76 від 16.04.2009 р. у потерпілої була вагітність, строк якої міг становити 3,5 місяці; штучне переривання вагітності механічним способом у потерпілої знаходиться в прямому причинному зв'язку з введенням чужорідного предмета (пластмасової трубки) в порожнину матки, що потягло за собою видалення матки і втрату продуктивної здатності (здатності до запліднення, зачаття і дітонародження). Суд справедливо кваліфікував дії підсудної за ч. 2 ст. 134 КК України, як незаконне проведення аборт, що потягло безплідність потерпілої [13].

Приводимо ще один приклад. Вироком у кримінальній справі №1-6 від 13.01.2005 р. було встановлено, що підсудна, не маючи спеціальної медичної освіти, знаючи про наявність вагітності у потерпілої, за проханням останньої, ввела в порожнину її матки мильний розчин, в результаті чого відійшли навколоплідні води, однак плід не вийшов. Через 9 годин потерпіла була доставлена в пологове відділення Судацького територіального медичного об'єднання з ознаками, що свідчать про переривання вагітності: відходження навколоплідних вод, відкриття зіву матки, кров'янисті виділення з статевих шляхів, а також об'єктивні ознаки, що вказують на септичний стан хворої: важкий загальний стан, підвищення температури тіла до 38,6°C, рясні гнійні виділення із статевих органів, що вимагало проведення оперативного втручання – видалення матки з плодом і маточними трубами. Відповідно до висновку експерта №3424 від 09.11.2004 р. введення нестерильного мильного розчину в порожнину матки призвело до розвитку запалення стінок матки, каналу шийки матки, а також стінок і тканин плаценти, септичному стану хворої, що є небезпечним для життя станом, яке потребувало оперативного лікування по життєвим показанням. Кримінальний аборт призвів до видалення матки і маточних труб, що викликало втрату до зачаття і дітонародження. Спричиненні потерпілій ушкодження належать до тяжких тілесних ушкоджень, небезпечних для життя в момент заподіяння і таких, що потягли втрату репродуктивної здатності [14].

Формально-логічний метод дослідження наведених прикладів дозволяє зробити нам наступні висновки. Видалення матки (її відсутність) означає безплідність, принаймні – це неможливість самостійно для жінки виносити дитину (відсутність матки в окремих випадках не означає відсутності у жінки «живих» яйцеклітин, які можуть бути використані у програмах донації або сурогатного материнства). Однак, безплідність, в свою чергу, можлива як при наявності такого органу як матка, так і при її відсутності. Безплідність може знаходитись в прямому причинному зв'язку з незаконним аборт, а може бути наслідком розвитку різних захворювань, які не були виявлені (діагностовані) до моменту проведення незаконного аборт. Крім того, настання безплідності в більшості випадків – це віддалений наслідок незаконного аборт, тому виявлення її причин займає місяці або навіть роки.

Відповідно до п. 2.1.7 Правил судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, затверджені МОЗ України від 17 січня 1995 р. № 6, ушкодження, що призвело до переривання вагітності, незалежно від її строку, належить до *тяжких* за умов, що між цим ушкодженням і перериванням вагітності є прямий причинний зв'язок [15, електронний ресурс].

Висновок. На підставі викладеного, вважаємо за доцільне виключити слово «безплідність» в ст. 134 КК України, а випадки, коли в результаті незаконного аборт мало

місце видалення матки та/або інших внутрішніх статевих органів слід розглядати як «тяжкі наслідки».

Література

1. Шаргородский М.Д. Преступления против жизни и здоровья / Шаргородский М.Д. - М., Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1948. – 511 с.
2. Горелик И.И. Ответственность за поставление в опасность по советскому уголовному праву / Горелик И.И. - Минск, издательство «Высшая школа», 1964. – 193 с.
3. Загородников Н.И. Преступления против здоровья / Н.И.Загородников. – М., изд-во «Юридическая литература», 1969. – 168 с.
4. Глушков В.А. Ответственность за преступления в области здравоохранения / В.А. Глушков. - К., Издательское объединение «Вища школа», 1987. – 200 с.
5. Черевко К.О. Кримінально-правова характеристика незаконного проведення абортів: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / К.О. Черевко. - Х., 2011. – 20 с.
6. Чеботарьова Г.В. Кримінально-правова охорона правопорядку в сфері медичної діяльності: монографія / Чеботарьова Г.В. – К.: КНТ, 2011. –616с.
7. Большая медицинская энциклопедия/ Под ред. академика Б.В. Петровского, Изд-во «Советская энциклопедия», М., 1981. – с. 51
8. Г.М. Савельева. Гинекология: учебник 3-е изд., перераб. и доп. / Г.М. Савельева, В.Г. Бреусенко. — М.: ГЭОТАР-Медиа, 2007. – 432 с.
9. Гормональная реабилитация после аборта [Электронный ресурс] / Майоров М.В. // Therapia. Украинский медицинский вестник. – 2007. - №5(15). – Режим доступа до журналу: <http://therapia.ua/therapia/2007/05/gormonalnaya-reabilitatsiya-posle-aborta>
- 10.Мединфа. Медицинская энциклопедия. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://medinfa.ru/02/besplodie>
- 11.Правила проведення судово-медичних експертиз (обстежень) з приводу статевих станів в бюро судово-медичної експертизи, затверджені Наказом МОЗ від 17.01.1995 р. №6. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=z0253-95>
- 12.Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації. Монографія / М.І. Хавронюк – К.: Юрисконсульт, 2006. – 1048 с.
- 13.Вирок у кримінальній справі №1-106-09 від 12.08.2009 р. // Архів Саратського районного суду Одеської області за 2009 рік
- 14.Вирок у кримінальній справі №1-6 від 13.01.2005 р. // Архів Судацького міського суду Автономної Республіки Крим за 2005 рік
- 15.Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, затверджені Наказом МОЗ України від 17.01.1995 р. № 6. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95>

**ТРАНСПЛАНТАЦІЯ ОРГАНІВ І ТКАНИН ЛЮДИНИ: ПРАВОВИЙ
ТА КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ****Дунаєвська Л. Г.***кандидат юридичних наук, доцент кафедри правосуддя
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,***Лушпівко В. М.***магістр 2-го року навчання юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Статтю присвячено правовому регулюванню трансплантації органів і тканин людини. Розглянуто стан законодавчого регулювання трансплантації. Проаналізовано моделі регулювання донорства від померлих осіб: «презумпція згоди» та «презумпція незгоди». Обґрунтовано необхідність внесення доповнень до законодавства досліджуваної теми. Проведений аналіз незаконної трансплантації органів і тканин людини.

Статья посвящена правовому регулированию трансплантации органов и тканей человека. Рассмотрено состояние законодательного регулирования трансплантации. Проанализированы модели регулирования донорства от умерших: «презумпция согласия» и «презумпция несогласия». Обоснована необходимость внесения дополнений в законодательство изучаемой темы. Проведен анализ незаконной трансплантации органов и тканей человека.

This article is devoted to law regulation of organs transplantation and tissues. We examined the situation of regulation of transplantation. Analyzed models of donor regulations from dead people: "presumption of agreement" and "presumption of disagreement". Formulated the need of introducing additions to the legislation of examined issue. Led the analysis of illegal transplantation of organs and tissues.

Ключові слова: трансплантація, «презумпція згоди», «презумпція незгоди», незаконна трансплантація

За останнє століття людство досягло значних успіхів в розвитку медицини, проте нові можливості призвели не тільки до покращення надання медичної допомоги, а й до нових способів вчинення злочинів. Одним із нових методів лікування на сьогоднішній день є трансплантація органів і тканин людини. Поряд з тим, що даний метод дозволяє врятувати життя, та без належного правового регулювання він стає інструментом (новим способом) вчинення злочину проти життя та здоров'я особи.

Проблеми правового регулювання трансплантації органів і тканин людини досліджували такі науковці: М. Авдеєв, В. Глушков, М. Малєїн, Н. Малєїна, А. Мусієнко, С. Тихонова, Г. Чаботарьова та інші, але ряд питань так і не знайшли єдиного підходу.

Трансплантацію органів і тканин людини в Україні на сьогодні регулюють: «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 р., Закон України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині» від 16 липня 1999 р., «Додатковий протокол до Конвенції про права людини та біомедицину щодо трансплантації органів і тканин» від 24 січня 2002 р., Постанова Кабінету міністрів України про «Деякі питання реалізації Закону України "Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині"» від 24 квітня 2000 р., Постанова Кабінету міністрів України «Про внесення змін до переліку державних та комунальних закладів охорони здоров'я і державних наукових установ, які мають право провадити діяльність, пов'язану з трансплантацією органів та інших анатомічних матеріалів людині» від 28 травня 2008 р., Постанова Кабінету міністрів України «Про доповнення переліку державних та комунальних закладів охорони здоров'я і державних наукових установ, які мають право провадити діяльність, пов'язану з трансплантацією органів та інших анатомічних матеріалів людині» від 6 січня 2010 р., наказ Міністерства Охорони Здоров'я «Порядок перевезення анатомічних матеріалів людини в межах України та вивезення їх за межі України» від 4 травня 2000 р., наказ Міністерства Охорони Здоров'я «Про затвердження Положення про Єдину державну інформаційну систему трансплантації» від 29 листопада 2002 р., положення Міністерства Охорони Здоров'я «Про Координаційний центр трансплантації органів, тканин і клітин» від 06 липня 2005 р., наказ Міністерства Охорони Здоров'я «Про затвердження показників безпеки і якості гомотрансплантата - нирки донора-трупа» від 15 березня 2012 р., наказ Міністерства Охорони Здоров'я «Про надання живим родинним донором гомотрансплантата для трансплантації» від 10 квітня 2012 р. та інші.

За визначенням Всесвітньої Організації Охорони Здоров'я, трансплантація – це перенесення живої чи мертвої тканини чи органа між особами одного чи різних видів.[1] Орган і тканини що пересаджуються можуть бути взяті як у померлої так і у ще живої людини. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині», трансплантація – спеціальний метод лікування, що полягає в пересадці реципієнту органа або іншого анатомічного матеріалу, взятих у людини чи у тварини.[2] Діяльність, пов'язану із трансплантацією в Україні, можуть здійснювати акредитовані в установленому законодавством України порядку державні та комунальні заклади охорони здоров'я і державні наукові установи згідно з переліком, затвердженого Кабінетом Міністрів України.

На підставі аналізу чинного законодавства можна виділити такі види трансплантації: 1) ауто трансплантація – можливість пересадки власних органів або тканин одного організму, наприклад пересадки власної шкіри з однієї поверхні тіла на іншу у випадках отримання опіків, або використання частин власних кісток для пластичних операцій; 2) ізотрансплантація – пересадку анатомічних матеріалів між генетично близькими організмами (наприклад пересадку органів або тканин між близькими генетично-спорідненими родичами); 3) гомотрансплантація (аллотрансплантація) – пересадка органів або тканин між організмами, які належать одному виду, з використанням анатомічних матеріалів тваринного походження; 4) ксенотрансплантація – пересадка анатомічних матеріалів та взяття анатомічних матеріалів тваринного походження; 5) трансплантація фетальних матеріалів та взяття анатомічних матеріалів у померлих осіб.[3]

Історія розвитку пересадки органів людини бере початок із проведення ряду експериментальних досліджень, за які у 1912 р. Алексис Карель (Alexis Carrel) був нагороджений Нобелівською премією за новаторську роботу. Хірургічна пересадка людських органів від померлих, а також живих донорів, хворим і вмираючим пацієнтам розпочала свій розвиток після Другої світової війни. Впродовж останніх 50 років трансплантацію людських органів, тканин і клітин почали практикувати в усьому світі. Завдяки чому вдалося врятувати не одне життя та поліпшити його якість. Постійне вдосконалення медичних технологій, особливо в подоланні відторгнення трансплантатів, привело до збільшення попиту на них. При цьому попит завжди перевищував пропозицію, незважаючи на суттєве збільшення масштабів надання органів від померлих донорів, а також збільшення в останні роки використання органів від живих донорів. Брак наявних для пересадки трансплантатів не лише сприяв розробці в багатьох країнах процедур і систем для збільшення їх кількості, але також стимулював зростання незаконної торгівлі людськими органами.[4]

Аналізу досвіду зарубіжних країн щодо трансплантації органів і тканин людини дає можливість виділити дві моделі регулювання донорства органів і тканин від померлих осіб, так звана «презумпція згоди» та «презумпція негоди». «Презумпція згоди» також відома в юридичній літературі як «передбачувана згода», або «модель заперечення». Вона стосується осіб що померли, відповідно до неї вилучення і використання органів від померлого здійснюється у випадку, якщо померлий за життя не висловлював заперечень проти цього або якщо заперечення не висловлюють його родичі чи законні представники. Ці умови приймаються як підстава для того, щоб вважати людину і її родичів згідними на донорство органів. Що ж до другої моделі, а саме «презумпції незгоди» то вона означає, якщо до своєї смерті померлий явно не заявляв про свою згоду на вилучення органу (органів) або члени його сім'ї чітко виражають незгоду на такі дії у тому випадку, коли померлий не залишив подібної заяви. У таких випадках відсутність згоди розглядається як відмова від трансплантації. Відповідно до цього принципу передбачається, що кожна людина заздалегідь незгодна з тим, що її органи буде пересаджено іншій людині.[5] На сьогоднішній день в Україні діє саме «презумпція незгоди», яка передбачена ст. 16 Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині».

В зв'язку з цим виникає дискусійне питання щодо переліку осіб, які можуть давати згоду на трансплантацію органів від померлої особи, оскільки для того щоб пересадити орган достатньо згода одного з родичів, не залежно від того чи будуть інші проти цього. Таким чином доцільно ввести уточнення до статті 16 Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині», з приводу осіб які можуть давати згоду на те щоб після смерті донора його органи передавалися реципієнту, а саме в контексті привеливійованості серед родичів, тобто хто має першочергове право і рішення якого з родичів повинен надаватися пріоритет. Чи зовсім скасувати можливість трансплантування органів за їх згодою, а підставою донорства зробити лише по життєву згоду людини, яка повинна бути зареєстрована у відповідному порядку, чи перед самою смертю у присутності родичів, а у випадку коли вона не можуть бути присутні, то в письмовій формі у присутності не менше двох свідків. Це буде самий гуманний вихід, тому що особисте рішення кожної

людини і вона повинна вирішувати за життя чи будуть її органи пересаджуватись іншій людині чи ні, а використання померлої людини як медичні матеріали є неповага до неї.

МОЗ пропонує запровадити «презумпцію згоди» щодо трансплантації органів і тканин людини від померлої особи, мотивуючи тим що це буде стимулювати розвиток трансплантації і медицини в цілому. Для цього необхідно створити належне законодавче та суто медичне підґрунтя яке б дозволило ввести «презумпцію згоди».[6] Але поряд з цим при введенні «презумпції згоди» можуть виникнути питання щодо зловживання лікарями своїм становищем, насамперед це буде вбачатися в тому що лікар з метою наживи може не боротися за життя людини до останнього, для того щоб використати органи (анатомічні матеріали) померлої людини для пересадження їх іншій людині.

Можна запозичити досвід щодо «картки донора», як у США. Процедура отримання «картки донора», як правило, проводиться при оформленні посвідчення водія, а в Україні доцільно було б проводити аналогічну процедуру як при отриманні громадянином посвідчення водія так і на момент призову на строкову військову службу. Слід зазначити, що дані про це не реєструються, тому у випадку, коли особа змінює своє рішення, «картка донора» може бути просто знищена.[7]

Відповідно до Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині» консилиумом лікарів перевіряє наявність у реципієнта медичних показань для застосування трансплантації (ст. 6) та встановлює факт смерті потенційного донора (ст. 15), а також надає висновок щодо можливості взяття гомотрансплантата у живого донора (ст. 12). Згідно визначення що міститься в медичній енциклопедії, консилиум (лат. consilium нарада, обговорення) – нарада кількох лікарів однієї чи різних спеціальностей.[8] Проте в зазначеному законі немає визначення «консилиумома лікарів», його складу та вимог до таких лікарів, тому з метою прийняття обґрунтованих рішень, необхідно в Законі України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині» визначити поняття та склад «консилиумом лікарів».

Відповідно, необхідно законодавчо закріпити межі припустимості трансплантації, чітко визначити момент настання смерті й час, із настанням якого можна вилучити трансплантат, установити перелік осіб, котрі можуть бути донорами та реципієнтами, врегулювати відносини між ними та лікарем, установити умови правомірності отримання трансплантата та низку інших питань.[9]

Аналіз соціальних, кримінально-правових і медичних чинників дає підставу для прогнозу високого рівня латентної злочинності у сфері трансплантології і значних негативних соціальних наслідків у зв'язку з цим.[10] Незаконна трансплантація завжди вчинюється відносно донора або реципієнта. Залежно від адресата, щодо якого порушується порядок трансплантації, доцільно вирізнити такі окремі групи кримінально караних діянь:

Перша група – порушення порядку трансплантації, вчинені відносно реципієнта: 1) здійснення трансплантації без наявності медичних показань консилиумом лікарів; 2) здійснення трансплантації без попереднього надання реципієнтові повної, об'єктивної інформації про майбутнє оперативне втручання; 3) здійснення трансплантації без попереднього отримання від реципієнта згоди на таке оперативне втручання; 4) здійснення трансплантації анатомічних матеріалів людини в закладах охорони здоров'я, наукових установах чи інших організаціях, які не мають права проводити такі оперативні втручання; 5) проведення трансплантації за участі медичного працівника, який не має права брати участь у такому оперативному втручання; 6) трансплантація реципієнтові органів або тканин, які заборонено пересаджувати, та ін..

Друга група – порушення порядку трансплантації органів або тканин людини, які вчинені відносно донора (де донором є тіло померлої особи). Такими діяннями є: 1) вилучення органів або тканин донора без отримання згоди на такі дії; 2) вилучення у донора органів або тканин, які заборонено вилучати; 3) порушення принципу колегіальності в констатації смерті, вилученні органів або тканин у донора; 4) вилучення анатомічних матеріалів у донора особою, яка перебувала у складі консилиуму лікарів із констатації факту смерті цього донора, та ін..

Третя група – порушення порядку трансплантації органів або тканин людини, вчинені відносно донора (де донором є жива людина). До них необхідно віднести такі діяння, як: 1) вилучення органів або тканин у живого донора без попереднього надання йому об'єктивної інформації, яка стосується вилучення фрагментів людського організму; 2) вилучення органів або тканин у живого донора без попередньої згоди на таке вилучення; 3) вилучення трансплантатів без висновку консилиумом лікарів;

4) вилучення у донора органів або тканин, які заборонено вилучати;

5) вилучення органів або тканин у осіб, у яких заборонено їх вилучати, та ін. [11]

За порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини передбачено кримінальну відповідальність ст. 143 КК України «Порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини» та ст. 144 КК України «Насильницьке донорство».

Запобігання злочинам у сфері трансплантації органів або тканин людини здійснюється, насамперед, щодо чинників які зумовлюють окремі види злочинів у сфері медичної практики з приводу трансплантації органів або тканин людини. За масштабом здійснення запобіжна діяльність у сфері трансплантації органів або тканин людини реалізується на загальнодержавному рівні, регіональному або галузевому рівнях, на рівні об'єкту та індивідуальному рівні. На основі вивчення та аналізу державної цільової програми «Трансплантація» на період 2012 року можна виокремити ті заходи загально соціального призначення, які безпосередньо спрямовані на усунення (нейтралізацію) дії детермінантів злочинів у сфері трансплантації органів або тканин людини. Зокрема: заходи щодо удосконалення нормативно-правової бази; заходи щодо формування організаційних засад служби трансплантації; забезпечення підготовки професійних кадрів; інші заходи щодо вирішення соціальних питань. [12]

Проведений правовий та криміналістичний аналіз дозволяє зробити висновок, що лише після цілеспрямованої політики держави щодо вдосконалення законодавства, можна зменшити до мінімуму злочинні дії лікарів, які пов'язані з незаконною трансплантацією органів і тканин людини.

Література

1. Большая медицинская энциклопедия / Гл. ред. С.М. Ковалев. М. – Т. 11. – 3-е изд. – М.: «Советская энциклопедия», 1979. – С. 320.
2. Всемирная организация здравоохранения, режим доступа: <http://www.who.int/topics/transplantation/ru/>
3. Галина Анікіна. Особливості правового регулювання трансплантації органів від померлого донора / Юридична Україна. – 2010р. – №10 – С. 68-75.
4. Городецкая А. Трансплантація в Україні: хто стоїть на шляху розвитку успіху? / «Український медичинський журнал» - 2012.03.15.- Режим доступу до журн.: <http://www.umj.com.ua/article/29255/transplantaciya-v-ukraini-xto-stoit-na-shlyaxu-rozvitku-ta-uspixu>. – Назва з екрану.
5. Гринчак С.В. незаконна трансплантація: аналіз складу злочину / Сучасне українське медичне право: Монографія / За заг. ред.. С.Г. Стеценка. – К.: Атіка, 2010. – С. 130-153.
6. Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині» від 16.07.1999.: Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1007-14>
7. Індюхова О. Хто письмово не заперечить, після смерті стане донором органів / Німецька хвиля – 20.04.2012 – Режим доступу до статті.: <http://www.dw.de/хто-письмово-не-заперечить-після-смерті-стане-донором-органів/a-15898094-1> – Назва з екрану.
8. Коробцова Н.В. Теоретичні аспекти трансплантації в контексті охорони тілесної недоторканості людини / Сучасне українське медичне право: Монографія / За заг. ред.. С.Г. Стеценка. – К.: Атіка, 2010. – С. 197-214.
9. Мусієнко А. Особливості формування системи заходів запобігання торгівлі органами та тканинами людини / Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні Науки. – 91/2012р. – С. 53-56.
10. Мусієнко А. Трансплантація органів та тканин людини. Проблемні аспекти правового регулювання в Україні / Прокуратура. Людина. Держава. – №5(35) 2004р. – С.84-88.
11. Пунда О. Правове регулювання донорства та трансплантації в Україні / Юридический Вестник «Проблеми и суждения» – 2003. – №4. – С. 90-94.
12. Фабрика Т.А. Проблемы уголовной ответственности за принуждение к изъятию органов или тканей человека для трансплантации :автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Т.А. Фабрика. – Челябинск, 2007. – 26 с.

ABSTRACTS

POLITOLOGY

Debenko I. B. The mechanisms of symbolization in the design of political reality.

An attempt is made to analyze the processes of discoursing, mythologizing, dramatization, ritualization and carnivalization as specific mechanisms of symbolization of politics and their influence on the political process and political reality in general.

Keywords: symbolization of politics, political reality, discoursing, dramatization, ritualization, carnivalization, virtualization.

Panich Yu.V. The development of condition of the civil society, as the reflection of national consciousness, mentality of Ukrainian nation's.

In the article, on the basis of classical works of foreign and native politologists, is analyzed the problem of existence of civil society, as the reflection of national consciousness of Ukrainian nation.

The present article is very actual and timely. What is the idea of this article? The main idea of the article is to show the problem of existence of civil society, as a reflection of national consciousness of Ukrainian nation.

Today the concept of the national consciousness, mentality of Ukrainian nation has become a stumbling block of world viewing, Social, ideological and political principles of the sovereignty of Ukraine.

In the article there is a thing about legal state.

A legal state is the type of a State, which has such features as the leadership of the law, division of power, legal defence of a personality, juridical equality of a citizen and the state.

In condition of modernization of a society, national consciousness of Ukrainian nation play the very important role in construction of a civil society.

The transitional stage of building of the civil society is very long and there are many problems: at first sight, in the consciousness of the people in Ukraine.

Ukraine faces a lot of important and global problems: mental, spiritual, philosophical.

One of the most important task is to build civil society. Without the high level of national consciousness it is impossible.

The expression "civil society" has become a peculiar emblem of 1900's, 20th century and how it continues its existence as the closest task of ideal for some countries and as an attribute and reality for others.

A civil society is a society of citizens with high level of economical, social, political, cultural and moral traits, which together with the state creates developed lawful relations, the society of equal citizens, which doesn't depend on the state but it interacts with it for the sake of common benefit.

The main traits of the civil society: separated from the state social structure which contains different associations, voluntary units of people.

Open rivalry of public interests initiates a political process, favour realization of social interest.

The attempt is made to mark the national consciousness as the integrating power the determinant of civil society.

Speciality of methodological approach consists of unification of theoretical analysis with attempt to determine, how the national consciousness (sense) of Ukrainian nation influences on the development of civil society in Ukraine.

The term "modernization" was formed at the beginning of 1950s of the XX century to characterize the countries which presented the transition to the industrial society.

First of all by the means of improvement of its economical infrastructure, devices of the economical growth. In the process of the modernization evolution as an interdiscipline theory and its gradual politicizing there crystallized the term of "political modernization" which nowadays is connected with the formation of political institutions, social mobilization, widening of the political participation of the population, confirming of democratical values and norms.

Under modern conditions political modernization has a special meaning for societies which are distant from the main development of peoples civilization, separated from the values common to all mankind.

Modernization is the very important process, which aimed to clearing up the sources, character and directions of political changes.

Without modernization impossible to build the civil society.

Ukrainian national consciousness is a spiritual phenomena of the nation.

National consciousness which from one hand reflects all the interests of the nation and which appears to be their universal reflection, and from the other hand, is the generator and the centre of understanding and forming these interests represents itself as the entire organism.

National consciousness is the result of the political constitutional confirming of the nation, criterion of its self-identifying. National consciousness function in the unity of rational and irrational essential manifestation: national character, national dream, national idea.

In the end of this essay, I want to say, that the term of the article is very interesting, global and unexplored.

Keywords: civil society, national consciousness, mentality, national idea.

Pryjmak L.P. Features of the principle of "checks and balances" as a condition for the transition to democracy in Ukraine.

Since independence, the Ukrainian state has started the process of changing the political regime that first started with the apparatus of the state. Vividly displayed in the variables and the distribution of power between the branches of government. Separation of powers into executive, legislative and judicial - is one of the key principles of democracy, making it impossible to usurp power and controls the distribution of powers through "checks and balances".

The major challenges for the formation of a democratic state were no new constitution, the lack of clear division of powers between the branches of government takeover experience of others and blind planting it again, exacerbated by the struggle for power in government agencies and others. Positive results was the formation of an independent Ukrainian state, the occurrence and distribution of the main branches of government: legislative, executive and judiciary, the creation of new positions, including president of the institute, partial decentralization of political power, the development of local government recognition of Ukraine at the international level and others.

Analysis of the transformation of the political regime in Ukraine since independence indicates the balance of democratic and authoritarian principles in Ukraine (and democratic legal characterize as authoritarian - shadow (actual) side of the political system).

Analysis of the transformation of the political regime in Ukraine from 1991 to 2010 made it possible to discard any doubts about the application of research methodology transit in Ukraine, because the transformation is ongoing and some changes that were not subject to the classic version of transit, the process of changing the political regime in Ukraine can be studied only on the basis of "non-classical" paradigm transitology that does not provide any specific predetermined patterns of development, and has several options for consolidating political regime arising from the specific features of the state is investigated.

Sorokopud O. E.. Principles and mechanisms of the feedback as a tool for political dialogues construction.

The main aim of the article "Principles and mechanisms of the feedback as a tool for political dialogues construction" was based on the analysis of the feedbacks role in the language games dynamics to define the principles of the feedback needed for the political dialogues construction. The methodological basis for the research was in the language games concept developed by the J-F Liotard. The principal dichotomy between theoretical and narrative discourses could change through a number of discursive practices and one of them is feedback. It has been proved that the feedback played the role of the immediate reaction in the language games dynamics. The aim of that immediate reaction given according to the communicative and behavioral mechanisms was the change of the opponents' political behavior.

Thus, the main body of the research is devoted to the feedback nature, which is strictly linked with the context sensitivity and studying the opponent's behavior and providing the main observations to the opponent with respect and without any conclusions. At the same time, the feedbacks form was defined by the institutional design of the language games which is linked to the current political system.

Another controversial issue studied in the article were successful mechanisms for providing feedback for different political actors. Based on the Frank Siccone concept of leadership the step-by-step mechanism with description of feedback tools combination was described. The nature of the feedback as a dialogue, where all roles are clarified, were discovered. The location of feedback in the wider political communication processes was defined. In conclusion, the main value-based principles of providing feedback were linked to the state administration and political governance needs in modern Ukraine.

Key words: feedback, political behavior, political dialogue, language games.

Sukhiashvili D. Methodology and the state of study of foreign policy of Georgia in the context of European integration.

The transformation of the political regime in Georgia significantly influenced the theory of democratic transition. It brought forth the task of identifying the general and specific political developments in the country. The need to research relations between the European Union and

Georgia has become particularly urgent after the "Rose Revolution"; it is often called the most significant event since the fall of the communist regime.

The research of political transformation in Georgia and its influence on foreign policy, particularly on the European integration strategy of the country, presents an additional interest due to the increasing role of the state in international relations. In the process of EU enlargement and the formation of a new strategy of relations with neighboring countries called the European Neighborhood Policy, interest in associating with the South Caucasus region is increasing. Georgia is considered as one of the main examples of the European Union's growing influence in the region. Political stability, the solution of territorial conflicts in the South Caucasus is an important factor in European security.

Keywords: Georgia, the European Union, European integration of Georgia.

Khomyn I. E. Methodological principles study of inter-party interactions in societies that are transformed.

Methodological transitology tools in the study of intra-party interactions in societies that are transformed. Analyzed the formation of rules and procedures for intra-party interactions in the stages of transition to democracy, especially their institutionalization.

Keywords: intra-party interaction, theory of transit, transitional society, the transition to democracy, rules, institutions. Theory transit study as the basis of inter-party interactions in transit societies.

In societies that are in transition created conditions for a large number of political parties, but many parties haven't an effect on the functioning of the political system. All these parties should interact with each other for strengthen the party system and its effective functioning. The concept of "party's system" includes the interaction between the political parties. The study is inter-party interactions in societies that are transformed is relevant today. The effectiveness of the consolidation of the party's system in the transformation process in some way determined by the procedures of inter-party interactions.

Important problems of any transition are problems to reach an agreement and its institutionalization in the form of norms and rules of the political struggle. In this context, the importance of forming new concepts of political communication and inter-party interactions, which includes inter-party communication as a form of political communication. Because the processes of democratic transformation characterized the appearance of many parties as the manifestation of political pluralism and political actors adversarial and processes shaping the party's system, which leads to the transformation of the principles of decision making and the transformation of the political system in general.

So, using the theory of transit for the study of inter-party interactions in societies that are transformed, we can conclude that in the process of transformation, with his characteristic uncertainty rules and norms of the political struggle, political parties use different methods and form relationships with each other, for the effective functioning and consolidation of the party's system. The analysis of inter-party interactions in various stages of transition shows that each stage creates new conditions for the functioning of political parties.

SOCIOLOGY

Rakhmanov O.A. Large capital owners as social subject: the problem of coverage categories.

Economic liberalization, privatization and the process of accumulation of the initial capital in post-socialist societies have led to formation of the section of private owners which seemingly disappeared in the course of socialist transformations. As a new social phenomenon which is to be called, the new section of private owners, especially those which possess the essential by scale means of production, started acquiring various notions. As a rule sociologists, using the Marxist methodology, continue calling this section *bourgeoisie* or *capitalists*. Marxism defined capitalists as representatives of the ruling bourgeois class, which possess capital and obtain the surplus value by exploitation of employed labor. The major task of the paper is to analyze the notions belonging to the category of owners of the big private business and their correlation according to the criteria of social stratification, which distinguish such a phenomenon as availability of social subjects (that is social *subjectness*) in the post-socialist transformations. The communities and groups which perform concrete functions in the social structure of the society are defined as its social subjects. The social group which appears as the independent and active one in the social, economic or political sphere is considered the social subject. The social subject is, first of all, characterized by certain ways of the action and consciousness common for the social group. In so doing the social subject is distinguished by the corresponding values, interests, demands and life style.

The analysis of the notions which determine the social group of the owners of big private business has shown that the term *capitalists*, which is widely used in the present western sociology, is the most acceptable one for the scope of this section. At the same time this term has a negative and ideologized shade in the post-socialist societies. The terms *businessman* and *bourgeois*, besides emphasizing the business and class aspects of social stratification, have other meanings that may cause the terminological confusion. On the other hand, to define this section one can use the term *owners of big business* which reflects adequately the main categories of operationalization of this social group in post-socialist societies, i. e.: 1) the origin of economic and social assets (inherited or earned), degree of their transformation into rent; 2) economic potential of the group (the scale of wealth, property and level of incomes); 3) political and social potential of the group (the scope of power and management functions); 4) socio-cultural potential (the level and character of education, qualification, values and ideology, etc.). All these criteria reflect simultaneously the subjectness of this political group in the society.

Keywords: large capital owners, social subjectivity

Rishko A. M. Social life of the modern city: communities and tendencies of their development.

Community is an important object of study of sociology. A community's life reflects subjective component of the historical process. The spatial unity of the community contributes to public relations, the intensity of which is often associated with special territory of residence. Under favorable circumstances, such relationships are the ground forming a community, which may make trust, individual recognition of belonging to a community, social recognition community, including regional identities, common interests, needs, values, etc.

Analysis of local communities is carried out within a spatial approach. The author distinguishes two types of urban communities, one of which - a community of family and neighborly ties, the second - with friendly. The first should be defined as urban territorial community, and the second - for the urban community interests. Both communities are in a modern city and play an important role in its functioning.

Thus, the author identifies two types of communities in the cities of territorial communities and communities of interest. The article focuses on the territorial communities, which are typical for cities with a distinct segregation. The main function of territorial communities is responsibility for providing informal surveillance system in the city and street socialization of children. The intuitive trust and involvement of residents in the public life of the territory are required for the effective existence of the territorial community.

Existence of effective territorial community gives the opportunity to carry out self-organization and control the observance of their own interests according to established its norms and values.

Key words: community, urban social life, territorial community, features and functions of the territorial community.

Romanovska O.V., Drachuk Y. Mechanisms of influence and manipulation in fashion.

The phenomenon of fashion is very broad and multifaceted.

Fashion - temporary unity and the mass distribution of the external forms of culture.

In the scope of fashion includes clothing, patterns of behavior, forms of life, aesthetic and artistic tastes, external forms of industrial products and more.

Today, in the era of total consumption, fashion is one of the key mechanisms for the formation of human behavior - their desires, needs, values and ideals.

Research manipulative techniques in fashion is relevant and promising subject, as will the opportunity to analyze and figure out how to fashion industry influences the minds of people and predicts their behavior. This, in turn, help realistically assess the situation and guard against fashion pressure exerted in all areas of life.

The purpose of this article is to review and analyze the mechanisms of the phenomenon of fashion, which occupy an important place in the society of mass consumption and have an impact on people's minds. An important factor that needs research is to understand how fashion using manipulative techniques affect consumer behavior.

Creating illusory world of fashion creators assure us that in order to join high society need only buy their product.

The main driving forces that fashion can influence the behavior of people is some of its mechanisms, namely simplification and stereotyping, affirmation and repetition, fragmentation and urgency and sensationalism. These mechanisms are discussed in this article.

Keywords: fashion, fashionable behavior, mechanisms fashion, manipulation, influence, fashion design, fashion industry, fashion consumption, consumer society.

Tshedrin A. T. Search Extra-Terrestrial of a civilization as a global problem of modernity: sociocultural of measurement.

In clause are considered evolution of a problem of life Extra-Terrestrial of reason in a context cultural practice of the past, its transformation in modern sociocultural space in a problem of life Extra-Terrestrial of civilizations. The bases of this process were spacing of culture of mankind, philosophy of Space. Consideration of space space as potential sphere creative of activity not only mankind, but also other social subjects having Extra-Terrestrial an origin and more a high level of development. Philosophical reflection, the art images E.T. the Extra-Terrestrial, modeling of ways of their life carried out functions of utopia, dystopia, of a «Space Mirror» mankinds. The life Extra-Terrestrial of civilizations turns to the fact of culture, but yet is not the fact of a science. The expansion determining of the bases of formation of modern understanding of a problem Extra-Terrestrial of civilizations was connected to development of a radio engineering, radioastronomy potentially capable to switch on mankind in galactic sociocultural, sociocommunicative space. In clause the transformation of a problem of contacts with Extra-Terrestrial by civilizations in a global problem of modernity, its reflection in activity OIN, of management OIN is analyzed on space space (UNOOSA); the characteristic phobias, connected with potential contacts with Extra-Terrestrial by reason is given: potential aggression Extra-Terrestrial of civilizations, possible destructive consequences of contacts of mankind with Extra-Terrestrial by artificial intelligence, potential virus danger Extra-Terrestrial of a nature. One of bases similar of fears is civilizations crisis, in which there is a mankind. The absence of appropriate legal bases of activity on a parcel of signals in interstar space is ascertained, the necessity and conditions its of overcoming is marked.

Key words: Extra-Terrestrial Intelligents; Extra-Terrestrial of a civilization; METI; global problems of modernity; fears «space».

SOCIAL WORK

Biespalova K.O. Motivational aspects of volunteering: western countries' experience.

Volunteering is a quite common phenomenon nowadays. According to the European research more than half of the working-age population is involved in this activity, it means, that helping others and being socially active and useful is getting popular and widespread. This socially active position is encouraged by modern rational civilized world and somehow is a reaction to inefficient social policy of the state. To develop and put this kind of civil activity to the next qualitative level, it's significant to know and understand the nature and the essence of the motivational aspects of volunteering.

That's why the main aim of this publication is to trace out the genesis of Western motivation theories during the period of the 1970-ies up to the 1990-ies. Firstly, we are going to investigate the concept of volunteering, distinguishing its main characteristics. Secondly, it's important to explore and compare first western motivational theories of volunteering. Investigation of the motivational aspects of volunteering based on Western countries' experience can be scientific bases for further exploring of this phenomenon. It will allow volunteer organizations to develop effective ways to attract and retain volunteers.

Our analysis is based on the works of Tapp, J.T., Spanier, D., Smith, D.H., Miller, L.E., Lester M. Salamon, S. Wojciech Sokolowski, Megan A. Haddock, Horton-Smith, D., Frisch, M.B., Gerrard, M., Cnaan, R.A., Goldberg-Glen, R.S., Clary, E. G., Snyder, M., Stukas, A. A..

During the 70 - 90-ies of XX century all motivational researches of volunteering fell into three basic models: two or three factor model, undimensional model and multifactor model. All of these models drew its attention on the different aspects of the volunteers' behavior and main motives. This proves the complexity and diversity of motivational aspects of volunteering and requires a further study.

Keywords: volunteering, motivation, motive, altruism, egoism.

Dymytrova L.M., Kikhtan A. Reasons and social factors of suicidal behavior of adolescents.

The article describes the systematic and scientific views of sociologists and psychologists on the reasons and factors for contribution of the flow and development of suicidal behavior among adolescents. There were described social conditions and factors contributing escalation of suicide.

Topicality of the research is caused in the first place by the high level of adolescent suicidality, both in Ukraine and many European countries. It is also important to notice the fact that the tendency to suicidal behavior often turns into a permanent psychological problem, determining the development of the psyche, leveling the individual attempts to adapt to the society.

Researches carried out by scientists in the field suggest that in many ways, the reasons for the high level of teenage suicides are rooted in the social transformation of Western society. The

changes apply not only to the social attitudes of the adult population, but also significantly affect the model of the family. The lack of attention from parents' side, focusing on the influence of external factors, lack of social adaptation skills define teenager's addiction to inadequate reaction. Against the background of the psychological characteristics of personality problems arisen lead some persons to the development and self-determination in the society, but others - to self-destructive behavior. In this regard, the attention of parents, teachers, and social workers specialized in children's service is extremely important. The participation of adults should not be superficial. It should be based on personal attitudes. It is important to understand the challenges the child faced, realize the emerging value system moving his reactions and actions.

Keywords: suicidal behavior, social exclusion, factors and causes of suicide.

Keskin O. Impact of European integration in social work with women in Turkey.

The structure of the article content and the presentation of evidence of sufficient understanding of the problem under investigation. By appropriately analyzed the peculiarities of human rights and freedoms, as well as changes in the socio-economic status of Turkish women.

The topic is covered logically and consistently. In determining how European integration affects the lives of women in Turkey. Given that this process takes place in present-day conditions and analyzed by scientists rarely, it is safe to say that the article is an innovative and researched problem is urgent and requires further analysis.

The content and technical design meets the requirements of article that was imposed to research.

The general theoretical level paper can serve as the basis for the scientific study of one of the sections of the scientific work of Masters and further research.

Ключові слова: european integration, strategic, political, economic, cultural and civilizational aspects of Turkey's EU membership, status, rights and freedoms of women in Turkey at present, social work with women in Turkey in the context of European integration.

Kryzhanivska O.P., Kalens'ka O.O. Etymology of the term "children with disabilities" in the national educational space.

The article deals with the concept of "special needs children", "children with special educational needs" an attempt to etymology, the scientific debate on the issue of technology legal mechanism for the implementation and development of inclusive education in Ukraine. The main attention is paid to understanding the international experience and possibilities of its use in the practice of social work in Ukraine.

Only official terminology for characteristics of children with special needs in Ukraine. In legislation and bylaws commonly used terms such as "children in need of physical rehabilitation or psychological care" and "persons with disabilities in physical or mental development and can't fully realize itself in society and are unable to attend in mass education institutions on an annual basis, "or most often - children with disabilities.

The purpose of the study is a theoretical consideration of the etymology of the term "children with disabilities" in the national educational space on the basis of national and international experience by becoming innovative terminology for the humanization of social relations and create a sustainable foundation for the implementation of education - social initiatives that children with special educational needs.

For the implementation of inclusive education into daily practice to formation of an adequate attitude towards children with special needs. For this reason it is important to join efforts for the realization of innovative terminology that adequately reflects the status and diversity issues is a child with disabilities in the battles of modern social life.

Keywords: children with disabilities, children with special educational needs, etymology, disability, inclusive education.

Kryzhanivska O.P., Popova I.S.. Social support in work of social services Ukraine's universities: assignments and technology.

Every year there are more theoretical and methodological research in the direction that applies to people with disabilities. Students as a special group of people with disabilities also attracted more attention from scientists who care about issues such as: social adaptation, socialization, integration, social support.

The aim of the article is a theoretical analysis and interpretation tasks and technologies of social support for young people with disabilities within the educational environment of universities in Ukraine.

Social support of students with special needs is one of the main forms of social work. It's main aim is to assist in the students' main social functions: teaching, employment, communication with people. Many researchers assess social support as the best form of social support a person who is trapped in unfavorable life situation (O.V. Bezpalko, I.D. Zverev, G.M. Laktionova, Z.V. Petrochko).

According to Ukrainian scientists (Talanchuk P.M, Skrypyk V.A., Grebenyuk T.N., Kolchenko K.O.) different types of support, including social, is an important lever of influence on the degree of social adaptation.

For organization of social support necessary to create a "support network" of students with disabilities during whole period of their studies at the university. Therefore, we can distinguish a sequence of steps of social support: diagnostic; implementing of services; evaluation of help. To social support involved a large number of experts, but this team is led by a social worker.

Therefore, to prevent the development of disadaptation that are increasingly common among students with disabilities in universities of Ukraine help to construct a system of social support for such students. It will help to form a positive personal and professional identity and close to standards of educational services of Ukraine to the European model.

Levchuk T.I. State organization of social work in the United States.

Social work in the USA is very complicated system that includes a variety of different directions and social programs. These programs are created and developed in order to provide necessary social services for all population categories and raise social prosperity in general.

American social work has a quite high level of state services and social security as well as non-government social programs and activity. That's why we need to explore and consider its particularity from the side of Ukrainian socio-economic conditions, culture and moral stance of our citizens.

The history of the USA social work system begins with primitive forms of human help for needy people in ancient society. Now we can see favorable conditions for maximum realization of Americans' intellectual and creative potential, all-round social development.

Today the USA social security system has two main branches: social insurance and social care.

Social insurance started in 1935 year with the passage of the law about this activity in the USA. Nowadays social insurance includes retirement benefits, health insurance, payments in case of unemployment, loss of breadwinner, disablement and permanent disability, orphanage.

Social care in the USA is the help of government for all needy people not depending on their age. The beginning of this branch was social policy in 1948 year named «Construction of universal welfare state». The USA works out and efficiently embodies many social programs focused on payments for poor people, food and clothes supplying, education, housing problems, veterans' benefit, subsidies for young families, free libraries, all kinds of juridical and informative help.

Consequently, social work state forms extensively improve and become implemented in real life. They comprise different categories of citizens and various forms of social services in all areas of activity in society. The main goal of the American state policy is a high level of social guarantee for each individual and population in general, socio-economic and culture development.

Keywords: Social work; state organization of social work; social policy; social security; social services; social assistance; insurance.

Maistruk N.O., Synyavska D.S. Inter-sectoral co-operation in field of primary prevention HIV/AIDS: development in Ukraine.

Today, the epidemic situation with HIV infection in Ukraine is characterized by the growth of prevalence and mortality indicators, intensification of HIV. Ukraine remains among countries where epidemic is concentrated. Accordance with International HIV/AIDS Alliance in Ukraine by April 2012 number of new officially registered cases of HIV-infection are 209 535 persons, including 34 029 children. By April 2012 26 043 persons died of AIDS-related diseases.

The situation with HIV infection in Ukraine requires the implementation of an integrated system of prevention of HIV, the introduction of prevention programs, new conceptual models for the development of prevention. Consolidation of government and community organizations to fight the spread of HIV / AIDS in Ukraine and further reduce its consequences for all spheres of society.

The object-matter of article is a view inter-sectoral co-operation, main functions, principles and problem development in Ukraine.

For effective functioning of the interaction between state and non-governmental organizations should first of all: that one purpose and principles of interaction, the definition and implementation of common goals for HIV / AIDS, a high level of professional competencies of public and private organizations, joint management interaction

Keywords: HIV/AIDS, inter-sectoral co-operation, primary prevention, social advertising.

Pigolenko I.V., Miesianinova I.A. Emotional burn-out of social workers of Social service department for family, children and youth.

The problem of social workers' emotional burn-out in Ukraine is caused by socio-economic and cultural changes, which make high demands on specialists of social sphere. Scientific and practical interest to this phenomenon is connected with increasing quantity of problems related to

the health of social workers, their job productivity and stable functioning of the department of social service and other institutions. That's why one of the most significant tasks nowadays lies in mental health protection of social workers and support of their mental well-being in the whole.

Emotional burn – out can be dangerous, as it provokes neuro – psychological overwork, nervous tension, career disappointment, emotional exhaustion, physical depletion, somatic diseases etc. That's why it's necessary to study socio-psychological phenomena which have a negative effect on physical and emotional health of social workers, reducing their productivity and efficiency. It's also important to provide social workers with well – timed prophylaxis.

Because of the absence of special procedure of social workers' selection, they become indifferent to their work, and as we know, it's one of the syndromes of emotional burn – out.

The problem of professional burn-out can be traced back in the works of such researchers as M.Burish, H.J.Freudenberger, R.T.Golembiewsky, M.Leiter, C.Maslach. Their studies have shown that burn-out as a complex multidimensional phenomenon can be described from different conceptual approaches.

Administration should take special measures to prevent the emergence of this problem, as this is one of the most urgent “diseases in 21 century” in social sphere. Because the profession of social worker is connected with constant contacts with clients and necessity to make decisions based on paternalistic model. It's difficult to predict this syndrome, as it depends on many factors, which cannot be always changed in a view of objective circumstances. But administration should remember that deprofessionalization is one of the features of professional burn-out, which leads to motivational decline. That's why, a special social workers selection as an important step to social service prosperity is required.

Keywords: syndrome of emotional burn – out, social workers', professional preparedness.

Romanovska O.V., Gordienko K.O. Pension Reform in Ukraine: personal responsibility for a secure old age.

In the conditions of the current economic crisis and the challenges of ageing populations the social burden on the labour market is growing, creating problems with the completion of the Pension Fund of Ukraine.

This situation put before the government the issue of the decrease of the share of the PAYG pension system and increase the share of accumulation, which will help reduce the financial burden on the public sector social payments, and also will give an opportunity to the citizens of Ukraine take an active part in the sphere of social security. That is, independently determine the level of pensions and to ensure a decent old age.

For this it is necessary, first of all, create favorable conditions. As shows the experience of different countries, the reform of the pension system often leads to social unrest and tension, that was caused by increase of the retirement age, or increase of the qualifying period of employment, or an increase in contributions to the Pension Fund.

The main task for the public support of the pension reform is to inform the population.

The main instrument to inform the public can be free financial advice. Specialists of banks, companies life insurance and non-state pension funds, as the participants of the third level of the pension system, will be able to provide professional advice. Additional tools may be: a mass social advertising, brochures and publications in the press, aimed at middle-aged persons.

Key words: pension reform, personal responsibility, provision for old age, informing of the public

Slushenko V.E., Seryk M.P. Slogan as an instrument of public service advertisement.

This article describes some problems concerning the development of public service advertisement in Ukraine or all over the world as well as growth of efficiency in solving such urgent problems of modern society as : alcoholism, drug addiction, AIDS, smoking, violence and so on. The main accent is on the place and role of slogans in public service advertisement. As far as this one , to experts evidence, is effective way to influence on concrete person-consumer using public service advertisement and considerably help to reach desired effect. Unlike the advertising title, slogan has to show not concrete positive sides of good but the ideology of company that produces goods and services.

Slogan is advertising motto , catchword , formula in the form of brief , emotionally charged phrase which is perceived and remembered easy. It must show uniqueness and necessity of the object that is advertising briefly and entirely. Slogan shows the main content of the advertising message which is read in five times more people than main content of advertising text.

Successful slogan, as experience shows, can considerably increase the efficiency of public service advertisement and vice versa , bad slogan can crush advertising company because of propaganda some social values or risk warnings, pernicious habits. Both positive and negative

experience of slogan using in public service advertisement of USA, Western Europe country, Russia and Ukraine.

It is reported the main rules of slogan creating and working procedure with them. Main criteria are being analyzed on concrete examples. Successful and effective slogan of public service advertisement must correspond them.

The article would be useful not only for experts and students but also for wide range of readers who are interested in this problem.

Keywords: slogan, social advertising, the most effective criteria of advertising campaign.

Tereshchenko I.I., Ribchenko Y. Features of social work with children that have defects of ear.

Intercourse plays a very important role in life of people, it is possible even to say, that live in society means to communicate. In fact man – a «creature is social» and that is why all of us feel a large requirement in intercourse. But there are people who can not freely communicate, it is deaf.

From data of statistics, in Ukraine counted over half a million of children deaf, and that is why forming and carrying out of social and economic policy, directed in support such children and family which they are educated in, is extraordinarily actual.

The purpose of this article is to analyze the problems faced by deaf and consideration of technologies of social work with a family who is raising a deaf child.

Social workers as defenders of rights and freedoms of vulnerable task forces, can become an original bridge between the "world of deaf" and the "world of ear". They are able to teach surrounding to respect personality of everybody regardless of level of her physical and mental development. In fact for people deaf it is needed to do everything, that they felt necessary to not only the family but also other people and all society.

Conclusion. Deaf should live together with children who hear and to have equal possibilities with them. It is one of the main tasks of training and education of such children. It is necessary to develop the state project for deaf children, who will provide barrier-free access not only to secondary and the higher education, but also will give the chance to take direct part in society life, it will help them to open and believe in itself. Deaf children need to suggest taking part in competitions, to visit sports circles, to provide free communication with children which hear, to give trainings and talks directly with a family of the deaf child. It is necessary to make everything in order that the deaf of people felt necessary to society.

Keywords: integration, young people, hearing impairment, disability, socialization.

Titarenko I.O., Shilova E. Social work with youth in conditions of the prevalence of online social networks.

The article substantiates the necessity of finding means of social work with young people to overcome the negative effects of massive inclusion in social Internet networks. Author examines the informatization of society and the associated risks, and also the emergence of the virtual space that has its own rules and laws.

Internet space is a separate environment of socialization of the young man, in which he is included after the primary and secondary socialization. Socialization there can significantly affect already internalized norms and principles. Also, the virtual world carries the risk of Internet addiction, which is supported by the popularization of social networks.

Results of sociological research, presented in the article, are evidence of the degree of popularity in Ukraine of social networks "Vkontakte" "Odnoklassniki" and «Facebook», as well as the prevalence of young people among their users.

Author suggests directions of social work that correspond the described problems: informational work for conscious entry into the virtual space, coping with Internet addiction, as well as the entry in the Internet environment of social work as a subject capable of effective interaction. As specific methods she offers training on "virtual me", informational work within the network, including the creation of public page of social service or organization with maximum use of social networking capabilities to achieve the goal.

LAW

Rysak L.. Legal protection of the well-known trademarks due to international and ukrainian legislation.

Recently the number of trademarks has grown dramatically. Such a growth has happened due to expansion and development of the world market of goods and services. The existence of numerous similar productions compels its producers to invent new effective ways for engaging

consumer attention to the definite one again and again. These processes cause active development of legal regulation in the sphere of trademark turnover.

Well-known trademarks is a special kind of designations, which became widespread among definite consumers sector due to advertising and other ways of promotion. There is a kind of well-known marks, which are characterized by a higher level of consumer recognizing; they are often called famous. Famous trademarks also get more extensive legal protection.

The most important international regulating acts, dealing with well-known trademarks, are Paris convention for the protection of industrial property (1883), Trade – related aspects of intellectual property rights agreement (1994), Council EU Directive to approximate the laws of the Member States relating to trade marks (2008). These acts establish, in particular, legal order of registration, usage and disposal of the rights to well-known trademarks. National ukrainian legislation generally corresponds to high international standards, but, nevertheless, needs to be improved. For example, it would be useful to add it with the concept of trademark dilution, and to clear up the legal definition of well-known mark.

Creation of actual and effective system of well-known trademark protection with the help of legal norm and putting this system into practice will optimize national legislation in general and increase legal position and competitiveness of the well-known trademark rights holders.

Yudkova K.V. Spheres of legal regulation of virtual reality.

There was a new technological revolution at the end of previous century. This revolution was associated with the creation of high technology, widespread of computers, local computer networks, that changed the use and storage of information.

Nowadays, we can observe the creation of new concept – cyberspace. But, unlike most technical terms, "cyberspace" does not have a standard definition. Instead, it is used to describe the virtual world of computers, in other words, this term consists of several ones: virtual reality, computer networks and Internet-space.

Most scientists consider that Internet-space is an integral part of global information space and medium of social information exchange. In this way, Internet-space is a part of social culture and, as a consequence, public relations.

Cyberspace and virtual reality can be compared with usual material (real) environment. It is well known, that any part of public relations needs law regulation.

But it should be noted that the effective regulation and control can be made only with the specific features of this space.

So, it is rational to allocate areas of public relations, that need a legal control:

- the extent and delimitation of jurisdiction;
- protection of privacy and personal data of individuals;
- combating violations of public morality;
- ensuring information security;
- protection of national and international law.

Setting legal control in cyberspace will provide an opportunity to ensure effective, rational and full regulation of information space.

Bakalinska O. O. Unfair competition as a form of abuse of subjective civil right.

In accordance with the Article 13, of the Civil code of Ukraine, actions of citizens and legal entities carried deliberately to the detriment of another entity, also abuse of right in other forms, are prohibited. It should be mentioned, in accordance with the Article 12, of the Civil code of Ukraine, the presumption of [reasonable good faith](#) of a subject o legal relationship is raised, if different hasn't been decided by court. Thereby, sections 2-5of the Article 13 of the Civil code of Ukraine, special limits for the parties of civil legal relationships to enjoy civil rights and perform commitments are imposed – to act in good faith and not to use their civil rights to the others' detriment (not to abuse their rights). In particular, section 5 of the Article 13 of the Civil Code of Ukraine, imposes a direct ban on use of civil rights purposely to restrain competition illegitimately, to abuse market monopoly, and on unfair competition. So, there is a question of relevance of attributing monopolistic activities and unfair competition to forms of abuse of civil rights.

The majority of law theorists and civil law specialists consider the notion of "abuse of right" as an antipod of a notion "good faith", or as an infringement of principles (presumptions) of good faith, [reasonableness](#) and fairness as in the Article 3 of the Civil code of Ukraine. The notion of good faith is determinative not only for civil law regulation but also for the institute of protection against unfair competition. It is worth mentioning that fair competition is a prerequisite for development not only a competitive environment but also for the state in general. In regard the acknowledgement in the Article 13 of the Civil code of Ukraine of unfair competition as a form of abuse of right would provide grounds to analyze this notion from the civil law' concept point of view of abuse of right and to form conceptual grounds of protection of fair competition in Ukraine.

Zelenytsia I. M. Protection of rights of corporations from hostile takeovers.

The creation and rapid development of commercial organizations, the desire of entrepreneurs to increase their own market share, the monopolization of the market as a means to improve the profitability of business, the ability to take advantage of competitive market behavior is the tendency of businesses. However, involuntary processes of mergers and acquisitions can lead to restriction of competition and market self-regulation system, therefore there is a very high likelihood of infringement of individual entities.

Violation of corporate rights may occur as illegally (in the form of raiding) and perfectly legal (in the form of hostile takeovers). However, it should be noted that the absorption that occurs within the law, is an indicator of the effectiveness of management methods and means of economic recovery by eliminating from the market of inefficient enterprises.

In order to protect their rights members of market relations using a number of protective mechanisms to prevent or stop a hostile takeover. Thus, protection mechanisms can be divided into judicial and non-judicial.

Legal mechanisms used in case of violation of legislation on the acquisition of the company.

Non-judicial intended to make acquisitions less profitable (use of "poison pills") or create some inconvenience to the enemy company ("golden parachute"), or try to seek help from "friendly" business organization (the so-called "white knight") and more.

Holosnichenko D.I. The European Council, the EU Council, the European Parliament: the Distribution of Powers.

The government of Ukraine intends to intensify the work on the Association Agreement with the EU. The convergence with the progressive international political and economic union necessitates a thorough study of the EU institutions in the theoretical level.

Defining of the competence of its organs and the distribution of powers among them are of particular interest, and the article is dedicated to the study of these facts.

The powers of the European Council, the EU Council and the European Parliament are investigated, as well as their distribution among these authorities of the EU. The new approaches to the European Union as an international organization that has features of federation are made, and the role and importance of the European Commission in its system bodies is shown.

It is emphasized that the entry into legal force of the Lisbon Treaty the European Council acquires the status of a full-fledged EU institution. Therefore, the decisions made by this organization can be regarded as acts which have legal effect and operate within both the EU and the Member States. The institutions, bodies and organizations, as well as the Member States, to which its decisions are addressed, are legally bound to meet them and to ensure their enforcement. New powers were given to the European Parliament and the Council. The Commission received higher authority like the authority of the executive power.

Zolotarova N.I. Forms of Administrative Activity in the Area of the Environmental Safety.

In the article the concept of the form of the administrative activity in the area of the environmental safety is studied and its characteristics are identified. It is proved that the administrative activity of the internal affairs bodies in the area of the environmental safety is directed at its organization part in its domestic sphere as well as in the external manifestation, which significantly affects its forms.

It is shown that the administrative activity of the internal affairs bodies in the area of the environmental safety is directed at its organization, and even the internal organizational activity of these bodies is eventually concentrated on the external functions of fighting crime and combating other offenses.

The form the administrative activity in the area of the environmental safety is referred to as homogeneous in their characteristics and law nature group of the administrative actions, that have the external expression and with the help of them the protection of the environmental rights, the environmental safety and fighting offences in the sphere of environmental laws is provided.

Keywords: administrative activity, forms of administrative activity, environmental safety, organization.

Musiienko T. The legislative consolidation of the main definitions in renewable energy of Ukraine.

During the last time in Ukraine, as well as throughout the world, there is the development of alternative energy industry, as well as the development of legislation in the same field. In this article the basic concepts and terminology in the field of alternative energy sources, showing the main problems of their usage in the legislation of Ukraine, as well as proposed solutions to these problems.

Most of the problems arise in the interpretation of various types of energy sources, that consist the definition of alternative energy. Diversity of translation term "renewable energy" has led to the

fact that both scientists and legislators confuse these concepts. For example, in Ukraine to mark this concept uses the term "renewable energy", "unconventional energy", "alternative energy".

In the legislation of Ukraine it is identified the existence of all these kinds of concepts. However, we found that the concept of alternative energy includes all other types of concepts. Therefore we propose to amend the Alternative energy sources Law of Ukraine with pointing to the types of energy that make up the concept of "alternative energy" and give them a comprehensive list.

We also offer to use all the previous definition but strictly follow their list that will be given in the law.

Despite the neglect of the legislature to the definitions of "unconventional", "renewable", "alternative" sources of energy, and despite the fact that the definition of alternative energy sources appeared only in 2000 with the adoption of the Alternative Fuels Law of Ukraine, and also taking into account that the definition of renewable energy is not fixed legally and still consider it appropriate to replace the term "unconventional", all the synonyms "renewable sources" into the term "alternative energy sources" in those regulations that were adopted the Alternative energy sources Law of Ukraine because it is hardly known what energy source the legislator meant.

Filipenko A. Place of management decision in administrative and legal activity.

The article investigates the place of management decision in administrative and legal activity, analyses and generalizes the stages of making management decision and singles out objective and subjective reasons influencing management decision.

Management decision in administrative and legal activity is a complex technological process consisting of the following stages: analysis of the situation, forming of management decision variants, valuation of management hypothesis, making a decision, sequence of decisions, bringing of decision to a performer, managing realization of decision, estimation of the results.

Complexity and versatility of activity types taking place during this process make to divide it into some separate stages.

Decision is realized if its aim is riched.

Key-words: management decision, administrative and legal activity, stages of making a management decision.

Golubchik V. V. Issues of the foreign exchange market in Ukraine.

This article examines the legal nature of the Forex market in Ukraine, the legal nature of contracts concluded in the Forex market determines the personality of the participants indicated relationship and producing ways to improve legislation in this area.

Broker relationship with the client clearly regulated by law in developed countries.

In Ukraine, relations with the client broker no legal basis and are not regulated by law. In the last confirmation seems necessary to consider the scheme of broker and dealer organization, creation and activity centers Forex in Ukraine.

Real Asset Forex transmitting directly the so-called "traders". Tool such operations are the traders involved cash customers, which is called "investors". The interest of both parties given the market to conduct foreign exchange operations on it due to the material in the form of getting each of them corresponding profit. Today, traders act as a large financial company, and ordinary people are also involved in trading foreign currency at a specified market. Traders may be both professionals and amateurs.

Practical application of the mechanism of trading and processing of contractual relations between investors and traders in many cases, evidence of penetration at a disadvantage in fact investors who entrusted their money by a person usually does not wonder about the legality of processing in communications because of this contractual relationship with the participants of this market.

After analyzing the requirements of the law and applying them to a situation between trader and investors in carrying out foreign exchange transactions on the Forex market, you can keep track of numerous violations of law which affect or may affect the interests first of all investors.

Thus, the risk of legal liability of traders and dealers of companies is reduced and the risk increases directly proportional investors.

It should be noted that the very scheme of Forex and its clients are not legally regulated, and sometimes even violate current legislation of Ukraine and in particular the provisions of the Civil Code of Ukraine. The result is that people, including citizens of Ukraine who decide to play in the forex market and thus come into direct legal relationship, first create a danger or threat to their interests. The reason for such situations usually becomes the elementary legal ignorance or in other words legal nihilism on the part of citizens.

Sudarenko O.V. Legal principles of budgetary compensation of VAT in Ukraine.

The issues of legal regulation of budgetary compensation of VAT in Ukraine are investigated in the article.

The main attention is paid to the analysis of the essence and features of the legal regulation of the institute of the budgetary compensation. The mechanism of exercising the rights for budgetary compensation is defined. The structure of parties to the legal relationships concerning budgetary compensation of VAT is defined: bodies of the State tax service of Ukraine, bodies of the State treasury service of Ukraine and VAT payers. The subjects enabled and not enabled to exercise the right for VAT budgetary compensation are distinctly distinguished. Common and definitive features of general and automatic types of budgetary compensation are defined, definitive features between the mechanism of budgetary compensation and entering in accounts sums of money to decrease VAT commitments are defined. Common features suppose that the right for budgetary compensation can be exercised exclusively by VAT payers that actually paid the sum of VAT to the budget, have negative VAT value for more than one period of review (fiscal period), have no VAT debts (incl. spread out and delayed), and have made the application and obligatory documents to the State tax service according the place of registry and this right has been confirmed by a conclusion of the State tax service as a result of monitoring. The distinctions between automatic and general order of budgetary compensation are as following: in the structure of parties, in types of monitoring (in results of which the right for budgetary compensation can be exercised); in periods of such monitoring; in the decisions by the State tax service as results of VAT payers monitoring (concerning the compliance of VAT payers with requirements of budgetary compensation and legal consequences of such conclusions).

Amendments to the tax legislation for the purpose of its improvement and averting of the infringements of rights and guarded interests of legal entities are proposed.

Kostenko I. V. Historical traditions and modern trends in the system of scientific titles of Ukraine.

In article historical traditions and modern lines of dynamics of the system of scientific degrees in Ukraine and correspond questions of terminology for a designation of concepts of attestative activity as institute of award of scientific degrees and assignment of academic statuses was consider. The present condition and prospects of legislative process are analyzed.

As a result, on the one hand, improvement of traditional legal norms, on the other hand, the revision of traditional principles up to the middle of the first decade of the XXIst century such features and tendencies were fixed in the developing order of granting academic degrees and titles in Ukraine.

At first, attestation activity in granting academic degrees and titles was decentralized.

Secondly, hereupon and through the concession of the right to the HCC of Ukraine and to the State higher education committee to determine within the limits of their competence, *i.e.* procedural and technical side of the order of granting academic titles, except for the procedure of granting titles.

Thirdly, the process of academic attestation went out beyond the traditional limits of higher educational establishments and research institutes, continuously diffusing its scopes.

Fourthly, councils, conferred with the right to solicit about the awarding academic titles, began to be named either academic (councils of higher educational establishments and educational establishments equated to them) or scientific and technical ones (councils of scientific and equated to them organizations).

Fifthly, as a result of successive introduction of institutes of title rehabilitation; equating of documents about granting academic titles, issued to academic and pedagogical staff; re-attestations of academic and pedagogical staff, - the volume of right for granting an academic title was expanded and began to be determined as the right for obtaining a title, the right for appealing, the right for depriving of a title, the right for its rehabilitation, as well as the right for compatibility and re-attestation.

Absence of the system approach in development of administrative decisions in an educational sphere results in the situation when making them they follow only «private», «township» interests. The agreement of state, regional and higher schools' interests becomes complicated through instability of socio-economic and political situation, imperfection of regulatory and legal framework that, in the end, causes the conflict of interests and destabilization of work of the university staff. As a result of the university unstable activity the level of granting educational services goes down and labour market gets an educational product of a low quality.

Keywords: scientific degrees, attestative activity of the state, scientific and scientific-pedagogical personnel.

Chepulchenko T. O. Supremacy of right as fundamental principle of modern lawmaking.

Actuality of claim of principle of supremacy of right on the modern stage increases taking into account a practical aspect, especially in the process of activity of subjects of lawmaking. As an aim of any right is realization of him social value in life of man, society and state, then that, how a law will be used, depends on the state of their will and consciousness. Yes, a legislator, passing an act, must deeply realize essence, nature of right and not to erect his understanding only as to totality of legal binding overs. Realization of right takes place at consciousness of legislators as reflection of him the valued reference-points, that a justice, equality, freedom, inalienable human rights is in particular and also, that presently is especially actual, clear differentiation of concepts of right and law.

Principle of supremacy of right is one of basic signs of the modern social legal state in that a right subordinates to the soba state power, and fundamental human rights and her social safety present maintenance of the freedom, based on laws that is accepted and yield to the change a legal way. Id est, by the specific sign of such state as a higher form of political existence there is accordance of law to the right (legal law) and his supremacy.

In lawmaking, thus, as well as in lawmaking, the basic ideas of absolute law all major human values are united in that must be represented.

Thus, is this article the modern tendencies of claim of principle of supremacy of right are considered in the context of naturally-legal aspiration, and also in this connection a right for creation is specified on a feature, in particular, taking into account differentiation of concept of right and law.

Lukianchikov E.D., Lukianchikov B.E. Psychological impact in prejudicial proceedings.

The investigation of crimes is the cognitive activity. During this activity the investigator communicate with other persons. The asking any questions by the investigator to the person is the mean to transmit the information that influences to her consciousness, psychology and it forces to search the necessary answer or explication. Therefore, the psychological impact is the integral and characteristic element of the communication process of the person generally, that's why recently there are fewer scientists who consider it as a illegal mean of investigation.

It is drew attention to the fact that the criminal proceedings law prohibits the torture of the person, the cruel, inhuman or humiliating behave or punishment, the threats to behave like this, to hold the person in humiliating conditions, to force the actions humiliating her dignity during the criminal proceedings.

It is accented that if in the article 22 Criminal Code it is said about the prohibition of the application of prohibited means to have the evidence, in the new Criminal Code this requirement concerns all proceedings means to collect the evidence, all investigatory actions. The positive fact is that the version of this article doesn't leave the reasons for the expanded interpretation. In contradiction to other illegal measures not mentioned in the part 3 article 22 Criminal Code, in our opinion, the exhaustive list of actions prohibited during the investigation is cited in the new Criminal Code.

It is cited the means of the psychological impact referring to prohibited (threat, deception, dignity, humiliation) and its essence is revealed in general. It is accentuated that in each specific situation the cited means of the psychological impact have to be estimated in terms of its legitimacy, permissibility and allowability to the application. It is accentuated that during the criminal proceedings the threat can be lawful and even the specially permitted by law.

It is analyzed the means of the psychological impact to the person that can be ambiguous estimated by the person and induce her to the actions or behave promoting to the investigation.

Key words: tactical way, psychological impact, psychological pressure, investigatory actions, tactical combinations.

Osadchiy V.I. The object of transport crimes.

Generic object of crimes against traffic safety and operation of transport were not always clearly defined.

Criminal Code of Ukrainian Soviet Socialist Republic, 1922, contained criminal ban on traffic safety and operation of transport as in Chapter VI of the Criminal Code "property crimes" (p. 197), though in Chapter VIII of the Criminal Code "Crimes of the rules that protect people's health, public safety and public order" (page 218). Criminal Code of Ukrainian Soviet Socialist Republic, 1927, - in Chapter II of the Criminal Code "Crimes against public order" (B. other crimes against public order - art. 93, art. 94). Criminal Code of Ukrainian Soviet Socialist Republic, 1960, - in the first Chapter, "State crime" (2. Other state crimes - art. 77, art. 78), in Chapter IX "Crimes against public order" (art. 203, art. 204), Chapter X "Crimes against public safety, public order and people's health" (art. 215, art. 216, art. 217). Criminal Code of Ukraine in 2001 more optimally structured crimes against traffic safety and operation of transport in particular, Chapter XI of the Criminal Code of Ukraine - "Crimes against the safety and operation of transport" (art. 276 - 292).

On the basis of scientific and legal sources the author concludes that the generic object of transport crimes - a traffic safety and operation of the transport as a condition of its operation, in which for life, health, security, liberty rights, property, environmental security, public safety, rights and lawful interests of citizens, enterprises, institutions there is no danger, creates the absence of any danger. When committing a traffic crime is damaged or jeopardized damage specific direct object - traffic safety and operation of a transport (always acts as the main direct object of the crime) and life, health, personal security, liberty rights, property, environmental security, public safety, rights and lawful interests of citizens, enterprises, institutions and organizations that act as additional (compulsory or optional) direct objects crime. In this connection these components direct object determines the legal nature of traffic crime.

Pavlenko I.V. Sterileness as a result the illegally conducted abortion: problem aspects.

In this article is examined a question about medical and legal validity of sterileness in the article 134 of the Criminal code of Ukraine. An author is affect a question about reasons of womanish sterileness in general and its correlation with the illegally conducted abortions. For writing of the article were used opinions of specialists in the sphere of medicine, examples are resulted from judicial practice. It is set that diagnostics of etymology of reasons of sterileness is a difficult process which sometimes can last years. It is also established an author, that normatively legal a base does not contain the direct pointing on the leadthrough of examination in relation to establishment of sterileness after illegal abortion. Therefore an author is ground position about expedience of exception of sterileness from the number of consequences in the article 134 of the Criminal code of Ukraine.

Dunaevska L.G., Lushpienko V.M. Organ transplantation and human tissue: legal and forensic analysis.

History of transplant organs originates from a series of experimental studies, for which in 1912 Karel Alexis (Alexis Carrel) was awarded the Nobel Prize for pioneering work. Surgical transplantation of human organs from deceased and living donors, the sick and dying patients began its development after the Second World War. Over the past 50 years, transplantation of human organs, tissues and cells began to practice worldwide. Due to managed to save more than one life and improve its quality. The demand has always exceeded supply, despite a significant increase in the scale of organs from deceased donors, as well as an increase in recent years, the use of organs from living donors. Lack of available grafts for transplantation not only contributed to the development in many countries, procedures and systems to increase their numbers, but also stimulated the growth of illicit trade in human organs.

Analysis of foreign countries concerning transplantation of organs and human tissue allows to distinguish two models of regulation donation of organs and tissues from deceased persons, so-called "presumed consent" and "presumption of bad weather." "Presumed consent" is also known in the legal literature as "alleged agreement" or "model objections." It applies to those who died, according to her removal and use of organs from deceased performed if the life of the deceased has expressed objection to this, or if not express denial of his relatives or legal representatives. As for the second model, namely the "presumption of dissent" it means if his death the decedent expressly declared his consent to organ removal or his family members clearly expressed opposition to such action in the case when deceased did not leave such a statement. In such cases, the lack of agreement is considered as a waiver of transplantation. According to this principle, it is assumed that everyone in advance disagrees with the fact that her organs be transplanted to another person.

Analysis of social, criminal and medical factors provides a basis for predicting the high level of delinquency in the field of transplantation and significant negative social consequences in this regard. Illegal transplantation always perpetrated regarding the donor or recipient.

In violation of the law transplant human organs or tissue provides for criminal responsibility century. 143 of the Criminal Code of Ukraine "Violation of law transplant human organs or tissue" and Art. 144 of the Criminal Code of Ukraine "Violent donation."

Preventing crime in the field of transplantation of organs or human tissue is carried out primarily on the factors that cause certain types of crime in the medical practice regarding organ transplantation or human tissue. In scale implementation of preventive activities in the field of transplantation of organs or human tissue implemented at the national level, regional or sectoral level, object level and the individual level.

Keywords: transplantation, "presumption of agreement", "presumption of disagreement", illegal transplantation.
